«ԱԶԳ, ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ, ՀԱՅՐԵՆԻՔ. ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԸ»

ԵՐՐՈՐԴ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ (ԵՐԵՎԱՆ, 04.05.2018) ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ ՆՅՈՒԹԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

“NATION, STATE, MOTHERLAND, IDEOLOGY OF STATE”

THIRD INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE (YEREVAN, 04.05.2018) MATERIALS OF CONFERENCE

«НАЦИЯ, ГОСУДАРСТВА, ОТЕЧЕСТВО: ИДЕОЛОГИЯ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ”

ТРЕТЬЯ МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛЫ КОНФЕРЕНЦИИ

ԵՐԵՎԱՆ YEREVAN ЕРЕВАН
2018

ՀՏԴ
ԳՄԴ
Հ

Հրատարակվում է Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի պատմության և իրավագիտության ֆակուլտետի խորհրդի որոշմամբ

Published by decisions of the Council of Faculty of History and Law of Armenian State Pedagogical University after Kh. Abovyan

Опубликовано решениями Научного совета факультета истории и правоведения Армянского государственного педагогического университета имени Х. Абовяна

Հ 362 «Ազգ, պետություն, հայրենիք. պետականության գաղափարը» երրորդ միջազգային գիտաժողովի (Երևան, 04.05.2018) նյութերի ժողովածու.- Եր.: 2018.- 420 էջ:

Միջազգային գիտաժողովը նվիրված էր Հայաստանի առաջին հանրապետության 100-ամյակին: Նպատակն էր քննարկել քննարկել պետականության հետ առնչվող խնդիրները, զարգացնել համագործակցությունը տարբեր երկրների գիտնականների միջև: Գիտաժողովի նյութերի հրատարակումը օգտակար կլինի պատմությամբ, իրավագիտությամբ, սոցիոլոգիայով, հոգեբանությամբ հետաքրքրվողների համար:

ՀՏԴ
ԳՄԴ

ISBN 978-99941-69-51-1

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Պողոսյան Սամվել - պ.գ.դ., դոցենտ, ***գլխավոր խմբագիր***), ՀՊՄՀ, Հայաստան

Փիլիպոսյան Աշոտ - պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ՀՊՄՀ, Հայաստան

Շիրինյան Լևոն - ք.գ.դ., պրոֆեսոր, ՀՊՄՀ, Հայաստան

Հովհաննիսյան Էդգար - պ.գ.թ., դոցենտ, ՀՊՄՀ, Հայաստան

Գրեկյան Երվանդ - պ.գ.դ., դոցենտ, ՀՊՄՀ, Հայաստան

Սահակյան Արմեն - ս.գ.դ., պրոֆեսոր, ՀՊՄՀ, Հայաստան

Սաբոլչ Սուրոմի – ա.գ.դ., պրոֆեսոր, Պիտեր Պազմանի կաթոլիկ համալսարան, Հունգարիա

Խոսե Մանուել Սոբրինո Հերեդիա - ի.գ.դ., պրոֆեսոր, Կորունայի համալսարան, Իսպանիա

Մկրտիչյան Արտակ - ի.գ.դ., պրոֆեսոր, Կորունայի համալսարան, Իսպանիա

Յոհան Յուրգեն Տուբախ - պ.գ.դ., պրոֆեսոր, Մարտին Լյութեր համալսարան, Գերմանիա

Սոկոլովսկի Մարեկ - ս.գ.դ., պրոֆեսոր, Վարմայի և Մազուրիայի համալսարան, Լեհաստան

Սինովա Իրինա - պ.գ.դ., պրոֆեսոր, Սանկտ Պետերբուրգի պետական տնտեսագիտական համալսարան, Ռուսաստան

EDITORIAL BOARD

Poghosyan Samvel - Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, ASPU (Chief Editor), Armenia

Piliposyan Ashot - Doctor of Historical Sciences, Professor, ASPU, Armenia

Shirinyan Levon - Doctor of Political Sciences, Professor, ASPU, Armenia

Hovhannisyan Edgar - Doctor of History, Associate Professor, ASPU, Armenia

Grekyan Ervand - Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, ASPU, Armenia

Sahakyan Armen - Doctor of Sociological Sciences, Professor, ASPU, Armenia

Sabolch Szuromi - Doctor-Professor, Rector of Pázmány Péter Catholic University, Hungary

José Manuel Sobrino Heredia – Doctor of Law, Professor, University of A Coruña, Spain

Mkrtichyan Artak - PhD in Law, Professor, University of A Coruña, Spain)

Johann Jürgen Tubach - Doctor-Professor, Martin Luther University, Halle-Wittenberg, Germany

Sokołowski Marek - Chair of Sociology University of Warmia and Masuria in Olsztyn, Poland

Sinova Irina - Doctor of Historical Sciences, Professor, State Economic University of Saint Peterburg, Russia

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Погосян Самвел -***главный редактор***, доктор исторических наук, доцент, АГПУ, Армения

Пилипосян Ашот - доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой армянской истории, АГПУ, Армения

Левон Ширинян - доктор политических наук, профессор, заведующий кафедрой политологии и истории права, АГПУ, Армения

Оганнисян Эдгар - кандидат исторических наук, доцент, декан факультета истории и правоведения, АГПУ, Армения

Грекян Ерванд - доктор исторических наук, доцент, АГПУ, Армения

Саакян Армен - доктор социоологических наук, профессор, заведующий кафедрой социологии и социальной работы, АГПУ, Армения

Саболч Суроми - доктор-профессор, ректор Католического университета им. Пазмани Петера, Венгрия

Хосе Мануэль Собрино Эредия - доктор юридических наук, профессор, Университет Ла-Корунья, Испания

Мкртчян Артак - доктор юридических наук, профессор, Университет Ла-Корунья, Испания

Иоганн Юрген Тубач - доктор-профессор, Университет Мартина Лютера, Галле-Виттенберг, Германия

Соколовски Марек - доктор социоологических наук, профессор, кафедра социологии Университета Вармии и Мазурии в Ольштыне, Польша

Синова Ирина- доктор исторических наук, профессор, кафедры международных отношений, медиалогии, политологии и истории Санкт-Петербургского государственного экономического университета, Россия

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ – СОДЕРЖАНИЕ - CONTENTS

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ИСТОРИЯ
HISTORY

1. **Պողոսյան Սամվել,** Միացյալ Հայաստանի հարցը 1918 թ. վերջին
2. **Վիրաբյան Վանիկ**, ՀՀ հետախուզական ծառայության ներդրումը Զանգեզուրում Ադրբեջանի զինուժի դեմ տարած հաղթանակում (1919 թ. վերջ -1920 թ. սկիզբ):
3. **Մալոյան Արման**, Արևմտյան Հայաստանում հայոց պետականության դրսևորումների առաջացման և գոյատևման հանգամանքների շուրջ (XVIII դարի վերջին քառորդ):
4. **Ստեփանյան Խաչատուր,** Հայաստանի անկախության գաղափարի քննարկումը ՀՅԴ և ՌԱԿ պաշտոնաթերթերում (1920-1930-ական թթ.):
5. **Պողոսյան Էդիկ,** Վ. Ա. Պոտոյի «Ղարաբաղի առաջին կամավորները ռուսական տիրապետության հաստատման շրջանում: (Մելիք-Վանի և Հակոբ-Յուզբաշի Աթաբեկովները)» ուսումնասիրության հայագիտական նշանակությունը:
6. **Ծատրյան Հարություն**, Սիմոն Վրացյանի քաղաքական դիմագիծը՝ ըստ «Մշակ», «Ժողովուրդ» և «Յառաջ» լրագրերի հրապարակումների. քաղաքական իմիջի դրսևորումը հայկական մամուլում 20-րդ դարասկզբին:
7. **Հովհաննիսյան Էդգար,** Երևանը առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին:
8. **Եփրիկյան Արմինե,** Կաթոլիկ համայնքի դերակատարումը Նախիջևանում XVII-XVIII դարերում:
9. **Մկրտչյան Գևորգ**, Պատմական Հայաստանում պետություն-եկեղեցի հարաբերությունների մի քանի հարցեր:
10. **Հովհաննիսյան Գայանե**, Ցեղասպանության հոգեբանական հետևանքները և նժդեհյան գաղափարախոսության սկզբնավորումը:
11. **Մարտիրոսյան Արման,** Ֆրանսիայի մանդատային քաղաքականությունը Սիրիայում 1920-1930-ական թթ. և թուրք-սիրիական սահմանային հիմնախնդիրները:
12. **Նազարյան Հայկ**, Ուժերի ռազմավարական հարաբերակցությունը Մերձավոր Արևելքում 1916 թվականին և «Սայքս-Պիկո-Սազոնով» համաձայնագրի ձևավորումը:
13. **Гаспарян Ангелина**, В поисках исторической правды (На основе рассмотрения исторических и современных реалий армяно-российских отношений).
14. **Բադալյան Միքայել**, Առյուծի և ցուլի որսի տեսարանները ուրարտական պատկերագրության մեջ:
15. **Կոնրադ Հեյկո,** Այգեպանները պատերազմ չ'են վարում: Իհարկե վա-

րում են

16. **Johann Jürgen Tubach,** Ships and Seafaring in the Psalms of Thomas. A Contribution to the Origin of the Psalms.
17. **Grigoryan Sona,** The problem of localisation of Heartland of Biainili-Urartu according to Grigor Kapantsyan
18. **Alexander Tidemann**, Views on Apollonios of Tyana: Eusebios of Caesarea About an Alleged Divine Man.
19. **Grigor Grigoryan**, Some Considerations Concerning the Date of the Translation into Armenian of Timothy Aelurus' Refutation of the Decrees of the Council of Chalcedon known as Contra eos qui dicunt duas naturas (CPG 4575)
20. **Rocio da Riva**, Buildings and Empires: the Evidence from the Neo-Babylonian Royal Inscriptions
21. **Кузенкова Марина**, Молодежь ленинграда по оказанию помощи населению в период блокады
22. **Андриайнен Станислав**, Русская армия как инструмент модернизации закавказья в XIX в.
23. **Синова Ирина,** Роль Российской Федерации в урегулировании сирийского кризиса в 2014-2018 гг.

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
ЮРИСПРУДЕНЦИЯ
JURISDICTION

24. **Anselm Sabolch Szuromi,** Idoneity for Holy services since the new testament to the early period of the church
25. **José Mauel Sobrino Heredia,** Europe at the Crossroads
26. **Gabriela Oanta,** Dignity Rights and the European Union
27. **Mkrtichyan Artak**, Landlocked States and the Law of the sea.
28. **Մանուկյան Սահակ**, Փախստականի կարգավիճակ ունեցող անձանց կողմից հանրային ծառայության թափուր պաշտոն զբաղեցնելու հիմնախնդիրները

ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱ ԵՎ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
СОЦИОЛОГИЯ И ПСИХОЛОГИЯ
SOCIOLOGY AND PSYCHOLOGY

29. **Sokołowski Marek**, Polish pioneers of film education. A contribution to the history of Polish film sociology
30. **Եղիազարյան Սյուզաննա**, Հայ երիտասարդության հասարակական-քաղաքական սոցիալականացման առանձնահատկությունների փոխա-

կերպումները:

31. **Петросян Ануш,** Общественное мнение как фактор обеспечения стабильности семьи в Республике Армения.
32. **Մկոյան Գոհար, Եփրիկյան Արմինե,** Նախիջևանի պատմության լուսաբանման մանկավարժական խնդիրը դպրոցահասակների շրջանում:
33. **Виленский Игорь**, Влияет ли сокращение налогов на экономический рост? Миф или реальность?.
34. **Смолева Елена**, Межличностное отчуждение как показатель психологического состояния Российского общества.
35. **Морев Михаил,** К актуальности вопроса о формировании социального капитала в современном Российском обществе.
36. **Уханова Юлия**, Вовлеченность регионального сообщества в практики гражданского участия.
37. **Быстрянцев Сергей,** Русская интеллигенция об общественном идеале.

ՄԻԱՑՅԱԼ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՐՑԸ 1918 Թ. ՎԵՐՋԻՆ

ՍԱՄՎԵԼ ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ՊՈՂՈՍՅԱՆ
ՀՊՄՀ հայոց պատմության ամբիոնի դոցենտ, պ.գ.դ.

Բանալի բառեր՝ *միացյալ Հայաստան, Պողոս Նուբար, Հայաստանի Հանրապետություն, Մուդրոսի զինադադար:*

1918 թ. վերջերին ակնհայտ էր Օսմանյան կայսրության պարտությունը Առաջին համաշխարհային պատերազմում, և հայ գործիչներն անհրաժեշտ էին համարում քայլեր ձեռնարկել իրականացնելու միացյալ Հայաստանի գաղափարը: Ինչպես գիտենք, 1918 թ. մայիսին ստեղծվել էր Հայաստանի Հանրապետությունը, սակայն այն ուներ չափազանց սահմանափակ տարածք և ճանաչվել էր միայն օսմանյան պետության կողմից:

Դեռևս 1912 թվականից Եվրոպայում գործող Հայ ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբարը 1918 թ. հոկտեմբերի 18-ին պաշտոնապես դիմեց Անտանտի երկրներին հայերին պատերազմող կողմ ճանաչելու համար[1]: Դա միջազգային իրավունքի տեսանկյունից կատարված ճիշտ և խորապես մտածված քայլ էր: Նա լավ էր պատկերացնում միջազգային այն չափանիշները, ըստ որի՝ միջազգային իրավունքի սուբյեկտ են ճանաչվում ոչ միայն ինքնիշխան պետությունները, այլև՝ ազգային-ազատագրական շարժումները՝ հանձին իրենց ղեկավար մարմինների: Այդպիսին կարող էր ճանաչվել Ազգային պատվիրակությունը կամ փաստացի գոյություն ունեցող Հայաստանի Հանրապետությունը, որը դեռևս միջազգայնորեն ճանաչված պետություն չէր: Այսպիսով՝ որպես միջազգային իրավունքի սուբյեկտ հանդես գալու համար անհրաժեշտ էր, որ հայերը ճանաչվեին պատերազմող կողմ:

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Մուդրոսում ստորագրված զինադադարով թուրքերն անձնատվության ենթարկվեցին: Մի քանի հոդվածներ անմիջականորեն առնչվում էին հայկական շահերի հետ:

«Հոդված 4. Բոլոր դաշնակցային ռազմագերիները, բոլոր հայ ռազմագերիները և ներկալվածները պետք է ժողովվեն Կ. Պոլսում, որպեսզի առանց որևէ պայմանների հանձնվեն դաշնակիցներին:

Հոդված 10. Տավրոսի թունելների համակարգի գրավում դաշնակիցների կողմից:

Հոդված 11. Թուրքական զորքերը անմիջապես հետ են քաշվելու

1 Աճէմեան Լ., Եգիպտահայ տարեցոյց 1925, Աղեքսանդրիա, 1924, էջ 87:

հյուսիսարևմտյան Պարսկաստանից մինչև նախապատերազմյան սահմանը: Թուրքական զորքերն արդեն ստացել են Անդրկովկասի մի մասը էվակուացնելու հրաման, ընդ որում՝ մնացած զորքերը կհեռացվեն, եթե տեղերում իրադրությունն ուսումնասիրելուց հետո դաշնակիցները ներկայացնեն այդպիսի պահանջ:

Հոդված 16. Հեջազում, Ասիրում, Եմենում, Սիրիայում և Միջագետքում գտնվող բոլոր թուրքական կայազորներ պետք է հանձնվեն մոտակա դաշնակցային հրամանատարությանը, բոլոր զորքերը դուրս են բերվելու Կիլիկիայից, բացառությամբ նրանցից, որոնք անհրաժեշտ են կարգը պահպանելու համար, ինչը կարող էր որոշվել համաձայնագրի 5-րդ հոդվածով:

Հոդված 24. Հայկական վեց վիլայեթներում անկարգություններ ծագելու դեպքում, դաշնակիցները իրենց վերապահում են նրա մի մասը գրավելու իրավունք»[2]:

Փաստորեն՝ Մուդրոսի զինադադարով Հայաստանի մեծ մասը թողնվում էր թուրքական զորքերի վերահսկողության տակ, որը հետագայում հանգեցրեց Հայկական հարցի ձախողմանը: Զինադադարի պայմաններից դրական էր Կիլիկիայից թուրքական զորքերի հեռացման պահանջը, չնայած այստեղից նույնպես ամբողջապես չէին հեռանալու, ինչպես նաև Տավրոսի լեռնահամակարգի թունելների գրավումը:

Ինչպես տեսնում ենք, ոչ միայն հայկական վեց վիլայեթների հսկողությունը թողնված էր թուրքերին, այլ նույնիսկ Անդրկովկասի մի մասում կարգուկանոնի պահպանությունը իրականացնելու պատրվակով թուրքական զորքերը չէին հեռանալու մինչև «տեղերում իրադրությունն ուսումնասիրելուց հետո դաշնակիցները ներկայացնեն այդպիսի պահանջ»:

Այդ պայմանագրից երևացին հայերին խաբելու «դաշնակիցների» քաղաքականության առաջին քայլերը, որն ավարտվեց Լոզանով: Սակայն այս շրջանում հայ քաղաքական գործիչները դեռևս չափազանց ոգևորված էին, և նրանց թվում էր, որ մի քանի դար տևած անկախության կորստից հետո արդեն մոտ էր ազատ, անկախ, միացյալ հայրենիք ունենալու հնարավորությունը: Ցավոք, այդ գեղեցիկ հեռանկարը հետագա ամիսներին մոտենալու փոխարեն հետզհետե հեռացավ:

Հոկտեմբերի 31-ին Բեռլինում Հ. Օհանջանյանի ղեկավարած ՀՀ

2 Frederick Maurice, The Armistices of 1918, Oxford University Press, 1943, pp. 85-87. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության... փաստաթղթերում, էջ 537-539:

պատվիրակությունը խորհրդակցություն գումարեց, որին ներկա էին Մ. Աճեմյանը, դոկտոր Գրինֆելդը, Ավետիսյանը, Ուկրաինայում ՀՀ ներկայացուցիչ Գ. Զամոյանը: Քննարկելով միջազգային իրավիճակը, նրանք եկան այն եզրահանգմանը, որ անհրաժեշտ էր միավորել Ռուսահայաստանը և Թուրքահայաստանը միասնական անկախ պետության մեջ, որը հայտարարելու էր հավերժական չեզոքություն: Եթե միավորումը անհնար լիներ, ապա պետք է ստեղծվեր անկախ Հայաստան՝ արևմտահայկական նահանգների ու Կիլիկիայի հենքի վրա՝ ծովային ելքերով Միջերկրական և Սև ծով՝ Տրապիզոնով[3]:

Օգտվելով միջազգային բարենպաստ իրադրությունից՝ և՛ արևելահայ և՛ արևմտահայ գործիչները հետզհետե սկսում էին բարձրաձայնել միասնական և անկախ հայկական պետությունը վերականգնելու անհրաժեշտության մասին: Այդ տեսակետը պաշտպանություն էր գտնում նաև որոշ օտար քաղաքական գործիչների կողմից:

Ֆրանսիական պետական գործիչ Դենի Կոշենը, «Ֆիգարո» պարբերականում անդրադառնալով Հայաստանի ապագային, արդարացի էր համարում Կովկասից մինչև Կիլիկիա ձգվող հայկական անկախ պետության կազմավորումը[4]:

Պ. Նուբարը նոյեմբերի 7-ին և 12-ին դաշնակից տերություններին բողոքի նոտաներ հղեց Մուդրոսի զինադադարի համաձայնագրով հայկական տարածքներում կարգի պահպանությունը թուրքերին թողնելու առթիվ, նշելով, որ այդպիսով հայ գաղթականները չեն կարողանա վերադառնալ իրենց օջախները, իսկ թուրքերը կվայելեն երիտթուրքերի «արիւնռուշտ քաղաքականութեան պտուղը»[5]: Նա պահանջեց հայկական տարածքներն անմիջապես գրավել դաշնակից զորքերի և Արևելյան լեգեոնի ուժերով:

1918 թ. նոյեմբերին Պ. Նուբարը ֆրանսիական մամուլին տված հարցազրույցում ներկայացրեց այն սկզբունքները, որոնց հիման վրա պետք է լուծվեր Հայկական հարցը՝

1. Այլևս ոչ մի կապ թուրքական պետության հետ,

2. Հայկական պետությունն ունենալու էր հանրապետական վարչաձև և դրվելու էր ազատարար ազգերի պաշտպանության տակ, որոնցից մեկը ստանձնելու էր Հայաստանի խնամակալությունը մինչև այն կազմակերպվի և կարողանա ինքնուրույն գոյատևել,

---

3 Ավետիսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 328:
4 «Վերածնունդ», Փարիզ, 1918, թիւ 23, էջ 447:
5 Աճէմեան Լ., Եգիպտահայ տարեցոյց 1926, Բ տարի, Աղեքսանդրիա, 1925, էջ 101:

3. Հայաստանի մեջ են մտնելու վեց վիլայեթները և Կիլիկիան: Պ. Նուբարը նշեց «ռուսական» Հայաստանի նկատմամբ որևէ պահանջ չունենալու մասին, սակայն հույս հայտնեց, որ նոր սկզբունքներ որդեգրած Ռուսաստանը, որը հայտարարել էր լեհական ու ֆինլանդական խնդիրները լուծելու մասին, այս հարցում ևս արդարացի մոտեցում կցուցաբերի[6]:

1918 թ. նոյեմբերի 30-ին Պ. Նուբարն ի լուր աշխարհի հայտարարեց «Ամբողջական Հայաստանի» անկախությունը[7]: Հայտարարության մեջ նշված էր, որ հայ ազգի միակամ փափագի համաձայն Ազգային պատվիրակությունը հայտարարում է Ամբողջական Հայաստանի (ներառյալ Կիլիկիայի – Ս.Պ.) անկախությունը: Իսկ "La Voix de l'Armenie" թերթում տպագրած հոդվածում Պ. Նուբարը շեշտեց «Թուրքա» և «Ռուսա» Հայաստանների միավորմամբ Միացյալ Հայաստանի ստեղծման կենսական անհրաժեշտությունը: «Հայաստանը պետք է ըլլայ մէկ, ամբողջ, ազատ, անկախ,- գրում էր նա,- այս է ահա Հայ արիւնոտ դատի միակ արդար լուծման միակ հաստատուն գրավականը»[8]:

Այդ սկզբունքները Պ. Նուբարը զարգացրեց 1918 թ. դեկտեմբերին հրապարակած «Հուշագիր Հայկական հարցի մասին» գրքույկում[9]: Նա անհրաժեշտ էր համարում վեց վիլայեթներից, Կիլիկիայից ու Մարաշի սանջակից կազմել հայկական պետություն, որը մինչև վերջնական կազմակերպվելը կդրվեր որևէ պետության խնամակալության տակ: Պ. Նուբարը նշում էր, որ այդ պետությանը կմիանար նաև Արարատյան Հանրապետությունը, և Հայաստանը պատնեշ կհանդիսանա պանթուրքիզմի ճանապարհին:

Նա շատ դժգոհ էր Անտանտի երկրների գործողություններից, որոնք արդեն հակասում էին նախկինում տրված խոստումներին[10]:

Այսպիսով՝ Ազգային պատվիրակության նախագահը հետզհետե դնում էր միացյալ հայկական պետականության ստեղծման գործընթացի սկիզբը, սակայն հետագա իրադարձությունները թույլ չտվեցին իրականացնել հայ ժողովրդի դարավոր իղձը և կազմավորել ընդարձակ ու կենսունակ անկախ պետություն:

1918 թ. դեկտեմբերի 10-ին ԱՄՆ Սենատի արտաքին հարաբե-

6 «Վերածնունդ», 1918, թիւ 21-22: «Ճակատամարտ», 1919, թիւ 43:
7 ՀԱԱ, ֆ. 282, ց. 1, գ. 46, թ. 1: ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 131, թ. 58:
8 «Ճակատամարտ», 1919, թիւ 40:
9 Memorandum on The Armenian Question. Presented by the Armenian National Delegation. Paris. 1918.
10 ՀԱԱ, ֆ. 282, ց. 1, գ. 46, թ. 1:

րությունների հանձնաժողովի նախագահ Հենրի Լոջը ԱՄՆ կոնգրեսի քննարկմանը ներկայացրեց բանաձև Անկախ Հայաստանի ստեղծման մասին: Հայաստանի կազմի մեջ էին մտնելու Ռուսաստանի, Թուրքիայի, Իրանի բոլոր հայկական տարածքները՝ Կիլիկիայով հանդերձ: Նորանկախ պետության հովանավորությունը սենատորն առաջարկում էր, որ ստանձնի ԱՄՆ-ը[11]:

Ինչպես տեսնում ենք, Հ. Լոջը առաջարկում է հայկական միասնական պետության մեջ մտցնել ոչ միայն ռուսական և թուրքական, այլ նաև Պարսկաստանի տիրապետության տակ գտնվող հայկական տարածքները: Պետք է խոստովանել, որ հայ գործիչներից որևէ մեկը նման ձգտումներ դեռ չէր բարձրաձայնել: ԱՄՆ գործիչներից շատերն էին հետաքրքրված վերցնելու մեծ Հայաստանի հովանավորությունը: Նրանք հասկանում էին, որ Հայաստանը տնտեսական ու ռազմավարական առումով կենսունակ ու պաշտպանված լինելու համար պետք է զբաղեցներ ամբողջ հայկական լեռնաշխարհը և Կիլիկիան:

Այսպիսով՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո բավական իրատեսական էր թվում հայկական բոլոր տարածքների միավորմամբ պետականության ստեղծումը: Սակայն հետագա իրադարձությունները, հատկապես Անտանտի դաշնակից տերությունների իմպերիալիստական նկրտումները, հակասություններն ու մրցակցությունը, թույլ չտվեցին ստեղծելու միասնական հայկական պետություն:

SUMMARY

QUESTION OF THE UNITED ARMENIA AT THE END OF 1918

SAMVEL POGHOSYAN

After the defeat of Turkey in the First World War, Armenian politicians began to voice the need to restore a united and independent Armenian state. They considered it necessary to unite Eastern and Western Armenias, as well as Cilicia in a unified independent state, which would declare eternal neutrality. However, subsequent events, especially imperialist ambitions, controversies and rivalries of the Allied Powers, did not allow the creation of a united Armenian state.

Key words: *United Armenia, Boghos Nubar, Republic of Armenia, Mudros Armistice.*

11 Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները, էջ 58:

РЕЗЮМЕ
ВОПРОС О ОБЪЕДИНЕННОЙ АРМЕНИИ В КОНЦЕ 1918

САМВЕЛ ПОГОСЯН

После поражения Турции в Первой мировой войне армянские политики стали говорить о необходимости восстановления единого и независимого армянского государства. Они сочли необходимым объединить Восточную и Западную Армению, а также Киликию в единое независимое государство, которое объявит вечный нейтралитет. Однако последующие события, особенно империалистические амбиции, споры и соперничество союзных держав, не позволили создать объединенное армянское государство.

Ключевые слова: *Объединенная Армения, Погос Нубар, Республика Армения, Мудрос скоеперемирие.*

ՀՀ ՀԵՏԱԽՈՒՉԱԿԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԴՐՈՒՄԸ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐՈՒՄ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ԶԻՆՈՒԺԻ ԴԵՄ ՏԱՐԱԾ ՀԱՂԹԱՆԱԿՈՒՄ (1919 Թ. ՎԵՐՋ -1920 Թ. ՍԿԻԶԲ)

ՎԱՆԻԿ ՎԻՐԱԲՅԱՆ
ՀՊՄՀ հայոց պատմության ամբիոնի պրոֆեսոր, պ.գ.դ.

Բանալի բառեր՝ *Հայաստանի Հանրապետություն, Զանգեզուրի գավառ, Գ. Նժդեհ, ադրբեջանական բանակ, հայկական հեւրախուզական ծառայություն, կապիտան Տ. Դեվոյանց:*

Արխիվային փաստաթղթերով և այլ վավերագրերով (չնայած և բավականին սուղ) հաստատվում է այն փաստը, որ Հայաստանի Հանրապետության հակահետախուզությունն իր կադրուժը և ներկայացուցիչներն ուներ Հայաստանի տարբեր շրջաններում: Ավելին, հակահետախուզության մարմինները գործում էին նույնիսկ Լեռնային Հայաստանում (Սյունիք-Զանգեզուրում), որի ղեկավարը հայտնի Յապոնն էր (Արմենակ Հովհաննեսի Պարոնյանը), իսկ աշխատակիցն էր Ավետիս Դադայանցը[12]:

Հետախուզական բաժանմունքի 1919 թ. նոյեմբերի ամփոփա-

12 Տե՛ս ԵՖ ՄՆՒՈՒ - XXI век.-1998, No 07-08, сентябрь-октябрь, стр. 8 - 13, ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 204, ց. 1, գ. 131, թ. 24:

գրերից մեկում տվյալներ են հաղորդվում Ադրբեջանի իշխանությունների մեքենայությունների մասին հայաբնակ տարածքների բնակչության նկատմամբ, և մասնավորապես ակտիվ նախապատրաստությունների մասին Զանգեզուրի վրա հարձակվելու համար, ինչի համար դոկտոր Սուլթանովը ձգտելով «խաղաղ» ճանապարհով նվաճել Զանգեզուրը, երեք լեզուներով թռուցիկներ էր տարածել՝ կոչ անելով միանալ Ղարաբաղին[13]: 1920 թ. մարտի 20-ի ամփոփագիրը դարձյալ փաստում է Ադրբեջանի կողմից իրականացվող հակահայկական քաղաքականության մասին, նշելով, որ գեներալ-մայոր Նովրուզովի գլխավորությամբ էքսպեդիցիոն կորպուս է ուղարկվել Զանգեզուր՝ մոտ 5000 հոգի (երեք զորատեսակի)՝ ունենալով 6 դաշտային, 8 լեռնային թնդանոթներ[14]: Ադրբեջանը համառորեն ձգտում էր տիրել նաև Զանգեզուրին, ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չառնելով, կաշառելով տեղական թաթարական առաջնորդներին, երբեմն էլ՝ դիմելով Թուրքիային: Այսպես, 1919 թ. հոկտեմբերի 20-ին Հետախուզական բաժանմունքը հաղորդում է, որ սեպտեմբերի վերջերին ադրբեջանական զորքերի և տեղական ավազակախմբերի կողմից հարձակում է ձեռնարկվել Զանգեզուրի վրա՝ Կարաբաբա, Ագարակ, Եղվարդ և Ուջանիս գյուղերի ուղղությամբ, սակայն ադրբեջանական զորքերը ետ են շպրտվել, որի հետևանքով սկսվել է դասալքություն, ուստի Ադրբեջանի կառավարությունը որոշում է կայացրել նոր զորահավաք անցկացնել[15]:

1919 թ. նոյեմբերի 9-ի հետախուզական ամփոփագիրն էլ ավելի ցայտունորեն է ներկայացնում Ադրբեջանի մեքենայությունները Զանգեզուրում, որն այնտեղ է ուղարկում նոր մեծաքանակ ուժեր՝ 1 հետևակային դիվիզիա (3 գունդ՝ ամեն մեկում՝ մոտ 3-5 հազար մարդ), 2 հեծյալ գունդ (800-ական սվին), 8 թեթև, 4 հաուբիցային թնդանոթ և 400 հեծյալ քուրդ, զորքերին գլխավորում էր գեներալ Ալի աղա Իսմայիլ օղլի Շիխլինսկին[16], իսկ հեծելազորը՝ գեներալ Եդիգարովը, իսկ քրդերին՝ դոկտոր Սուլթանովի եղբայրը՝ Սուլթան բեկ Սուլթանովը, հայտնելով, որ ասկյարների թիվը հասնում է 400-ի՝ 3 գնդացիրներով և 2 լեռնային թնդանոթներով[17]: 1919 թ. նոյեմբերի 4-ի ամփոփագիրը դարձյալ փաստում է Ադրբեջանի հետամտած

13 Տե՛ս ՀԱԱ,, Ֆ.Պ. -199, ց. 1, գ. 73 (71), թ. 168:
14 Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 33, թ. 12:
15 Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 204, ց. 1, գ. 133, թ. 29:
16 Շիխլինսկի Ալի աղա Իսմայիլ օղլի [23 ապրիլի, 1865 թ. - 18 օգոստոսի, 1943 թ.], Ադրբեջանի բանակի գեներալ:
17 ՀԱԱ, ֆ. Պ- 204, ց. 1, գ. 133,, թ. 31:

նպատակների մասին Զանգեզուրի շրջանում, ընդհանուր եզրեր ձեռք բերելով Թուրքիայի հետ իրենց համատեղ ռազմավարության իրականացման խնդրում[18]: Կապիտան Մուրադյանը նշում էր, որ ձգտելով հարձակվել Զանգեզուրի վրա, դոկտոր Սուլթանովը զանգեզուրյան գործողությունների ղեկավարությունը վստահել է Էնվեր և Նուրի փաշաներին՝ փորձելով կապ հաստատել Ադրբեջանի և Թուրքիայի միջև[19]: Ահա այսպիսի պատկառելի ուժեր էր օգտագործում Ադրբեջանը Զանգեզուրին տիրելու համար, որը ՀՀ տարածքային ամբողջականության և աշխարհաքաղաքական միջանցքի, հետևապես՝ ազգային-պետական անվտանգության ապահովման տեսանկյունից կարևոր ռազմավարական նշանակություն ուներ: Կապիտան Վ. Մուրադյանը 1920 թ. մայիսի 20-ի գաղտնի ամփոփագրում հայտնում էր, որ Ադրբեջանի գործողությունները ուղղորդվում են Բայազետից եկած թուրք գործակալների կողմից, որոնք ձգտում են ՀՀ տարածքում ապրող մահմեդականներին դրդել ընդհանուր ապստամբության[20]:

Հարկ է ընդգծել, որ միանգամայն անընդունելի են և ապացուցողական առումով թույլ, ոչ ճշգրիտ և միակողմանի այն պնդումները, որոնք հանգում են նրան, որ մերկապարանոց ժխտեն ՀՀ հատուկ ծառայությունների գոյությունը և ծավալած որոշակի գործունեությունը, չնայած մեր իսկ կողմից նշված ՀՀ հետախուզական բաժանմունքի սխալներին և սայթաքումներին, որոնք բնորոշ պետք է լինեին կայացման գործընթացներ ապրող հայկական պետությանն ամբողջությամբ վերցված, և դրանք սքողելու կամ առավել ևս մերկապարանոց ժխտելու մտադրություն ամենևին էլ չկա: Հետևապես, ամփոփելով ասվածը, մենք մերժելի ենք համարում «պնդումները» հայկական հետախուզական ծառայության ինչպես չգոյության, միանշանակ գործության և բացարձակ անգործության վերաբերյալ, այնպես էլ, վերջիններիս լիովին անհասու լինելու մասին «թշնամի Թուրքիայի ծրագիրներուն և հաշիվներուն», թուրքական զորուժի քանակական կազմի և պլանների վերաբերյալ, որ Թուրքիայում Հայաստանի Հանրապետությունը գործակալներ չուներ, և այլն, ինչը միանշանակ և բազմաթիվ փաստերի անառարկելի ճնշման տակ ժխտվում է մեր կողմից հրապարակված մենագրություններում: Չնա-

18 ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 276, g. 1, գ.183, թ. 53. «Յառաջ», 10 դեկտեմբերի, 1919 թ., «Азербайджань», 6 декабря, 1919 г.

19 Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., Сборник документов и материалов, Ер., изд-во АН Армении, 1992, с. 350:

20 Там же, с. 386:

յած արտահայտված տեսակետների որոշ ռացիոնալ հատիկներին, դրանք երբեմն այնքան հակասական են և նպատակային առումով անորոշ, որ կարող են շփոթության մեջ գցել ոչ փորձառու ընթերցողներին, և թյուր կարծիք ստեղծել Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի, և մասնավորապես հետախուզական ծառայության պատմության վերաբերյալ, բերելով սխալ եզրահանգման հայկական պետականության չգոյության վերաբերյալ: Անտեսելով Ադրբեջանի, Վրաստանի հանրապետությունների և այլ ուժերի դեմ երիտասարդ հայկական հետախուզության գործունեության վերաբերյալ առկա փաստերը, և հատկապես բանակաշինության բնագավառում անհաջողությունների և սայթաքումների, հայկական բանակի պարտությունների պատճառահետևանքային արմատները, փնտրելով միմիայն ՀՀ հետախուզական ծառայության գործունեության ծալքերում, ինչը չի կարելի անել՝ հենվելով գրեթե բացառապես հուշագրային բնույթ կրող և այլ լիովին չստուգված աղբյուրների վրա:

Ըստ այդմ անելով կամայական եզրահանգումներ բանակային հիմնախնդիրների և հետախուզության գործունեության վերաբերյալ, ինչպես կարելի է անտեսել այն հանգամանքը և ակներև պատմափաստը, որ, ինչքան էլ չկազմակեպված և թույլ լիներ հայկական հետախուզությունը, ինչպես պնդում են ՀՀ հետախուզական ծառայութունների չգոյության որոշ «կողմնակիցներ» և պարզապես «պոլիտիկան ժխտարարներ», հենց կայացման բարդ և ոչ միանշանակ գործընթացներ ապրող, սովի և քայքայման գործոնների դժվարին պայմաններում ծնվող և համառորեն կայանալու ձգտող հայկական հետախուզական ծառայության ջանքերով է որոշակիորեն, գործնականում հաջողվել կանխել Ադրբեջանի Հանրապետության ագրեսիան Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ 1919 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներից սկսած մինչև 1920 թ. ապրիլը ընկած ժամանակահատվածում տեղի ունեցած տևական և համառ մարտերում[21] (նշված հիմնախնդիրը հայ պատմագիտության բոլորովին, բացարձակապես չուսումնասիրված հարցերից է), ինչի շնորհիվ նաև հայկական զինուժը Գարեգին Նժդեհի գլխավորությամբ կարևոր և վճռորոշ հաղթանակ տարավ և դրանով իսկ ապահովագրեց ՀՀ տարածքային անձեռնմխելիությունը Հայաստանի ռազմավա-

21 1919 թ. վերջին ադրբեջանական 2 զորաբանակ՝ գեներալներ Ալի աղա Իսմայիլ Աղա օղլի Շիխլինսկու (23 ապրիլի, 1865 թ. - 18 օգոստոսի, 1943 թ.) և Սամեդ բեկ Սադիխ բեկ օղլի Մեհմանդարովի (16 հոկտեմբերի, 1855 թ. – փետրվար,

րական տեսանկյունից այդ կարևոր տարածքային սահմանահատվածում: Ինչպես պարզ է դառնում հայտնի հայ հետախույզ Տ. Դեվոյանցի հուշագրությունից, որը հալած յուղի տեղ չենք ընդունում, սակայն անտեսել էլ չենք կարող, քանզի այն բացահայտորեն վկայում է հայկական հետախուզության օգտաշատ գործունեության մի չափազանց կարևոր փաստի՝ պատմադրվագի մասին, որն ըստ էության ուղղակիորեն և գործնական առումով որոշակիորեն նպաստել է Գ. Նժդեհի[22] գլխավորությամբ խիզախող Հայոց զորքին ջարդել և վտարել Ադրբեջանի ագրեսոր բանակին Զանգեզուրից, ինչպես դա ժամանակին արել է անկոտրում հայրենասեր զինուժը Դավիթ Բեկի գլխավորությամբ: Այս կապակցությամբ Տ. Դեվոյանցը շատ հստակ պնդում է. «Հայաստանի հետախուզական բաժանմունքը 200,000 րուբլիով կաշառեց Նժդեհի դէմ գտնուող Ազրբէյջանի բանակի սպայակոյտի պետին, որը դասաւորեց իր զօրքերը, թնդանօթները եւ գնդացիրները մեր ուզած ձեւով եւ, երբ կռիւը սկսուեց, Նժդեհի ուժերը ջախջախեցին Ազրբէյջանեան շատ աւելի ուժեղ բանակը, գրաւեցին կամ ոչնչացրին թշնամու ուժեղ հրետանին եւ գնդացիրները:

1931 թ.) հրամանատարությամբ [Шихлинский А., Мои воспоминания, Баку, Азернешр, 1984: Ибрагимов Д., Генерал Али Ага Шихлинский, Баку, Азер, гос. изд-во, 1975], ներխուժեցին Զանգեզուր: Գ. Նժդեհը Գորիսի տակ կազմակերպեց հակագրոհ, ...թշնամին խուճապահար փախուստի դիմեց դեպի Ավդալար [այժմ՝ Լաչին]: Այս պարտությունից հետո ադրբեջանցիները մինչև 1920 թ. ապրիլը չհամարձակվեցին հարձակվել Զանգեզուրի վրա: Ադրբեջանը օգտագործեց նաև թուրքական ուժերը, որոնք 1920 թ. ապրիլին Նուրի փաշայի գլխավորությամբ փորձեցին գրավել Կապանը, սակայն ջախջախիչ պարտություն կրեցին Որոտանի կիրճում: Ապրիլի վերջերին Նժդեհը ոչ միայն ետ մղեց թշնամու բոլոր գրոհները, այլև Դրոյի հետ անցավ Արցախ և օգնություն հասցրեց հերոսական արցախահայությանը// Տես Մելքոնյան Ա., Հայոց պատմություն. Դասախոսությունների ձեռնարկ, Եր., «Հայագիտակ», 1998, էջ 217. Տես Դանիելյան Է. Լ., Մելքոնյան Ա. Ա., Հայոց պատմություն (հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), Երևան, «Զանգակ-97», 2008, էջ 297-299: - Հենց այս իրադարձությունների կապակցությամբ և Զանգեզուրում 1919 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներից սկսած մինչև 1920 թ. ապրիլը ընկած ժամանակահատվածում տեղի ունեցած տևական և համառ մարտերի ընթացքում Արսեն Շահմազյանի, Գարեգին Նժդեհի և այլ ազգային նվիրյալների, անվանի ռազմական գործիչների ծավալած հերոսական գործունեության կապակցությամբ վերն արծարծվում է հայ պատմագիտության բացառապես չլուսաբանված և անհայտ էջերից մեկը՝ կապված հայկական հետախուզության, և առաջին հերթին այն ուղղորդող ՀՀ Զինվորական նախարարության Գլխավոր Շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի դերակատարման հետ Հայաստանի Հանրապետության համար չափազանց կարևոր այդ իրողություններում, ինչն ամենևին էլ ստվեր չի գցում նշանավոր զորավար Գարեգին Նժդեհի ռազմաքաղաքական գործունեության վրա. - Վ. Վ.

22 Նժդեհ - Գարեգին Եղիշեի Տեր-Հարությունյան (1.01.1886 - 21.12.1955 թթ.) – Ազգային-քաղաքական, ռազմական և պետական ականավոր գործիչ, Սյունիք-Զանգեզուրի հերոսամարտի գլխավոր կազմակերպիչներից:

Ազրբէյջանի այդ շրջանի զօրքերի սպայակոյտի պետը ազգութեամբ վրացի էր:

Դրանից յետոյ էր, որ Գարեգին Նժդեհը դարձաւ սպարապետ...»[23]:

Որպեսզի տպավորություն չառաջանա, որ մենք մի կողմից պահանջում ենք քննադատական վերաբերմունք հուշագրական գրականության նկատմամբ, իսկ մյուս կողմից ինքներս ենք վկայակոչում միայն հենց այդ բնույթի աղբյուրները, վերոնշյալ վկայությունները հաստատելու համար դիմենք նաև արխիվային փաստերի օգնությանը: Արխիվային մի շարք կարևոր փաստաթղթեր օգնում են լույս սփռել ակնհայտորեն անբավարար կամ ավելի ճիշտ բոլորովին չուսումնասիրված հիմնախնդիրների վրա, դրանով իսկ հաղթահարելով մի շարք քարացած կաղապարամտքեր, կաղապարացված եզրահանգումներ ու դատողություններ:

Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչությանը կից զինվորական կցորդի, ասել է թե՝ հետախուզության գծով գործերի կոորդինատորի և ղեկավարի՝ գեներալ-մայոր Հովսեփ Արտեմի Քիշմիշյանի հետ կապված առաջին իսկ փաստաթղթերը որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում հենց վերը ներկայացված հարցադրումների տեսանկյունից, չնայած իրենց մեջ պարունակած տեղեկատվության որոշ հակասականությանը: Հարկ է հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որ չնայած հայկական հետախուզությունը դեռևս բավականաչափ երիտասարդ էր, անփորձ, ընդսմին էլ առաջին քայլերն էր անում լուրջ ծառայություն դառնալու ճանապարհին, սակայն դա բարոյաքաղաքական առումով խոչընդոտ չհանդիսացավ նրա կողմից հայթայթվող տեղեկատվության օգտակարության գործակցի տեսանկյունից: Ստորև բերվող փաստաթուղթը դրա լավագույն և անառարկելի ապացույցներից մեկն է, ինչը հաստատում է Տ. Դեվոյանցի վերոնշյալ պնդումը հայ հետախույզների արգասաբեր գործունեության մի հիրավի շատ հետաքրքիր պատմաէջի մասին, փաստելով նաև այն մասին, որ նրա գործունեությունն ամենևին էլ այնքան դժգույն չի եղել, ինչպես այդ մասին «փորձում են վկայել» որոշ ականատես և ժամանակակից հեղինակներ: Այսպես, Թիֆլիսում Հայաստանի հատուկ ծառայության ղեկավարը՝ Հ. Քիշմիշյանը, 1920 թ. հունվարի 17-ի իր զեկուցագրում (№ 33) ուղղված ՀՀ Զինվորական նախարարին, տեղեկացնում էր, որ լիովին վստահության արժանի անձը՝ Բոգդան Դավիդովիչ Ավան-Յուզբաշի Խան Սագ-

23 Տիգրան Դէոյեանց, Կեանքիս դրուագներից// «Հայրենիք» (Բոստոն), 1944, N0 6 (245), նոյ.- դեկտ., էջ 75:

նախսկին (որին Թիֆլիսում Հայաստանի զինվորական ներկայացուցչության շրջանում համարում էին իրենց հավատարիմ մարդ) իր կողմից ղեկավարվող վարչության հանձնարարությամբ համաձայնության գալով Զանգեզուրում գործելու «իրավունք» ստացած ադրբեջանական զորքերի ջոկատի շտաբի պետ փոխգնդապետ իշխան Էրիստովի[24] հետ, վերջինից խոստում է ստացել 200-300 հազար ռուբլու դիմաց իրենց տրամադրել ադրբեջանական բանակի շիֆրը (ծածկագիրը, գաղտնագիրը), ողջ գաղտնի գրագրությունը, ադրբեջանական զորքերի դիսլոկացիան (տեղաբաշխումը) և Զանգեզուրի վրա ենթադրվող հարձակման պլանը, պարտավորվելով նաև մարտական հրամանը կազմել իրենց համար ցանկալի իմաստով և մշակել օպերացիայի ողջ պլանը՝ համաձայն հայկական կողմի ցուցումների, միաժամանակ պահպանելով մշտական կապ, տեղյակ պահելով Ադրբեջանի բոլոր ռազմական գործողությունների մասին: Ինչպես տեսնում ենք, շատ հետաքրքիր տեղեկատվություն է, որն անշուշտ, միանշանակ չի կարելի ընդունել, չի կարելի անտեսել նաև ադրբեջանական հետախուզության նմանատիպ մտադրությունները և նախապատրաստվող ձեռնարկումները, չնայած գեներալ Քիշմիշյանը տեղեկատվության մեջ վստահորեն ավելացնում էր, որ Խան Սագնախսկին իրենց վստահեցրել էր հաղորդած տեղեկությունների հավաստիության մեջ, ավելացնելով, որ այն տեղ կհասցվի փոխգնդապետ Էրիստովի միջոցով, ընդ որում դրամը կվճարվի միայն վերոհիշյալ փաստաթղթերի ստուգումից հետո: Ըստ երևույթին, գրեթե լիովին համոզվածություն արտահայտելով, որ ադրբեջանական այս սպաներն արդեն լիովին կարելի է կաշառված կամ իրենց կողմը գրաված համարել, գեներալ Քիշմիշյանը այս խիստ հետաքրքիր զեկուցագրում նաև նշում էր, որ իր կարծիքով անհրաժեշտ է անհապաղ Թիֆլիս գործուղել կապիտան Վ. Գ. Մուրադյանին դրամի հետ միասին, որպեսզի վերջինս անմիջական հարաբերության մեջ մտնի հիշյալ փոխգնդապետ Էրիստովի հետ բոլոր հանգամանքների մանրազնին պարզաբանման համար: Քիշմիշյանը հայտնում էր, որ կապիտան Մուրադյանի գործուղման նախօրյակին անհրաժեշտ

24 Էրիստով, Էրիսթավի Քսանսկի, Ալեքսանդր Նիկոլայի (5.07.1873 թ.- 10,02.1955 թ.) – իշխան, 1917 թ. օգոստոսի 23-ից գեներալ-լեյտենանտ: Ծառայել է մենշևիկյան Վրաստանի բանակում: Մենշևիկյան կառավարության պատվիրակության կազմիմ ուղարկվել է Թուրքիա, ուր և մնացել է մինչև 1921թ., որից հետո տարագրվել է Ֆրանսիա: Տես Залесский А.К, Ктобыл кто в Первой мировой войне. Биографический энциклопедический словарь, М., изд-во «Астраль», 2—3, с. 712-713:

է հարցում անել զորքերի շտաբի պետին այն հարցերի մասին, որոնք անհրաժեշտ է տեղյակ պահել փոխգնդապետ Էրիստովին՝ 1) զորքերի թվաքանակի, 2) դրանց խմբավորումների, 3) ռազմական գործողությունների ուղղությունների, 4) օժանդակ օպերացիաների մասին: Այս հետաքրքիր զեկուցագրի վերջնամասում գեներալ Քիշմիշյանը հայտնում էր, որ կապիտան Մուրադյանը պետք է տեղեկացվի իր աշխատանքի համար անհրաժեշտ մանրամասն և սպառիչ հրահանգով, որի մեջ և կմտնի բոլոր տեղեկությունների ստուգումը: Բացի այդ, Քիշմիշյանը տեղեկացնում էր, որ բանավոր զեկույցի համար այդ նպատակով իր կողմից Երևան է գործուղվել Թիֆլիսի հետախուզական ցանցի լավագույն աշխատակիցներից մեկը՝ պորուչիկ Եղիազարովը: Փաստաթղթի վրա կա նաև համապատասխան գրառում (№ 34) Զինվորական նախարարի անունով այն մասին, որ 200-300 հազար ռուբլով կարելի է ձեռք բերել շիֆրը, և ադրբեջանական զորքերի տեղաբաշխման ողջ գաղտնի գրագրությունը[25]:

Վերջին հաշվով, այստեղ կարևորն այն է, որ չնայած կարելի է մտածել, որ հայկական հետախուզությունը միամտություն ուներ հավատալու ադրբեջանական բանակի սպաներին նման կարևոր հարցերում, այնուամենայնիվ, հարկ է հատուկ արձանագրել, որ հայ հետախույզները այս պարագայում պարզապես հաջող գործեցին և ձեռք բերեցին կարևորագույն տեղեկատվություն, որ կարող էր ծառայել Հայաստանի անվտանգության և պաշտպանունակության ապահովման հարցերին [նման օրինակների կարելի է հանդիպել նաև այլ երկրների պրակտիկայում], դիմելով անգամ կաշառքի և կարևոր տեղեկատվություն ձեռք բերելու այլ միջոցների ու եղանակների՝ գործնականում ծառայեց Գ. Նժդեհի կողմից գլխավորվող զորամասերի Ադրբեջանի դեմ տարած վճռորոշ հաղթանակին: Հարկ է կրկին հավաստել, վկայակոչելով Տ. Դեվոյանցին, որ երբ Ադրբեջանը խոշոր քանակությամբ զորքեր էր կենտրոնացնում Զանգեզուրի դեմ, ի դեմս հայկական հետախուզական ծառայության, ՀՀ կառավարությունը կարողացավ ձեռք բերել ռազմավարական մեծ արժեք ներկայացնող տեղեկատվություն, ինչն օգնեց հակառակորդի հետ ռազմաքաղաքական հակամարտությունում հասնել ծանրակշիռ արդյունքների: Այդ մասին Տ. Դեվոյանցը ուղղակի շեշտում է հետևյալը. «Հայաստանի կառավարութիւնը կարողացաւ կաշառել Ատերբէյճանի զօրքերի սպայակոյտի պետին, որ մի վրացի գնդապետ էր: Վերջինս ոչ միայն տուեց մեզ Ատերբէյճանի զօրքերի դասաւորութիւնը,

25 ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 276, ց. 1, գ. 184, թ. 3-4:

այլեւ դասաւորեց թաթարական զօրամասերը այնպիսի ձեւով, ո՝ր մեր բանակը շատ հեշտութեամբ ջարդեց նրանց եւ գրաւեց նրանց թնդանօթները, գնդացիրները եւ բաւական ռազմամթերք»[26]: Կարծում ենք, լրացուցիչ և հավելյալ բնույթի մեկնաբանություններն այստեղ ավելորդ են և անտեղի:

Այն, որ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հատուկ ծառայությունները իրենց ընձեռնված հնարավորությունների և առկա ուժերի, կադրային ռեսուրսների պայմաններում հնարավորինս ձգտել են աշխատել, ձգտել են լավագույն կողմերից դրսևորվել, դա երևում է մի շարք այլ փաստաթղթերի փաթեթի մանրազնին ուսումնասիրությունից: Այլ բան է, որ նրանք ի վիճակի չեղան քիչ թե շատ շոշափելի առավելության հասնել, հենց թեկուզ թուրքական հատուկ ծառայությունների (մասնավորապես հակահետախուզության դեմ) դեմ պայքարում, որոնք իրենց ավելի վստահ ու ապահով էին զգում, և որոշ իրավիճակներում ավելի նախաձեռնող ու համարձակ էին: Մի կողմից՝ հզոր աշխարհակալ կայսրության դարավոր փորձը (թեկուզև ասիական տարբերակի, վայրագ ու նենգ), կադրերի ու ռեսուրսների առկայությունը, իսկ մյուս կողմից՝ Հայաստանի նոր կազմավորվող պետության դերում գտնվելը, կադրային սովը, որը նա զգում էր, եղածն էլ անչափ երիտասարդ, չթրծված և օպերատիվ աշխատանքի մեծ փորձ չունեցող: Այդ ծառայությունների կայացման վրա բացասաբար էր ազդում նաև կտրվածությունը Ռուսաստանից, նրա ուսումնական ու ռազմաօժանդակ կառույցներից, աշխարհաքաղաքական մեկուսացվածությունը, ինչպես նաև իշխող արևմտամետ տրամադրությունները, որոնք հետո բումերանգի նման հարվածեցին՝ մերկացնելով թիկունքը: Եվ այնուամենայնիվ, գոյություն ունեցող հայկական հատուկ ծառայությունները ստեղծված իրավիճակում էլ փորձում էին կանխել թշնամու գործակալներին, հայրենիքի համար ծայրահեղ լարված պահերին զորավիգ լինել հանրապետության անվտանգությանը ինչպես մասնավորապես Սյունիք-Զանգեզուրում, որտեղ հայկական զորքը արժանի հակահարված տվեց ադրբեջանական հրոսակներին և Գ. Նժդեհի գլխավորությամբ տպավորիչ հաղթանակ տարան Ադրբեջանի հետ ռազմական առճակատումում, այնպես էլ 1918 թ. դեկտեմբերյան հայ-վրացական պատերազմում՝ Լոռու և հարակից շրջանների համար, Զոդ-Բասարգեչարում, Բոյուք-Վեդիում և Զանգիբասարում և Հայաստանի այլ շրջաններում:

26 Տիգրան Դէոյեանց, Կեանքիս դրուագներից// «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, N0 4 (249), յուլիս-օգոստոս, էջ 83:

SUMMARY
THE HISTORICAL-POLITICAL LESSONS OF THE ACTIVITY INTELLIGENCE SERVICE OF THE FIRST REPUBLIC OF ARMENIA

VANIK H. VIRABYAN

In this article shows concrete practical activity of the Armenian Intelligence and Counterintelligence services in disclosing and suspending of hostile schemes of Armenian territories in 1918-1920.

This also includes the role of Armenian Intelligence Service from the end of 1919 till the beginning of 1920 in military-political events of the region of Zangezur, where under the leadership of G. Njdeh a decisive and deserving victory was gained against the Azerbaijani army, which created secure conditions for the inseparability of Zangezur and territory of the Republic of Armenian. In particular for the first time in Armenian historical science the activity of Armenian intelligence Service in this significant Zangezur events is revealed, summariyed the historical-political results and main lessons.

Keywords *- Republic of Armenia, Armenian Intelligence and Counterintelligence service, Armenian Intelligence Service, Zangezur, G. Njdeh, Azerbaijani army, victory, event, historical-political results, lesson, Captain Tigran Devoyants*

РЕЗЮМЕ
ИСТОРИКО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ УРОКИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РАЗВЕДЫВАТЕЛЬНОЙ СЛУЖБЫ ПЕРВОЙ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

ВАНИК Г. ВИРАБЯН

Являясь составной частью государственной системы безопасности РА, Разведывательное и контрразведывательное отделения Главного штаба МО РА, в 1918-1920 гг. внесли достойную лепту в обеспечение национальной безопасности страны.

Армянская разведывательная служба сыграла неоценимую роль в победе армянских войск под командованием Г. Нжде в Зангезуре в конце 1919 - в начале 1920 года, что обеспечило территориальную целостность Зангезурского уезда и Республики Армения. Впервые в армянской исторической науке раскрыта деятельность армянской разведывательной службы, подитожаны историко-политические ре-

зультаты и важнейшие уроки.

Ключевые слова *– Республики Армения, Армянская разведывательная служба, Г. Нжде, Зангезур, Зангезурский уезд, армянская историческая наука, историко-политические результаты, важнейшие уроки, разведгруппа, капитан Т. Девоянц.*

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՅՈՑ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ԱՌԱՋԱՑՄԱՆ ԵՎ ԳՈՅԱՏԵՎՄԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ (XVIII ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴ)

ԱՐՄԱՆ ՄԱՆՈՒԿԻ ՄԱԼՈՅԱՆ
ՀՀ ԿԳՆ Կրթության ազգային ինստիտուտի
հայագիտական և սոցիալ-մշակութային առարկաների բաժնի
գլխավոր մասնագետ, պ.գ.թ.

Բանալի բառեր: *Պետականություն, կիսանկախ իշխանություն, ինքնավար համայնք, իշխանապետություն, Սասուն, Իսյան, Սավուր, Մոկս, Շատախ, Խոտորջուր, Արևմտյան Հայաստան, քրդեր, Օսմանյան կայսրություն:*

Հայոց պետականության ոսկե շղթան, պատմական հանգամանքների բերումով, թեև հաճախակի թուլացել է, բարակել, սակայն երբեք չի կտրվել: Հայ ժողովրդի կազմավորման օրից պետականության գաղափարը՝ ազգային անկախ, ինքնիշխան պետություն ստեղծելու և զարգացնելու մտայնությունն ու ձգտումը, մշտապես ուղեկցել է հայ ժողովրդին: Մեր պետականության պատմությունն ընթացել է մաքառումների ճանապարհով, ու թեև հաճախակի ունեցել ենք վերելքների դարաշրջաններ, սակայն չենք խուսափել նաև անկումներից ու վրիպումներից: Այո՛, երբեմն կորցրել ենք մեր պետական անկախությունը, ինքնիշխանությունը, ոգու արիությունն ու միասնականությունը, սակայն երբեք չենք կորցրել պետականությունը, որը, զանազան դրսևորումներով (նախարարական համակարգ, իշխանապետություն, մելիքություն և այլն), հարատևել է՝ միասնական համահայկական պետության բացակայության դժնդակ պայմաններում: Այսինքն՝ պետականությունը յուրաքանչյուր ազգի, ժողովրդի, էթնիկ հանրույթի ինքնակազմակերպման և քաղաքական անկախության անհրաժեշտության գաղափարի գիտակցումն է, իսկ պետությունը՝ այդ գաղափարի իրականացումը: Պետականության զանազան

դրսևորումները՝ խլյակների կամ մարմնացում-առհավատչյաների ձևով հարաճուն վառ են պահել պետականության գաղափարը, որպեսզի, նպաստավոր պայմանների առկայության դեպքում, անհապաղ կյանքի կոչենք, միս ու արյուն տանք մեր գիտակցության մեջ և արյան բջիջներում անթեղված ազգային երազանքին ՝ անկախ և միացյալ Հայաստանի երկունքին:

1045 թ. Անիի Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո Հայաստանի տարբեր տարածաշրջաններում իրենց գոյությունը շարունակեցին պահպանել մի շարք պետական կազմավորումներ:

Երկարատև ու արյունալի թուրք-պարսկական պատերազմներից հետո, 1639 թ. կնքված Կասրե Շիրինի պայմանագրով, Օսմանյան կայսրության վարչական սահմանների մեջ ներառվեց Հայաստանի մեծագույն հատվածը, որը հետագայում ստացավ «Արևմտյան Հայաստան» անվանումը:

Սույն զեկուցման մեջ, որը նվիրված է հայոց պատմության՝ համեմատաբար քիչ ուսումնասիրված ժամանակահատվածներից մեկին՝ XVIII վերջին քառորդին, ներկայացրել և լուսաբանել ենք Արևմտյան Հայաստանում հայոց պետականության դրսևորումների առաջացման ու գոյատևման հանգամանքները:

XVII դարում իր հզորության գագաթնակետին հասած Օսմանյան կայսրությունը XVIII դարի երկրորդ կեսին, ըստ էության, շարունակում էր գոյություն ունենալ միայն ձևականորեն: XVIII դարի վերջին և XIX դարի սկզբին պետության մեջ տեղի էին ունենում նահանգային փաշաների անջատողական, կենտրոնախույս ձեռնարկումներ, անիշխանությունն ու կամայականությունները, ինչպես նաև ավազակությունը հասել էին աննախընթաց չափերի: Որոշ խոշոր ավատատերեր իրենց ձեռքում կենտրոնացրին տվյալ տարածքի ամբողջ իշխանությունը: Նրանք այնքան ինքնագլուխ էին դարձել, որ նույնիսկ սեփական բանակ ստեղծեցին[27]: Բ.Դուռն անկարող էր ճնշել այդ ապստամբությունները և գոհանում էր նրանով, երբ հասնում էր այն բանին, որ ապստամբները ճանաչում էին սուլթանի գերիշխանությունը և հարկ էին վճարում: Եգիպտոսում փաստական իշխանությունը պատկանում էր մամլյուք բեյերին: Սիրիայում սուլթանի կողմից նշանակված Ակրայի փաշա Ահմեդ Ջեզզարը նույնպես ինքնուրույն դարձավ և իր ձեռքում կենտրոնացրեց մեծ հարստություն և

27 См.: Новичев А.Д., История Турции. Том I. Эпоха феодализма (XI-XVIII века). Ленинград, 1963, с. 241; Миллер А.Ф., Мустафа паша Байрактар. Оттоманская империя в начале XIX века. Москва-Ленинград, 1947, с. 59.

ռազմական ուժ: Բաղդադում իշխում էր ծագումով վրացի Սուլեյման փաշան: Շուտով նա իր իշխանությանը ենթարկեց Միջագետքը և Բաղդադի վալիի պաշտոնը դարձրեց ժառանգական: Շնորհիվ իր ռազմական հզորության, հարստությունների, արքունիքի ճոխության՝ նա մեծարվեց որպես «Սուլեյման Մեծ»[28]: Սուլթանի առջև լուրջ դժվարություններ ծագեցին Արաբիայում, որտեղ տարածվել էր վահաբիների կրոնական աղանդը: Արդեն XVIII դարի վերջին վահաբիների իշխանությունը տարածվում էր Նեջդից մինչև Հալեպ ու Դամասկոս, Հիջազից մինչև Պարսից ծոց: Վահաբիները սպառնում էին Իրաքին, Սիրիային և Հիջազի մահմեդական սուրբ քաղաքներին[29]: Նմանօրինակ իրադրություն էր տիրում նաև Բալկաններում[30]: Հեռավոր Մաղրիբում (Ալժիր, Թունիս, Տրիպոլի) սուլթանը միայն անվանապես էր գերագույն տիրակալ ճանաչվում: Անջատողական ձգտումներ ունեին նաև Ռումելիի ավատատերերը: Նրանք երկար ժամանակ պայքարում էին կենտրոնական իշխանության դեմ: Նրանց մեջ իրենց ուժով և ազդեցությամբ առանձնանում էին Սկյուտարի սանջակբեյ Կարա Մահմուդ փաշան, այաններ Իսմայիլ Թիրսինիկլին, Յըլըկօղլու Սուլեյմանը[31], Իսմայիլ բեյը և այլք:

Նույնիսկ Փոքր Ասիայում, որտեղ ավատատերերը դեռևս բացեիբաց հանդես չէին գալիս Բ.Դռան դեմ, ստեղծվել էին փաստացի անկախ ավատատիրական կազմավորումներ: Կարաօսմանօղլուների ավատական տունն իշխում էր Իզմիրի և ամբողջ Փոքր Ասիայի Էգեյան-միջերկրածովյան շրջանում, Չափանօղլուները՝ Անկարայի, Յոզգատի, Չորումի, Ամասիայի շրջաններում[32], Բատալները՝ Սամսունի և Տրապիզոնի շրջաններում[33]: Փոքր Ասիայի արևելյան և դրան սահմանակից շրջաններում իշխում էին քուրդ ավատատերերը, Արևմտյան Հայաստանի հյուսիսային շրջանները գտնվում էին

28 Адамов А., Ирак Арабский. СПб., 1912, с. 384-385, 387-388; Mantran R., Bagdad à l'époque Ottoman. – "Arabica", Leiden, 1962, p. 315-318, см. так же: Миллер А.Ф., Мустафа паша Байрактар, с. 60.

29 См.: Адамов А., Ирак Арабский, с. 373, 392-393.

30 См.: Погодин А.Л., История Болгарии. СПб., 1910, с. 167-169; История Болгарии. Том 1, Москва, 1954, с. 238-240; Миллер А.Ф., Краткая история Турции. Москва, 1948, с. 39. См. так же: Pouqueville F. C. H. L., Mémoire sur la vie et la puissance d'Ali Pacha, visir de Janina. Paris, 1820.

31 См.: Новичев А.Д., История Турции, т. 1, с. 241; Грачев В.П., Балканские владения Османской империи на рубеже XVIII-XIX вв. Москва, 1990, с. 36-37; ավելի մանրամասն տես Uzunçarşili İ. H., Meşhur Rumeli âyanlarindan Tirsinikli İsmail, Yilik oğlu Süleyman ağalar ve Alemdar Mustafa paşa. İstanbul, 1942.

32 Տես Երեմեև Դ., Թուրքերի ծագումը, Երևան, 1975, էջ 212:

33 См.: Миллер А.Ф., Мустафа паша Байрактар, с. 61; Миллер А.Ф., Краткая история Турции, с. 40.

Էրզրումի փաշայի տիրապետության տակ: Այս ավատատերերը սեփական զորք ունեին, իրենց կողմից թիմարներ և զեամեթներ էին բաժանում. սուլթանական կառավարության նշանակած փաշաները չէին կարող միջամտել նրանց գործողություններին:

Այսպիսով՝ XVIII դարի երկրորդ կեսին Օսմանյան կայսրությունը գտնվում էր զարգացման ցածր մակարդակի վրա. դա միջնադարյան հետամնաց մի կայսրություն էր, որը հոգեվարք էր ապրում ներպետական հակասություններից, և ռազմաավատական կարգերի քայքայման փուլում գտնվող այդ պետության դժվարին դրությունից օգտվում էին կենտրոնախույս տարրերը, որոնք, կայսրության տարբեր շրջաններում, չընդունելով կենտրոնական իշխանության ներկայացուցչի գերիշխանությունը, ստեղծում էին նոր ինքնավար պետական կազմավորումներ կամ շարունակում էին կառավարել նախկին ինքնագլուխ, կիսանկախ կարգավիճակով: Այսպես, Արևմտյան Հայաստանի մի շարք վայրերում XVIII դարի երկրորդ կեսին գոյություն ունեին քրդական անկախ կամ կիսանկախ իշխանություններ, ինչպես օրինակ Բիթլիսի, Խոշաբի, Ջուլամերիկի, Խիզանի, Սպարկերտի, Մոկսի, Շիրվանի, Հզուի (Խզու), Աթակի, Թերջիլի, Միհրանիի, Խուլփի, Ճապաղջուրի, Ջերմուկի, Սաղմանի, Բերդակի, Բալուի, Էկիլի, Գենջի էմիրություններն ու օջաքլըք-հյուքյումեթությունները, որոնց նկատմամբ սուլթանի իշխանությունը միայն անվանական էր. դրանք կառավարվում էին առանձին քրդական իշխանապետերի կողմից և նրանց կախվածությունը կենտրոնական կառավարությունից արտահայտվում էր նրանով, որ ամեն տարի սուլթանական գանձարան էին մուծում որոշակի հարկ և պատերազմի դեպքում սանջակբեյերի հրամանատարությամբ մասնակցում պատերազմներին[34]:

Հայկական կիսանկախ իշխանությունները պահպանվել էին հիմնականում լեռնային դժվարամատչելի շրջաններում, որտեղ թուրքական կառավարությունը և քրդական ցեղապետերը չէին կարողացել հաստատել իրենց տիրապետությունը: «Միայն մնացած էին մի քանի լեռներ, - գրում է Ա. Ալպոյաճյանը, - որոնց վրայ հայ մարդիկ զէնքի ոյժով կը պահպանէին իրենց ազատութիւնը: Այսպէս, քանի մը լեռնային փոքրիկ գաւառներու մէջ պահուած էին հայկական կիսանկախութիւններ»[35]: XVIII դարի երկրորդ կեսին իրենց գոյությունը պահպանած հայկական այդ կիսանկախ իշխանությունները Սասու-

34 Տե՛ս Բայբուրդյան Վ. Ա., Հայ-քրդական հարաբերությունները Օսմանյան կայսրությունում XIX դարում և XX դարի սկզբին, Երևան, 1989, էջ 28, 60:

35 Ալպոյաճեան Ա., Պատմական Հայաստանի սահմանները, Գահիրէ, 1950, էջ 85:

նում, Սավուրում, Իսյանում, Մոկսում, Շատախում, Ճապաղջրում, Խնուսում, Բաղլուում, Դերսիմում և այլուր[36] ընդգրկում էին ոչ մեծ տարածք և շարունակում էին հարատևել Օսմանյան պետության թուլացման, ազատատենչ ոգու և քուրդ բեկերի ապստամբությունների շնորհիվ: Չի բացառվում նույնիսկ այն հանգամանքը, որ տեղ-տեղ քուրդ բեկերը ձգտում էին օգտագործել հայկական իշխանությունների ռազմական ուժը կառավարության դեմ[37]:

Այդ հայկական իշխանություններից ամենազորեղն արծվաբույն Սասունն էր, որը թեև վարչականորեն մտնում էր Վանի էյալեթի կազմի մեջ, բայց սասունցիներն «ի սկզբանէ անտի միշտ եղեն ինքնագլուխ, ոչ ումեք ծառայելով. և ոչ ոք ի փաշայից կամ պէյից կարող գտաւ զսոսա նուաճել. սակս զօրութեան ուժոյ սոցա, և սակս ամուր վայրացն, յորս ապաստանեալ ոչ ումեք թողուն մուտս առնել: Ունին իւրեանց մասնաւոր պէյ ինքնագլուխ»[38]:

Հայկական կիսանկախ իշխանություններից էր Ամիդից հարավ, Մարդինի մոտ գտնվող Սավուրը, որի մասին Ղ. Ինճիճյանը գրում է հետևյալը. «Գաւառ ինքնագլուխ և անկախ. բնակիչք նորա ըստ մեծի մասին յազգէս հայոց, որք են արք հզօրք և սաստիկ պատերազմօղք. իսկ ի քրդաց սակաւք»[39]:

Հայկական կիսանկախ իշխանություն էր Իսյանը կամ Իսքյանը, որի բնակչությունն արդեն ուծացման փուլում էր: Իսյանն էր «գաւառ ինչ ինքնագլուխ ապստամբ ի փաշայէն Տիարպէքիրոյ: ...Են ի սմա պէսպէս գիւղօրէք, որոց բնակիչք գրեթէ առհասարակ հայք, այլ սակաւք են որք խօսին հայերէն... Իսկ հասարակ լեզու նոցա է քրդերէն»[40]: 1782 թ. Դիարբեքիրի փաշան ևս երկու այլ փաշաների հետ 4500- հոգանոց զորքով արշավում է Իսյանի վրա, սակայն 8-օրյա մարտերից հետո, 500 զինվոր զոհ տալով, ձեռնունայն վերադառնում է: 1785 թ. ավելի պակաս թվով զորք է ուղարկում, որը չի համարձակվում գրոհել և ետ է դառնում[41]:

1777 թ. Ուզուն Աբդուլլա փաշան 30000-անոց զորքով մտել էր

36 Ավելի մանրամասն տես Բադալյան Գ. Մ., Հայկական կիսանկախ իշխանություններն ու մելիքությունները Արևմտյան Հայաստանում և Լեռնային Կիլիկիայում (17-րդ դար – 19-րդ դարի 2-րդ կես) – Վէմ համահայկական հանդես, Գ (Թ) տարի, թիվ 3 (35), հուլիս-սեպտեմբեր, 2011, էջ 137-153:

37 Տես Զուլալյան Մ. Կ., Արևմտյան Հայաստանը XVI-XVIII դդ., էջ 189:

38 Ինճիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն, Մասն Ա., հ. Ա., էջ 200:

39 Նույն տեղում, էջ 230:

40 Ինճիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն, Մասն Ա., հ. Ա., էջ 243:

41 Տես Ինճիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, Ասիոյ. Եւրոպիոյ. Ափրիկոյ. և Ամէրիկոյ, Մասն Առաջին, Ասիա, Հատոր Ա., Վէնէտիկ, 1806, էջ 245:

Իսյանի հարևան Միհրանի[42] գավառ՝ նպատակ ունենալով հնազանդեցնել տեղի քուրդ և հայ բնակիչներին. սակայն ապստամբները փակում են սանջակը դրսի աշխարհին կապող ելումուտի միակ ճանապարհը, պաշարում փաշայի զորքն ու գրեթե գլխովին ջախջախում[43]:

Իսյանի և Սավուրի հայ և քուրդ բնակիչները 1782, 1785, 1798 թթ. ջախջախել և հետ են շպրտել Դիարբեքիրի փաշայի զորքերին: Թուրքական զորքերին միայն 1849 թ. է հաջողվել հպատակեցնել Իսյանը:

Հայկական կիսանկախ իշխանություն էր Մոկսը: Նախկինում այն ենթարկվում էր Ջեզիրեի բեյին, իսկ հետո՝ Ջուլամերիկի բեյին. «սակայն միշտ ոմն ի հայոց մէլիք և գլխաւոր հրամանատար եղեալ հրամանաւ Ճուլամերկի պէյին, զամենայն իշխանութիւն ի գործ ածէ, բաց ի յարեանհեղութենէ»[44]:

Մոկսի նման Ջուլամերիկի գավառի Շատախի վիճակը ևս կիսանկախ էր, «ուր նստի մէլիք յազգէս հայոց. և ի գործ ածէ զամենայն իշխանութիւն և զդատաւորական պաշտօն. զի ոչ թողուն քուրդ պէյից նստիլ աստէն, որպէս և ի Մոկս: ...Ունի այս վիճակ բազմութիւն գիւղօրէից ըստ մեծի մասին բնակեալ ի հայոց և ի սակաւուց քրդաց. և են թեմ Աղթամարայ»[45]:

Հայկական կիսանկախ իշխանություն էր Ճորոխի ավազանում գտնվող Խոտորջուրը, որի մասին Ինճիճյանը գրում է, որ «Բաց ի հայոց օտար ազգ ոչ գտանի ի Խոտրջուր. ո՛չ օսմանեանք, ո՛չ քուրդք, և ո՛չ լազք. միայն ի գարնան ժամանակի ընդ այս ճանապարհորդեն լազք ի գնալն յԷրզիռում. բայց բնակիչքն ամի ամի տան իբրև 200 կամ 300 ղուռուշ լազ տէրէպէյիին՝ որ բռնացեալ է յայն կողմանս»[46]:

Վերոհիշյալ հայկական կիսանկախ իշխանությունների բնակչությունը թուրքական կառավարության՝ այդ կիսանկախ իշխանություններն իրենց ենթարկելու փորձերին դիմակայելու համար ստիպ-

---

42 Միհրանին Դիարբեքիրի սանջակներից էր, բարձրաբերձ լեռներով շրջապատված, որն ուներ ելումուտի միայն մի ճանապարհ: Բնակիչներն էին «քուրդք և հայք ինքնագլուխք և ապստամբ ի փաշայէն»: Տե՛ս Ղ. Ինճիճյան, Աշխարհագրութիւն, Մասն Ա., հ. Ա., էջ 222-223: XV դ. երկրորդ կեսին Միհրանին կազմել է Զրոըխիկ-Թարջիլի մի մասը (կազա): Ավելի ուշ՝ XVI դ., այն առանձնանալով կազմել էր քրդական զրոըկցի ցեղի ճյուղերից մեկի օջաքլըքը: Տե՛ս Բադալյան Գ., Տարոնի Ս. Հովհաննեսի (Եղդուտի) վանքի 1445 թվականի կոնդակը (պատմա-աշխարհագրական ակնարկ), - «Էջմիածին», N Ժ, 1997, էջ 93:

43 Տես Ինճիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն, Մասն Ա., հ. Ա., էջ 223:

44 Նույն տեղում, էջ 161:

45 Նույն տեղում, էջ 163:

46 Նույն տեղում, էջ 133:

ված էր դաշնակցել դրացի քրդական իշխանապետությունների ու աշիրեթների հետ: Այդ « ...մի քանի գաւառներու Հայերը, իբրեւ քաջ եւ պատերազմասէր լեռնականներ՝ ազատութիւնը կը պահէին Քիւրտերուն հետ միացած», - գրում է Ա. Ալպոյաճյանը[47]: Քաղաքագետ ու հեռատես որոշ հայ գործիչներ և քուրդ ցեղապետեր հասկանում էին, որ ատելի թուրքական լծից ազատագրվելու միակ ուղին միավորվելն ու համատեղ պայքարելն է:

Այսպիսով, թեև Արևմտյան Հայաստանում Օսմանյան պետությունը հետևողականորեն և մեծագույն նպատակասլացությամբ իրականացնում էր ազգային կազմի բռնի կերպով փոփոխության քաղաքականություն, սակայն նույնիսկ այդ պայմաններում Արևմտյան Հայաստանը XIX դարի սկզբին դեռևս շարունակում էր մնալ գերազանցապես հայաբնակ[48]: Իրենց պատմական հայրենիքի որոշ նպաստավոր շրջաններում հայերը պահպանել էին մի քանի իշխանապետություններ: XVIII դարի երկրորդ կեսին այդ իշխանապետություններից Սասունը, Իսյանն ու Սավուրը, Մոկսը, Շատախը և Խոտորջուրը կիսանկախ էին. վերջինս տարեկան որոշ գումար (200-300 ղուրուշ) էր տալիս լազ դերեբեյին: Հայկական իշխանապետություններից Մոկսի և Շատախի իսկական տերերն էին հայ մելիքները, որոնց ձեռքում էր կենտրոնացած ռազմական և վարչական իշխանությունը, դատավարությունը: Կիսանկախ և ինքնավար շրջանների հայությունը զերծ էր մնում բռնաճնշումներից, նրա վրա չէր տարածվում սուլթանական հրովարտակների ազդեցությունը: Քրդահպատակ գավառներում, կիսանկախ ու ֆերմանլը մարզերում հայերը, ասորիները զենք էին կրում, մասնակցում պարբերական արշավանքներին, հագնվում այնպես, ինչպես ցանկանային: Այստեղ հարգվում էր ուժը, որը և նվաճում էր իրավունք[49]: Բերենք Ղ. Ինճիճյանի վկայությունը Զեյթունի մասին, որը բնորոշ է նաև հայկական կիսանկախ մյուս իշխանություններին. «Բնակիչք նորա առհասարակ հայք... արք կորովիք քաջասիրտք պատերազմօղք ի մանկութենէ, յաջողակ ի զինաշարժութիւնս, և ընտիր այրուձիք: Գոլով այսպէս զօրաւորք զօրութեամբ և տեղեաւ, ապստամբ են ի փաշայէն Մարա-

47 Ալպոյաճեան Ա., Պատմական Հայաստանի սահմանները, էջ 85:

48 Տե՛ս Մելքոնյան Ա., Սուլթանական կառավարության քաղաքականությունը Արևմտյան Հայաստանում և արևմտահայ ժողովրդագրական տեղաշարժերի միտումները, - Հայկական հարց, Հայկական հարցի միջազգայնացման 120-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2000, էջ 50:

49 Տե՛ս Ղազարյան Հ., Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1800-1870 թթ., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1967, էջ 136:

շոյ. ոչ տան նմա հարկս, ոչ սովորական տուրս, ագանին արգելեալ զգեստս, ինչեցուցանեն համարձակ զանգակս ի յեկեղեցիս, և ինքեանք դատին զամենայն դատաստան իւրեանց նաև զդատաստան արեան… »[50]:

Այսպիսով՝ հայկական կիսանկախ իշխանությունները և ինքնավար համայնքները պահպանվել էին հիմնականում լեռնային դժվարամատչելի շրջաններում, որտեղ թուրքական կառավարությունը և քրդական ցեղապետերը չէին կարողացել հաստատել իրենց տիրապետությունը: Այսօրինակ պետական կազմավորումների առաջացման և գոյատևման գլխավոր նախապայմանը Օսմանյան կայսրության ներքին անկայուն, վատթար իրավիճակն էր: Կենտրոնական իշխանության թուլության և անկարողության պայմաններում կենտրոնախույս ավատատերերի՝ միմյանց և կենտրոնական իշխանության դեմ բախումները կայսրությանը պատճառում էին նյութական մեծ կորուստներ, բացասաբար էին ազդում բանակի մարտունակության վրա, օժանդակում էին դասալքությանը, գցում էին առանց այդ էլ ընկած կենտրոնական իշխանության հեղինակությունը, նպաստում էին պալատական խմբավորումների միջև ծագած գահակալական պայքարի սրմանը, ավելի շիկացնում ներքաղաքական լարված մթնոլորտը: XVIII դարի երկրորդ կեսին Օսմանյան կայսրությունը գտնվում էր զարգացման ցածր մակարդակի վրա. դա միջնադարյան հետամնաց մի կայսրություն էր, որը հոգեվարք էր ապրում ներպետական հակասություններից, և ռազմաավատական կարգերի քայքայման փուլում գտնվող այդ պետության դժվարին դրությունից օգտվում էին կենտրոնախույս տարրերը, որոնք, կայսրության տարբեր շրջաններում, չընդունելով կենտրոնական իշխանության ներկայացուցչի գերիշխանությունը, ստեղծում էին նոր ինքնավար պետական կազմավորումներ կամ շարունակում էին կառավարել նախկին ինքնագլուխ, կիսանկախ կարգավիճակով: Հայկական կիսանկախ իշխանությունների և ինքնավար համայնքների գոյությանը նպաստող պայմաններից էին միատարր բնակչության առկայությունը, ինքնաբավ բնատնտեսական կացութաձևը, խոշոր հոգևոր կենտրոնի առակայությունը կամ մերձավորությունը, դաշնակից դրացի քրդական իշխանապետությունների ու աշիրեթների առկայությունը: Հայկական կիսանկախ իշխանություններում և ինքնավար համայնքներում գործել են սովորութային իրավունքն ու նահապե-

50 Ինճիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն, Մասն Ա., հ. Ա., էջ 375:

տական օրենքները:

Հետագայում, սակայն, Օսմանյան կայսրությունը վարում էր կենտրոնական իշխանության ուժեղացման քաղաքականություն, ձգտում էր իր ազդեցությունն ու տիրապետությունն իրական դարձնել կայսրության ողջ տարածքում: Ի վերջո՝ Օսմանյան պետական կենտրոնական իշխանության զորեղացման և ամբողջ կայսրության տարածքում լիակատար տիրապետության հաստատման հետևանքով, ինչպես նաև կիսանկախ իշխանությունների և ինքնավար համայնքների համար մի շարք աննպաստ գործոնների առկայության պայմաններում (հաղորդակցության վատ պայմաններ, հատվածականություն և ինքնամեկուսացում, սահմանափակ մարդկային ու նյութական ռեսուրսներ և պաշարներ, հարևան քրդական ցեղերի փոփոխություն կամ հարևան քրդական ցեղերի վերաբերմունքի փոփոխություն, թշնամական օղակ և այլն) հայկական պետականության դրսևորումները՝ կիսանկախ իշխանություններն ու ինքնավար համայնքները, աստիճանաբար թուլացան ու անկում ապրեցին:

РЕЗЮМЕ
ОБ ОБСТОЯТЕЛЬСТВАХ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И СУЩЕСТВОВАНИЯ АРМЯНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В ЗАПАДНОЙ АРМЕНИИ (ПОСЛЕДНЯЯ ЧЕТВЕРТЬ XVIII ВЕКА)

Доклад посвящен истории Армении последней четверти XVIII века (сравнительно малоизученного периода), где освещены вопросы возникновения и существования армянской государственности в Западной Армении. Полузависимые армянские княжества и автономные общины сохранились в основном в труднодоступных горных районах, где турецкое правительство и курдские вожди племен не могли установить свое господство. Условия, которые способствовали выживанию этих государственных формаций, – однородный состав населения, прочный уклад натурального хозяйства, наличие или близость крупного духовного центра, наличие союзнических соседских курдских княжеств и племен.

Ключевые слова: *государственность, полузависимое княжество, автономная община, княжество, Сасун, Исьян, Савур, Мокс, Шатах, Хоторджур, Западная Армения, курды, Османская империя.*

SUMMARY

ON THE CIRCUMSTANCES OF FORMATION AND PERSISTENCE OF MANIFESTATIONS OF ARMENIAN STATEHOOD IN WESTERN ARMENIA (IN THE LAST QUARTER OF XVIII CENTURY)

The report attempts to elucidate the circumstances of the formation and persistence of manifestations of Armenian statehood in Western Armenia towards the end of the 18th century, a period relatively less studied. Armenian semi-independent and autonomic communities endured mainly in mountainous regions, where the Turkish government and Kurdish chieftains had been unable to establish dominance. Factors in favor of their endurance had been the homogenous population, self-sufficient economy, existence of big spiritual centers as well as of allied Kurdish princedoms and Ashirets.

Key words: *statehood; semi-independent government, autonomic community; princedom; Sassoun, Isyan, Savour; Moks, Shatakh; Khotorjur, Western Armenia, Kurds; Ottoman Empire.*

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԻ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄԸ ՀՅԴ ԵՎ ՌԱԿ ՊԱՇՏՈՆԱԹԵՐԹԵՐՈՒՄ (1920-1930-ԱԿԱՆ ԹԹ.)

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՌՈՍՏՈՄԻ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ
Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ Հայոց պատմության ամբիոնի դոցենտ, պ. գ. դ.

Բանալի բառեր՝ *Հայաստան, անկախություն, սփյուռքահայ մամուլ, Դաշնակցություն, Ռամկավար-ազատական կուսակցություն:*

Հայաստանի առաջին Հանրապետության անկումից և Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո սփյուռքահայ մամուլը լայն քննարկման առարկա դարձրեց Հայաստանի անկախության վերականգնման գաղափարը: Այս ընթացքում նաև անկախության գաղափարի շուրջն էին տեղի ունենում հայ քաղաքական մտքի շերտավորումն ու բյուրեղացումը: Սա շատ բնական էր, որովհետև անկախության գաղափարի տեսական ըմբռնումով էր պայմանավորված նաև հարցի գործնական լուծումը:

Սփյուռքում Հայաստանի անկախության գաղափարի հիմնական և ամենաեռանդուն ջատագովը դաշնակցական մամուլն էր: Հայաստանի անկախության անկումից և քաղաքական ղեկավարության

տարագրությունից հետո Դաշնակցության հետագա գործունեության համար ուղենիշային դարձավ 1924 թ. նոյեմբերից մինչև 1925 թ. հունվար տեղի ունեցած կուսակցության 10-րդ Ընդհանուր ժողովը[51]: Ի թիվս այլ որոշումների՝ առավել կարևոր էր Անկախ և Միացյալ Հայաստանի մասին բանաձևի ընդունումը: Մեկնելով 10-րդ Ընդհանուր ժողովի որոշումից՝ դաշնակցական մամուլը ձեռնամուխ եղավ Հայաստանի անկախության վերականգնման գաղափարի քարոզչությանը:

Կուսակցության պաշտոնաթերթ «Դրոշակ»-ը, առանց Հայաստանի անկախության անկարելի է համարում Արևմտյան Հայաստանի կենսական խնդրի լուծումը: Անկախ խորհրդային իշխանությունների հետ ունեցած հակասություններից, հանուն վաղվա անկախ Հայաստանի կարևորվում է Խորհրդային Հայաստանի հզորացումը: «Դրօշակ»-ն իր 1925 թ. հունիսի խմբագրականում նշում է, որ անկախ Հայաստանի փաստն ավելի առարկայական է դարձնում Հայ դատի պահանջը: «Հայաստանի Հանրապետութեան հռչակումով եւ փաստով այլեւս վերանում են մեջտեղից Հայկական Դատի զանազան ձեւակերպումները, ինչպէս օրինակ բարենորոգումների ծրագիր, հայկական ինքնավարութիւն, ֆեդերասիոն Տաճկաստանի եւ Ռուսաստանի սահմաններում եւ այլն, որոնք տարբեր ժամանակներում, մեծ մասամբ արտաքին պայմանների ազդեցութեամբ, առաջ էին քաշւում իբրեւ հարցի լուծման գործնական միջոցներ: Այս բոլորի տեղը ներկայումս տիրականօրէն բռնում է Թուրքահայաստանը եւ Ռուսահայաստանը մէկ անկախ մարմնի մէջ միացնելու գաղափարը, մի գաղափար, որ նւիրագործւած է միջազգային ակտերով եւ հայ ժողովրդի անկախ պետական կեանքի փաստով»- գրված է խմբագրականում[52]: Ըստ էության պարբերականն արձանագրում է այն, որ Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը, չնայած իր կարճատև կյանքին, սահմանեց նախընթաց ժամանակաշրջանում հայ քաղաքական մտքի կողմից հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի վերջնակետի հստակեցումը: Անկախ պետականության վերականգնումը համարվեց այն գլխավոր թիրախը, որին պետք է սևեռված լինի հայ քաղաքական միտքը:

Բոստոնի դաշնակցական «Հայրենիք» օրաթերթի խմբագրական հոդվածներում նույնպես հանգամանորեն քննարկվում է Հայաստա-

51 Քիւրքչեան Յ., Ուրուագիծ Հ.Յ.Դ. պատմութեան 1919-1924 հնգամեակի, «Ազդակ շաբաթօրեակ-Դրօշակ», Պէյրութ, Դ տարի, 1973 թ., թիւ 44, էջ 701:

52 «Դրօշակ», 1925, թիւ 1, էջ 1:

նի անկախության գաղափարը: Թերթի կողմից որևէ տարակուսանք չի եղել վառ պահելու Հայաստանի անկախության գաղափարը և անվերապահ հավատով, միասնականությամբ ու զոհաբերության գնալու պատրաստակամությամբ նվիրվելու դրա իրականացմանը: Անկախության գաղափարը կարող էր հանդիսանալ այն կռվանը, որի շուրջ պետք է համախմբվեին հայ տարագիր բոլոր հասարակական-քաղաքական ուժերը: Թերթի կարծիքով հայ քաղաքական միտքը պետք է պտտվի «Մայիսի 28-ի առանցքի շուրջը»[53]: «Հայրենիք»-ի պատկերացմամբ անկախ կարող է համարվել այն ժողովուրդը, որն իրավական ազատություն և փաստացի հնարավորություն ունի ինքնուրույն սեփական կառավարություն կազմելու՝ առանց որևէ չափով ենթարկվելու օտար որևէ ուժի հարկադրանքին կամ թելադրանքին[54]: Թերթը կարևորում է ինքնուրույն և հոժարակամ արտաքին հարաբերություններ մշակելու և դաշինքներ կնքելու ժողովուրդների իրավունքը: Թերթի պատկերացմամբ անկախությունը հայ ժողովրդի՝ սեփական հողի վրա ապրելու, զարգանալու, առաջադիմելու և իր ճակատագիրն ինքնուրույն վարելու անբռնաբարելի իրավունքն է[55]: Ինչպես տեսնում ենք, «Հայրենիք»-ը մեկնաբանում է այն կարևոր հանգամանքները, որոնց առկայությունը ենթադրում է անկախության գոյություն: «Հայրենիք»-ը գտնում է, որ «Խորհրդային Հայաստանը պետական եւ ազգային տեսակէտով ֆիզիքական պատուանդան մըն է միայն, որ ապագային, աւելի նպաստաւոր պայմաններու տակ կարող է դառնալ եւ պիտի դառնայ հայ ազգային բաղձանքներուն ու գաղափարներուն համապատասխան իրականութիւն մը: Սակայն այդ նպատակին հասնելու համար հայ ժողովուրդը պարտաւոր է պատրաստուիլ»[56]: Ազգային նպատակների իրականացման համար պետք չէ հրաժարվել անկախության գաղափարից: Ըստ դաշնակցական պարբերականի, պետք է փայփայել գոյություն ունեցող հայրենիքը և միաժամանակ հարատև ու հետևողական պայքարի նախապատրաստվել հանուն այդ հայրենիքի անկախության:

Հայաստանի անկախության գաղափարի արծարծման վերաբերյալ պակաս կարևոր չէին նաև Կահիրեի «Հուսաբեր»-ի խմբագրականները: «Հուսաբեր»-ի խմբագիրը սոփեստություն է համարում իրենց ընդդիմախոսների այն փաստարկը, թե բացարձակ անկա-

53 «Հայրենիք», 1933, 28 մայիսի:
54 Տե՛ս «Հայրենիք», 1926, 7 մայիսի:
55 Տե՛ս «Հայրենիք», 1929, 1 նոյեմբերի:
56 «Հայրենիք», 1931, 28 մայիսի:

խություն գոյություն չունի (նույնիսկ Անգլիան բացարձակ անկախ չէ), հետևաբար Հայաստանն էլ կարող է անկախ չլինել կամ լինել այնքան անկախ, որքան է Խորհրդային Միության կազմում[57]: Ի դեպ, Հայաստանի անկախության գաղափարի կողմնակիցները հաճախ էին ստիպված լինում պատասխանել նմանատիպ փաստարկներին: «Հուսաբեր»-ը խմբագրականներից մեկում անդրադառնում է դաշնության և անկախության սկզբունքներին՝ նշելով, որ դրանք չեն կարող հակասել միմյանց: Ավելին, դաշնության գաղափարը, ըստ թերթի, ավելի ամուր հիմքի վրա է դնում «դաշնակցող ազգերու անկախութեան շէնքը»[58]: Փաստորեն թերթը փորձում է հասկացնել, որ դաշնությունը չի կարող արգելք հանդիսանալ ժողովուրդների անկախության ճանապարհին: Անկախությունը հայ ժողովրդի գոյապահպանության տեսակետից պետք է համարել քաղաքական իդեալ: «Ցեղապահպանումի հուրը, անոր յարատեւումի մշտաբեղուն կիրքը, ծլարձակող եւ յաւերժորէն կենսառոյգ ու անսասան բունը ցեղի մը քաղաքական իտէալն է՝ ազատ եւ անկախ կեանքի դիւթիչ ու բեղուն տենչը: Անկախ՝ սեփական հողերուն վրայ, եւ ազատ՝ հարազատ իշխանութեան տակ»,- ահա այսպիսի գեղեցիկ նկարագրությամբ է թերթը հիմնավորում իր պնդումը[59]: Նշենք, որ «Հուսաբեր»-ը նման ունկնահաճո և ականահաճո ոճով հաճախ է արթնացրել իր ընթերցողների հույզերը: Սփյուռքում հիմնականում Դաշնակցությանն ընդդիմադիր տրամադրված շրջանակներում Խորհրդային Հայաստանի ստեղծումով ավարտված էին համարում հայ ժողովրդի քաղաքական պայքարը: Սակայն թերթը կարծում է, որ Խորհրդային Հայաստանով պետք չէ ավարտված համարել գաղութաբնակ թուրքահայության քաղաքական դերը[60]: Փաստորեն թերթը պնդում է ոչ միայն Խորհրդային Հայաստանի անկախության վերականգնման համար իր պայքարի հաստատակամությունը, այլև այդ պայքարում կարևոր դեր է վերապահում տարագիր արևմտահայությանը: Մեր կարծիքով արդարացված է արևմտահայության դերի արժևորումը: Համայն հայության ջանքերով Հայաստանի անկախության վերականգնման գաղափարն ավելի ազդեցիկ կլիներ, բացի դրանից, պետք չէր մոռացության մատնել Արևմտահայաստանի խնդիրը, որի համար պետք էր միշտ արժևորել հաղորդել տարագիր արևմտահայությանը՝

57 Տե՛ս «Յուսաբեր», 1924, 20 նոյեմբերի:
58 «Յուսաբեր», 1926, 2 օգոստոսի:
59 «Յուսաբեր», 1931, 17 յունուարի:
60 Տե՛ս «Յուսաբեր», 1931, 26 հոկտեմբերի:

որպես քաղաքական գործոնի:

Հայաստանի անկախության գաղափարը քննարկեց նաև Փարիզի «Հառաջ»-ը: Խմբագրականներից մեկում թերթը համարում է, որ հայոց ներկա պատմության կիզակետը Հայաստանի անկախությունն է: Թերթը հայ ժողովրդի հավաքական քաղաքական դիմագիծը բնորոշում է իր անկախության ձգտումով: Առանց անկախության հայ ժողովուրդը զուրկ է հավաքականությունից[61]: Ըստ էության թերթը կոչ է անում ոչ միայն չհուսահատվել, այլև պնդում է, որ հանուն ապագա միասնական գաղափարների հիմնակետ ընդունվի անկախության ձգտումը:

Այսպիսով, 1920-1930-ական թթ. դաշնակցական մամուլն իր քարոզչության գլխավոր թիրախներից մեկը դարձրեց Հայաստանի անկախության վերականգնման տեսլականը: Անկախ գոյություն ունեցող ուժերի իրական դասավորությունից և Հայաստանի անկախությունը վերականգնելու միջազգային աննպաստ իրավիճակից, ՀՅԴ-ի համար անկախությունը մնում էր գերագույն արժեք: Այդ գաղափարի շուրջ համախմբվում էր տարագիր հայությունը, որին սպառնում էր ձուլման վտանգը: Անկախ պետությունը վերականգնելու հույսով բազում հայորդիներ ոչ միայն համախմբվեցին, այլև կարևոր շարժառիթ ունեցան՝ հայ մնալու և իրենց սերունդներին հայ դաստիարակելու համար: Դաշնակցական թերթերը տեսական լուրջ հիմնավորումներով ապացուցում էին, որ հայ ժողովրդի շարունակականությունը երաշխավորելու տեսակետից անկախ պետականությունն այլընտրանք չունի:

Հայաստանի անկախության գաղափարը բոլորովին հակառակ մեկնաբանությունների արժանացավ ռամկավար-ազատական մամուլի կողմից: ՌԱԿ ժողովներում Հայաստանի անկախության դեմ և Խորհրդային Ռուսաստանի հովանավորությանը սատարելու կողմ արտահայտվելու հիմնական պատճառաբանությունները ֆիզիկական անվտանգության երաշխիքն էին: Հայաստանի աշխարհագրական բարդ դիրքով պայմանավորված՝ ռամկավարները գտնում էին, որ պետք է հրաժարվել անկախություն երազելուց, երկրի պաշտպանությունը վստահել Խորհրդային Ռուսաստանին, փոխարենը մեր ներուժը կենտրոնացնել երկրի տնտեսական կրթամշակութային զարգացման վրա[62]: Խնդիրն այնքան էր խորացել, որ ՌԱԿ քարոզչամիջոցները հաճախ էին դեմ արտահայտվում նույնիսկ Մայիսի 28-ի

61 Տե՛ս «Յառաջ», 1932, 29 մայիսի:
62 Տե՛ս «Արեւ», 1923, 15 մայիսի, 1931, 7 յուլիսի, 24 սեպտեմբերի, «Ապագայ», 1924,

տոնակատարությանը: Ռամկավար պաշտոնաթերթերից Բոստոնի «Պայքար»-ը, խոսելով այդ օրվա մասին, գրում է, որ այն «անկախութեան տօն մը չէ, այլ սխալ ու մոլորեցնող մեկնութիւնն է պատմական իրողութեան մը եւ վտանգաւոր նշանացոյց մը՝ ապագայ քաղաքական ուղղութեան մը, որուն կը կապէ ինքզինք այդ կուսակցութիւնը» [63]: Ըստ էության կուսակցական ատելությունից կուրացած պարբերականը չի ընդունում Հայաստանի անկախության տոնը: Թերթի կարծիքով Մայիսի 28-ի տոնակատարությունը ոչ թե անկախության գաղափարի փառաբանություն է, այլ Հայաստանը գերեզմանի դուռ տանելու արկածախնդրություն[64]: Պարբերականը գիտակցաբար է ընկել մոլորության մեջ՝ փաստացի անարգելով մեր ազգային ինքնությունը խորհրդանշող տարրերից մեկը՝ Անկախության օրը:

Խորհրդային Հայաստանի անկախության հարցը քննարկվեց նաև ռամկավար-ազատականների «Ապագա» պաշտոնաթերթի խմբագրական հոդվածներում: Այսպես, մի տեղում կարծիք է հայտնվում, որ նույնիսկ «գեղեցիկ իտէալի մը անունով «Միացեալ եւ անկախ Հայաստան»ի տարեդարձեր տօնելը» նշանակում է շեղվել իրատեսության ճանապարհից և ժողովրդին սին հույսերով փայփայել[65]: Մի առիթով ռամկավար պարբերականի խմբագիրը նշում է, որ իրենց կուսակցությունն ընդունում է անկախության գաղափարը, սակայն այդ պահի դրությամբ դա անիրականանալի է համարում: «Ռամկ. Ազատ. Կուսակցութիւնը ընդունելով հանդերձ թէ անկախութեան մէջ միայն ազգ մը կրնայ լիովին վայելել իր ազատութիւնը եւ ներդաշնակօրէն զարգացնել իր հոգեկան մտաւոր եւ տնտեսական ոյժերը, բայց ան դէմ է երազանքներուն անձնատուր ըլլալուն: … Անկախութիւնը նպատակ չէ, այլ՝ միջոց ժողովուրդները բախտաւորցնելու համար: Այսօրուան պայմաններուն մէջ այժմու Հայաստանի ժողովուրդը չի կրնար իր մտածման առարկայ ընել Հայաստանի անկախութեան հարցը…»,- ասված է թերթի առաջնորդող հոդվածում[66]: Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ նույնպես թերթն իր երկվության պատճառով փորձում է մոլորության մեջ գցել ընթերցողներին: Նախորդ խմբագրականի շարունակության մեջ թերթը քաղաքական անհրաժեշտություն է համարում Հայաստանի «կապակցութիւնը» Խորհրդային Միության հետ և, դրանից ելնելով, անիմաստ և վտանգավոր է հա-

23 փետրուարի, 1938, 1 յունուարի:
63 «Պայքար», 1928, 18 օգոստոսի:
64 Տես նույն տեղում:
65 Տես «Ապագայ», 1929, 1 յունիսի:
66 «Ապագայ», 1931, 24 յունուարի:

մարում այդ կապը խանգարելու ցանկացած ճիգ և միտք[67]: Այստեղ թերթն իր գաղափարախոսությանը հակասող խորհրդամետ դիրքորոշումն արդարացնելու և Հայաստանի անկախության գաղափարի դեմ խոսելու նպատակով գրում է գոյություն չունեցած ինչ-որ «ըմբոստության» մասին: Հայտնի է, որ հակառակորդ հռչակված Հ.Յ.Դաշնակցությունը բազմիցս է հայտարարել խորհրդային իշխանության դեմ միայն քաղաքական պայքար տանելու և ուժի գործադրման բոլոր մեթոդները մերժելու մասին: Ընդ որում դաշնակցականների այս քայլը պայմանավորված էր ոչ միայն և ոչ այնքան ուժերի բացահայտ անհավասարությամբ, որքան սեփական ժողովրդին ավելորդ կորուստներից զերծ պահելու մտահոգությամբ: Մեր կարծիքով ռամկավար պարբերականը Դաշնակցությանը քարկոծելու համար անկախության գաղափարն այդքան չպետք է նսեմացներ:

Մերթընդմերթ ռամկավար-ազատականների փարիզյան պարբերականը նաև դրական է արտահայտվել անկախության գաղափարի և Մայիսի 28-ի մասին: Օրինակ՝ 1932 թ. մայիսի 28-ի խմբագրականում այդ օրը որակվում է որպես մեր ժամանակակից տարեգրության պատմական խոշորագույն թվական՝ Հայաստանի անկախության հռչակման օր[68]: Սակայն երկու տարի անց թերթը շարունակում է քարկոծել Անկախության օրը. «Բայց ոմանք մայիս 28-ին կուտան արժէք մը, որ իրողութեան չի համապատասխաներ: Անոնք զանազան նկատումներով կը ջանան եղելութիւնները վերիվայր շրջել եւ մինչեւ անգամ մը կը պնդեն թէ այսօրուան Խորհ. Հայաստանը իր գոյութիւնը կը պարտի մայիս 28-ին: Ճշմարտութիւնը ճիշտ ատոր հակառակն է: Եթէ մենք չհարկադրուէինք ենթարկուիլ մայիս 28-ին, այսօր կունենայինք աւելի ընդարձակածաւալ Հայաստան, աւելի մեծ թիւով ժողովուրդ Հայաստանի հողին վրայ (եւ Անդրկովկասի մէջ) եւ աւելի զօրաւոր ձայնով հայկական խորհրդային կառավարութիւն մը Անդրկովկասի մէջ ու Մոսկուայի առջեւ»[69]: Մի քանի օր անց «Ապագայ»-ի խմբագիրը Դաշնակցականների կողմից անկախության տարեդարձը նշելը որակում է որպես «դերասանական շարժուձեւ»[70]: Թերթը չի ուզում որևէ կապ տեսնել 1918 թ. մայիսյան հաղթանակների և անկախության հռչակման հետ: «Կա՛յ, գոնէ հիւլէի մը չափ ճշմարտութիւն իրենց կուսակցական այն սնապարծ խօս-

67 Տե՛ս «Ապագայ», 1931, 28 յունուարի:
68 Տե՛ս «Ապագայ», 1932, 28 մայիսի:
69 «Ապագայ», 1934, 2 յունիսի:
70 «Ապագայ», 1934, 12 յունիսի:

քերուն մէջ թէ «եռագոյն դրօշին տակ անկախ Հայաստան ստեղծելու համար կռուեցանք Սարդարապատի եւ Ղարաքիլիսէի առջեւ»[71]: Ցավոք, թերթը չի պարզաբանում իր այս պնդումները, ինչպես նաև երկու տարի առաջ արտահայտած տեսակետին ճիշտ հակառակ տեսակետ արտահայտելը: Կարծում ենք՝ թերթի այս վերափոխումները պայմանավորված են խմբագրի և կուսակցության ղեկավարության կողմից ՀՅԴ ղեկավարության հետ ունեցած առօրեական հարաբերություններով:

Ընդհանուր առմամբ Հայաստանի անկախության գաղափարի վերաբերյալ նույն գնահատումներն ուներ Եգիպտոսի «Արև»-ը: Թերթի խմբագիրը կարծում է, որ անկախության գաղափարի քարոզը Դաշնակցության կողմից արվում է միայն ժողովրդի ազգայնական զգացումները գրգռելու և այս կերպով «միամիտների» շարքերի համակրանքը շահելու համար: Թերթը թերահավատորեն է մոտենում անկախության պայմաններում հարևան բոլոր ժողովուրդների հետ համերաշխ ապրելու հավանականությանը[72]: Փաստորեն թերթն ակամայից խոստովանում է, որ Խորհրդային Միությունը շահագրգռված է Հայաստանի և հարևանների միջև լարված հարաբերություններով, որովհետև դրանց առկայության պայմաններում հայ իրականության մեջ որոշ խավեր կհրաժարվեն անկախության գաղափարից: Կարծում ենք սա հեռու չէ իրականությունից: Սակայն սրա մեղավորը ոչ թե անկախության ձգտող ուժերն են կամ անկախության գաղափարն ինքնին, այլ տարածաշրջանում թշնամությունը խրախուսող ուժերը: «Արև»-ն անիմաստ է համարում անկախության մասին մտածելը, քանի որ «սկզբունքով Խորհրդային Հանրապետութիւններու Միութեան մաս կազմող իւրաքանչիւր ազգը անկախ է, որովհետեւ ուզած պահին ազատ է բաժնուելու համադաշնակցութենէն եւ անջատօրէն տնօրինել իր ճակատագիրը եւ կամ ուրիշ խմբակցութեան միանալ»[73]: Հետո ավելացնում է, որ Հայաստանն ինքնուրույն չի կարող գոյատևել որպես անկախ պետություն: Հայաստանն ունի այնքան անկախություն, որքան իրեն անհրաժեշտ է: Իսկ բացարձակ անկախություն գոյություն չունի, թերթը նաև փորձում է համոզել, որ «Հայաստան երբեք անկախ եղած չէ»[74]: Ինչպես տեսնում ենք, «Արեւ»-ը նույնպես հաճախ է հակասական մեկնաբա-

71 Նույն տեղում:
72 Տե՛ս «Արեւ», 1923, 20 յունիսի:
73 «Արեւ», 1923, 20 սեպտեմբերի:
74 «Արեւ», 1924, 2 մայիսի:

նություններով հանդես գալիս, որի պատճառը ոչ այնքան նրանց տեսակետների փոփոխությունն է, որքան Դաշնակցության հետ ունեցած հարաբերությունների լարվածության աստիճանը: Ինչպես տեսնում ենք, Եգիպտոսի ռամկավար պարբերականը իր կոչմանը ոչ հարիր վախվորածություն է ցուցաբերում անկախության խնդրի հանդեպ: Անկախության մասին չխոսելու իր դիրքորոշումն արդարացնելու համար թերթի խմբագիրն անիմաստ է համարում մայիսի 28-ին կորսված անկախության տոնը նշելը, հատկապես որ 1918 թ. մայիսի 28-ի հայտարարության մեջ անկախություն բառը չկա[75]: Մեր խնդրից դուրս է անկախության մասին հայտարարության բովանդակությունը քննարկելը, սակայն կարծում ենք, որ թերթը հանրությանը չգոհացնող նոր պատճառներ է փնտրել՝ իրեն ծանր վիճակից դուրս բերելու համար:

Փաստորեն սփյուռքում գործող ռամկավար-ազատական կուսակցության հիմնական թերթերը ոչ միայն իրատեսական չէին համարում Հայաստանի անկախությունը, այլև անիմաստ էին գտնում այդ գաղափարի քննարկումը: Սփյուռքահայ մամուլի այս հատվածն իր մոտեցումը հիմնավորում էր Հայաստանի ժողովրդի անվտանգության վերաբերյալ ունեցած մտահոգություններով:

Այսպիսով, սփյուռքահայ մամուլի երկու կարևոր՝ դաշնակցական և ռամկավար-ազատական հատվածները Հայաստանի անկախության գաղափարի քննարկման հարցում ունեին բաժանված և միմյանց հակադիր մոտեցումներ, որոնք անշուշտ բխում էին այդ կուսակցությունների ընտրած ռազմավարական և մարտավարական ուղղություններից:

SUMMARY

THE DISCUSSION OF INDEPENDENT IDEAS OF ARMENIA IN THE ARF AND DLP (RAK) OFFICIALS (1920-1930-s)

KHACHATUR ROSTOM STEPANYAN
Associate Professor of the Chair
of the History of Armenia of ASPU, Doctor of History

Summing up the discussions of the 1920-1930 Armenian Diaspora Press on Armenia's independence can be concluded: a)The main views were divided into two groups, supporters of Armenia's independence and

75 Տես «Արեւ», 1932, 8 յունիսի:

supporters to stay within the USSR, b) Independence supporters were mainly Dashnak newspapers, which believe it will be possible only in conditions of independence to pursue the development of the Armenian people, the preservation of national identity, the final solution of the Armenian Cause, c) Those (Ramkavar-Azatakans) having opposite idea claimed that aiming independence for that moment was more emotive. To their opinion security and economic development pledge of Armenia was to remain as part of the Soviet Union.

Key words: *Armenia, Independence, Armenian Diaspora Press, ARF Dashnaktsutiun, Democratic-Liberal (Ramkavar-Azatakan) Party.*

РЕЗЮМЕ

ОБСУЖНЕДИЕ ИДЕИИ НЕЗАВИСИМОСТИ АРМЕНИИ В ОРГАНАХ АРФ И ДЛП (РАК) (1920-1930-ЫЕ ГГ.)

ХАЧАТУР РОСТОМОВИЧ СТЕПАНЯН
Доцент кафедри Истории Армении АГПУ, д. и. н.

Подводя итоги обсуждения идеи независимости в прессе армянской диаспоры 1920-1930-х годов, можно сделать следующие выводы: а) Основные взгляды были разделены на две группы - сторонники независимости Армении и сторонники Сторонники членства СССР, б) Сторонники независимости были в основном дашнакские газеты, которые считают, что только в условиях независимости возможно продолжать развитие армянского народа, сохранение национальной идентичности, окончательное решение Армянского Вопроса, в) Те (Рамкавар-Азатаканцы), имеющие противоположную идею, утверждали, что стремление к независимости в этот момент было более эмоциональным. По их мнению, для обеспечения безопасности и экономического развития Армении было обязательством оставаться в составе Советского Союза.

Ключевые слова: *Армения, независимость, пресса армянской диаспоры, АРФ Дашнакцутюн, демократическая-либеральная партия (Рамкавар-азатакан).*

Վ.Ա.ՊՈՏՏՈՅԻ «ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԱՄԱՎՈՐՆԵՐԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ: (ՄԵԼԻՔ-ՎԱՆԻ և ՀԱԿՈԲ-ՅՈՒՋԲԱՇԻ ԱԹԱԲԵԿՈՎՆԵՐԸ)» ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՊՈՂՈՍՅԱՆ ԷԴԻԿ
ՀՊՄՀ Հայոց պատմության ամբիոնի դոցենտ, պ. գ. դ.

Բանալի բառեր՝ *Ռուսական կովկասագիտություն, պատերազմ, Ղարաբաղի կամավորներ, ռազմական համագործակցություն, հայ-ռուսական բարեկամություն:*

Ռուսական կովկասագիտական դպրոցի նշանավոր ներկայացուցիչ Վասիլի Ալեքսանդրովիչ Պոտտոն ի թիվս Կովկասի, հատկապես 19-րդ դ. սկզբի, պատմության ուսումնասիրության հարցում ունեցած արժեքավոր այլ ծառայությունների իր գիտական ժառանգությամբ էական նպաստ է բերել նաև այդ շրջանի հայոց պատմությանը ուղղակիորեն առնչվող բազմաթիվ կարևոր հիմնահարցերի լուսաբանման և հնարավորինս անաչառ արժևորման խնդրում:

Պոտտոն Կովկասի նոր շրջանի պատմության ուսումնասիրության բնագավառի ամենահեղինակավոր դասականներից է:

19-րդ դ. սկզբի կովկասյան պատերազմներին նվիրված, քիչ թե շատ լուրջ, բնույթի գրեթե բոլոր հետազոտություններում բազմատաղանդ ռազմական պատմաբան Վ. Ա. Պոտտոյի խնդրո առարկա հիմնահարցին վերաբերող աշխատությունները բացառիկ սկզբնաղբյուրային նշանակություն ունեն:

Վ. Պոտտոյի գործունեությունը հատկապես բեղնավոր էր այն բանից հետո, երբ 1899 թ. արդեն գեներալ-մայորի աստիճանով նա նշանակվեց կովկասի ռազմական օկրուգի ռազմա-պատմական բաժնի պետ[76]:

Վ. Պոտտոն (1836-1912 թթ.) ճանաչված ռուս ազնվականական տոհմից էր: Ռազմական պատմության բնագավառում ուսումնասիրություններ կատարելու նրա ունակությունները դրսևորվեցին տակավին վաղ պատանեկության շրջանից՝ դեռևս ազնվականական գնդի կադետական կորպուսում ծառայելու տարիներին: Պոտտոյի բացառիկ ունակությունները աննկատ չմնացին ցարական իշխանությունների կողմից, որով էլ պայմանավորվեց նրա, որպես ռազմական պատմաբանի բացառիկ հաջողված կարիերան: Վ. Ա. Պոտտոյի, որ-

76 Հովհաննիսյան Հ. , Հայագիտությունը Ռուսաստանում (պատմագիտություն, XIX դար),: Եր. -2004. , էջ 177

պես անխոնջ հետազոտողի և գիտության հմուտ կազմակերպչի լավագույն հատկությունները դրսևորվեցին նրա պաշտոնեական, բավականին արագ առաջընթացի ողջ ժամանակահատվածում:

Պոտտոյի ռուսական կովկասագիտությանը նվիրված հիմնարար աշխատանքը «Կովկասյան պատերազմը առանձին ակնարկներում, դիպվածքներում, փառաբանումներում և կենսագրություններում» վերնագրով մեծածավալ ուսումնասիրությունն է[77]: Այն նվիրված է 19-րդ դ. սկզբի ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմների և Անդրկովկասը Ռուսաստանին միացման հիմնահարցերի լուսաբանմանը:

Գեներալ Պոտտոյի խորապես ռազմահայրենասիրական բնույթի աշխատությունները, ժամանակակիցների վկայությամբ ներգործուն դաստիարակչական ազդեցություն ունեին ռուսաստանյան հասարակության բոլոր սոցիալական շերտերի վրա: Ինչպես ժամանակակիցներն են վկայել. - «Չկար մի զորամաս ու գրադարան, որտեղ չլինեին Պոտտոյի աշխատությունները. . . Նրա գործերը կարդում էին կայսրից սկսած մինչև շարքային զինվորը[78]»:

Վերը հիշատակված ինչպես նաև մյուս աշխատություններում, ինչպես օրինակ «Հին կովկասցիների հիշատակին[79]», «Գեներալ-ադյուտանտ Իվան Դավիդովիչ Լազարև[80]» և այլն հեղինակի նպատակն է եղել կովկասյան պատերազմների ժողովրդականացումը, «. .այդ պատերազմների հանրամատչելի շարադրանքը ուշագրավ պատմությունների, զրույցների, իրադարձությունների ու կենսագրությունների տեսքով[81]»:

Պոտտոն, իր իսկ վկայությամբ, իիր ուսումնասիրություններում հետապնդել է երկու հիմնական նպատակ: Նախ հեղինակը ցանկացել է իր աշխատություններով հեռու պահել կովկասյան պատերազմները մոռացության վտանգից: Պոտտոյի հաջորդ հիմնական նպատակն է եղել կովկասյան պատերազմների պատմության շարադրանքում հատուկ կերպով շեշտադրել ծավալված իրադարձու-

77 Потто В.А., Кавказская война въ отдельныхъ очеркахъ, эпизодаъ, легендахъ и біографияхъ, Т III, персидская война 1826-1828 г.вып. III, изд. Второе, С-Петербургъ 1888, Кавказская война в отдельныхъ очеркахъ,эпизодахъ, легендахъ и биографияхъ, Турецкая война, изд. второе, вып. 1, С-Петербургъ 1887 г., вып. 2 1887 г., вып. 3, 1888 г., вып. 4., 1888г.

78 Հովհաննիսյան Հ. , Հայագիտությունը Ռուսաստանում (պատմագիտություն, XIX դար), Երևան. 2004, էջ 177.

79 Потто В.А., Памяти старых кавказцев, Тифл., 1897:

80 Потто В.А.,Генерал-адютант Иван Давидович Лазарев, Тифл., 1900:

81 Потто В.А., Кавказская войное въ отдельныхъ очеркахъ, эпизодаъ, легендахъ и легендахъ и біографияхъ, вып. 1, СПБ1887, с1.

թյուններում ռազմահայրենասիրական մոտիվները: Թերևս հենց դրանով են պայմանավորված Վ. Պոտտոյի հեղինակած գրքերի յուրօրինակ, այդ շրջանում գոյություն ունեցող կարծրատիպերից հեռու, արտաքնապես հրապարակախոսական բնույթի վերնագրերը:

Իր նպատակադրումները կենսագործելու համար հեղինակը փորձել է. - «. . . պատմության մեջ առաջին պլան մղել մարդուն, որպես պատերազմի կարևոր տարր, ցույց տալ նրա տառապանքները, նվաճումներն ու անհաջողությունները[82]»:

Չնայած Վ. Պոտտոյի հեղինակած աշխատությունների հանրամատչելի բնույթին դրանք գիտական լուրջ արժեք ներկայացնող պատմագիտական հետազոտություններ են:

Դա պայմանավորված է հատկապես նրա հետազոտությունների աղբյուրագիտական հարուստ հենքով: Հեղինակը իր գործերում լայնորեն օգտագործել է Կովկասի հնագիտական հանձնաժողովի հրատարակած փաստաթղթերը, արխիվային նյութեր, պարբերական մամուլի հրապարակումներ, կովկասյան կնճռոտ հիմնահարցերին վերաբերող գիտական գրականությունը, դեպքերին անմիջական մասնակիցների հուշերը և այլն:

Պոտտոյի ստեղծագործության առանձնահատկությունը նրանում է, որ հեղինակը պատմագիտական նյութի բծախնդիր ուսումնասիրությամբ և գիտական իր ժամանակի համար, բավականին անաչառ վերլուծությամբ, փորձել է դեպքերին ակտիվորեն մասնակցած անձանց գործունեությունը վեր հանելով, կոնկրետության մեջ, ներկայացնել պատերազմների ընթացքում Կովկասում ծավալված դրամատիկ իրադարձությունների այս կամ այն ժամանակահատվածի պատմությունը, ռազմական այդ առճակատմանը առանձին անհատների մասնակցության լուսաբանմամբ ձևավորել պատմական տվյալ ժամանակաշրջանի խճանկարը:

Խորագիտակ պատմաբանի և քաջահմուտ հրապարակախոսի որդեգրած եզակին ելակետ ընդունելու, մասնավորի միջոցով ընդհանուրը ներկայացնելու մեթոդի կիրառումը ավելի քան շահեկան է քննարկվող ժամանակահատվածում Կովկասում Ռուսաստանի մղած պատերազմներին հայերի, հասկանալի պատճառով, թեև քանակապես համեմատաբար քիչ, բայց անչափ ակտիվ մասնակցության լուսաբանման առումով:

---

82 Потто В.А., Кавказская войное въотдельныхъочеркахъ, эпизодаъ, легендахъ и легендахъ и біографияхъ, СПБ1887, с2.

Եթե դրան էլ ավելացնենք այդ –պատերազմներին հայ ժողովրդի մասնակցությունը օբյեկտիվորեն լուսաբանելու Պոտտոյի հայանպաստ սկզբունքայնությունը, ապա ակնհայտ է դառնում պատմագեղարվեստական ոճով գրված այդ հետազոտությունների նաև անուրանալի հայագիտական արժեքը:

Պոտտոն Հայաստանին ու հայ ժողովրդին նվիրված բազմաթիվ հրապարակումների հեղինակ է, ինչպես օրինակ «Արարատի երկիրը (Հայաստան)[83]», «Կարսի պաշարումն ու առումը 1828 թ. [84]», «Շուշիի հերոսական պաշտպանությունը[85]», «Երևանի նվաճումը[86]» «Էջմիածնի գրավումը[87]», «Դ. Վ. Դավիդովը Երևանի սահմանին[88]», «Բայազետի հերոսական պաշտպանությունը 1829թ[89]. » ևայլն:

Պոտտոն կովկասյան պատերազմներին նվիրված իր աշխատություններում հիմնավորում է այն գաղափարը, որ հայերը հնարավոր ամեն ինչով, շատ դեպքերում, նույնիսկ վճռորոշ օգնություն էին ցուցաբերում ռուսական զորքերին: Նրա աշխատանքներում փաստառատ նյութի մատուցմամբ, հայերը ներկայացվում են որպես Ռուսական կայսրության գործին անսահմանորեն նվիրված ժողովուրդ[90]: Խոսելով ադրբեջանցիների մասին, որոնց այդ շրջանից սկսած, ռուսական կողմի մատուցմամբ, հապճեպորեն սկսեցին, առաջին մոտավորությամբ, կոչել կովկասյան թաթարներ. Վ. Պոտտոն բազմաթիվ փաստերով հիմնավորում է, որ նրանք մշտապես համագործակցում էին թշնամական ուժերի հետ՝ պատեհ պահին թիկունքից հարվածելով ռուսական զորքերին, որը շատ հաճախ դրսևորվում էր նաև ռուսներին անդավաճանորեն սատարող հայերին ոչնչացնելու փորձի մեջ[91]:

«Այն բանից հետո, ինչ Հայաստանը վերջնականապես կորցրեց իր քաղաքական անկախությունը, «Կովկասյան պատերազմը առանձին ակնարկներում, դիպվածքներում, փառաբանումներում և կեն-

83 Потто В.А., Страна Арарата. (Армения). Изд. 2-е. Санкт Петербург.1905.
84 Потто В.А.,Осада и штурм Карса 1828 г. Солдатская библотека, СПБ. 1900
85 Потто В.А., Геройская оборона крепасти Шуши, 2-е издание, Санкт Петербург 1903.
86 Потто В.А., Покорение Эривани, Солдатская библиатека. СПБ 1900.
87 Потто В.А., Взятие Эчмиадзина.Солдатская библиотека, СПБ. 1900.
88 Потто В.А.,Д.В. Давидов на эриванской граници. Солдатская библиатека. СПБ 1900.
89 Потто В.А., Геройская защита Баязета 1829г. , Солдатская библиотека, СПБ. 1901.
90 Потто В.А.,Геройская оборона крепасти Шуши, 2-е издание, Санкт Петербург 1903, с. 7.
91 Նույն տեղում, էջ 9.

սագրություններում», աշխատություններում գրում է Վ. Պոտտոն,- հայ ժողովրդի համար սկսվեց անվերջանալի տառապալի պայքար հանուն հավատի ու ազգային ինքնության պահպանման. . .

Հայերը ոչ մի կողմից օգնություն չէին կարող ակնկալել: Արևելքից, հարավից ու արևմուտքից անշարժ պայի նման կանգնած էին մահմեդական երկրները, որոնք իրենց հսկայական տարածքներով հայ ժողովրդին անհուսալիորեն կտրել էին քրիստոնեական աշխարհից. . . և միայն Կովկասյան լեռնաշղթայից այն կողմ ձևավորվում էր այնքան հզոր մի պետություն, որը կարողացել էր ջախջախել թաթարներին և իր տիրապետությունն էր հաստատել հսկա Վոլգայի ակունքներից մինչև Կասպից ծովի ափերը: Եվ ահա Հայաստանի հայացքը ավելի ու ավելի էր ուղղվում դեպի հյուսիս, դեպի հզորացող Ռուսիան[92]:

Իհարկե, անընդունելի է շահերի համընկումը ներկայացնել որպես հայերի, իբր, ծայրահեղ անելանելի կացության արդյունք: Պատմական փաստերը անհերքելիորեն վկայում են, որ ազգային կյանքով ապրող հայությունը, մասնավորապես Արցախում, պարսկական պետականության շրջանակներում օգտվում էր ընդգծված ինքնավարությունից: Հայերը ունեին իրենց ազգային արմատական շահերին սատարող ներկայությունը պետական կառավարման գործընթացներում[93] և այլն:

Իր «Կարսի պաշարումն ու առումը 1828 թ. » ուսումնասիրությունում մեծանուն պատմաբանը ընդհանրացնելով հայերի մասնակցությունը ռուս-թուրքական 1828-1829 թթ. պատերազմնին գրում է «Ամենուր, ինչը հաստատվեց հետագայում, կրկնվում էին միևնույն տեսաբանները»: Հայերն ամեն ինչով օգնում էին ռուսական զորքերին[94]: Այս տողերը վստահաբար կարելի է դարձնել վաստակաշատ պատմաբանի ու ջերմեռանդ հրապարակախոսի ստեղծագործությունում հայ ժողովրդին վերաբերող յուրաքանչյուր հետազոտության, վերնագրի ու էջի բնաբանը:

Որպես իրատես և ուղղամիտ հետազոտող Պոտտոն ամենևին էլ չի թաքցնում, չի սքողում հայերի նման ռուսամետության դրդապատճառները: Նա հիմնավորապես հերքում է որոշ ռուսական իշ-

92 Потто В., Кавказская война въотдельныхъ, эпизодахъ, легендахъ и биографияхъ, III, вып. IV, издание второе, ц-Петербургъ 1888. С. 713-714:

93 Բալայան Վ. , Արցախի պատմությունը հնադարից մինչև մեր օրեր. -Եր. : 2002, էջ 167-168:

94 Потто В.А. Осада и штурм Карса 1828 г. Солдатская библиотека, СПБ.1900 С 11.

խանավորների ու պաշտոնական պատմագրության այն գրչակների ստահոտ ու ծայր աստիճան ցինիկ պնդումները, որ իբր ռուսների նկատմամբ հայերի նվիրվածության բուն պատճառը դա Ռուսական կայսրության նկատմամբ նրանց ունեցած վախն էր[95]: Վ. Պոտտոն, իրավմամբ, հավատակից ռուս ժողովրդի նկատմամբ հայության համակրանքի ակունքները տեսնում էր ռուսական պետության և հայ ժողովրդի, ըստ իրեն, արմատական շահերի համընկման մեջ:

Վ. Պոտտոյի հայագիտական բնույթի ուշագրավ հետազոտություններից է նաև «Ղարաբաղի առաջին կամավորները ռուսական տիրապետության հաստատման շրջանում: (Մելիք-Վանի և Հակոբ-Յուզբաշի Աթաբեկովները)» գիրքը, որը առաջին անգամ 1902 թ. լույս է տեսել Թիֆլիսում: Գրքում հեղինակը Անդրկովկասը կայսրությանը միացնելու համար ծավալված 1804-1813թթ. և 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմների ընդհանուր ֆոնի վրա հետազոտել-լուսաբանել է Ղարաբաղի մելիքներ Հովհաննես և Հակոբ Աթաբեկովների և բազմաթիվ ուրիշ հայ կամավորների այդ պատերազմներում Ռուսաստանին մատուցած բացառիկ ծառայությունները, տարածաշրջանը Ռուսական պետությանը միացնելու գործում նրանց անուրանալի վաստակը:

Ինչպես և հատուկ է հմուտ պատմաբանին, գրքի սկզբում, Պոտտոն մի հակիրճ անդրադարձ է կատարել Ղարաբաղի պատմական անցյալին: Հեղինակը հատուկ շեշտել է, որ Ղարաբաղը դա պատմական Հայաստանի տարածք է և որ երկրամասի աբորիգենները հենց հայերն են: Ամփոփելով 18-րդ դարում Ղարաբաղում ծավալված իրադարձությունները Պոտտոն միանգամայն իրավացիորեն նկատում է, որ եթե չլինեին Ղարաբաղի մելիքների ներքին տարաձայնությունները, ապա . ինչպես գրում է հեղինակը. - Ջևանշիր ցեղի առաջնորդ Փանահը իր քոչվոր թաթարների հետ երբեք չէր տիրի երկրամասին[96]:

Գրքում Պոտտոն հատկապես բարձր է գնահատում Ղարաբաղում Նադիր շահի վարած հեռատես հայանպաստ քաղաքականությունը[97]:

Ներկայացնելով Աղա Մահմեդի ավերիչ արշավանքները Հեղինակը օգտագործելով փաստերը, հիմնավորում է, որ այդ ընթացքում

95 Հովհաննիսյան Հ. , Հայագիտությունը Ռուսաստանում (պատմագիտություն, XIX դար). - Եր. -2004, էջ 200:

96 Потто В.А., Первые добровольцы Карабага въ оэпоху бодвореія русскаго владычества (Меликъ-Вани и Акопъ-Юзбаши Атабековы). Тифлись. 1902.

97 Նույն տեղում, էջ 3:

Ղարաբաղի հայությունը նվազեց մոտ 40 հազար ծխով[98]: Որպես ռազմական գործի մասնագետ գեներալ Պոտտոն առանձնացնում է Արցախի աշխարհագրական յուրահատկությունները, որոնցով էլ պայմանավորված էին տարածաշրջանում վարվող ռազմական գործողությունների առանձնահատկությունները:

Հեղինակը հատուկ ընդգծում է նման տեղանքում ռազմական հաջողությունների հասնելու գործում տեղաբնիկների աջակցության կենսական նշանակությունը: Պոտտոն հանգամանորեն քննարկում է, հատկապես, Շուշիի ստրատեգիական դիրքը: Անհետաքրքիր չի լինի նշել, որ մինչ օրս ռազմական գործի մեկ այլ հմուտ մասնագետի Դրոյին վերագրվող այն միտքը որ ով տիրել է այդ ամրոցին, նա էլ իշխել է երկրամասում իրականում, առաջին անգամ հենց «Ղարաբաղի առաջին կամավորները ռուսական տիրապետության հաստատման շրջանում (Մելիք-Վանի և Հակոբ Յուզբաշի Աթաբեկովներ)» գրքում ճիշտ և ճիշտ նույն ձևակերպմամբ արտահայտել է Պոտտոն[99]: Գրքում հանգամանորեն ներկայացված է Ղարաբաղի խանության միացումը Ռուսաստանին: Եվ կրկին այդ արված է միայն իրեն՝ պատմաբան Պոտտոյին հատուկ ոճով: Այդ գործը ղեկավարած ու նրանց աջակցած անհատների կենսագրությունների, ճակատագրերի լուսաբանման միջոցով: Փաստական նյութի մանրակրկիտ ուսումնասիրմամբ գրքում, իրադարձությունների ծավալուն ֆոնի վրա լուսաբանված են գեներալներ Ցիցիանովի, Պասկևիչի, Երմոլովի, բարձրաստիճան սպաներ՝ Իլյաշենկոյի, Կարյագինի, Կոտլյարևսկոն և ռուսական զորքերի տարբեր մակարդակների այլ զորահրամանատարներից յուրաքանչյուրի ներդրումը երկրամասը ռուսաստանին միացնելու գործում: Ամենահանգամանալից կերպով ներկայացված են նաև այդ բանում Ռուսական զորքերին ակտիվորեն աջակցած հայերի գործունեությունը ու հատկապես Ջրաբերդցի հարյուրապետ Հարություն Աթաբեկովի որդիներ Հովհաննես (Վանի) և Հակոբ Աթաբեկովների գործունեությունը: Գրքում բերված են բազմաթիվ փաստեր, որոնք վկայում են, որ տարածաշրջանում իրենց գերիշխանության հաստատումը ռուսները հենց սկզբից էլ կապել են հայերի հետ, այդ հարցում ակնկալել նրանց աջակցությունը և մեծապես, օգտվել դրանից:

Այսպես 1804 թ. Գյանջայի խանությունը գրավելուց հետո այն-

98 Потто В., Первые добровольцы Карабага въ эпоху водворенія русскаго владычества (Меликъ-Вани и Акопъ-Юзбаши Атабековы). Тифлисъ, 1902, с. 7-8.
99 Նույն տեղում, էջ 4:

տեղ իրենց դիրքերը ամրապնդելու, հենարան ստեղծելու նպատակով գեներալ Ցիցիանովի հրամանով մայոր Լիսաննիչը ռեպրեսալիա կատարեց այդ ժամանակ դեռ պարսկաստանին պատկանող Ղարաբաղի խանությունում և այնտեղից դուրս բերելով 250 հայ ընտանիքներ նրանց բնակեցրեց Գյանջայում[100]:

Սկզբնաղբյուրների մանրակրկիտ ուսումնասիրմամբ հեղինակը գալիս է այն համոզման, որ 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմում հայ կամավորները մշտապես գտնվել են ռազմական գործողությունների առաջավոր բնագծերում, վտանգելով իրենց օգնել ռուսներին դուրս գալու ամենադժվարին կացություններից: Այդ հետևությունը, գրքում, հիմնավորված է բազմաթիվ փաստերով: Այսպես, Պոտտոն մանրամասնորեն ներկայացնում է այն անգնահատելի ծառայությունը, որ մատուցեց հարյուրապետ Հովհաննես Աթաբեկովը ռուսական բանակին, դուրս բերելով գնդապետ Յարդգինի Ասկերանի կիրճի մոտ շրջափակման մեջ հայտնված զորախումբը: Խոսելով այդ դեպքերի մասին հեղինակը մասնավորապես գրում է. -«Բարեբախտաբար ռուսական ջոկատին պահապան կանգնեց նախախնամությունը: Կարյագինի ջոկատում կար մի կամավորական հայ՝ հարյուրապետ Հովհաննես անունով: Եվ այդ մարդը միայնակ Կարյագինին ավելի շատ օգուտ բերեց, քան կարող էին այդ անել մի քանի հարյուր հեծյալներ[101]»: Այնուհետև գրքում մանրամասն ներկայացված է այդ զորաջոկատի թշնամու թիկունքում փորձություններով լի ոդիսականը մինչև ռուսական հիմնական ուժերին միանալը: Իրադարձությունների կենտրոնական դեմքը Հովհաննես Աթաբեկովն էր իր կրտսեր եղբոր հարյուրապետ Հակոբի հետ: Նրանք գնդապետ Կարյագինի և նրանց միացած մայոր Կոտլարևսկու զորաջոկատների և ուղեկցորդներն էին, և կապավորները, և հետախույզները, և պարեն հայթայթողները: Եվ երբ թվում էր, որ կացությունը ուղղակի անելանելի է ռուսները նորից ու նորից ապավինում էին իրենց փորձված, անդավաճան բարեկամների՝ Հովհաննես և Հակոբ հարյուրապետների հնարամտությանն ու փորձառությանը և չէին սխալվում: Գրքում նկարագրելով ռուսական զորախմբի ռազմերթի ընթացքում ստեղծված բազմաթիվ բարդ իրավիճակներից մեկը Պոտտոն, մեջբերում անելով ականատեսի հիշողություններից, գրում է . -«Թշնամու հետ առճակատումը օգուտ չի տա: Մեզ կոչնչացնեն,-խորհուրդ

100 Потто В., Первые добровольцы Карабага въ эпоху водворенія русскаго владычества (Меликъ-Вани и Акопъ-Юзбаши Атабековы). Тифлисъ, 1902, с. 9-10.
101 Նույն տեղում, էջ 15:

էր տալիս Հովհաննես Աթաբեկովը Կարյագինին և Կոտլյարևսկուն . - Վստահեցինք ինձ: Ես Ղարաբաղը 5 մատիս պես գիտեմ և ձեզ կտանեմ այնպիսի արահետներով որոնցով դեռ ոչ ոք չի անցել. . . Ես կփրկեմ և մարդկանց և հրանոթները[102]», վերջում ավելացնում է Հարյուրապետ Հովհաննեսը: Այդ անգամ էլ ռուսները առանց վարանելու իրենց ճակատագիրը վստահեցին երիտասարդ հային և ինչպես ցույց տվեցին դեպքերի հետագա ընթացքը միանգամայն ճիշտ վարվեցին: Մելիք Հովհաննեսի ուղեկցությամբ նրանք շրջանցեցին բազմաթիվ պարսկական հենակետեր և անակնկալ գրոհով տիրացան Շահ-Բուլաղի ամրոցին[103]: Մեկ այլ դրվագում ներկայացնելով Ղարա-Բաբայի ճակատամարտի մանրամասները, Պոտտոն ռուս ժողովրդի նկատմամբ հայերի անմնացորդ նվիրվածությունը ընդգծելու նպատակով առանձնացնում է այն փաստը, որ հարյուրապետ Հովհաննես Աթաբեկովի և նրա հայ զինակիցների մոտ ռուսների հանդեպ հավատարմություն չերերաց անգամ այն պահին, երբ հենց ռուսների շարքերում բույն դրած դավաճանության արդյունքում 50 զինվորներ իրենց հրամանատարի՝ պորուչիկ Լիսենկոյի գլխավորությամբ դասալքեցին և փախան հակառակորդի ճամբար[104]: Գրքում փաստառատ նյութի օգտագործմամբ հեղինակը հիմնավորում է, որ ռուսական հրամանատարությունը միշտ էլ բարձր է գնահատել հայերի մասնակցությունը այդ պատերազմներին և ռուսները պատեհ առիթներով չեն հապաղել իրենց երախտագիտությունը հայտնել հայ զինակիցներին: Բերված բազմաթիվ փաստերից 1-ը պատմում է այն մասին, թե ինչպես հերթական հաջող ռազմական գործողությունից հետո անձամբ գեներալ Ցիցիանովը զինվորական շարքի առջև իր խորին շնորհակալությունն է հայտնում կռվում աչքի ընկած Հովհաննես Աթաբեկովին և նրան նվիրում իր արծաթյա ժամացույցը[105]: Գրքում ամբողջությամբ բերված են միայն Հովհաննես Աթաբեկովին գեներալներ Ռտիշչևի, Գուդովիչի, Կոտլյարևսկու, Երմոլովի և այլոց կողմից տրված մեկ տասնյակի հասնող շնորհակալագրերի տեքստերը, որոնցում վերջիններս իշխանությունների անունից շնորհակալություն են հայտնում հարյուրապետին ռազմական գործողու-

102 Потто В., Первые добровольцы Карабага въ эпоху водворенія русскаго владычества (Меликъ-Вани и Акопъ-Юзбаши Атабековы). Тифлисъ, 1902, с. 20-21.

103 Потто В., Первые добровольцы Карабага въ эпоху водворенія русскаго владычества (Меликъ-Вани и Акопъ-Юзбаши Атабековы). Тифлисъ, 1902, с. 22.

104 Նույն տեղում, էջ 19:

105 Նույն տեղում, էջ 29:

թյունների ընթացքում ռուսական զորքերին մատուցած բացառիկ ծառայությունների համար:

Ռուս-պարսկական (1804-1813 թթ.) 1-ին պատերազմի ավարտից քիչ առաջ քաջասիրտ Մելիք Հովհաննեսին նվիրական ու անբասիր ծառայության համար շնորհվեց ռուսական բանակի պրապորշիկի կոչում, և նշանակվեց 200 ռուբլի տարեկան թոշակ, իսկ արդեն 1821 թ. նա պարգևատրվեց «Արիության համար» ոսկե մեդալով[106]:

Պոտտոն գրքում հանգամանորեն անդրադառնում է պատերազմին Աթաբեկով եղբայրների մասնակցության յուրաքանչյուր դրվագի, վերլուծում ու արժեքավորում է դրանք: Այսպես հեղինակը բազում փաստերով հաստատում է, որ ռուս-պարսկական պատերազմի ամենաբարդ շրջանում՝ 1806 թ. Հովհաննես և Հակոբ հարյուրապետները մի քանի այլ ղարաբաղցիների հետ վճռորոշ օգնություն են ցուցաբերել Նեբոլսինի ջոկատին:Կամ էլ խոսելով պատերազմի ավարտական շրջանի մասին Պոտտոն ցույց է տալիս, թե ինչպես 1812 թվականին Աթաբեկով եղբայրները անխուսափելի թվացող կործանումից փրկեցին մայոր Իլյաշենկոյի 200 հոգանոց զորաջոկատը[107]: Իր գրքում բերելով վերոհիշյալ և նման բազմաթիվ այլ փաստեր Պոտտոն հանգում է այն եզրակացությանը, որ եթե չլիներ հայերի գործուն աջակցությունը Ռուսական զորքերին, ապա ռուսները հավելյալ մեծ դժվարություններ պիտի դիմագրավեին այդ պատերազմում: Այդ միտքը ավելի հիմնավորելու համար, իր գրքում, Պոտտոն ներկայացնում է 1826 թ. հուլիսին Զանգեզուրում շրջափակման մեջ հայտնված փոխգնդապետ Նազիմկայի գլխավորած 1000 հոգանոց 42-րդ եգերական գնդի երեք վաշտերի անփառունակ վախճանի պատմությունը: Ավարտելով սարսափելի եղելության նկարագրությունը հեղինակը գրում է. - «Նրանք կարող էին փրկվել, եթե միայն հրամանատար փոխգնդապետ Նազիմկան վստահեր հայերին, որոնք առաջարկելով իրենց ծառայությունը խոստացան, հրանոթները գյուղում թաքցնելուց հետո, ռուսական ջոկատին լեռնային արահետներով հասցնել Շուշի: Նազիմկան չընդունեց այդ առաջարկությունը և 1000 հոգուց փրկվեց միայն 8 մարդ[108], եզրափակում է Պոտտոն: Ինքը գոռոզամիտ փոխգնդապետ Նազիմկան գերի ընկավ պարսիկներին[109]»:

106 Նույն տեղում, էջ 46-50:
107 Потто В., Первые добровольцы Карабага въ эпоху водворенія русскаго владычества (Меликъ-Вани и Акопъ-Юзбаши Атабековы). Тифлисъ, 1902, с. 46.
108 Նույն տեղում, էջ 59-60.
109 Потто В.А., Геройская оборона крепасти Шуши, Санкт Петербург 1903. С. 15.

Պոտտոն հատուկ շեշտում է այն փաստը, որ ռուսական բազմամարդ ջոկատից երկու սպաներն ու վեց շարքայինները փրկվեցին այն բանի շնորհիվ, որ հայերը հասցրեցին թաքցնել նրանց իրենց գյուղում, «… որտեղ նրանք ընդունվեցին որպես ցանկալի հյուրեր, իսկ Ղարաբաղից պարսիկներին վտարելուց հետո նրանք բարեհաջող միացան իրենց գնդի հետ»[110]:

Գրքում առատորեն ներկայացված ռուսական իշխանությունների կողմից առավել աչքի ընկած հայ կամավորներին տրված պաշտոնական բնութագրերը բացառիկ նշանակություն ունեն այդ շրջանի հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմության լուսաբանման համար:

Անդրադառնալով 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմին Պոտտոն փաստերով ներկայացնում է հայերի ամենակտիվ մասնակցությունը Շուշիի հերոսական պաշտպանությանը: «Հայերը,- գրում է հեղինակը.- իհարկե, կարող էին իրենց հնազանդությունը հայտնել և աղ ու հացով դիմավորել պարսիկներին, ինչպես որ այդ արեցին թաթարները: Այդ դեպքում նրանք կապահովեին և իրենց կյանքը և կփրկեին ունեցվածքը: Սակայն հայերը չդավաճանեցին ռուսներին[111]» .- եզրափակում է Պոտտոն:

Շուշին պաշտպանող բազմաթիվ հայերի մեջ բացառիկ քաջությամբ ու հնարամտությամբ կրկին աչքի էր ընկնում իր կյանքի արդեն 5-րդ տասնամյակը բոլորող Հովհաննես հարյուրապետը:

Նրա ջանքերով կապ էր հաստատվել բերդի պաշտպանների և շրջակա հայկական գյուղերի միջև, որտեղից շրջապատված ամրոցը պարեն էր ստանում:

Փաստառատ նյութով ներկայացնելով Ասլանբեկ Աթաբեկովի, Բարութչի Պողոսի, Հարություն Ալթունովի, Սաֆար և Ռոստոմ Թարխանյանների, Հովսեփ Բեգլարյանի և էլի ուրիշ շատ ու շատ հայ կամավորների սխրանքները Շուշիի պաշտպանության ընթացքում Պոտտոն առաջիններից մեկը իրավացիորեն հանգել է այն տեսակետին, որ հերոս ամրոցը կանգուն մնաց մեծապես նաև հայերի արիության շնորհիվ:

Պոտտոյի գրքում կարմիր թելի նման անցնում է այն գաղափարը, որ հայ ու ռուս ժողովուրդների բարեկամությունը, ոչ թե ինչ որ

110 Потто В., Первые добровольцы Карабага въ эпоху водворенія русскаго владычества (Меликъ-Вани и Акопъ-Юзбаши Атабековы). Тифлисъ, 1902, с. 60.

111 Նույն տեղում, էջ 61:

վերացական մի հասկացություն է, այլ նախ և առաջ անհատների, առանձին կոնկրետ մարդկանց սրտաբուխ ու անկեղծ հարաբերություն: Գրքում բերված են այդ միտքը հաստատող բազմաթիվ փաստեր: Երկու ժողովուրդների, բազում փորձություններով անցած, ջերմ ու սրտառուչ փոխհարաբերությունների առումով ավելի քան խորհրդանշական է, գրքում, 1849 թ. Ղարաբաղ կատարած իր այցելության ժամանակ կովկասի փոխարքա իշխան Միխայիլ Սեմյոնավիչ Վորոնցովի Հովյաննես հարյուրապետ Աթաբեկովի հետ հանդիպման ականատեսների վկայությունների վրա հիմնված, նկարագրությունը: «Վորոնցովը Հովհաննես Աթաբեկովին գիտեր դեռ Ցիցիանովի ժամանակներից,- գրում է Պոտտոն,- փոխարքան Հովհաննեսի հետ վերաբերվում էր որպես մարտական մերձավոր ընկերոջ: Լինելով Կարյագինի և Կոտլյինսկու սխրանքների ականատեսն ու մասնակիցը նա լավ գիտեր Աթաբեկովների ընտանիքը և շտապեց իր ցավակցությունը հայտնել Հակոբի անժամանակ մահվան կապակցությամբ: Հետո, իշխանը իր մոտ կանչեց Հովհաննեսի ու Հակոբի կրտսեր զավակներին գրկեց, գուրգուրեց նրանց ու ճոխ նվերներ տվեց: Իսկ 3 տարի անց Վորոնցովի հրամանով նրանցից 3-ին ընդունեցին Թիֆլիսի գիմնազիային կից ազնվական պանսիոն: Աթաբեկովների գերդաստանի այդ 3 ներկայացուցիչների պանսիոնում ուսման բոլոր ծախսերը հոգում էր հենց ինքը Կովկասի փոխարքան[112]:

Ամփոփելով ասվածը կարող ենք վստահորեն նշել, որ ինչպես Պոտտոյի ուրիշ հետազոտությունները, այնպես էլ նրա «Ղարաբաղի առաջին կամավորները ռուսական տիրապետության հաստատման շրջանում (Մելիք-Վանի և Հակոբ-Յուզբաշի Աթաբեկովները)» գիրքը էական ներդրում են 19-րդ դարի հայագիտության մեջ: Հայ և ռուս ժողովուրդների մարտական եղբայրության, նրանց զինակցության պատմության լուսաբանումը Պոտտոյի հետազոտություններում այսօր մոտ 2 դար անց էլ չի կորցրել հրատապությունը և իր մեջ մի առանձին խորհուրդ է պարունակում հատկապես մեր բարդ ու առանց բացառության, երկու ժողովուրդների համար էլ ճակատագրական ժամանակներում:

112 Նույն տեղում, էջ 70-71:

SUMMARY

THE ARMENOLOGICAL SIGNIFICANCE OF THE RESEARCH BY V.P.POTTO "THE FIRST VOLUNTEERS OF KARABAGH IN THE AGE OF ESTABLISHING RUSSIAN DOMINANCE (MELIK-VANI AND AKOP-YUZBASHI ATABEKOVS)"

E.V.POGHOSYAN

In his research on the Caucasian Caucasology, classic V. Potto studied and highlighted the exceptional merits of the Armenian volunteers in Russia in the Russian-Persian wars of 1804-1813 and 1826-1828, regarding the annexation of Transcaucasus to the Russian state. The book cites numerous facts that indicate that the Russians initially established their power in this territory with the help of the Armenians, received all the support from their side and very willingly used it.

Having carefully studied the original sources, the author comes to the conviction that in the war between Russia and Persia, the Armenian volunteers were always on the front line of military operations. V.A. Potto emphasizes the essential importance of helping the local population in conducting successful military operations in an area like Karabakh. In his research, the author shows that the Russian commanders always highly appreciated the active assistance of the Armenians to the Russian troops.

Key words: *Russian Caucasian science, war, Karabakh volunteers, military cooperation, Armenian-Russian Friendship.*

РЕЗЮМЕ

АРМЕНОВЕДЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В.А.ПОТТО ''ПЕРВЫЕ ДОБРОВОЛЬЦЫ КАРАБАГА ВЪ ЭПОХУ ВОДВОРЕНИЯ РУССКАГО ВЛАДЫЧЕСТВА (МЕЛИКЪ-ВАНИ И АКОПЪ-ЮЗБАШИ АТАБЕКОВЫ)"

Э.В. ПОГОСЯН

В своём исследовании классик руского кавказоведения В.Потто изучил-осветил исключительные заслуги перед Россией армян добровольцев в Русско-персидских войнах 1804-1813 г.г. и 1826-1828 г.г., в деле присоединения закавказья к российскому государству. В книге приводятся многочисленные факты, свидетельствующие о том, что установление своей власти на данной территории русские изначально связывали с армянами, получали с их стороны всяческую

поддержку и весьма охотно пользовались ею.

Тщательно изучив первоисточники, автор приходит к убеждению, что в войне России с Персией добровольцы армяне всегда находились на передовой линии военных действий. В. И. Потто особо подчёркивает существенную важность помощи местного населения в проведении успешных военных действий в такой местности как Карабах. В исследовании автор показывает, что российское командование всегда высоко оценило деятельную помощь армян русским войскам.

Ключевые слова: *Российские кавказская наука, война, добровольци Карабаха, военное сотрудничество, Армяно-российская дружба.*

ՍԻՄՈՆ ՎՐԱՑՅԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԻՄԱԳԻՇԸ՝ ԸՍՏ «ՄՇԱԿ», «ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ» ԵՎ «ՅԱՌԱՋ» ԼՐԱԳՐԵՐԻ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԻ. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՄԻՋԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼՈՒՄ 20-ՐԴ ԴԱՐԱՍԿԶԲԻՆ

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԶԱՎԵՆԻ ԾԱՏՐՅԱՆ
ԵՊՀ ժուռնալիստիկայի ֆակուլտետի տպագիր
և հեռարձակվող լրատվամիջոցների ամբիոնի ասպիրանտ,
դասախոս

Բանալի բառեր՝ *Սիմոն Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հայկական մամուլ, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցություն, Մշակ լրագիր, քաղաքականություն, մամուլի պատմություն, քաղաքական իմիջ, Յառաջ լրագիր, Ժողովուրդ լրագիր, քաղաքական գործընթաց, պատմական գործընթաց:*

Հայաստանի Հանրապետությունը քաղաքական ու տնտեսական խորը ճգնաժամի մեջ էր 1920 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին: Անսպասելի բռնկված պատերազմը[113] թույլ չէր տալիս նույն տարվա

113 1920 թ. նոյեմբերի սկզբին անսպասելիորեն Հայաստանի Հանրապետության հողում էր հայտնվել թուրքական բանակը: Քեմալական զորքերը կարողացել էին պարտության մատնել հայկական ոչ կանոնավոր բանակին, որոշակի տարածքներ վերցնել, այդ թվում և Կարսի մարզը, շարժվել դեպի Ալեքսանդրապոլ: Հայկական կողմին խիստ դժվարությամբ և ծանր պայմաններով հաջողվել էր զինադադար կնքել նոյեմբերի 18-ին, չնայած այն հաճախ էր խախտվում: Ստեղծվել էր հատուկ հանձնախումբ Ալեքսանդր Խատիսյանի գլխավորությամբ: 1920 թ. նոյեմբերի 24-ից սկսած այն պետք է բանակցություններ վարեր թուրքական կողմի հետ, որը որպես հաղթություն տարած կողմ անընդհատ նոր պայմաններ էր թելադրում:

մայիսին հաստատված դաշնակցականների բյուրո-կառավարությանը՝ Համազասպ Օհանջանյանի գլխավորությամբ, գործողությունների հստակ ծրագրեր առաջ քաշել և մտածել դրանց իրագործման մասին: Իրադարձություններն արագ էին ծավալվում, ինչը հնարավորություն չէր ստեղծում խաղաղ պայմաններում քաղաքական գործունեություն իրականացնել:

1918 թ. մայիսի 28-ին հիմնադրված Հայաստանի Հանրապետության օրհասական օրերի վերջին՝ չորրորդ վարչապետը դարձավ Սիմոն Վրացյանը, որը ժամանակի ոչ դաշնակցական մամուլում ներկայացվում էր որպես կուսակցության ձախակողմյան թևի ընդգծված ներկայացուցիչ[114]: «Աշխատավորներ» էին պիտակավորվում բոլոր այն դաշնակցական գործիչները, որոնք հարում էին կուսակցության ձախակողմյան թևին: Այդպիսի ձախակողմյան ներկայացուցիչ չորս նախարարներ և երկու էսէռներ՝ սոցիալիստական կուսակցության ներկայացուցիչներ, Սիմոն Վրացյանի առաջարկով կազմեցին կոալիցիոն կառավարություն, որն ընդամենը 8 օր կարողացավ ղեկավարել ծանրագույն իրավիճակում հայտնված երկիրը:

Նախկին դաշնակցական բյուրո-կառավարությունը Համազասպ Օհանջանյանի վարչապետությամբ հիասթափեցրել էր իր գործողություններով հատկապես Երևանում լույս տեսնող «Ժողովուրդ»-ի խմբագրությանը[115]: Նոր կառավարության ձևավորումը մեծ հույսեր էր արթնացրել ինչպես Հայ ժողովրդական կուսակցության մամուլի օրգանում, այնպես էլ ժամանակի հայաստանյան, թիֆլիսյան և Կ. Պոլսի մամուլի ներկայացուցիչների շրջանում, քանի որ դա առաջին հերթին պայմանավորված էր Համազասպ Օհանջանյանի կառավարությունում գյուղատնտեսության, պետական գույքերի և աշխատանքի նախարար Ս. Վրացյանի՝ միայն սեփական նախաձեռնությամբ, առանց այլոց միջամտությամբ և «անձամբ իր կառավարության կաբինետը ձևավորելու» հանգամանքով: Հայաստանի պառլամենտում Ս. Վրացյանի՝ վարչապետի թեկնածությունը միակն էր և այն ընդունվեց բացարձակ մեծամասնության կողմից (նիստին մասնակցող 35 պատգամավորներից միայն մեկը ձեռնպահ քվեարկեց): Նորանշանակ վարչապետը 24 ժամ էր խնդրել պատգամավորներից և առաջարկել էր կոալիցիոն կառավարություն ստեղծել: Սա լրագրերում

114 «Ժողովուրդ», օրգան հայ ժողովրդական կուսակցության, 1920 թ., նոյեմբերի 23-ի թողարկում, №191, Երևան

115 «Ժողովուրդ», օրգան հայ ժողովրդական կուսակցության, 1920 թ., նոյեմբերի 21-ի թողարկում, №190, Երևան

դիտարկվել էր որպես ստեղծված բարդ իրավիճակի արագ լուծման ամենաիրատեսական հնարավորություն[116]:

Մինչև Սիմոն Վրացյանի կազմած կոալիցիոն կառավարությունը գործի կանցներ 1920 թ. նոյեմբերի 25-ից սկսած, դեռևս առաջին վարչապետ Հովհաննես Քաջազնունին էր փորձել նորանկախ երկրի բարօրության համար բազմակուսակցական կառավարություն ստեղծել, սակայն հանգամանքների բերումով և Հ.Յ. Դաշնակցության կենտրոնական բյուրոյի ակտիվ ազդեցությամբ այդպես էլ չէր ստեղծվել կոալիցիոն կառավարություն: Այնպես չէր, որ Ս. Վրացյանի կազմած նոր կառավարությունը հանգեցրեց ծոներգի, բոլորի ուրախությանը, սակայն այն զգալիորեն ավելի լավ ընդունվեց լրագրերի կողմից, քանի ամսիներ առաջ՝ 1920 թ. մայիսին, ընդունվել էր դաշնակցական բյուրո-կառավարության կազմը, որտեղ բոլոր ներկայացուցիչները մեկ կուսակցության անդամներ էին՝ դաշնակցականներ:

Չնայած Հայաստանը պարենավորման, տնտեսական, քաղաքական ու ռազմական խորը ճգնաժամի մեջ էր, սակայն այդ շրջանում թե Երևանում, և թե Թիֆլիսում հայերեն հրապարակվող առաջատար, բազմաթիվ ընթերցողներ ունեցող լրագրերում Հայաստանի կառավարության փոփոխությունը, կոալիցիայի կազմումը սոցիալիստական կուսակցության հետ և նորակազմ կառավարությունում երկու սոցիալիստների ներկայությունը դիտարկվում էր որպես իրադարձություն, որը կարող է հետագա հաջողությունների գրավականը դառնալ, դուրս բերել ծանր իրավիճակից երկիրը: Բացի այդ Սիմոն Վրացյանը ներկայացվում էր որպես քաղաքական գործիչ, որն ի վերջո կշտկի նախկին կառավարությունների գործած բացթողումները[117]:

Տարիներ շարունակ քաղաքական խոշոր գործընթացների ժամանակ լրատվամիջոցների դերը մշտապես բարձր է: Ինչպես ներկայում, այնպես էլ հարյուրամյակ առաջ լրագիրները կարող էին աջակցություն ցույց տալ, սատարել քաղաքական գործիչներին՝ կառուցելով վերջիններիս դրական քաղաքական իմիջը: Քիչ չեն դեպքերը, երբ մամուլը ծաղրի ու պարսավանքի է ենթարկել կուսակցություններին և քաղաքական գործիչներին՝ թույլ չտալով հանրային անհրաժեշտ աջակցություն: Մինչև Ս. Վրացյանի վարչապետի պաշտոնում հաստատվելը ակտիվորեն լուրեր էին շրջանառվում մամուլում, թե իբր Պառլամենտի նախագահ Հովհաննես Քաջազնունին,

116 Տես «Ժողովուրդ», №190, նույն տեղում
117 «Մշակ», 1920թ., նոյեմբերի 26-ի թողարկում, №146, Թիֆլիս

դեռ տարիներ առաջ կողմնակից լինելով կոալիցիոն կառավարության, կրկին պարտություն է կրել Դաշնակցության ձախ թևին, որը սկզբում դեմ էր եղել կոալիցիա կազմելուն: Ոչ դաշնակցական մամուլում նշվում էր, որ Ս. Վրացյանը կուսակցության կենտրոնական բյուրոյից «լիազորված է կազմելու սեփական կաբինետը այնպես, որ այն հիմնականում բաղկացած կլինի առաջին հերթին դաշնակցականներից»[118]: Հաղորդվում էր, թե Ս. Վրացյանի կառավարությունում ընդգրկվելու էին Բ. Թոփչյանը՝ որպես ներքին գործերի մինիստր, և Կ. Ղազարյանը որպես արտաքին գործերի մինիստր, սակայն հաջորդիվ տեղի ունեցած իրադարձությունները փաստեցին որ մամուլում շրջանառվող անուններն անելիք չեն ունենալու նոր կառավարության կազմում:

Ս. Վրացյան քաղաքական գործիչը մամուլում մեծապես առանձնացավ 1920 թ. նոյեմբերի 24-ին Պառլամենտում հնչեցրած նոր կառավարության դեկլարացիայի արդյունքում: Եթե նախկին վարչապետերի կողմից տրվում էին խոստումներ, ապա Ս. Վրացյանի ելույթում խոստում չկար, նորընտիր նախարարապետը միայն երկրին անձնվիրաբար ծառայել էր խոստացել[119]: «Պետք էր մի կառավարություն՝ հեղինակավոր և ուժեղ, որն ի վիճակի լիներ անհողդողդ կամքով և երկաթե վճռականությամբ հավաքել իր շուրջը մեր երկրի բոլոր առողջ և կենսունակ տարրերը, նրանց միջոցով կենաց ու մահու մայքար մղել մեր ժողովրդի ու պետության ներքին ու արտաքին թշնամիների դեմ, ամենակարճ ժամանակում բարեկանգնել խարխլված կարգը Հայաստանում և կասեցնել Հայաստանին սպառնացող արտաքին վտանգը»,- գրում էր «Յառաջ»-ը՝ ներկայացնելով իրավիճակը, որի ժամանակ Ս. Վրացյանը իր ուսերին վերցրեց նոր կառավարության ղեկավարումը: Այս կերպ ընդգծվում է քաղաքական գործչի վճռականությունը անգամ ամենադժվար պահին երկրի կողքին լինելու առումով: Պատահական չէ, որ բացի վարչապետ լինելուց Ս. Վրացյանը համակարգելու էր նաև արտաքին գործերի նախարարությունը՝ միաժամանակ լինելով ներքին գործերի ժամանակավոր

118 «Մշակ», 1920թ., նոյեմբերի 25-ի թողարկում, №145, Թիֆլիս: Չնայած վարչապետի պաշտոնում Ս. Վրացյանը հաստատվել է 1920 թ. նոյեմբերի 23-ին կայացած Պառլամենտի արտակարգ նիստի արդյունքում, սակայն այդ տեղեկությունը Թիֆլիս հասնում է ավելի ուշ: Մինչդեռ Երևանում «Ժողովուրդ» լրագիրը 1920 թ. նոյեմբերի 23-ի թողարկման մեջ արդեն որոշակի տվյալներ է հաղորդում ապագա կառավարության կազմի և Հ. Օհանջանյանի սպասվող հրաժարականի մասին:

119 «Յառաջ», ՀՅԴ, հասարակական, քաղաքական, տնտեսական, գրական օրաթերթ, 1920թ., նոյեմբերի 24-ի թողարկում, №258, Երևան

մինիստր:

Հայաստանի Հանրապետության 4-րդ վարչապետի գործունեությունը համընկավ մի կողմից թուրքական կառավարական ներկայացուցիչների հետ Ալեքսանդրապոլում Ա. Խատիսյանի կողմից վարվող բանակցությունների, մյուս կողմից բոլշևիզմի՝ Հայաստանին անընդհատ սպառնացող վտանգի պայմաններում: Պատահական չէ, որ կառավարությունն իր դեկլարացիայում նշում էր, որ Հայաստանը պետք է ապավիներ միայն սեփական ուժերին և խամաճիկի չվերածվեր անգլիական իմպերիալիզմի և Սովետական Ռուսաստանի ձեռքում, բացի այդ՝ հնարավորինս շուտ կարողանար հաշտության, ապա և բարեկամության եզրեր գտնել քեմալական Թուրքիայի հետ:

«Հաշտությունից բարեկամություն» քաղաքական անցումը Թուրքիայի իշխանությունների հետ չընդունվեց ոչ «Մշակ», ոչ էլ «Ժողովուրդ» հայերեն լրագրերում: Հրապարակախոսների քննադատության թիրախը, սակայն, երբեք անձնավորված չէր. մեղադրանքներ էին ներկայացվում Դաշնակցության կենտրոնական բյուրոյին, այլ ոչ վարչապետին կամ նրա ղեկավարած կառավարությանը: Այս պարագայում նորակազմ կառավարությունը կարողացավ պահպանել դեմքը՝ հեռու մնալով լրագրերի կողմից «թրքասեր» պիտակավորվելուց:

1920 թ. նոյեմբերի 23-ից դեկտեմբերի 2-ը Երևանում հրատարակվող «Յառաջ» և «Ժողովուրդ» կուսակցական լրագրերի 7-ական թողարկում է տպագրվել: Երկու լրագիրները միմյանցից զգալիորեն տարբեր կերպ են ներկայացրել քաղաքական բոլոր իրադարձությունները, Ալեքսանդրապոլում ընթացող հաշտության բանակցությունները, այդ թվում և նորակազմ՝ Սիմոն Վրացյանի գլխավորությամբ կառավարության աշխատանքը: Այդ օրերին Հայ ժողովրդական կուսակցության մամուլի օրգանը խիստ քննադատաբար է ներկայացրել Դաշնակցության գործունեությունը՝ կրկին ուղիղ չներկայացնելով Ս. Վրացյանի գործունեությունը, հանդիպումները ռուսական, ամերիկական, վրացական և պարսկական դիվանագիտական ներկայացուցիչների հետ: Այդ հանդիպումների մասին հակիրճ, բայց օրեր անց հաղորդել էր թիֆլիսյան «Մշակ» լրագիրը՝ անդրադառնալով նաև մամուլի, Հայաստանի հեռագրական գործակալության և պետական բյուրոյի ներկայացուցիչների, արտաքին գործերի մինիստրության և մամուլի օրգանների միջև կապեր հաստատելու ձևի և

միջոցների մասին նախարարապետի կազմակերպած խորհրդակցությանը[120], որը լայնորեն լուսաբանվել է դաշնակցական «Յառաջ»-ում[121]: Դաշնակցական մամուլի օրգանը նոր կառավարության կազմումից հետո ամեն համարում տեղ է հատկացրել հրապարակումներ, որոնցով ապագայի հաջողության մասին փորձել է ներշնչել իր ընթերցողներին: Նոր կառավարությունը ներկայացվել է որպես հաջողության հասնելու գլխավոր միջնորդ և հնարավորություն: Կրկին առաջին դիրքում ոչ այնքան Ս. Վրացյանն է եղել, որքան Դաշնակցությունը, որը պետք է նորակազմ կոալիցիոն կառավարության շնորհիվ հաջողություններ արձանագրեր քաղաքացիների համար: Քաղաքական գործչի իմիջի ստեղծման տեսանկյունից սա բավականին հետաքրքիր է և առանձնահատուկ, քանի որ կոլեկտիվի հաջողությունը ազդում է նաև անհատի հաջողությունների վրա:

Միշտ չէ, որ ներկայացվել են նոր կոալիցիոն կառավարության հաջողությունները: Օրինակ, «Մշակ» լրագիրը մինչև կառավարության կազմի հաստատումը հաղորդել է, թե դեռևս չծնված մի քանի մինիստրություններ ձախողվել են, այդ թվում՝ առաջ է քաշված եղել գաղափար նոր կոալիցիոն կառավարությունում ներառելու Ստ. Մամիկոնյանին որպես անկուսակցական գործիչ, սակայն առաջարկը մերժվել էր, ինչը որակվել է որպես անհաջողություն: Նոյեմբերի 27-ին լույս տեսած «Մշակ» թերթում ներկայացվել է, որ «մինիստրական ճգնաժամը հաղթահարված է»: Սիմոն Վրացյանը հանդես է եկել որպես այդ բարդ իրավիճակը հաղթահարած քաղաքական գործիչ[122]: Նույն համարում Ս. Վրացյանի կազմած կառավարությունը, սակայն, որակվել է որպես ժողովրդի կողմից հավատ չունեցող նախաձեռնություն: Հետևաբար, որքան էլ քաղաքական ճգնաժամը նոր կառավարությամբ հաղթահարելի է համարվել, այունամենայնիվ, ընթերցողների առաջ Ս. Վրացյանի կառավարությունը «ժողովրդական հավատ չունեցող նախաձեռնություն» է ներկայացվել: Քաղաքական գործչի դրական իմիջի ստեղծման առումով այս քայլը բավականին մութ հեռանկար է խոստացել, հետևաբար Ս. Վրացյանը չէր կարող ընկալվել որպես հաջողություն բերող քաղաքական գործիչ:

Բովանդակային քննության ենթարկելով Ս. Վրացյանի ութօրյա կառավարման ժամանակ լույս տեսած «Ժողովուրդ» և «Յառաջ» լրագրերում առկա հրապարակումները, պետք է առանձին ուշադրու-

120 «Մշակ», 1920թ., նոյեմբերի 30-ի թողարկում, №149, Թիֆլիս
121 «Յառաջ», 1920թ., նոյեմբերի 28-ի թողարկում, №262, Երևան
122 «Մշակ», 1920թ., նոյեմբերի 27-ի թողարկում, №147, Թիֆլիս

թյուն հրավիրել 1920 թ. նոյեմբերի 24-ին Հայաստանի պառլամենտի արտահերթ նիստին, որի ժամանակ Ս. Վրացյանը ներկայացրել էր նորակազմ կառավարության դեկլարացիան: Այն միակ իրադարձությունն է, որտեղ երևացել է բուն քաղաքական գործիչը՝ ամբողջ խոհեմությամբ և հաշվենկատ գործունեության ճանապարհային քարտեզով. «Ներկա կառավարությունը կյանքի է կոչվում դժվարին կացության մեջ. թուրքերը գրավել են Հայաստանի հսկայական հողամասը: Գրավված տեղերի ազգաբնակչությունը գաղթական վիճակում նորից աստանդական է դարձել, Հայաստանի ֆինանսական դրությունը սոսկալի ընկած է, հաղորդակցությունը՝ բոլորովին քայքայված վիճակում, պարենի մուտք դրսի աշխարհից դեպի Հայաստան կանգ է առել, իսկ ներսում՝ սպառվել: Կայուն չէ ժողովրդի հոգեկան դրությունը, նա անվերջ տատանումների է ենթակա: Այսպիսի հանգամանքներում ինչի՞ պիտի ձգտի նոր կառավարությունը: Իմպերիալիստական մեծ պետությունների քաղաքական թատերաբեմ է դարձել Անդրկովկասը և Հայաստանը. կառավարության առաջին գործը պիտի լինի հանել Հայաստանը այդ պայքարի ասպարեզից, ստեղծելով խաղաղ կյանք և հաշտ ու բարեկամական հարաբերություններ մեր բոլոր հարևանների հետ: Մեր գլխավոր գործը ու նշանաբանը պիտի լինի անկեղծ բարեկամություն Տաճկաստանի հետ: Նոր կառավարության ամենամեծ հոգսերից մեկը պիտի լինի առողջացնել Հայաստանի զորքը, ուժեղացնել նրա մեջ պետական տեսակետը. պետք է կատարվի զորացրում տարիքավորների և կազմվի մի փոքրաթիվ, որակով բարձր, մարզված, կուռ բանակ: Ներքին կյանքում կառավարությունը պիտի պայքարի պետության հիմքը քանդող բոլոր տարրերի դեմ և պիտի մտցնի օրենքի հավասարության սկզբունք Հայաստանի բոլոր քաղաքացիների վերաբերմամբ, առանց ազգի և դավանության խտրության: Վերանորոգել դատական ապարատը, երկրում ստեղծել իրավակարգ ուժեղացնելու համար օրենքի գիտակցությունը: Ուշադրության առարկա դարձնել առանձնապես տեղական ինքնավարությունների վրա և ուժեղացնել այդ ապարատը: Երկրի մեջ տիրող պարենավորման ճգնաժամը վերացնել: Կառավարությունը ներկայիս իր ծրագրի մեջ չի մտցնում լայն ընկերային հարցեր՝ նկատի առնելով երկրի ներկա դրությունը, բայց նա որպես սոցիալիստական տարրերից կազմված կառավարություն նախատեսում է ապագայի համար սոցիալական բարենորգումներ կատարել՝ ստեղծելով ժողովրդական ազատ, ան-

կախ Հայաստան, ապահով ու բարգավաճ դրությամբ»[123]:

Մամուլի հրապարակումների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ նոր կոալիցիոն կառավարության փաստը ժողովրդի բոլոր խավերի մեջ առաջ էր բերել գոհունակության խորը զգացում, ինչի մասին գրում էին լրագրերը: Բոլորն էլ հուսալի սպասում էին, որ Դաշնակցությունը պիտի հրաժարվի իր վաղեմի քաղաքական վարքագծից և պիտի կազմվի համաժողովրդական կառավարություն երկրի բոլոր կենսունակ տարրերից, որը միայն ի վիճակի կլիներ բարելավելու աննախընթաց ծանր դրությունը:

Նոր կառավարության կողմից առաջ էր քաշվել հաշտությունից բարեկամություն թուրքերի հետ ծրագիր: Եվ հաշտության գործին ավելի հաջող ընթացք տաու համար Հ. Օհանջանյանի նախարարությունը «բարվոք համարեց հրաժարական տալ, որպեսզի նոր կառավարությունը հաշտության բանակցությունները վարելու և հաշտությունը կնքելու ժամանակ կաշկանդված չլինի նախորդի դահլիճի վարած քաղաքականությամբ»[124]: Հատկանշական է, որ Ս. Վրացյանի նորակազմ կառավարությունը որակվել էր որպես «հաշտության կառավարություն»:

Պառլամենտում ներկայացրած դեկլարացիան և արտաբերած «այժմ զգաստանալու ժամանակն է» արտահայտությունը կառավարության կարճաժամկետ փուլում միշտ Ս. Վրացյանի ուղեկիցն էին: Կարճ ժամանակ անց «Յառաջ»-ը շտապում է հայտարարել, որ հայ-ադրբեջանական կոնֆերանս է հայտարարվել՝ բանակցությունների միջոցով առկա սահմանային և տարածքային խդնիրները շուտափույթ լուծելու համար: Մշտական ակտիվ աշխատանք, նոր օրենքների և որոշումների կայացում. ահա այն ամենը, ինչով զբաղվում էր կոալիցիոն կառավարությունը:

Օրեր անց, սակայն, «Մշակ»-ի էջերում կարելի է գտնել Ս. Վրացյանի կառավարության որդեգրած ուղու քննադատություն, քանի որ այն իր գործունեության մեջ չպիտի ղեկավարվեր օտարերկրյա ազդեցությամբ, այլ պիտի հենվեր «Հայաստանի դեմոկրատիայի ռեալ ուժերի և հարևան ժողովուրդների հետ համերաշխության սկզբունքների վրա»: Հայտարարությունը, թե «մեր լոզունգն է անկեղծ հաշտություն Տաճկաստանի (Թուրքիայի – Հ. Ծ.) հետ և համերաշխություն բոլոր հարևանների հետ» անհասկանալի է «Մշակ»-ի հոդվածագրին, քանի որ մինչև այդ Դաշնակցությունը հանդես էր եկել

123 «Ժողովուրդ», 1920 թ., նոյեմբերի 26-ի թողարկում, №194, Երևան
124 «Յառաջ», 1920թ., նոյեմբերի 27-ի թողարկում, №261, Երևան

այլ մարտավարությամբ:

Այսպիսով՝ նոր կառավարության համար արագ լուծում պահանջող խնդիրները բազմաթիվ էին և այդ պահին անհրաժեշտ էր ճկուն դիվանագետ լինել, որպեսզի մեկ առ մեկ լուծումներ տրվեին օրհասական իրավիճակում հայտնված երկրի «որդերին»: Պատմությունը ցույց տվեց, որ չնայած Ս. Վրացյանի կառավարությունը կոալիցիոն էր, սակայն անգամ այդպիսի կառավարության համար իրադրությունից ելքեր գտնելը հեշտ չէր: Ժամանակի հայկական մամուլը անընդհատ ուշադրության կենտրոնում է պահել քաղաքական իրադարձությունները, այդ թվում՝ այն ամենը, ինչ տեղի էր ունենում անգամ Դաշնակցության բյուրոյում: «Մշակ»-ի հրապարակումներից մեկում նշվում էր, թե Դիլիջանում՝ բոլշևիկների հաստատման լուրից հետո, դեկտեմբերի 1-ին քննարկում է կազմակերպել Ս. Վրացյանը և առաջ է քաշվել անգամ գաղափար քեմալիստների հետ միավորվելու՝ նոր թշնամուն դիմագրավելու համար, մյուս դեպքում՝ քննարկվել է պարտիզանական կռիվ մղելը երկու կողմերի դեմ: Ռազմական նախարար Դրոն առաջարկել է բանակցել երկու կողմերի հետ, ինչը ընդունվել է: Ժամեր անց արդեն հրաժարական է տալիս ամբողջ կառավարությունը, և իշխանությունը հանձնվել է Դրոյին[125]: Վերջինս էլ Հեղկոմին է հանձնում երկրի կառավարումը, ինչով և ավարտվում է Ս. Վրացյանի կառավարությունը:

Ի տարբերություն «Մշակ»-ի, որը իրադարձությունները լուսաբանել է մի քանի օր անց միայն, «Յառաջ» և «Ժողովուրդ» լրագրերը դեկտեմբերի 1-ից հետո այլեւս չեն հրատարակվել: 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանում տեղի ունեցավ վարչաձևի փոփոխություն: Բոլշևիկները կարողացան հաստատվել Երևանում, ապա անցան իշխանության, Հայաստանը խորհրդայնացավ. խորհրդարանական կառավարությանը հաջորդեց Հայաստանի Հեղկոմը՝ կարմիր բանակի պաշտպանության ներքո:

Հետագա օրերին «Մշակ»-ի հոդվածագիրները փորձում էին ի հայտ բերել Ս. Վրացյանի կառավարության թույլ տված սխալները, որոնք հանգեցրին կարչակարգի կորստին: Եվ կրկին այդ հրապարակումների ժամանակ առաջին հերթին քննադատության էր ենթարկվում ուղիղ Դաշնակցությունը, ոչ թե նորակազմ կառավարությունը: «Դաշնակցությունը անկարող եղավ կուսակցությունը զատել պետությունից, իսկ կուսակցության բյուրոն կառավարությունից:

125 «Մշակ», 1920թ., դեկտեմբերի 15-ի թողարկում, №157, Թիֆլիս

Կուսակցության տիրապետության հավերժացնելու ձգտում էր ներկայացվում այն ամենը, ինչ դաշնակցականները նախաձեռնում էին, այդ թվում՝ անհաջողությունը բանակի ստեղծման և պետական զորքի առկայության ձախողումները»,- գրել է «Մշակ»-ը դեպքերից օրեր անց՝ բացահայտելով, որ, օրինակ, Ալեքսանդրապոլ մեկնած Հովհաննես Քաջազնունու գլխավորությամբ հաշտարար պատվիրակությանը կառավարությունը հատկացվել էր 150 հազար ռուբլի, ևս այդքան գումար Հ. Քաջազնունին իր հետ ԱՄՆ էր տանելու[126]:

Վերոնշյալը որոշակիորեն ազդում է քաղաքական գործիչների հանդեպ վերաբերմունքի փոփոխության առումով, սակայն մամուլը երբեք քննադատության կոռեկտության սահմանները չանցավ՝ ստեղծելով Ս. Վրացյանի այնպիսի քաղաքական իմիջ, որը կարող էր ունենալ միայն հայ ժողովրդին իսկապես նվիրյալ զավակը: Միայն այն, որ նախարարապետը պարտավորված էր պատասխանատու լինել ներքին ու արտաքին գործերի համար, արդեն իսկ ցուցաբերում են այն մեծ աշխատանքային ծավալները, որոնք դրված էին Ս. Վրացյանի ուսներին: Պայմանավորված Ս. Վրացյանի հետագա բեղուն հրատարակչական գործունեությամբ Հայաստանի Հանրապետության վերջին կառավարության ղեկավարի հանդեպ հանրային պատկերացումները ամբողջականորեն դրական երանգավորում ստացան, ինչը խոսում է բացառիկ քաղաքական գործչի մասին, քանի որ վերջինիս կուսակցությունը գրեթե մշտապես քննադատության էր ենթարկվում մրցակիցների կողմից:

Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացումից հետո Սիմոն Վրացյանը նախ գնաց Թավրիզ (Պարսկաստան), որտեղից մեկնեց Փարիզ և ստանձնեց Հ.Յ.Դ. պաշտոնաթերթ «Դրօշակ»-ի վերահրատարակության խմբագրությունը: Մինչև 1933 թ. շարունակված «Դրօշակ»-ի հրատարակության գործը հենց Ս. Վրացյանի ջանքերով էր իրականացվում: Սիմոն Վրացյանը գրեց նաև իր գլխավոր գործը՝ «Հայաստանի Հանրապետություն»-ը, որը մնայուն մի ավանդ է հայ ժողովրդին ոչ միայն պատմագրական առումով:

«Դրօշակ»-ի հրատարակության ընդհատումից հետո, Ս. Վրացյանը հաստատվեց Բեյրութում (Լիբանան), ուր խմբագրեց պատմությանը և մշակույթին նվիրված «Վէմ» հանդեսը: Ավելի ուշ Ս. Վրացյանը հրատարակության պատրաստեց և լույս ընծայեց իր հուշերի՝ «Կեանքի ուղիներով» վեցհատորյակը:

126 «Մշակ», №157, նույն տեղում

Այսպիսով՝ չնայած կարճաժամկետ՝ ընդամենը ութօրյա կառավարմանը, Սիմոն Վրացյանը հայկական քաղաքական կյանքում ստեղծեց իր հանդեպ հարգանք և մշտախոնջ գործչի դիմագիծ: Լրագիրները և ոչ մի հրապարակմամբ չփորձեցին սևացնել նվիրյալ հայորդուն: Նա կարողացավ Հայաստանի համար ամենածանր ու դժվար պահին պատասխանատվություն վերցնել և գոնե փորձ ձեռնարկել փրկելու Հայաստանի Հանրապետությունը: Ու չնայած ժամանակի մամուլը չափազանց քննադատաբար էր վերաբերում Հ.Յ. Դաշնակցության ծավալած գործունեությանը, Ս. Վրացյանի գլխավորած կառավարությունը դարձավ երկրի պատմության առաջին կոալիցիոն՝ բազմակուսակցական կառավարությունը՝ իր ուսերին վերցնելով «հայրենիքի փրկության հարցը»:

SUMMARY

POLITICAL IMAGE OF SIMON VRATSYAN THROUGH PUBLICATIONS OF MSHAK, ZHOGHOVURD AND HARADJ DAILY NEWSPAPERS: THE PRESETATION OF POLITICAL IMAGE IN ARMENIAN PRESS IN EARLY 20TH CENTURY

HARUTYUN TSATRYAN
LECTURER, PHD STUDENT AT YSU,
CHAIR OF PRINTED AND BROADCAST MEDIA

Despite the fact that the era of the image creation of political figures, political parties and political programs is largely related to the television and its becoming a major news outlet, but now as it was about a hundred years ago, the newspapers have a continuous influence on their readers, have shaped and directed stereotypes, attitude and support. In terms of creating a political image, the newspapers have played a major role in this regard. Politicians have been honored not only for years to become historic figures, but also through the news reports of being honored politicians.

In this context, it is interesting to see the actions of the last leader of the Government of the Republic of Armenia, their qualifications, and the peculiarities of Simon Vratsyan's political image, as the coalition government's steps were covered by the party "Haradj" (Armenian Revolutionary Federation) and "Zhoghovurd" (Armenian People's party), as well as on the pages of Tiflisian "Mshak", an independent newspaper.

And though the government of Simon Vratsyan had the shortest life in the history of Republic of Armenia, he was remembered by later generations and presented as the leader of first coalition government.

Key words: *Simon Vratsyan, Republic of Armenia, Armenian press, Armenian Revolutionary Federation party, Mshak daily, Politics, history of press, political image, Haradj daily, Zhoghovurd daily, political process, historical process.*

РЕЗЮМЕ

ПОЛИТИЧЕСКИЙ ИМИДЖ СИМОНА ВРАЦЯНА ЧЕРЕЗ ПУБЛИКАЦИИ ЕЖЕДНЕВНЫХ ГАЗЕТ МШАК, ЖОГОВУРД И АРАДЖ: ПРЕДСТАВЛЕНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОГО ИМИДЖА В АРМЯНСКОЙ ПРЕССЕ В РАННЕМ 20-ОМ ВЕКЕ

АРУТЮН ЦАТРЯН
Преподаватель, аспирант ЕГУ,
кафедра печатных и вещательных СМИ

Несмотря на то, что эпоха создания имиджа политических фигур, политических партий и политических программ во многом связана с развитием телевидения и его становлением основной источника новостей, сейчас, как это было около ста лет назад, газеты имеют постоянное влияние на своих читателей, направляя стереотипы, отношение и поддержку. Что касается создания политического имиджа, то газеты сыграли важную роль в этом отношении. Политики были удостоены чести не только за годы становления историческими фигурами, но и благодаря новостям о том, что они являются заслуженными политиками. В этом контексте интересно видеть действия последнего лидера Правительства Республики Армения, их квалификацию и особенности политического имиджа Симона Врацана, поскольку шаги коалиционного правительства были охвачены партийные издания «Арадж» (Армянская революционная федерация) и «Жоговурд» (Армянская народная партия), а также на страницах независимой газеты Тифлиса «Мшак». И хотя правительство Симона Врацана имело самую короткую жизнь в истории Республики Армения, его запомнили более поздние представили поколения в качестве лидера первого коалиционного правительства.

Ключевые слова: *Симон Врацян, Республика Армения, армян-*

ская пресса, партия Армянской революционной федерации, ежедневная газета Мшак, политика, история печати, политический имидж, ежедневная газета Арадж, ежедневная газета Жоговурд, политический процесс, исторический процесс.

ԵՐԵՎԱՆԸ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ ԷԴԳԱՐ
ՀՊՄՀ Պատմության և իրավագիտության ֆակուլտետի դեկան,
պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Բանալի բառեր՝ *Երևան, առաջին համաշխարհային պատերազմ, հայ գաղթականներ, բարեգործական կազմակերպություններ, հասարակական-քաղաքական կյանք:*

1914 թվականի օգոստոսի 1-ին Գերմանիան պատերազմ հայտարարեց Ռուսաստանին: Սկսվեց առաջին համաշխարհային պատերազմը: Աստիճանաբար ողջ երկիրը, այդ թվում Արևելյան Հայաստանը, որն անմիջապես հարում էր կովկասյան ռազմաճակատին, բերվում է պատերազմական վիճակի: Պատերազմն ու պատերազմի հետևանքներն ամիջականորեն ազդում են նաև Երևան քաղաքի վրա, որը կարևոր ռազմավարական հենակետ էր համարվում Ռուսաստանի և ռուսական բանակի համար:

Գերմանիայի կողմից Ռուսաստանին պատերազմ հայտարարելուց ուղիղ 2 օր անց՝ 1914 թվականի հուլիսի 22-ին (նոր տոմարով օգոստոսի 4-ին), Երևանում մեկնարկում է բազմամարդ ցույց: «Երևանի հայ ժողովուրդը առաւօտեան ժամը 10-ին, փակելով խանութները, սկսաւ խռնուիլ Աստաֆեան փողոցի վրաւ՝ քաղաքային ժողովարանի ամարային ակումբի առաջ, որտեղից և սկսաւ հսկայական ցույցը»[127]: Ինքնաբուխ այս ցույցի մասնակիցները շարժվում են դեպի քաղաքի Ս.Նիկոլայի ռուսական եկեղեցին: Ցույցի մասնակիցների թիվը գնալով ավելանում է, վերջիններս իրենց հետ տանում էին կայսեր նկարները և դրոշակներ[128]: Երբ ցուցարարները հասնում են քաղաքային Դումայի մոտ վերջիններիս է միանում նաև Երևանի քաղաքապետ Հ.Մելիք-Աղամալյանը, որը ելույթով դիմում է երևանցիներին: Այնուհետև ցուցարարները իրենց ուսերին բարձրացնելով

127 «Նոր մամուլ», Երևան, 26 հուլիսի, 1914, թիվ 8:
128 «Նոր մամուլ», Երևան, 26 հուլիսի, 1914, թիվ 8:

«…Քաղաքագլխին և ֆրանսիացի ինժեներ Դիւնանին, կեցցէ՛ Ռուսաստանը, կեցցէ՛ Ֆրանսիան և Անգլիան…»[129] աղաղակելով, մտնում են ռուսական եկեղեցու բակ, ապա շարժվում «զորաժողովի վայրը», որտեղ ռուսական զորքի հրամանատարը հանդես է գալիս ելույթով՝ վերջում խոստանալով. «…հայ ազգաբնակչութեան այս բուռն զգացմունքները և ջերմ վերաբերմունքը յայտնելու ուր հարկն է»[130]: Այնուհետև թափորը մասնակցում է ռուսաց եկեղեցում մատուցված պատարագին: Հետաքրքքիր է, որ հակապատերազմական և հակագերմանական այդ ցույցին սկզբում մասնակցում է բացառապես Երևանի հայ ազգաբնակչությունը: Ռուսական եկեղեցում մատուցված պատարագից հետո ցույցին միանում են նաև քաղաքի. «…թուրքերը՝ իրենց եկեղեցական դրօշակներով»[131], որից հետո ցուցարարները շարժվում են դեպի Աստաֆյան փողոց, որտեղ ելույթով հանդես է գալիս իրավաբան Լևոն Մուշեղյանը[132]: Հակապատերազմական ցույց այդ օրը անցկացնում են նաև երևանաբանակ հրեաները: Այդ օրվա միջոցառումները Երևանում ավարտվում են երեկոյան չինովնիկների ակումբի դիմաց տեղի ունեցած միջոցառումով, որի ժամանակ ակումբի նվագախումբը նվագում է ռուսական կայսրության հիմնը և Ռուսաստանի դաշնակից Ֆրանսիայի հիմնը՝ մարսելյոզը: Քաղաքային ակումբի դիմաց հավաքված բազմությունը ուռաներով ողջունում է այն մի քանի կամավորներին, ովքեր ցանկություն էին հայտնել կամավոր մեկնել ռազմաճակատ[133]:

Ահա այդպիսին էր Երևան քաղաքի առաջին արձագանքը առաջին համաշխարհային պատերազմի մեկնարկին: Հուլիսի 24-ին ռուսական եկեղեցում ընթերցվում է նաև ռուսաց կայսեր Գերմանիային պատերազմ հայտարարելու վերաբերյալ մանիֆեստը[134]: Աստիճանաբար ողջ ռուսական կայսրությունը, այդ թվում և նրա ծայրագավառը հանդիսացող Արևելյան Հայաստանը, գլորվում է դեպի մեծ պատերազմի հորձանուտ, պատերազմ, որն անդառնալի կորուստներ պատճառեց հայ ժողովրդին:

Ռուսական կայսրության ողջ տարածքում պատերազմի առաջին իսկ օրերից մեկնարկում է համընդհանուր զորահավաքը[135]: Բացի

129 «Նոր մամուլ», Երևան, 26 հուլիսի, 1914, թիվ 8:
130 «Նոր մամուլ», Երևան, 26 հուլիսի, 1914, թիվ 8:
131 «Նոր մամուլ», Երևան, 26 հուլիսի, 1914, թիվ 8:
132 «Эриванские объявления», Ереван, 1914, № 56:
133 «Эриванские объявления», Ереван, 1914, № 56:
134 «Նոր մամուլ», Երևան, 26 հուլիսի, 1914, թիվ 8:
135 Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը (1879-1917թթ.), Երևան, 1963, էջ 486-487:

կամավոր ռազմաճակատ մեկնածներից ու հետագայում կազմակերպված հայկական կամավորական խմբերից, 200-250 հազար հայեր պատերազմի ողջ ընթացքում պաշտոնապես զորակոչվեցին ռուսական բանակ[136]: Բազմաթիվ հայեր բանակ են զորակոչվում նաև Երևանից: Կովկասյան ճակատում մղված ռազմական գործողություններին ակտիվորեն մասնակցում է նաև Երևանյան ջոկատը, որին պարբերաբար նյութական աջակցություն էր ցուցաբերում Երևանի քաղաքային դուման[137]:

Պատերազմի առաջին օրերին Կովկասի ազգաբնակչությանը կոչով դիմում է Կովկասի փոխարքա կոմս Վորոնցով-Դաշկովը, որը կովկասցիներին է փոխանցում կայսր Նիկոլայ Երկրորդի շնորհակալության խոսքերը՝ Հայրենիքին և կայսերը նվիրված լինելու համար, և միաժամանակ իր գոհունակությունը հայտնում «փայլուն կերպով» կատարված զորահավաքից[138]:

Բռնկված պատերազմն ուղղակի ազդեցություն ունեցավ Երևանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի վրա: Պատերազմի առաջին իսկ օրերին քաղաքում տեղի ունեցավ մթերքների աննախադեպ թանկացումներ. «…դեռ երէկ ցորենի խալւարն իջել էր 30-35 ռուբլու, իսկ այսօր բարձրացաւ 50-55 ռուբլի…, թանգացել է շաքարը, նաւթը, բրինձը և այլն»[139]: «Նոր մամուլ»-ը այս թանկացումները համարում է արհեստական՝ այն պայմանավորելով «…առևտրական դասակարգերի…ընչաքաղց բնազդներով»[140]: Սկսված գնաճը կանխելու նպատակով քաղաքի ոստիկանապետի կողմից առաջին անհրաժեշտության ապրանքների համար սահմանվում են հստակ գներ, որի խախտողներին հատուկ հրամանով, ոստիկանապետը սպառնում է պատասխանատվության ենթարկել[141]: Մթերքների անընդհատ թանկացման հարցը, որը լուրջ դժգոհություններ էր առաջացնում երևանցիների շրջանում, գտնվել է նաև նահանգային իշխանությունների ուշադրության կենտրոնում[142], որոնց ձեռնարկներն, ըստ էության, ակնկալվող արդյունքը չեն տվել:

Պատերազմի հենց առաջին ամիսներից սկսած Ռուսաստանի տարածք են ներթափանցում հարյուր հազարավոր արևմտահայ

136 Հայկական հարց. Հանրագիտարան, Երևան, 1996, էջ 41:
137 Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը (1879-1917թթ.), Երևան, 1963, էջ 487:
138 «Նոր մամուլ», Երևան, 2 օգոստոսի, 1914, թիվ 9:
139 «Նոր մամուլ», Երևան, 26 հուլիսի, 1914, թիվ 8:
140 «Նոր մամուլ», Երևան, 26 հուլիսի, 1914, թիվ 8:
141 «Эриванские объявления», Ереван, 09.08.1914, № 58:
142 Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը (1879-1917թթ.), Երևան, 1963, էջ 512:

փախստականներ: Տասնյակ հազարավոր փախստականներ տեղակայվում են նաև Երևան քաղաքի տարածքում: Պատերազմի տարիներին երևանյան հասարակության կարևոր հոգսերից է դառնում արևմտահայ փախստականներին օգնության կազմակերպման հարցը: Քաղաքային իշխանությունները և մի շարք հասարակական-բարեգործական կազմակերպություններ ձեռնամուխ են լինում Երևանում տեղակայված գաղթականների կարիքների լուծման գործին: Փախստականների թվի ավելացման հետ Երևանում ավելի է սրվում պարենի խնդիրը, սկսում է հացը չբավականացնել: «Ժողովուրդը հաց կուզէ, հաց կι պօռայ ամէն կողմէ»,- գրում է երևանյան «Աշխատանքը»[143]: Տեղական կառույցներն անում են հնարավորը առաջացած խնդիրներին լուծում տալու նպատակով:

Պատերազմի հենց սկզբից Երևանում ակտիվանում է թե՛ համառուսաստանյան և թե՛ հայկական զանազան բարեգործական կազմակերպությունների գործունեությունը, ստեղծվում են բարեգործական նպատակներ հետապնդող նոր կառույցներ:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, ինչպես Ռուսաստանի այլ հայաշատ քաղաքներում, Երևանում նույնպես ակտիվ էր Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության տեղի մասնաճյուղը: Այս կազմակերպության հիմնական խնդիրներից էր Արևմտյան Հայաստանից եկող փախստականների աջակցության կազմակերպման հարցը[144]:

1914 թվականին մի խումբ երևանցի կանայք նախաձեռնում են ստեղծել «Հայ կամաւորական խմբերին օգնող հայ կանանց ընկերութիւն»[145]: 1914 թվականի նոյեմբերի 30-ին Երևանի Քաղաքային տան դահլիճում անցկացված երևանցի կանանց և օրիորդների խորհրդակցության ժամանակ էլ հիմնադրվում է *«Հայ կամաւորական խմբերին օգնող հայուհեաց ընկերութիւն»*, որն անմիջապես ձեռնամուխ է լինում ռազմաճակատ մեկնող հայ կամավորներին օգնություն տրամադրելու նպատակավ միջոցների հավաքագրման աշխատանքին[146]: Համապատասխան միջոցներ հավաքելու նպատակով երևանցի կանանց այս բարեգործական կազմակերպությունը 1915 թվականին Աստաֆյան փողոցի վրա գտնվող «Օգտակար գիտելիքներ տարածող ընկերության» շենքում բացում է բարեգործական թե-

143 «Աշխատանք», Երևան, 1916, թիվ 30:
144 «Эриванские объявления», Ереван, 10.12.1914, № 84:
145 «Эриванские объявления», Ереван, 29.11.1914, № 82:
146 «Эриванские объявления», Ереван, 06.12.1914, № 83, 17.01.1915, № 3:

յարան՝ «Մի բաժակ թեյ» անունով[147]:

Պատերազմի առաջին ամիսներին Երևանում գործող Բարեգործական ընկերություններից մեկը նախաձեռնում է հիմնել 30 մահճակալ ունեցող, այսպես կոչված, *Հայկական հիվանդանոց*, վիրավոր զինվորների համար: Հիվանդանոցը ղեկավարելու էր հայ «…տիկնաց կազմից ընտրած 20 հոգուց բաղկացած կօմիտեն», որոնցից էլ ընտրվել էր հինգ հոգուց բաղկացած նախագահություն՝ տիկին Անդրիասյանի գլխավորությամբ[148]: Հիվանդանոցը տեղակայվելու էր Բարսեղ Եղիազարյանի տանը՝ Աստաֆյան փողոցի վրա գտնվող «փառահեղ շինութեան վերի յարկում» և պահվելու էր բացառապես հայ բարերարների կատարած նվիրատվությունների հաշվին[149]: Անհատներից բացի Հայկական հիվանդանոցի համար միջոցներ էին տրամադրում նաև Երևանում գործող ձեռնարկությունները, ինչպես օրինակ «Ամպեր» ընկերությունը, որը շահագործում էր Հրազդան գետի վրա կառուցված հիդրոէլեկտրակայանը, պարտավորվում է հիվանդանոցին տրամադրել անվճար հոսանք, իսկ «Երևանի ջրմուղի ընկերություն»-ը՝ անվճար ջուր[150]: Հայկական հիվանդանոցի ստեղծմանը իրենց նյութական աջակցությունն էին ցուցաբերում նաև տասնյակ երևանցիներ, որոնց անունները և կատարած նվիրատվության մասին տեղեկատվությունը պարբերաբար տպագրվում էր երևանյան մամուլում:

Երևան քաղաքում ևս պատերազմի մեկնարկից կարճ ժամանակ անց՝ 1914 թվականի դեկտեմբերի վերջերին, ստեղծվում է «Եղբայրական օգնության» տեղական հանձնաժողով: 1914 թվականի դեկտեմբերի 28-ին Երևանի բոլոր եկեղեցիներում նշանակվում են ծխական ժողովներ, շուտով ստեղծվում են «Եղբայրական օգնության հանձնաժողովի» տեղական ծխական-եկեղեցական ենթահանձնաժողովներ: Հայտնի է, որ «Եղբայրական օգնության հանձնաժողովը» ստեղծվել էր Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ 5-րդ նախաձեռնությամբ, որի գլխավոր նպատակը արևմտահայ գաղթականներին աջակցություն կազմակերպելն էր[151]: Եղբայրական օգնության հանձնաժողովի Երևանի մասնաճյուղը ղեկավարն էր Երևանի թեմի փոխթեմակալ Խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանը[152]: Երևանյան

147 «Эриванские объявления», Ереван, 04.02.1915, № 5:
148 «Эриванские объявления», Ереван, 09.11.1914, № 78:
149 «Эриванские объявления», Ереван, 09.11.1914, № 78:
150 «Эриванские объявления», Ереван, 19.11.1914, № 80:
151 «Արարատ», հունվար, 1915, էջ 3-5:
152 «Эриванские объявления», Ереван, 22.08.1915, № 41:

տեղական հանձնաժողովն ուներ 25 հոգուց բաղկացած խորհուրդ և ենթահանձնաժողովներ: Այս հանձնաժողովին մշտապես նվիրատվություններ են կատարում տասնյակ- հարյուրավոր երևանցիներ[153]:

Կարևոր խնդիրներից էր փախստականներին շինություններում տեղավորելու հարցը[154], որոնց մեծ մասն ապրում էր ուղղակի բաց երկնքի տակ: Երևանյան մամուլում տարածված հայտարարության մեջ ասվում էր, որ գաղթականներին աջակցության համար երևանցիների գլխավոր օգնությունը պետք է լիներ «անձնական աշխատանքը և բնակարան» տրամադրելը: «Եղբայրական օգնության» երևանյան ենթահանձնաժողովներին հանձնարարվում էր գաղթականներին տեղավորելու նպատակով անմիջապես կազմել ազատ բնակարանների ցուցակը, իսկ ծխական դպրոցների շենքերը հարմարեցնել այդ նպատակով[155]: 1915 թվականի սկզբին այս ենթահանձնաժողովներն արդեն ակտիվորեն ձեռնամուխ են լինում աշխատանքի: Քաղաքում գտնվող շատ դպրոցներ տարբեր ժամկետներով դադրում են գործելուց՝ վերածվելով որբանոցների և ապաստարանների, որի հետևանքով, խաթարվում է քաղաքի կրթական կյանքի բանականոն ընթացքը: «Մեր թեմական դպրանոցի իւրաքանչիւր սենեակը իւր մէջ պարունակում է այժմս մէկ մէկ գիւղ. այո՛, ամբողջ մի գիւղ այժմս մի սենեակում է ապրում: Մի զարմանաք, որովհետև այնտեղ չէք գտնիլ տղամարդիկ, այլ միայն ծերեր, կանայք և մեծ թւով անտէր երեխաներ՝ կենդանի դիակներ, որոնց հայրերը՝ որն ասկեար է թիւրքական բանակում, որն կամաւոր ռուսաց յաղթական բանակում և շատերն էլ անհետ կորած, հետևապէս զոհուած մեծ աղէտին»[156],- Ս.Կաթողիկե եկեղեցու ենթահանձնաժողովի այս հայտարարությունը խիստ բնութագարական է ստեղծված իրավիճակի համար: Երևանում գտնված փախստականներից 2500-3000-ը դպրոցական տարիքի էին[157] և խնդրահարույց հարց էր վերջիններիս ուսուցման կազմակերպման հարցը: Փախստական երեխաների համար առանձին դպրոցներ չեն բացվում, վերջիններս տեղավորվում են քաղաքի արդեն իսկ գործող դպրոցներում՝ հաճախ առանձին խմբերով կամ բաժիններով:

«Եղբայրական օգնության» հանձնաժողովը ձեռնամուխ է լինում նաև որբախնամ գործունեության, բացվում են տասնյակ որբանոցներ, որոնցից հինգը հաստատված էին հենց Երևանում,

153 «Эриванские объявления», Ереван, № 14-17:
154 ՀԱԱ, ֆ. 107, ց. 1, գ. 1780, թթ. 3-5, 31-37:
155 «Эриванские объявления», Ереван, 27.12.1914, № 89:
156 «Эриванские объявления», Ереван, 06.01.1915, № 1:
157 «Աշխատանք», Երևան, 1916, թիվ 48:

որոնց աշխատանքները համակրգելու համար ստեղծվել էր 14 հոգուց բաղկացած որբախնամ վարչություն բժիշկ Արամ Գրիգորյանի գլխավորությամբ[158]: Երևանում գտնվող այդ հինգ որբանոցներից առաջինը հիմնվել էր 1915 թվականի օգոստոսի 3-ին՝ 284 որբերով, գտնվում էր Դոկտորսկայա փողոցի վրա: Երկրորդը հիմնվել է 1915 թվականի սեպտեմբերի 15-ին, ուր սկզբում տեղավորված էին 89 որբեր, այս որբանոցը գտնվում էր Մալյարսկայա փողոցի վրա: Երրորդ որբանոցը հիմնադրվել է 1915 թվականի հոկտեմբերին Բեհբութովսկի փողոցի վրա՝ 80 որբերով: Չորրորդ երևանյան որբանոցը, որը տեղակայված էր Վեքիլովսկի փողոցի վրա հիմնադրվել էր 1915 թվականի դեկտեմբերի 15-ին, որտեղ սկզբում հանգրվանել էր 21, հետո 70 որբեր: Երևանի հինգերորդ որբանոցը գործում էր Երևանի որբախնամ վարչությունից դուրս: Այն Խորեն եպիսկոպոսի կարգադրությամբ ստեղծվել էր 1915 թվականի դեկտեմբերի 30-ին՝ Ս.Սարգիս եկեղեցու մոտակայքում: Այստեղ սկզբում կային 30 որբեր, որոնց թիվը կարճ ժամանակում հասնում է 110-ի[159]: Այս որբանոցը սկզբում ծառայել է որպես կայան, որտեղ հավաքվում էին քաղաքում գտնվող որբերը, որոնք հետո տեղաբաշխվում էին Երևանի տարբեր որբանոցներում: Այս որբերի մեծ մասը արևմտահայ գաղթականների երեխաներն էին, որոնք երիտթուրքերի կողմից իրականացրած ցեղասպանության արդյունքում կորցրել էին ծնողներին: Նշենք նաև, որ այս որբանոցներում գտնվողների թվով չէր սահմանափակվում Երևանում այդ շրջանում գտնվող որբերի թիվը:

«Եղբայրական օգնության» երևանյան հանձնաժողովի նախաձեռնությամբ 1915 թվականի դեկտեմբերի 1-ից Երևանում իր գործունեությունն է սկսում փախստականների հարցերով դատարանը՝ Գ.Շաղոյանի նախագահությամբ: Դատական նիստերը տեղի էին ունենում Երևանի առաջնորդարանի շենքում: Դատավարության հետ կապված ծախսերը հոգում էր «Եղբայրական օգնության» Երևանի հանձնաժողովը: Այս դատարանը բացի փախստականներին առնչվող զանազան դատական գործեր քննելուց հանդիսացել է նաև որպես նոտար[160], որը փախստականներին տրամադրել է զանազան փաստաթղթեր ինքնության, ժառանգության, կտակի և այլ հարցերի վերաբերյալ: Փաստորեն այս դատարանը չի հանդիսացել պետական մարմին և չի ունեցել որևէ կարգադրիչ գործառույթ: Այն

158 «Աշխատանք», Երևան, 1916, թիվ 2:
159 «Աշխատանք», Երևան, 1916, թիվ 2:
160 «Աշխատանք», Երևան, 1916, թիվ 10:

հանդիսացել է հասրակական հիմունքներով գործող մարմին, որն ավելի շատ գործել է փոխվստահության սկզբունքի հիման վրա: Այն ստեղծվել է զուտ հայ փախստականների հոգսերը թեթևացնելու և վերջիններիս մեջ առկա իրավական հարցերին կարգավորում տալու նպատակով: Երևանյան մամուլի վկայությամբ այս դատարանին հաջողվել է արդյունավետ կատարել իր վրա դրված գործառույթները:

1914 թվականի սեպտեմբերի 14-ին Թիֆլիսում տեղի է ունենում Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության և այլ նմանատիպ հաստատությունների համաժողովը, որը որոշում է ընդարձակել և միավորել ջանքերը վիրավոր զինվորների բուժման և նրանց ընտանիքների աջակցության հարցում[161]: Պատերազմի տարիներին աչքի ընկնող ակտիվություն էր ցուցաբերում նաև նշված բարեգործական կազմակերպության երևանյան կառույցը: Վերջինս բարեգործական միջոցառումներ էր կազմակերպում ոչ միայն վիրավորված զինվորականներին, այլև պատերազմից տուժած խաղաղ բնակիչներին, փախստականներին և որբերին աջակցելու նպատակով: Մասնավորապես, Կավկասի հայոց բարեգործականի տեղական մասնաճյուղը երևանյան որբանոցի օգտին կազմակերպվում է տարբեր բարեգործական-ժամանցային միջոցառումներ: Նման միջոցառումները հաճախ կազմակերպվում էին Անգլիական այգում, որոնց ընթացքում տեղի էին ունենում տարբեր ներկայացումներ, ընբշամարտ, գործում էին սրճարաններ[162]: Նման միջոցառումների մուտքը վճարովի էր և հասույթը տրամադրվում էր բարեգործական նպատակներով:

Երևանում տեղակայված վանեցի գաղթականների մեջ քիչ չէին որակյալ արհեստավորները[163]:

Գաղթականների հոգսը թեթևացնելու համար հաճախ կազմակերպվում են վանեցի արհեստավորների ձեռագործ աշխատանքների ցուցահանդես վաճառք: Նույն նպատակն էր հետապնդում 1916 թվականի հոկտեմբերին Երևանում կազմակերպված վանեցի փորագրիչ-ոսկերիչների ձեռագործ աշխատանքների ցուցահանդես վաճառքը[164]:Կազմակերպվում են նաև գաղթական կանանց ձեռագործերի ցուցահանդես վաճառք: Հաճախ որևէ բարեգործական կառույց արագացնելու համար գործընթացը ամբողջությամբ գնում էր ձեռքի աշխատանքները հետո դրանք մաս-մաս վաճառելու նպա-

161 ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 355, թ. 14:
162 «Աշխատանք», Երևան, 1916, թիվ 2, տե՛ս նաև «Эриванские объявления», Ереван, 06.06.1915, № 29:
163 «Աշխատանք», Երևան, 1916, թիվ 24:
164 «Աշխատանք», Երևան, 1916, թիվ 52:

տակով[165]: Այդ հարցում հատկապես ակտիվ էր Երևանում գործող «Վասպուրականի կանանց միությունը»[166]: Նույն նպատակով 1916 թվականի հոկտեմբերին Երևանում կազմակերպվում է նաև վանեցի փորագրիչ-ոսկերիչների ձեռագործ աշխատանքների ցուցահանդես վաճառք[167]:

Երևանում հաստատված արևմտահայ գաղթականերրը փորձում են նաև ակտիվորեն մասնակցել քաղաքի հասրաակական կյանքին, ինչպես նաև ջենքեր են գործադրում սեփական ուժերով իրենց խնդիրները լուծելու ուղղությամբ: Նախ Երևանում գտնվող փախստականները, որոնք հիմնականում վանեցիներ էին, փորձում են ստեղծել զանազան մասնագիտական միություններ, օրինակ Երևանի թուրքահայ ուսուցչական միությունը, Փախստական Օսմանյան պետական հայպաշտոնեից միությունը[168], թուրքահայ առևտրականների միությունը և այլն: 1916 թվականի դրությամբ Երևանում գտնվում էին 105 թուրքահայ ուսուցիչներ[169]: Վանեցի բոլոր արհեստավորները, բացի իրենց մասնագիտության գծով ստեղծված միությունների մեջ միավորվելուց, ստեղծել էին մի կենտրոնական վարչություն, որն ուներ իր գրասենյակը, նախագահն ու քարտուղարը[170]: Այս կառույցը զբաղվում էր վանեցի արհեստավորների շահերի պաշտմանությամբ:

Երևանում հատկապես հայտնի էին վանեցի ոսկերիչները և վերջիններիս կողմից 1916 թվականին հիմնադրված «Վան» անունը կրող ոսկերչական արհեստանոցը[171]: Երևանի հայտնի ոսկերիչ-փորագրիչ վարպետները տասն էին[172], որոնցից որոշներն իրենց արհեստը հասցրել էին արվեստի կատարելության:

1916 թվականից Երևանի Ջանփոլադյանի թատրոնում ներկայացումներ են տալիս նաև վասպուրականցիներից կազմված սիրողական թատերական խումբը[173], որի գործունեությունը բացառապես հետապնդում էր բարեգործական նպատակներ:

1916 թվականի սեպտեմբերի 29-ին Երևան է այցելում Ամենայն

---

165 «Աշխատանք», Երևան, 1916, թիվ 11:
166 «Աշխատանք», Երևան, 1916, թիվ 18:
167 «Աշխատանք», Երևան, 1916, թիվ 52:
168 «Աշխատանք», Երևան, 1916, թիվ 38, 42:
169 «Աշխատանք», Երևան, 1916, թիվ 43:
170 Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը (1879-1917թթ.), Երևան, 1963, էջ 506:
171 «Աշխատանք», Երևան, 1916, թիվ 54:
172 Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը (1879-1917թթ.), Երևան, 1963, էջ 508:
173 «Աշխատանք», Երևան, 1916, թիվ 30:

հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ը[174]: Կաողիկոսը հանդիպումներ է ունենում փախստականների հարցերով զբաղվող մարմինների և թուրքահայ միությունների ներկայացուցիչների հետ, քննարկում վերջիններիս կարիքներն ու խնդիրները[175]:

1917 թվականի ապրիլի 7-ին Երևանի քաղաքային զբուսայգում տեղի է ունենում «Արևմտահայ Մեծ» միտինգ՝ նվիրված 1915 թվականի ապրիլի Վանի հերոսամարտին[176]: Այս միտինգին մասնակցում են փախստական բոլոր կուսակցական հոսանքները, ընկերությունները և միությունները:

1915 թվականի սեպտեմբերին Երևանում ընտրվում է Արևմտահայ հանձնախումբ, որը գործում է մինչև 1917 թվականի մարտը: Այս հանձնախումբը մեծ աշխատանք է տանում Երևանի և շրջակայքի փախստականների կարիքները հոգալու հարցում: 1917 թվականի մարտին գործող հանձնախումբը հրաժարական է տալիս, կոչ անելով հայ փախստականությանը հավասար և ժողովրդական ընտրությունների միջոցով ստեղծել նոր Հանձնախումբ[177]:

1917 թվականի մայիսի 1-ին նախատեսվում է 3-5 օրով Երևանում անցկացնել թուրքահայ փախստականների համագումար, որին մասնակցելու էին պատգամավորներ 26 քաղաքներից, ինչպես նաև քաղաքական կուսակցություններից մասնակցելու էին երկուական պատգամավորներ և «Աշխատանք» ու «Վան-տոսպ» թերթերից մեկական պատգամավոր: Երևանից մասնակցելու էին թվով ամենաշատ պատգամավորները՝ 5 հոգի, իսկ Թիֆլիսից՝ 3 ներկայացուցիչ[178]:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին տեղի ունեցած Ցեղասպանությունը և տասնյակ հազարավոր արևմտահայերի տեղահանությունները իրենց ազդեցությունը ունեցան տարածաշրջանում ժողովրդագրական պատկերի փոփոխման վրա: Այդ շրջանում Երևանում ապաստանեցին հազարավոր արևմտահայ գաղթականներ, որոնց մեծ մասը մշտական բնակության հաստատվեց Երևանում: Այս ամենի հետևանքով նշանակալի փոփոխության ենթարկվեց նաև Երևանի բնակչության թիվաքանակը:

Այսպես, եթե Երևանի բնակչության թիվը 1914 թվականին է

174 «Эриванские объявления», Ереван, 1916, № 38:
175 «Աշխատանք», Երևան, 1916, թիվ 44:
176 «Աշխատանք», Երևան, 1916, թիվ 94:
177 «Աշխատանք», Երևան, 1916, թիվ 96:
178 «Աշխատանք», Երևան, 1916, թիվ 96:

29.366[179] էր, ապա 1916 թվականին այն դառնում է 51.286[180]: Բնակչության թվի այս փոփոխությունը պայմանավորված էր առաջին հերթին արևմտահայ գաղթականների ներհոսքով դեպի Արևելյան Հայաստան, այդ թվում Երևան: Մամուլի հրապարակումների համաձայն 1914 թվականի վերջերին և 1915 թվականի սկազբներին, երբ նոր էր մեկնարկել արևմտահայերի մասսայական տեղահանումները, Երևան էին գաղթել 40 հազարից ավելի արևմտահայեր: Գաղթականների հոսքերը դեպի Երևան շարունակվեցին նաև հետագա տարիներին: 1917 թվականին Երևանում տեղավորված գաղթականների թիվը հասնում էր մոտ 15.500-ի, իսկ 1918 թվականի սեպտեմբերին քաղաքային իշխանությունների կատարած հաշվարկների համաձայն Երևանում գտնվել է շուրջ 45 հազար գաղթական[181]:

Վերը նշված, 1916 թվականի տվյալների համաձայն, Երևան քաղաքի 51.286 բնակիչներից միայն մոտ 22.000-ն էին հիմնական[182], մնացածը, այսպես ասած, ժամանակավոր բնակիչներն էին: Քաղաքի բնիկ հայ բնակչությունը կազմում էր 12284, իսկ ժամանակավոր ազգությամբ հայ բնակչությանը թիվը՝ 24920 էր[183], որոնց մեծ մասը ինչպես նշվեց գաղթականներ էին: Այսինքն 1916 թվականի դրությամբ Երևանի 51.286 բնակիչներից 37.204-ը հայեր էին[184], մնացածները այլ ազգությունների ներկայացուցիչներ: Երևանում գտնվող փախստականների մեծ մասը վանեցի փախստականներ էին, որոնց գերիշխող մասը հետագայում մշտական բնակության հաստատվեցին Երևանում:

Պատերազմի տարիներին պատերազմող հայրենիքին աջակցություն ցուցաբերելու նպատակով ստեղծվում են նաև մի շարք համառուսաստանյան կառույցներ, որոնք իրենց տեղական մասնաճյուղերն ունեին նաև կայսրության նահանգներում: Այսպես, 1914 թվականին ստեղծվում են համառուսական զեմստվոյական և քա-

179 Կորկոտյան Զ., Երևան քաղաքի ժողովրդագրությունը, Յերեվան, 1930, էջ 26, նաև Հակովյան Թ., Երևանի պատմությունը (1879-1917թթ.), Երևան, 1963, էջ 533:

180 «Кавказский календарь на 1917г.», отдель 4, с. 218-221.

181 Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը (1879-1917թթ.), Երևան, 1963, էջ 525:

182 «Кавказский календарь на 1917г.», отдель 4, с. 218-221.

183 Երևանում հրատարակվող «Աշխատանք» թերթի տվյալներով 1916 թվականի դրությամբ Երևանում կար 10 հազար քաղաքաբնակ փախստականներ, որոնց թիվը հետագայում գնալով աճում է : Իսկ 1916 թվականի վերջին այդ թիվը դառնում է 15 հազար, ովքեր հիմնականում Վան քաղաքի և Վասպուրականի բնակիչներ էին, տես «Աշխատանք», Երևան, 1916, թիվ 24, 48:

184 «Кавказский календарь на 1917г.», отдель 4, с. 218-221.

ղաքների միություններ[185]: Քանի որ Այսրկովկասում զեմստվորներ գոյություն չկային, ապա վերջիններիս տեղական կառույցներ այս տարածաշրջանում չունեին: Ի տարբերություն դրա Այսրկովկասի քաղաքներում ակտիվ գործունեություն էին իրականացնում *Քաղաքների համառուսաստանյան միության* տեղական քաղաքային կոմիտեները: Պատերազմի հենց առաջին ամիսներին ռուսական կայսրության բոլոր քաղաքներում սկիզբ առավ պատերազմի հետևանքներով տուժածներին աջակցություն կազմակելպելու շարժում: Շուտով, աշխատանքները համակարգելու և քաղաքային վարչությունների ջանքերը միավորելու նպատակով փորձ է արվում ստեղծելու համաքաղաքային կազմակերպություն[186]: 1914 թվականի օգոստոսի 8-9 Մոսկվայում տեղի է ունենում քաղաքապետերի համառուսաստանյան համագումար, որտեղ որոշվում է ստեղծել *Վիրավոր և հիվանդ մարտիկներին աջակցության Համառուսաստանյան քաղաքային միություն*[187]: Բնականաբար Երևանը ևս Կովկասի քաղաքների միության կազմում անդամակցում էր այդ կառույցին և իր ակտիվ մասնակցությունը ունենում պատերազմից տուժածներին աջակցության հարցում[188]: Նշենք որ Երևանը ի սկզբանե, որոշ տեղական պայմաններից ելնելով, ընդգրկված չէր այն քաղաքների ցանկում, որտեղ նախատեսվում էր տեղավորել ռազմի դաշտում վիրավորվածների[189], ոստի երևանցիները նախատեսվող օժանդակությանը հիմնականում պետք է մասնակցեին նյութական միջոցների հավաքագրմամբ: Սակայն հետագայում Երևանում ևս տեղակայվում են զինվորական հոսպիտալներ, որտեղ իրենց բուժումն են ստանում վիրավորված զինվորականները:

Համառուսաստանյան քաղաքային միության տեղական բաժանմունքի առաջին նիստը տեղի է ունենում 1914 թվականի սեպտեմբերի 22-ին Նահանգային վարչության շենքում[190]: Քաղաքների միության երևանյան կոմիտեն պատերազմի տարիներին կարևոր աշխատանք կատարեց դրամական միջոցների, մթերքների հավքագրման և ստանձնած այլ պարտավորությունների կատարման ուղղությամբ: Այդ տարիներին Երևանի քաղաքապետի անունով հաճախ ստաց-

185 Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը (1879-1917թթ.), Երևան, 1963, էջ 489-490:
186 ՀԱԱ, ֆ. 107, ց. 1, գ. 1757, թթ. 6-13:
187 ՀԱԱ, ֆ. 107, ց. 1, գ. 1757, թ. 16:
188 ՀԱԱ, ֆ. 107, ց. 1, գ. 1760, թթ. 3-4:
189 ՀԱԱ, ֆ. 107, ց. 1, գ. 1757, թթ. 74:
190 ՀԱԱ, ֆ. 107, ց. 1, գ. 1757, թ. 47:

վում էին շնորհակալական գրություններ բանակի տարբեր ստորաբաժանումների հրամանատարներից, որոնց զինվորները ստացել են երևանցիների կողմից բարեգործական նպատակներով հավաքված իրեն ու միջոցները[191]:

Պատերազմի ընթացքի հետ ավելանում էր փախստականների թիվը և Քաղաքների միության Երևանի կոմիտեի հոգածության խնդիրներից մեկն էլ դառնում է փախստականների աջակցության հարցը[192]: Այս կառույցի նախաձեռնությամբ անհրաժեշտ հիգիենայի ապահովման և գաղթականների շրջանում տարածվող համաճարակների կնախման նպատակով 1917 թվականի հունվարի 15-ից Երևանում գտնվող գաղթականների համար անվճար հիմունքներով սկսում է գործել բաղնիք[193]: Այդ նպատակով ստեղծվում է նաև 50 հոգուց բաղկացած «մաքրութեան հսկող խումբ», որը հավքում է փախստականների տների և հանրակացարանների, երեք հիվանդանոցների և վեց որբանոցների աղբը: Փաղստականների շրջանում աղբահանությունը կատարվել է շաբաթը 2-3 անագամ և աղբը սայլերով հեռացել է քաղաքից 17 վերստ հեռու «Թոքմաք կէօլ և Մատան»: Գործել է նաև ախտահանություն իրականացնող խումբ, որի մեջ նեառնված էր նաև պարֆարմալինի խումբը[194]:

Պատերազմի տարիներին Երևանում իր գործունեությունն է սկսում նաև ռուսական կարմիր խաչի ընկերության տեղական՝ երևանյան մասնաճյուղը, որին անդամակցում են տասնյակ երևանցիներ[195]: Այս կառույցին անդամակցելու համար նախատեսվում էր տարեկան 5 ռուբլի անդամավճար[196]: Տեղական կառույցի նախագահն էր Երևանի նահանգապետ Վ. Տիզենհաուզենը: Տեղական վարչությանը կից գործում էր նաև կանանց կոմիտե:

Երևանի քաղաքային իշխանությունները նահանգապետի հանձնարարականով ակտիվորեն ձեռնամուխ են լինում Կարմի խաչի օգտին նվիրատվությունների հավաքագրման գործին: Քաղաքային իշխանությունները քաղաքում տարածում են եռալեզու հայտարարություններ կարմիր խաչի օգտին կազմակերպվող հանգանակության մասին, որտեղ խոստանում են նվիրատուների անուններն ու

191 «Эриванские объявления», Ереван, 13.12.1914, № 85:
192 ՀԱԱ, ֆ. 107, ց. 1, գ. 1760, թ. 143:
193 «Эриванские объявления», Ереван, 1917, № 3:
194 «Աշխատանք», Երևան, 1916, թիվ 11:
195 ՀԱԱ, ֆ. 107, ց. 1, գ. 1758, թթ. 47-48:
196 ՀԱԱ, ֆ. 107, ց. 1, գ. 1758, թ. 47, նաև «Эриванские объявления», Ереван, 30.08.1914, № 61:

նրանց տրամադրած գումարի չափը հրապարակել տեղական թերթերում[197]: Կարմի խաչի օգտին հանգանակությանը մասնակցում էին նաև երևանյան տարբեր ձեռնարկություններ և աշխատանքային կոլեկտիվներ: Օրինակ 1914 թվականին «Շուստով և որդիներ» հայտնի ընկերությունը նվիրաբերում է 100 ռուբլի[198]: Իսկ Երևանի Հռիփսիմյան գիմնազիայի ուսուցչական կազմը որոշում էր կայացրել պատերազմից տուժածներին հատկացնել իրենց աշխատավարձի 1 տոկոսը[199]: Նշենք, որ 1914 թվականին հավաքվել էր մոտ 19.000 ռուբլու օգնություն, որի մեջ դրամական նվիրատվությունից բացի մտնում էին նաև տարբեր այլ նվիրատվություններ[200]: Քաղաքային դումայի որոշումով քաղաքում հատուկ հանգանակություն է սկսվում նաև վիրավորների և զոհվածների ընտանիքների համար[201]: Իսկ տեղական մամուլը անընդհատ իր էջերում հորդորում էր երևանցիներին ակտիվորեն մասնակցել այդ հանգանակություններին: Քաղաքային Դումայի որոշմամաբ Կարմիր Խաչի օգտին հավաքվող նվիրատվությունները ընդունվում էին Նահանգապետի վարչությունում, ինչպես նաև Քաղաքապետի վարչությունում[202]: Երևանյան թերթերը պարբերաբար հրապարակում էին նաև Կարմիր խաչի օգտին նվիրատվություն կատարած քաղաքացիների անունները[203]: Այդ տարիների երևանյան մամուլում կարելի է հանդիպել նվիրատվությունների վերաբերյալ նմանատիպ տասնյակ հայտարարությունների:

Կարմիր խաչի տեղական գրասենյակը բացի դրամական տեսքով նվիրատվություններից կազմակերպում են նաև նյութական այլ միջոցների՝ կանանց, տղամարդու և երեխաների հագուստ, կոշիկ, ծխախոտ, օճառ, թեյ, շաքար, զանազան տեսակի չոր ուտելիքներ և այլն, հանգանակություններ: Այդ նպատակով բացի ընթացիկ հավաքագրումները, կազմակերպվում էին հատուկ միջոցառումներ: Օրինակ 1914 թվականի նոյեբերի 16-23-ը այդ կառույցի կողմից հայտարարվում է, այսպես ասած, *«Սպիտակեղենի շաբաթ»*, իսկ տեղական մամուլը երևանցիներին կոչ է անում ակտիվ մասնակցել անհարժեշտ հագուստի և սպիտակեղենի հավաքագրմանը[204]: Բարեգործական նպատակներով պարբերաբար կազմակերպվում էր

197 ՀԱԱ, ֆ. 107, ց. 1, գ. 1758, թթ. 19-20:
198 ՀԱԱ, ֆ. 107, ց. 1, գ. 1758, թ. 56:
199 «Նոր մամուլ», Երևան, 14 սեպտեմբերի, 1914, թիվ 15:
200 ՀԱԱ, ֆ. 107, ց. 1, գ. 1758, թ. 85:
201 ՀԱԱ, ֆ. 107, ց. 1, գ. 1758, թթ. 13, 17:
202 «Նոր մամուլ», Երևան, 2 օգոստոսի, 1914, թիվ 9:
203 «Эриванские объявления», Ереван, 1914, № 58, 61, 62, 66, 69 և այլն:
204 «Эриванские объявления», Ереван, 01.11.1914, № 76:

նաև, այսպես կոչված, *դրոշակների փոնը*, որի ժամանակ վաճառվում էին դրոշներ, իսկ հասույթը ուղղվում էր Կարմիր խաչին: Առաջին դրոշակի օրերը Երևանում կազմակերպվել են 1914 թվականի սեպտեմբերի 20-22-ին, ապա 29-ին և այլն[205]:

Վիրավորներին, զոհվածների ընտանիքներին և պատերազմի արհավիրքներից տուժածներին աջակցություն կազմակերպելու նպատակով կայսեր կողմից 1914 թվականի դեկտեմբերին հաստատվում և ռուսական կայսրության տարբեր քաղաքներում սկսում են վաճառվել նաև բարեգործական վիճակախաղեր[206]: Այդ վիճակախաղերը վաճառվում էին նաև Երևանում:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Երևանում իր գործունեությունն է սկսում իրականացնել նաև Ամերիկայի նպաստամատույց ընկերությունը, որը հիմնականում զբաղվում է փախստականների աջակցության հարցերով և որբախնամ գործունեությամբ[207]: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Երևանում տեղակայված որբերին կարևոր աջակցություն է ցուցաբերում նաև Թիֆլիսի հայ կանանց խնամածության ընկերությունը[208]:

Պատերազմի տարիներին Երևանում բացվում են նաև նոր հիվանդանոցներ: 1914 թվականի դեկտեմբերից Երևանի քաղաքային հիվանդանոցում բացվում է լազարետ՝ զինվորական հոսպիտալ: Սակայն քանի որ քաղաքային հիվանդանոցի պայմանները սուղ էին և սեփական շենք չունենալու պատճառով այն տեղակայված էր Թարխանովի փողոցի վրա գտնվող մասնավոր տներից մեկում, իսկ հիվանդների թիվն անցնում էր 400-ը, դումայի ձայնավոր բժիշկ Տեր-Միքաելյանցը առաջարկում է բացել առանձին զինվորական հոսպիտալ: Դուման միաձայն հաստատում է այդ առաջարկը և որոշում է այդ հարցով դիմել քաղաքների միությանը[209]: Քաղաքների միության միջոցներով քաղաքում գործում էր նաև 400-450 մահճակալ ունեցող մեկ այլ հիվանդանոց փախստականների համար, նաև այդ նպատակով վարձակալվում էին տներ[210]: 1915 թվականին Երևան է տեղափոխվում նաև Բրեստ-Լիտովսկ ամրոցի ժամանակավոր զինվորական հոսպիտալը՝ իր անձնակազմով, որը նախատեսված էր

---

205 «Նոր մամուլ», Երևան, 7 սեպտեմբերի, 1914, թիվ 14, տես նաև «Эриванские объявления», Ереван, 27.09.1914, № 68:
206 ՀԱԱ, ֆ. 107, g. 1, գ. 1757, թ. 178:
207 «Эриванские объявления», Ереван, 1917, № 16:
208 Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը (1879-1917թթ.), Երևան, 1963, էջ 531-532:
209 ՀԱԱ, ֆ. 107, g. 1, գ. 1760, թթ. 161-163:
210 ՀԱԱ, ֆ. 107, g. 1, գ. 1760, թ. 168, շրջերես:

գաղթականների և պատերազմից տուժածների համար[211]: Այս հոսպիտալը նախատեսված էր մոտ 500 անձի համար[212]: Այն սկզբում տեղակայվում է Երևանի բերդի տարածքում գտնվող շենքերից մեկում[213]: Պատերազմի հենց առաջին ամիսներին Կարմիր խաչի երևանյան վարչության և մի խումբ բժիշկների նախաձեռնությամբ, բացվում է գթության քույրեր պատրաստելու դասընթաց[214]: 1917 թվականի փետրվարից գթության քույրերի պատրաստման երկամսյա դասընթացներ սկսում է գործել նաև Երևանի զինվորական հոսպիտալին կից[215]:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Երևանում գլխավոր հոգսերից մեկը դառնում է քաղաքում տեղակայված հազարավոր արևմտահայ գաղթականների աջակցության և ապահովության կազմակերպման հարցը:

Պատերազմի տարիներին քաղաքը թեև հեռու էր անմիջական ռազմական գործողությունների գծից, սակայն քաղաքն ապրում էր, այսպես ասած, պատերազմական կյանքով: Երևանում տեղակայված էին զանազան զինվորական ստորաբաժանումներ, հայկական կամավորական գնդերն էլ, որպես կանոն, ռազմաճակատ մեկնելիս անցնում էին Երևանով: 1915 թվականի հունվարից Երևանում սկսում է գործել նաև զինվորական դատարան[216]:

Հիշարժան է 1916 թվականին հայկական կամավորական առաջին ջոկատի մուտքը Երևան՝ Վարդանի գլխավորությամբ: Երբ նշված ջոկատը Երևանում էր, քաղաքի հասարակությունը կամավորական խմբի մարտիկների համար կազմակերպում է հյուրասիրություն: Այդ նպատակով ստեղծվում է մասնաժողով, որը միջոցներ է հավաքում երևանցիներից: Իսկ երբ արդեն կամավորական խմբերը պատրաստվում են մեկնել ռազմի դաշտ քաղաքում գտնվող բոլոր կամավորականների համար «մատաղաճաշ տրուեց, քաղաքի հիւսիսում գտնւած բլուրի վրայ»[217]: Երևանի պաշտոնատար անձանց մասնակցությամբ պաշտոնական ճաշկերույթ է կազմակերպվում նաև կամավորական խմբերի խամբապետերի համար, որը տեղի է ունենում առաջնորդարանի պատշգամբում[218]: Հայ կամավորների համար

211 ՀԱԱ, ֆ. 107, ց. 1, գ. 1780, թթ. 12, 14, 15, 20, 21:
212 ՀԱԱ, ֆ. 107, ց. 1, գ. 1780, թթ. 14, 20-21, 27:
213 ՀԱԱ, ֆ. 107, ց. 1, գ. 1780, թ. 29:
214 «Նոր մամուլ», Երևան, 7 սեպտեմբերի, 1914, թիվ 14:
215 Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը (1879-1917թթ.), Երևան, 1963, էջ 495:
216 ՀԱԱ, ֆ. 107, ց. 1, գ. 1762, թ. 2:
217 «Эриванские объявления», Ереван, 03.02.1916, № 5:
218 «Эриванские объявления», Ереван, 03.02.1916, № 5:

կազմակերպված այս միջոցառումները կազմակերպվում են բացառապես երևանցիներից հավաքված միջոցներով:

1916 թվականի մայիսի 29-ին Երևանի Ս.Պողոս-Պետրոս եկեղեցում տեղի է ունենում Ռևանդուզի ճակատամարտում զոհված հայկական կամավորակն 4-րդ գնդի հրամանատար Քեռու հոգեհանգիստը: Երևանյան «Աշխատանք» թերթը իր 1916 թվականի մայիսի 28-ի հերթական համարը ամբողջությամբ նվիրում է Քեռու հիշատակին[219]: Քեռիի դին Ջուլֆայից տեղափոխվում է գնացքով Թիֆլիս, ճանապարհին կանգ է առնում Ուլուխանլուի կայարանում, որտեղ հայ հասարակությունը դիմավորում է քաջարի մարտիկին, կատարվում է հոգեհանգստի կարգ, նվագում է Երևանի արական գիմնազիայի փողային նվագախումբը[220]:

Պատերազմի տարիներին բնականոն հունով ընթանում էր նաև Երևանի քաղաքային ինքնավրության գործունեությունը, մինչ 1917 թվականի հեղափոխական իրադարձությունները, որոնց արձագանքները և հասարակական-քաղաքական կյանքում առաջ բերած փոփոխություններն իրենց դրսևորումներն ունեցան նաև Երևանում:

Երբ սկսվեց առաջին աշխարհամարտը Երևանի քաղաքապետն էր Հովհաննես Մելիք-Աղամալյանը, որը ընտրվել էր դեռևս 1911 թվականին և պետք է պաշտոնավարեր մինչև 1915 թվականը: Սակայն 1914թ. սեպտեմբերի 24-ին «Эриванские объявления»-ն գրում է, որ «հաստատապես տարածած է», որ քաղաքագլուխ Իվ. (Հովհաննես) Մելիք-Աղամալյանը հրաժարական է տվել[221], իսկ նոյեմբերի 9-ին նույն թերթը հավելում է, որ «...հրաժարականը վերջնականապես ընդունած է»[222]: 1914 թվականի նոյեմբերի 19-ին քաղաքային դումայի կողմից ընտրվում է Երևանի նոր քաղաքապետ՝ Սմբատ Խաչատուրյանը[223]: Նորընտիր քաղաքապետի պաշտոնական հաստատումը Կովկասի փոխարքայի կողմից տեղի է ունենում բավականին ուշ՝ 1915 թվականի հունվարի վերջին[224]: Այդ ընթացքում Երևանի քաղաքապետի պարտականությունները իրականացնում է քաղաքապետի տեղակալ Ա.Բունիաթյանը: 1915-1919 քառամյա շրջանի համար Քաղաքային դումայի ձայնավորների ընտրությունը ան-

219 «Աշխատանք», Երևան, 1916, թիվ 8:
220 «Աշխատանք», Երևան, 1916, թիվ 8:
221 «Эриванские объявления», Ереван, 24.09.1914, № 67:
222 «Эриванские объявления», Ереван, 09.11.1914, № 78:
223 «Эриванские объявления», Ереван, 22.11.1914, № 81:
224 «Эриванские объявления», Ереван, 04.02.1915, № 5:

ցկացվում է 1915 թվականի մայիսի 17-ին[225]:

1917 թվականի փետրվարին և հոկտեմբերին Ռուսաստանում տեղի ունեցած հեղափոխական իրադարձություններն իրենց ազդեցությունն ունեցան նաև կայսրության նահանգներում: Երևանում սկիզբ առան ժողովրդավարական գործընթացներ, ակտիվացավ հասարակական-քաղաքական կյանքը, որն արմատապես փոխեց Երևանի քաղաքական և ազգային դիմագիծը[226]: Ցարիզմի տապալումից հետո Ժամանակավոր Կառավարությունը հայտարարեց նոր դեմոկրատական սկզբունքներով ընտրություններ անցկացնելու մասին: Նոր կարգով վերացվում էին նախկինում գոյություն ունեցած զանազան ընտրական ցենզերը և ընտրելու ու ընտրվելու իրավունք ստանում էին քսան տարին լրացած բոլոր քաղաքացիներ՝ անկախ սեռից, կրոնից, ազգությունից: Ընտրությունները ուղղակի էին, գաղտնի, մեկ ձայնի իրավունքով: Նոր պայմաններում Երևան քաղաքի դումայի ընտրությունները տեղի ունեցան 1917 թվականի սեպտեմբերին[227]: 1917 թվականի Երևանի քաղաքային դումայի ընտրություններին, նոր հաստատված ընտրական օրենքների համաձայն, իրավունք էին ստանում մասնակցելու նաև քաղաքական կուսակցությունները և կազմակերպությունները[228]:1917 թվականին Երևանի նոր քաղաքապետ է ընտրվում սոցիալիստ-հեղափոխական *Թադևոս Թոշյանը*, որի պաշտոնավարման վերջին շրջանը համընկնում է Հայաստանի առաջին հանրապետության ստեղծման հետ: Երևանի քաղաքային Դումայում 1918 թ. սկզբներին ներկայացված էին հետևյալ քաղաքական կուսակցությունները և կազմակերպությունները՝ սոցիալիստ-հեղափոխականներ, սոցիալ-դեմոկրատներ, Հայ հեղափոխական դաշնակցություն, Հայ ժողովրդական կուսակցություն, ինչպես նաև Երևանի մահմեդական բնակչությանը ներկայացնող մի քանի քաղաքական-հասարակական կազմակերպություններ[229]: Երևանի Դումայի նախագահն էր դաշնակցական *Մարտիրոս Հարությունյանը:*

Ժողովրդավարացման գործընթացներին զուգընթաց 1917 թ. նոյեմբեր – 1918 թ. փետրվար ժամանակահատվածում Երևանի նա-

225 «Эриванские объявления», Ереван, 10.01.1915, № 2:
226 Մանրամասն տես Մելիքյան Վ., Երևանը և Երևանի նահանգը հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո, Պատմա-բանասիրական հանդես, Երևան, 2010, թիվ 3, էջ 72-93:
227 ՀԱԱ, ֆ. 107, .g 1, գ. 320, թթ. 129, 170-258, գ. 321, թթ. 1-121, գ. 323:
228 ՀԱԱ, ֆ. 107, .g 1, գ. 323, թ. 68:
229 Մելիքյան Վ., Երևանը և Երևանի նահանգը հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո, Պատմա-բանասիրական հանդես, Երևան, 2010, թիվ 3, էջ 76:

հանգում և Երևանում իրենց գործունեությունն են սկսում ազգային մի շարք մարմիններ, այդ թվում Երևանի նահանգի ազգային խորհուրդը, նրան կից՝ Ապահովության կամ Հատուկ կոմիտեն, Արևմտահայերի ազգային խորհուրդը, Հայ զինվորական միությունը (Երևանի զինվորական խորհրդի գործադիր կոմիտեն)[230] և այլն:

Այսպիսով, առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, թեև անմիջականորեն Երևան քաղաքի տարածքում տեղի չունեցան ռազմական գործողություններ, բայց քաղաքն ամբողջապես հայտնվեց պատերազմական դրությանը բնորոշ իրավիճակում: Պատերազմի տարիներին քաղաքում վատացավ սոցիալական վիճակը, հատկապես սուր էր պարենի հարցը, քաղաքում ակտիվացան բարեգործական ձեռնարկներն ու բարեգործական կառույցների գործունեությունը, որոնց նպատակն էր աջակցություն ցուցաբերել ոչ միայն պատերազմից տուժած զինվորականությանը, այլև խաղաղ բնակիչներին, մասնավորապես Երևանում հայտնված տասնյակ հազարավոր արևմտահայ գաղթականությանը, որոնց հաստատումը Երևանում էականորեն փոխեց Երևանի ժողովրդագրական պատկերը: Առաջին աշխարհամարտի վերջին շրջանում և 1917 թվականի հեղափոխական իրադարձություններից հետո Երևանն աստիճանաբար սկսում է վերածվել հայության համախմբման, հայկական հասարակական-քաղաքական և ռազմական կյանքի գլխավոր կենտրոնի:

SUMMARY
YEREVAN IN THE YEARS OF THE FIRST WORLD WAR

EDGAR HOVHANNISYAN
Dean of faculty of History and Law of ASPU,
PHD, associate professor

Although there were no military actions taking place on the territory of Yerevan in the years of the First World War, however, the whole city appeared in a situation peculiar to a military one. The social state worsened in the years of the war. Especially acute was the situation with the provision of food. Various charity organizations and structures spread their activity inside the city, the purpose of which was to support not only the militants who suffered from the war but also the peaceful

230 Մելիքյան Վ., Երևանը և Երևանի նահանգը հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո, Պատմա-բանասիրական հանդես, Երևան, 2010, թիվ 3, էջ 77:

inhabitants, particularly the Western-Armenian refugees who found themselves in Yerevan and whose location in the city seriously impacted the demographic image of Yerevan. During the last period of the First World War, after the revolutionary events of 1917, Yerevan gradually started to turn into a major centre of unification of the Armenians together with their social and political life.

Key words: *Yerevan, First World War, Armenian refugees, charity organizations, social and political life.*

РЕЗЮМЕ
ЕРЕВАН В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

ЕДГАР ОГАННИСЯН
Декан факультета истории и правоведения АГПУ,
кандидат исторических наук, доцент

Несмотря на то, что на территории Еревана в годы Первой мировой войны не было никаких военных действий, весь город оказался в характерной для военных времен ситуации. Социальное положение ухудшилось в годы войны. Особенно остро обстояло дело с продовольствием. Различные благотворительные организации и структуры распространяли свою деятельность внутри города, целью которых было - поддержать не только военных лиц, пострадавших от войны, но и мирных жителей, особенно западно-армянских беженцев, которые оказались в Ереване и чье укоренение в городе серьезно повлияло на демографический образ Еревана. В последний период Первой мировой войны, после революционных событий 1917 года, Ереван постепенно начал превращаться в крупный центр объединения армян вместе со своей социальной и политической жизнью.

Ключевые слова: *Ереван, Первая мировая война, армянские беженцы, благотворительные организации, социальная и политическая жизнь.*

ԿԱԹՈԼԻԿ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՈՒՄԸ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆՈՒՄ XVII-XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

ԵՓՐԻԿՅԱՆ ԱՐՄԻՆԵ ՄԵԼՍԻԿԻ
Պատմական գիտությունների թեկնածու,
ՀՊՄՀ հայոց պատմության ամբիոնի դոցենտ

Բանալի բառեր՝ *Նախիջևան, Հռոմ, Պարսկաստան, կրոն, կաթոլիկ համայնք, եկեղեցի:*

Այսօր հայ առաքելական եկեղեցու կողքին այլ դավանանքների և կրոնների հիմնախնդիրն ևս կարևոր տեղ է գրավում գիտական ու հասարակական շրջանակներում: Այս համատեքստում մեծ նշանակություն են ձեռք բերում նաև հայ իրականության մեջ կաթոլիկ քարոզիչների գործունեության, կաթոլիկյան դավանանքի տարածման, ինչպես նաև քարոզչության արդյունքում ձևավորված հայ կաթոլիկ համայնքների պատմությանն ու արդիական կացությանը վերաբերող հարցերը: Կաթոլիկությունը ի հայտ եկավ որպես արևմտյան և արևելյան Հռոմի միջև քաղաքական և տնտեսական պայքարի արդյունք: Կաթոլիկ եկեղեցին պայքարում էր, որպեսզի իր հետևորդների թիվն ավելացներ ոչ միայն հեթանոսների, այլ նաև այն ժողովուրդների հաշվին, ովքեր ընդունել էին Քրիստոսի հավատքը: Սակայն իրենց շարքերը ներգրավել քրիստոնեությունն ընդունած հայերին հնարավոր էր միայն նրանց եկեղեցին հերետիկոս համարելու արդյունքում: Բյուզանդական եկեղեցին պայքարում էր Հայ առաքելական եկեղեցու հետ ագրեսիվ և առանց փոխհամաձայնության, իսկ Հռոմեական կաթոլիկ եկեղեցին, հաշվի առնելով Բյուզանդիայի անհաջող փորձը, գործում էր շատ ավելի մեղմ: Խաչակրաց արշավանքների ընթացքում, հուսալով ստանալ Կիլիկյան Հայաստանի օժանդակությունը, Հռոմեական կաթոլիկ եկեղեցին տեղի հայ թագավորներին և հոգևոր առաջնորդներին հոգևոր ունիա առաջարկեց: Կիլիկիայի քաղաքական վերնախավն այդ ունիան ընդունեց որպես զուտ ռազմաքաղաքական միության նախահիմք, որը նրա համոզմամբ չէր խաթարի Հայ առաքելական եկեղեցու ազգային բնութագիրը: Հայերի մեջ կաթոլիկյան քարոզիչների գործունեությունը Կիլիկյան հայկական թագավորության սահմաններում ծավալվել է դեռևս XIII դարի վերջին և XIV դարի առաջին կեսին: Լևոն IV-ի (1305-1308թթ.) ճնշման ներքո Հայ եկեղեցում ընդունվեցին խոստովանական և ծիսական որոշ սկզբունքներ, որոնք փաստացի բերում էին ունիայի ձևավորմանը: Շրջակա մահմեդական իշխանությունների պարբե-

րական ասպատակությունների շրջանում հռոմեական եկեղեցին օգնության նախապայման էր համարում հայերի կողմից Հռոմի պապի գերիշխանության ճանաչումը, ինչպես նաև՝ կաթոլիկ եկեղեցու դավանանքի և ծեսի ընդունումը: Իսկ միաբանության հայ կողմնակիցները (ունիթորներ), Կիլիկիայի հայոց թագավորության փրկությունը կապելով լատինական եկեղեցու օժանդակության հետ, կուրորեն ընդունում էին լատինական եկեղեցու պահանջները և փորձում էին կաթոլիկյան դոգմաներն ու ծեսերն արմատավորել Հայաստանում[231]:

XVII- XVIII դարերում Հռոմեական կաթոլիկ եկեղեցու ակտիվացումն ընթանում էր Եվրոպայի և Օսմանյան կայսրության միջև տնտեսական կապերի ամրապնդմանը զուգընթաց: XVII դարի վերջին տասնամյակներին կաթոլիկության տարածման գործընթաց ներառեցին նաև հայ քարոզիչները: Այդ տեսանկյունից նշանակալի դեր են կատարել հատկապես Սուրբ Ղազար կղզում հիմնադրված Մխիթարյան միաբանության մտավորականները, ինչպես նաև Վիեննայի և Լիբանանի եղբայրությունների հայագիտական կենտրոնների ներկայացուցիչները[232]:

Կաթոլիկությունը իր տարածումն է ունեցել նաև Նախիջևանում: Կաթոլիկությունը Նախիջևանի երկրամաս էր ներթափանցել XIV դարի սկզբներին ֆրանցիսկյան և բենեդիկտյան կրոնավորների կողմից, որոնք լայն քարոզչություն էին ծավալել Նախիջևանի Ազատ-Ջիրանի ու Դարաշամբի մահալների հայկական գյուղերում. նրանք մատենագրության մեջ հայտնի են ունիթոր կամ ունիթոռ անունով: Գտնվելով Արևելքի ու Արևմուտքի առևտրական ճանապարհների խաչմերուկում՝ հայ կաթոլիկ համայնքը մեծ հետք թողեց Նախիջևանի երկրամասի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կապերի ստեղծման ու զարգացման գործում: XVII դարի սկզբներին՝ մինչև շահ Աբբաս I-ի (1587-1629թթ.) կողմից կազմակերպած բռնագաղթը Նախիջևանի երկրամասի Ազատ-Ջիրանի և Դարաշամբի մահալների 10 գյուղերում ապրում էր 1780 տուն կամ 19400 մարդ հայ կաթոլիկներ: XVII դարի ընթացքում Նախիջևանի երկրամասի հայ կաթոլիկները հայտնվեցին պարսից արքունիքի ու արևմտյան պետությունների դիվանագիտական հարաբերությունների առանցքում,

231 Մաղաքիա արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. 2, U. Էջմիածին, 2001, էջ 906-907, սյուն. 2089. Maxaqia arq. Ormanyan, Azgapatum, h.2, S. Ejmiatsin, 2001, ej 906-907:

232 Ակինյան Ն., Ակնարկմը Վիեննական Մխիթարյան միաբանության գրական գործունեության վրա, Վիեննա, 1912, նույնի՝ Դասական հայերենը և Վիեննական Մխիթարյան դպրոցը, Վիեննա, 1932, էջ 338:

որի արդյունքում հայ կաթոլիկ բնակավայրերը «խաս» հայտարարվեցին, այսինքն՝ ենթարկվեցին անմիջապես շահին: Այնուամենայնիվ, XVIII դարի կեսերին պարսկական պետության վարչաքաղաքական անկայուն համակարգի, դրանից բխող ծանր հարկապահանջության, կյանքի ու գույքի անվտանգության բացակայության, արժանապատվության ոտնահարման պայմաններում Նախիջևանի երկրամասի հայ կաթոլիկների մի մասը մահմեդականացավ, իսկ մյուս մասը բռնագաղթվեց: Կաթոլիկ հայերն իրենց հայրենակիցների նման անպաշտպան չէին. առաջին հերթին Հռոմի պապն էր նրանց հովանավորում, ապա Արևմուտքի կաթոլիկ միապետները, որոնց դեսպանները հատուկ նամակներ էին տանում պարսից շահերին՝ խնդրելով նրանց ուշադրությունն ու հովանավորությունը Պարսկաստանի հպատակ հայ կաթոլիկների նկատմամբ: Հենց այս մեծ բռնագաղթի ժամանակ էլ, ինչպես երևում է Օգոստինոս Բաջեցու վկայությունից, շահի մոտ էր եկել «ֆրանկների» դեսպանը, որը միջնորդեց Նախիջևանի գավառի կաթոլիկ հայերի համար, և քանի որ պարսից շահը ձգտում էր դաշնակցել արևմտաեվրոպական պետությունների հետ՝ ընդդեմ Օսմանյան կայսրության, չէր կարող մերժել նրանց խնդրանքը, մանավանդ որ դա վերաբերվում էր միայն հայության մի շատ փոքր մասին: Հայ առաքելական մեծամասնության համար ոչ մի միջնորդություն չէր լինում որևէ քրիստոնյա պետության կողմից, քանզի (ըստ կաթոլիկների) հայ եկեղեցին հերձվածող էր. միացած չէր կաթոլիկ եկեղեցուն, և եթե նրա հետևորդները տառապում էին ամենադաժան ստրկության մեջ, այդ այն պատճառով, որ նրանք իրենց հերձվածողության համար պատժված էին քրիստոնեական աստծուց: Այսպես էր բացատրում կաթպիկ եկեղեցին իր գործողությունները առաքելական հայերի նկատմամբ, որի համար հայերի կրած տառապանքները չէին կարող անցանկալի լինել, քանի որ այդ տառապանքներն առավել ևս պետք է հարկադրեին նրանց դիմել կաթոլիկության՝ տեսնելով որ իրենց կաթոլիկ հայրենակիցները համեմատաբար ավելի ապահով ու պաշտպանված են[233] :

XVII դարի սկզբներին Նախիջևանի երկրամասի հայ կաթոլիկ համայնքը բավականին մարդաշատ էր և ուներ տասը գործող եկեղեցի[234]: Ըստ Ղ. Ալիշանի՝ ունիթոր հայերի թիվը վերը նշված շրջաններում հասնում էր 19 հազարի: Այս ազգաբնակչությունը տեղա-

233 Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. Գ, Երևան, 1973, էջ 251-252:
234 Բայբուրդյան Վ., XVIIդ. Արևելյան Հայաստանում կաթոլիկ միսիոներների գործունեության պատմությունից, ՊԲՀ, 1989, N 2, էջ 148:

վորված էր 3 քաղաքներում ու 12 գյուղերում և ընդհանուր առմամբ կազմում էր 1830 տուն[235]: Համաձայն Նախիջևանի երկրամասի հայ կաթոլիկների արքեպիսկոպոս Ազարիա Ֆրիտոնի 1601 թվականի զեկուցագրի՝ գավառում ապրում էր մոտ 1780 տուն հայ ընտանիք կամ 19400 բնակչություն, որոնք տեղաբաշխված էին Նախիջևանի երկրամասի Ապարաներ, Ապրակունիս, Քռնա, Սալթաղ, Խոշկաշեն, Մեծշեն, Գանձակ, Շահապունիք, Ղարաղուշ, Ցղնա և հարևան Մակուի շրջանի Կեծուկ ու Արտազ գյուղերում[236]:

Նախիջևանի երկրամասի հայ կաթոլիկ համայնքի դերը մեծացավ հատկապես XVII դարում: Կաթոլիկ եկեղեցու սևեռուն ուշադրությունը Նախիջևանի վրա պայմանավորված էր առաջին հերթին նրանով, որ այդ երկրամասի վրայով էին անցնում առևտրական տարանցիկ ճանապարհները և նրա բնակավայրերից շատերը (Նախիջևան, Ջուղա, Ագուլիս, Օրդուբադ) միջազգային առևտրի կարևորագույն հանգույցներ էին, որտեղ Արևելքից ու Արևմուտքից հսկայական հարստություն էր կուտակվում: Սեֆյան շահերին Նախիջևանի կաթոլիկ հայերը հետաքրքրում էին այնքանով, որ արևմտաեվրոպական պետությունների օգնության կարիքը ունենալով՝ նրանք փորձում էին այդ երկրների օգնությամբ պայքարել Օսմանյան կայսրության դեմ և Արևմուտք էին ուղարկում Նախիջևանի և Ջուղայի հայ քրիստոնյա վաճառականներին, որոնք դիվանագիտական գործունեություն էին իրականացնում եվրոպական երկրներում: Ընդառաջելով եվրոպացիների միջնորդությանը՝ դեռ շահ Իսմայիլ I-ը (1502-1524թթ.) մի շարք արտոնություններ է շնորհել Նախիջևանի երկրամասի հայ կաթոլիկներին[237]: Սակայն շահերի փոփոխության ժամանակ նախորդների շնորհումները կորցնում էին իրենց ուժը և կարիք ունեին վերահաստատման: Հռոմի պապի և արևմտաեվրոպական թագավորների միջնորդությամբ շահ Աբբասի (1587-1629թթ.) կառավարման շրջանում վերահաստատվեցին հին արտոնությունները: Նախիջևանի կաթոլիկ հայ համայնքների մեծ մասը «խաս» հայտարարվեցին: Պարսից արքունիքի հետ դիվանագիտական կապեր պահպանելը հիանալի առիթ էր տալիս Հռոմի պապին և արևմտաեվրոպական միապետներին՝ հովանավորելու Նախիջևանի երկրամասի հայ կաթոլիկներին: Այս երկրներից

235 Ալիշան Ղ., Սիսական, Վենետիկ, 1893, 522 էջ:
236 Նախիջևան, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, 2000:
237 Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. Բ, Երևան, 1959, էջ 611:

հաճախ դեսպանություններ էին գալիս Սպահան: Եվ նրանք բոլորն էլ տանում էին հանձնարարական նամակներ, որոնց մեջ Հռոմի պապը և արևմտաեվրոպական միապետները խնդրում էին շահերին հովանավորել և պաշտպանել իրենց կրոնակից հայ կաթոլիկներին[238]: Այսպես, երբ Պողոս V պապի կողմից հատուկ պատվիրակ նշանակված Պողոս Չիթթադինը, Դոմինիկյան, Օգոստինյան և Կարմելիտական միաբանների ուղեկցությամբ 1615 թվականի դեկտեմբերի 13-ին Ֆահրապատ քաղաքում հանդիպում է շահ Աբասին, վերջինս մի շարք արտոնություններ է տալիս Նախիջևանի երկրամասի կաթոլիկ հայերին. մասնավորապես արգելվում են մանկաժողովները, վերադարձվում է բռնագրավված գույքը և կաթոլիկների կենտրոն հանդիսացող Ազատ-Ջիրանի մահալում նշանակվում է հայ կառավարիչ[239]: Բռնագաղթից հետո՝ 1616 թվականին, Հռոմից ուղարկված Անխել Մարիա Չիտտադինիի կողմից կազմված զեկուցագրի համաձայն, Նախիջևանի գավառի բոլոր տասը գյուղերում միասին հաշվվում էր մոտ 305 կաթոլիկ ընտանիք, այդ գյուղերից Քոնայում հաշվվում էր 1, Սալթաղում՝ 2, Գանձակում՝ 4 ընտանիք, այն դեպքում, երբ բռնագաղթից առաջ՝ 1601թվականին, Քռնայում կար 70, Սալթաղում՝ 120, Գանձակում՝ 70 տուն հայ ընտանիք[240] : Նախիջևանի երկրամասի կաթոլիկ հայերի նկատմամբ ուշադրությունն ավելի է մեծանում XVII դարի առաջին քառորդից, երբ Հռոմն սկսում է առանձին ուշադրություն դարձնել Արևելքի քրիստոնյաներին վրա և ավելի լուրջ քայլերի է դիմում՝ նրանց իրեն ենթարկելու համար: 1622 թվականին Գրիգոր XV պապը Հռոմում հիմնում է կրոնական մեծ հաստատություն, որն ստանում է «Հավատի պրոպագանդայի սուրբ միաբանություն» անունը: Հայ կաթոլիկ գրականության մեջ այս միաբանությունը կոչվում է «Սուրբ ժողով տէ փրոփականդայ ֆիդէ», «Սուրբ ժողով տարածման հաւատոյ» և «Սրբազան համագումար հաւատոյ»: 1627 թվականին Ուրբանոս VIII պապը կաթոլիկ քարոզիչներ պատրաստելու համար Նախիջևանում հիմնում է բազմալեզու դպրոց[241]: Կաթոլիկ հայերի համար բացված այս դպրոցում ուսուցչություն էին անում Վատիկանից ուղարկված բազմաթիվ կրոնավորներ, որոնցից մեկը դոմինիկյան Պողոս Փիրոմալին էր, որը 1632 թվականին հաստատվել էր Հայաստանում և 1654-1664 թվա-

238 Ալիշան Ղ., Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 522:
239 Օրմանեան Մ., Ազգապատում, հ. Բ, մաս Գ, Պէյրութ, 1959, էջ 2305:
240 Նախիջևան, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, 2000:
241 Օրմանեան Մ., Ազգապատում, հ. Բ, մաս Գ, Պէյրութ, 1959, էջ 318:

կաններին. Նախիջևանի արքեպիսկոպոսն էր ու կառավարում էր կաթոլիկ հայերի համայնքը[242]: 1669 թվականին Կղեմես IX պապի, Ֆրանսիայի Լյուդովիկոս XIV թագավորի, Տոսկանայի մեծ դուքսի և վենետիկյան սենատի հատուկ հանձնարարականներով Սպահան է ուղարկվում Նախիջևանի արքեպիսկոպոս Մատթեոս Հովհաննիսենցը՝ իրեն ենթակա հայ կաթոլիկների օգտին արտոնություններ ձեռք բերելու[243]: Այս իրավունքները Նախիջևանի երկրամասի հայ կաթոլիկները ձեռք էին բերել դեռ շահ Աբբաս I-ի օրոք, սակայն պարսկական պաշտոնյաները անուշադրության էին մատնել շահերի հրամանները, և կարիք էր լինում, որ յուրաքանչյուր նոր շահ վերահաստատեր իր նախորդի առանձնաշնորհումները: Կաթոլիկ եկեղեցու հարաբերությունները պարսկական արքունիքի հետ առանձին կարևորություն են ստանում XVII դարի երկրորդ կեսին՝ Ֆրանսիայի թագավոր Լյուդովիկոս XIV ժամանակ: Հենց այս ժամանակ էլ Նախիջևանի երկրամասը դառնում է պարսկական արքունիքի և Արևմուտքի քաղաքական հարաբերությունների կարևոր հանգույց, քանի որ այդ առիթը կար, և դա Նախիջևանի կաթոլիկ հայերն էին, որոնք արժանացել էին Ֆրանսիայի թագավորի ուշադրությանը[244]: Այսպես՝ Լյուդովիկոս XIV-ը ակնարկում էր, որ կաթոլիկներն էլ, ինչպես մյուս քրիստոնյաները, ենթարկված են Պարսկաստանում գործող «Իմամ Ջաֆարի» օրենքին, որի համաձայն՝ ամեն մի քրիստոնյա, ընդունելով մահմեդականություն, տիրանում էր քրիստոնյա ազգականների ունեցվածքին[245], թագավորը խնդրում էր, որ վերացվի այս օրենքը, թագավորն շտապում էր ավելացնել, թե իր խոսքը միայն այն քրիստոնյաների մասին է, որոնք իրենց անվանում էին ֆրանկ (կաթոլիկ) և բոլորովին չի վերաբերում հերձվածողներին, այսինքն՝ ոչ կաթոլիկ հայերին[246]: Չնայած Արևմուտքից հղված բազմաթիվ նամակներին ու դիմումներին՝ կաթոլիկ հայերի դրությունը շարունակում էր մնալ ծանր: Դեռ 1630 թվականի մայիսի 21-ի խնդրագրով Օգոստինոս Բաջենցը, հավատասփյուռ ժողովրդին գրելով, որ պարսկական օրենքով քրիստոնեություն ուրացած անձը տիրում է իր ազգականների ունեցվածքին, խնդրում էր ,որ նվերներ և նամակ ուղարկի պարսից Շահի, որպեսզի կանխվի այս օրենքի ուժը, քանի որ ժողովուրդը

242 Նույն տեղում, էջ 606:
243 Հովհաննիսյան Ա., Նոր նյութեր հայ-ունիթորական պատմագրությունից, Արարատ, 1915, էջ 64-67:
244 Լեո, Հայոց պատմություն, հ. Գ, Երևան, 1969, էջ 323:
245 Նախիջևան, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, 2000:
246 Լեո, Հայոց պատմություն, հ. Գ, Երևան, 1969, էջ 323:

հեշտությամբ է ուրանում հավատքը՝ չկորցնելու համար իրենց ոզջ ունեցվածքը: 1632 թվականի հունիսի մեկին Ապարանների վանքից, ապա՝ հուլիսի երկուսին Երևանից գրված իր նամակներում նշանավոր միսիոներ Պողոս Փիրոմալին զեկուցում էր. «ընդդեմ քրիստոնեության, մասնավորապես՝ հայ քրիստոնեության և հայության դեմ ընդունված այս ավերիչ օրենքի» մասին: Փիրոմալին խնդրում էր Հռոմի բարձրագույն իշխանությունների անմիջական միջնորդությունը պարսկական իշխանությունների առջև՝ կանխելու այս օրենքի գործունեությունը[247]:

Եթե XVII դարի կեսերին Նախիջևանի երկրամասում հաշվվում էին 5-7 հազար հայ կաթոլիկներ, ապա XVIII դարի սկզբներին նրանց թիվը չէր անցնում մի քանի տասնյակ մարդուց[248]: Այսպիսի ծանր պայմաններում էր ապրում արևմտաեվրոպական պետությունների ու Հռոմի պապի հովանավորությունը վայելող կաթոլիկ հայությունը: Դրա պատճառը Պարսկաստանի անկայուն վարչաքաղաքական համակարգն էր. շահերի հրամանները կամ չէին հասնում տեղի կառավարիչներին, կամ ուղղակի անտեսվում էին նրանց կողմից, և բնականաբար նման արտաքին դիվանագիտական միջամտությունները չէին կարող որևէ ազդեցություն ունենալ և կանխել այն բոլոր ապօրինությունները, որոնք բխում էին պարսկական նեխած պետական համակարգից: Չնայած արևմտաեվրոպական պետությունների և Հռոմի պապերի հովանավորությանն ու շոշափելի օգնությանը երկրամասի կաթոլիկ հայերին՝ XVIII դարի կեսերին նրանց կենսագործունեությունը դադարում է: Նախիջևանի երկրամասի հազարավոր կաթոլիկ հայ ընտանիքներ 1746 թվականին արտագաղթում են Փոքր Ասիայի թուրքական տարածքներ, մասնավորապես՝ Զմյուռնիա[249]: 1722 թվականի հոկտեմբերի 22- ին այլ խնդրանքով հավատասփյուռ ժողովրդին են դիմում«Իերկրեն Փարսիանոյի քաղաքն Նախիջևանոյ, ի գեողայքաղաքն Աբրաներոյ Ճահկոյ և Խոշկայշինոյ» աատագաղթած 150 հոգի, որը ապաստանել էր «իքաղաքն Գոզալ Հեսար, Թիրայ և Իզմիր» քաղաքներում: 1764 թվականի ապրիլի 15-ի խնդրագրով Իզմիրում ապաստանած 700 նախիջևանցի դոմինիկեաներ, հաղորդելով, որ իրենց գավառում մնացել են 60-70 անձիք, խնդրում են իրենց խոստովանահայր ուղարկել իրենց նո-

247 Նախիջևան, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, 2000:
248 Ճեմճեմեան Ս., Նախիջեւանի Հայոց վարժարանը եւ Հռոմը, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 2000, էջ 9:
249 Ալիշան Ղ., Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 406-407:

րընծաներից պատրի Թոմաս Իսավերդենցուն որը գտնվում էր Անկոնայում: Կաթոլիկություն ընդունած հայ բնակչությունը, կտրված լինելով իր եկեղեցուց, որի դերը անգնահատելի էր հայապահպանման գործում, հեռանալով իր ազգային մշակույթից, ավելի հեշտությամբ էր զոհ դառնում մահմեդական իշխանությունների ձուլման քաղաքականությանը:

Այսպիսով, XVIII դարի կեսերին վարչաքաղաքական անկայուն համակարգի և նրանից բխող ծանր հարկապահանջության, կյանքի ու գույքի անվտանգության բացակայության, արժանապատվության ոտնահարման պատճառներով Նախիջևանի երկրամասի կաթոլիկ հայերի մի մասը մահմեդականացավ, իսկ մյուս մասը տարագրվեց: Հավատասփյուռ ժողովին ներկայացված զեկուցագրի համաձայն՝ Քռնա և Ապարաններ գյուղերից «Խուլիխանի (Նադիր շահ, 1736-1747թթ.) վերջին գազանային պատերազմներէն» Հայ եղբարք քշուեցան[250], և Ղ. Ալիշանի տվյալներով այդ իրադարձություններից հետո Նախիջևան այցելած իտալացի միսիոներները հանդիպեցին ընդամենը 60-70 կաթոլիկ հայերի[251]: Գավառի հայ կաթոլիկ բնակչության վերջին ակորդը դրվեց 1752 թվականին, երբ Ազատ խան աֆղանի կողմից ավերվեցին Նախիջևանի համարյա բոլոր հայկական գյուղերը, իսկ ով չէր հասցրել արտագաղթել, գերի տարվեց:

SUMMARY
THE ROLE OF CATHOLIC COMMUNITY IN NAKHIDJEVAN IN THE XVII-XVIII CENTURIES

EPRIKYAN ARMINE MELSIKOVNA
PhD in history

Catholicism penetrated into the province of Nakhijevan at the beginning of the XIV century by French and benediktyan religious men. Being situated in the trading crossroads of East and West it created a great Armenian catholic community and made deep influence on developing economic, political and cultural links in Nakhijevan region. In the middle of XVIII century a part of Armenian Catholics living in Nakhijevan province adopted Muslim religion, others moved away because of unstable governing system of Persian state, heavy taxes,

250 Ոսկյան Գ., Համառոտ ակնարկ մը քարոզող և միաբանող եղբարց պատմության Հայաստանի մեջ, Բազմավեպ, 1922, հունվար, էջ 21:
251 Ալիշան Ղ., Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 387:

absence of security for life and property and the violation of dignity.

Key words: *Armenia, Nakhidjevan, catholic community, Persian state, Roma, church, religion.*

РЕЗЮМЕ
РОЛЬ КАТОЛИЧЕСКОГО СООБЩЕСТВА В НАХИДЖЕВАНЕ В XVII-XVIII ВЕКАХ

АРМИНЕ ЕПРИКЯН МЕЛСИКОВНА
кандидат исторических наук, доцент

Католицизм был внедрен в провинцию Нахичевани в начале XIV века французскими и бенедиктинскими праведниками. Расположившись на пересечении торговых путей Востока и Запада, они создали великую армянскую католическую общину, что сильно повлияло на развитие экономических, политических и культурных связей в Нахичеванской Республике. В середине XVIII века часть армянских католиков, живущих в провинции Нахичевани, приняло мусульманскую религию, остальные вынуждены были покинуть страну ввиду нестабильной системы управления государства Персидского залива, высоких налогов, отсутствия защиты жизни и имущества, а также посягательства на достоинство человеческой личности.

Ключевые слова: *Нахичевань, католическая община, государство Персидского залива, религия, церковь.*

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ-ԵԿԵՂԵՑԻ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐ

ԳԵՎՈՐԳ ՄԿՐՏՉՅԱՆ
Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Հայ եկեղեցու համաշխարհային երիտասարդաց միավորման կենտրոնական գրասենյակի տնօրեն, ԵՊՀ Աստվածաբանության ֆակուլտետի կրոնի պատմության և տեսության ամբիոնի հայցորդ

Բանալի բառեր՝ *Պետություն, եկեղեցի, պատմություն, արժեհամակարգ, կրոն, հոգևոր, քրիստոնեություն, ազգ, ուսումնասիրություն, մարտահրավերներ:*

Պետություն-եկեղեցի հարաբերությունների հետազոտությունը

ժամանակակից Հայաստանում կարևորագույն խնդիրներից է: Ինչպես Ղևոնդ Ալիշյանն էր նշում. «Որևէ ազգի քաղաքական և հոգևոր կյանքը (որ սովորաբար կոչվում է պատմություն) լավ ճանաչելու համար անհրաժեշտաբար հարկավոր է իմանալ նաև նրա կրոնական իմացմունքն ու գործը, պարզ ասած՝ հավատքը, նամանավանդ այն ազգերինը, որոնք հիշվել են հնագույն ժամանակներում կամ անցել են ժամանակի հետ, կամ դեռ կան ու մնում են: Այս վերջիններիս թվում հայերի լինելը բոլորը գիտեն. ինչպես այսօր, նմանապես և՛ նոր, և՛ հին դարերում հայերի առկայությունը հայտնի է[252]»:

Պատմության ողջ ընթացքում հասարակական հարաբերությունների կարևոր բաղադրիչներից են պետություն-եկեղեցի բազմաբնույթ և բազմակողմ փոխհարաբերությունները, որոնց ուսումնասիրությունը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում հասարակական կյանքում կրոնի տեղի, դերի, նշանակության, կրոն-հասարակություն հարաբերությունների հիմնական առանձնահատկությունների վերլուծության և արժևորման տեսանկյունից: Դեռևս անհիշելի ժամանակներից, առաջին պետական միավորների կամ պետությունների ձևավորման շրջանում հասարակական հարաբերությունների կանոնակարգման և համակարգման գործընթացում կարևոր դերակատարություն ուներ գերիշխող կրոնական համակարգը, իսկ ավելի պրիմիտիվ հասարակարգում՝ կրոնական հավատալիքները, որոնք ձևավորում էին հասարակական գիտակցությունը, աշխարհայացքը, այն արժեհամակարգը, որով առաջնորդվում էին տվյալ հասարակության անդամները:

Հայաստանում պետություն-եկեղեցի հարաբերությունները պատմական զարգացման բավականին ուրույն և հետաքրքրական ընթացք են ունեցել: Նախաքրիստոնեական Հայաստանի պետություն-կրոն հարաբերություններին բնորոշ առանձնահատկություններից էր այն, որ հոգևոր գերագույն իշխանության մարմնացումը Հայոց արքան էր, չնայած որ նրա կողքին արդեն գոյություն ուներ անհիշելի ժամանակներից ձևավորված քրմերի դասը, որը խոշորագույն դերակատարություն ուներ երկրի քաղաքական, սոցիալական, տնտեսական ու մշակութային կյանքում[253]:

Պետություն-կրոն հարաբերությունների մասին կարևոր վկա-

252 Տե՛ս Ղևոնդ Ալիշյան, Հայոց հին հավատքը կամ հեթանոսական կրոնը, Երևան, 2002, էջ 9:

253 Տե՛ս Ս.Մ. Կրկաշարյան, Հին Հայաստանի պետական կառուցվածքը (մ.թ.ա. VI-մ.թ. IV դդ.), Քրմական դասը Հայաստանում, էջ 129:

յություն է տալիս Մովսես Խորենացին, համաձայն որի Երվանդ Վերջինի թագավորության տարիներին «Երվազ եղբորը քրմապետ նշանակեց[254]»: Մեկ այլ դեպքում Խորենացին նշում է, որ Արտաշես թագավորը իր որդի Մաժանին նշանակում է «Անիում Արամազդի կուռքի քրմապետ[255]»: Խոսելով Վահունի քրմերի մասին, որոնք իրենց համարում են Վահագնի սերունդը, պատմահայրը հաղորդում է, որ Վաղարշակ թագավորը նրանց է «հանձնում քրմության պաշտոնը, դասում է առաջին նախարարությունների շարքում.[256]»: Այսպիսով ենթադրելի է, որ Հայաստանում քրմապետերը, որպես կանոն, սերում էին արքայական տոհմից, որի վկայությունն է նաև Տակիտոսի հիշատակությունն այն մասին, որ Տրդատ Ա թագավորը (մ.թ. 66-80թթ.) միաժամանակ նաև քուրմ էր[257]: Հայաստանում թագավորական իշխանության և քրմական դասի միջև գոյություն ունեցած սերտ հարաբերությունների մասին արժե առանձնացնել մի կարևոր հանգամանք ևս՝ քրմական դասի ձեռքում է եղել նաև դատական իշխանությունը: Երբեմն քրմապետ-դատավորն հանդիսացել է նաև երկրի գերագույն իշխանավորը և աշխարհազորի առաջնորդը[258]:

Հայոց նախաքրիստոնեական շրջանից այս օրինակներում հստակ տեսնում ենք, որ կրոնը կամ հոգևորը կարևոր դերակատարում ունեն պետության կյանքում: Մասնավորապես հատկանշական է այն հանգամանքը, որ այն կարևոր բաղադրամաս է ինչպես ներպետական անվտանգության, այնպես էլ արտաքին անվտանգության ապահովման համար:

Պետություն-կրոն հարաբերությունները շրջադարձային նոր փուլ թևակոխեցին քրիստոնեության պետականացումից հետո, երբ նոր ձևավորված եկեղեցին դարձավ պետության անբաժան մասը, հասարակական կյանքի ակտիվ մասնակիցն ու դերակատարը:

Քրիստոնեության ընդունումը, չնայած վերջինիս աշխարհաքաղաքացիական բնույթին, հայերի համար ազգային ինքնության դրսևորման միջոց հանդիսացավ, քանի որ այն դեռևս Հռոմեական կայսրության համար իրավահավասար կրոն չէր և ուղղակիորեն հակադրվում էր պարսկական զրադաշտականությանը: Սակայն շատ

254 Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Հայոց Պատմություն, թարգ., ներած. և ծանոթաց. Ստ. Մալխասյանցի.-Եր., Հայպետհրատ, Երևան 1961, խ, էջ 197:
255 Տե՛ս նույն տեղում, ծգ, էջ 211:
256 Տե՛ս նույն տեղում, ը, էջ 158:
257 Տե՛ս Ս. Կրկյաշարյան, քրմական դասը Հայաստանում, էջ 130:
258 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 146:

չանցած վերածվեց համաշխարհային կրոնի, իսկ Հայոց եկեղեցին էլ, բնականաբար, դարձավ Տիեզերական եկեղեցու մի մասնիկը: Ինչպես բոլոր կրոնների կյանքում, այնպես էլ քրիստոնեության մեջ, ազգային-պետական գործոնը առաջ բերեց շահերի հակադրություն և բախում, որը հանգեցրեց աստիճանաբար միասնական եկեղեցու տրոհմանը: Այս երևույթները դրսևորվեցին նաև հայ իրականության մեջ, որի արդյունքը եղավ Պապ[259] թագավորի կողմից Հայոց ազգային եկեղեցու փաստական հիմնադրումը:

Մեծ էր հատկապես եկեղեցու դերակատարությունը հոգևոր-մշակութային և կրթական կյանքում: Դեռևս Ս. Ներսես Մեծի ժամանակաշրջանից սկսած՝ եկեղեցին, որոշակի ռեֆորմների արդյունքում ոչ միայն սկսում է հստակորեն կարգավորել կրոնական կյանքը, այլև մեծ տեղ է հատկացնում հոգևոր-մշակութային և կրթական կյանքի բարելավմանը, որի վերջնակետը դարձավ հայ գրերի գյուտը և եկեղեցու հայացումը: Ինչպես դիպուկ նշել է Մաղաքիա արք. Օրմանյանը. «Քաղաքական հաշտարար իշխանությունը և Եկեղեցու ճշմարիտ հովվությունը հետզհետե ազգին պատրաստեցին մի մեծ հաջողության, որ նրա ապագայի երաշխավորությունը պետք է լիներ՝ Հայ դպրության սկզբնավորությամբ[260]»: Կորյունի հիշատա-

259 Փաստացի Հայոց արքա Պապը (370-374) կարճատև գահակալության շրջանում տիտանական ջանքեր գործադրեց պետական իշխանությունը ամրապնդելու և ավերված երկրի տնտեսական ու ռազմական հզորությունը վերականգնելու ուղղությամբ: Երիտասարդ շնորհաշատ արքայի քաղաքականության մեջ որոշակի և ուրույն տեղ ունի նրա եկեղեցական քաղաքականությունը, որի արդյունքում հայոց եկեղեցին անկախացավ կամ ազգային նկարագիր ստացավ: Հայոց եկեղեցին փաստորեն առանձնացավ տիեզարական եկեղեցուց, եթե ոչ դոգմաների առումով, ապա քաղաքականապես և աստիճանաբար ազգային կերպարանք ստացավ: Կաթողիկոսները այլևս անվերապահորեն ճանաչում էին թագավորների գերագահությունը և գործիք չէին դառնում հռոմեական քաղաքականության ձեռքում... մանրամասը տես Հայոց եկեղեցի և պետություն, միջազգային գիտաժողովի նյութեր, հայկական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, Երևան 2000, էջ 28, 36, 45: Այս առումով կարևոր մի մեջբերում ևս. Պապ թագավորի ժամանակ ձեռք բերած վարչական անկախությունից հետո, 6-րդ դարի պատմական հանգամանքների բերումով Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցին դավանապես ևս զատվել է Բյուզանդական եկեղեցուց՝ բռնելով ինքնուրույն զարգացման ուղին: Այն վերջնականապես աբողջացել է 8-րդ դաին՝ Հովհաննես Գ Օձնեցի կաթողիկոսի օրոք, երբ Դվինի 720-ի ժողովում որոշակիացվել և կանոնակարգվել է Հայ եկեղեցու ծիսապաշտմունքային կարգը, ժամերգությունները, տոները, ընդունվել է «Կանոնագիրք Հայոցը»-ը՝որպես Հայ եկեղեցաիրավական նորմերը կանոնակարգող ժողովածու, տես ԵՊՀ Հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի կայք, կրոն, Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին, http://www.armenianreligion.am/am/Encyclopedia_of_armenian_religion_Hayastanyayts_Arakelakan_Sourb_Yekeghetsi , 05.08.2017:

260 Տես Մաղաքիա արք. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, Սուրբ Էջմիածին, 2001, էջ 302-303:

կությունը, թե ինչ մեծ խանդավառությամբ, «ցնծության ձայներով և հոգևոր երգերով ու բարձրաձայն օրհնություններով» են Հայոց արքան ու կաթողիկոսը դիմավորում գրերը ստեղծող Մաշտոցին, դիպուկ բնորոշում է պետություն-եկեղեցի հարաբերությունների բարձր և կատարյալ մակարդակը[261]: Փաստացի հայ ժողովրդի կյանքի այս մեծագույն իրադարձությունը քրիստոնեությունը ի վերջո դարձրեց հայ ազգային ինքնության կարևորագույն մասը՝ կանխորոշելով հայ ազգի հետագա ոչ սահուն և փորձություններով լի ընթացքը:

Հայոց եկեղեցու դավանաբանական դիրքորոշման հստակեցումը և քաղկեդոնականության մերժումը ևս պետք է դիտարկել ազգային-եկեղեցական, ինքնության պահպանման և ինքնուրույնության տեսանկյունից, որի կարևոր կողմերից մեկն էլ Հայոց եկեղեցի-պարսից պետություն փոխհարաբերություններն էին: Պետություն-եկեղեցի հարաբերություններն այլ ընթացք ստացան Հայաստանի բյուզանդական մասում, հատկապես Հայաստանի երկրորդ բաժանումից հետո, երբ Մեծ Հայքի մեծ մասն անցավ Բյուզանդիային: Ունենալով որոշակի ինքնուրույնություն և անկախություն՝ Հայոց եկեղեցին անընդհատ փորձում էր դիմակայել բյուզանդական ճնշումներին և չընդունել առաջարկվող քաղկեդոնականությունը:

Այս իրավիճակը որոշակի վայրիվերումներով շարունակվեց մինչև արաբական արշավանքները, որի արդյունքում Հայաստանը նվաճվեց արաբական խալիֆայության կողմից և Հայոց եկեղեցու համար ձևավորվեցին արաբական պետության հետ նոր տիպի հարաբերություններ՝ ենթակա իսլամական աշխարհակարգին բնորոշ իրողություններին: Հատկապես Հովհաննես Գ Օձնեցի կաթողիկոսի ժամանակներից սկսած բյուզանդական ազդեցությունն աստիճանաբար թուլացավ, իսկ արաբական պետության հետ փոխհարաբերություններում մեծ դերակատարություն ստանձնեց Հայոց եկեղեցին: Հետագա զարգացումները ցույց են տալիս, որ Հայոց եկեղեցինև Հայոց իշխանները լծվեցին Հայոց թագավորության վերականգման սրբազան գործին, որի արդյունքում Բագրատունյաց արքայատոհմի գահակալությամբ վերականգնվեց Հայոց թագավորությունը[262]:

Միջնադարյան Հայաստանում պետություն-եկեղեցի հարաբերություններում Հայոց եկեղեցու կարևորագույն առաքելություններից

261 Տե՛ս Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Երևան, 2005, էջ 57:

262 885թ. Խալիֆությունը Հայոց կաթողիկոսի և նախարարների խնդրանքով Աշոտին ճանաչում է Հայոց թագավոր: Հայ ժողովրդի պատմություն, Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն, Երևան, 1976թ. էջ 19, 23:

մեկն էլ եղավ հասարակական կյանքում միջանձնային և իրավական հարաբերությունների կարգավորմանն ուղղված քայլերի իրականացումը: Պետականության բացակայության պայմաններում եկեղեցին ստանձնել էր հայ ժողովրդի ներքին գործերի տնօրինման պարտականությունը, մի հանգամանք, որը հաշվի էին առնում նաև օտար տիրակալները: Հայոց եկեղեցին ազատված էր մի շարք հարկերից ու տուրքերից և այդ «…պայմանները ի նկատի ունեին հայ իշխանական տների սակավազոր ներկայացուցիչները, երբ ԺԴ-ԺԵ դարերում ենթակա վանական հաստատությունների տակ էին դնում իրենց ընտանիքին պատկանող կալվածքները՝ վանական այդ հաստատությունների գլուխ կարգելով մերձավոր ազգականներին: Եվ այսպես, կյանքի էր կոչվում սոցիալական նոր տերմին՝ «պարոն-տեր», որը տրվում էր այն կալվածատերերին, որոնք միաժամանակ և «պարոն» էին (այսինքն՝ աշխարհիկ իշխան) և «տէր» (այսինքն՝ հոգևոր առաջնորդ)[263]:

Ներհամայնական կյանքի կարգավորման ու պետության հետ հարաբերութունների (անկախ նրանից դա հայկական անկախ պետություն էր, թե օտար տիրապետություն) նոր որակական մակարդակ էր դատաստանգրքերի ստեղծումը: 12-րդ դարի վերջին քառորդից սկսած անկախության կամ ինքնուրույնության վերականգման նոր շրջափուլում (Կիլիկիայի հայկական թագավորություն, Զաքարյան իշխանապետություն) ստեղծվեցին հայ իրավական մտքի արգասիքը համավող դատաստանագրքեր, որոնք եկեղեցու կարգավորիչ և օրինաստեղծ գործառույթների իրականացումն էին: Այդ շարքում Մխիթար Գոշի «Գիրք Դատաստանին» միանշանակ կարելի է համարել հայ միջնադարյան իրավական մտքի լավագույն հուշարձանը: Ուղղակի գրված չլինելով պետություն-եկեղեցի հարաբերությունները կարգավորելու նպատակով՝ նրանում, այնուամենայնիվ, տեղ են գտել օրենքներ, որոնք անուղղակի վերաբերում են այդ

263 Տես Տեր Շահե քահ. Հայրապետյան, 1441 թվականին կաթողիկոսական աթոռի փոխադրումը Վաղարշապատ՝ որպես Հայոց պետականության վերահաստատման պատմական նախապայման // «Հայոց եկեղեցի և պետություն» միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Ե., 2000, էջ 102-103: Այս մասին մանրամասն տես նաև՝ Բաղդասարյան Է., Ակնարկ Հայոց եկեղեցու և աշխարհիկ իշխանությունների փոխհարաբերությունների // «Հայոց եկեղեցի և պետություն» միջազգային գիտաժողովի նյութեր, էջ 102-103), Հակոբյան Հ., «Աշխարհիկ միաբանների» ինստիտուտը միջնադարյան Հայաստանում // Բանբեր Երևանի համալսարանի. Հայագիտություն, 2014, թիվ 2(143), էջ 27, Թորոսյան Վ. Հ., Պարոնտերության ինստիտուտի ձևավորումն ու զարգացումը Հայաստանում (XI-XIV դդ.) // ՀՀ ԳԱԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 2011, թիվ 1-2(630), էջ 31):

հարցին: «Դատաստանագրքում» բազմաթիվ են այն հոդվածները, որոնք վերաբերում են եկեղեցու սեփականատիրական իրավունքներին և ունեցվածքի պաշտպանությանը: Այդ հոդվածները հորդորից, խրատից, քարոզից ու բարոյախոսությունից զատ նախատեսում են նաև ծանր ու խիստ պատիժներ եկեղեցու ունեցվածքի դեմ ոտնձգություն կատարողների համար: Մխիթար Գոշն աշխարհիկ իշխող դասին քարոզում է չմիջամտել հոգևոր գործերին, չհափշտակել եկեղեցու ունեցվածքը, միաժամանակ խրատում է չափից ավելի չնեղել շինականներին, իսկ եկեղեցական դասին հրահանգում է զբաղվել հոգևոր գործերով, ծառայել Աստծուն և ոչ չարին[264]:

Մեկ այլ կարևոր գործ է նաև Սմբատ Սպարապետի (12-13րդ. դդ.) «Դատաստանագիրքը»[265]: Սա ևս հայ իրավական մտքի լավագույն արտահայտություններից է: Սմբատ Սպարապետն իր «Դատաստանագրքում» բավական մեծ տեղ է հատկացրել պետություն-եկեղեցի փոխհարաբերություններին: Գրքում օրենքներն այնպես են ներկայացված, որ անգամ դրանց դասավորվածությունից երևում է, թե հեղինակի ապրած շրջանում ինչպիսի հարաբերություններ ունեին պետությունն ու եկեղեցին: Բավական է նշել միայն, որ այդ օրենքներից մի քանիսն ուղղակի վերաբերում են այդ հարաբերություններին. «Եթե թագավորը ավարով վերադարձել է պատերազմից, ապա այդ ավարի տասանորդը պիտի տրամադրի եկեղեցուն»[266], կամ՝ «ոչ ոք իրավունք չունի սեղան նստելու թագավորի հետ՝ բացառությամբ պատրիարքի[267]»: Փաստացի եկեղեցին ոչ միայն նվաճումների կամ պատերազմական գործողությունների անմիջական մասնակիցն էր, այլև արքունիքում ամենաբարձր դիրքն էր գրավում: Մեկ այլ օրենքի համաձայն՝ թագը ժառանգելու խնդիր ծագելու ժամանակ կաթողիկոսն ու եկեղեցին էին, որ իրավունք ունին թեկնածուին հաստատելու[268]:

Պետության հետ հարաբերություններին առնչվող և դրանք կարգավորող օրենքներին զուգահեռ ինչպես Մխիթար Գոշի, այնպես էլ Սմբատ Սպարապետի դատաստանագրքերի մեծ մասը, այնուամենայնիվ, հատկացված էր հասարակական կենցաղային խնդիրներին, որոնք ցույց են տալիս եկեղեցու ակտիվ և որոշիչ դերակատա-

264 Տե՛ս Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն, Երևան 1975, էջ ԻԶ:
265 Տե՛ս Ա. Ղլտջյան, Դատաստանագիրք Սմբատ իշխանի (Գունդստաբլի) կամ Կիլիկեան Դատաստանագիրք 13-րդ դարի, Ս, էջմիածին, 1918, էջ 6:
266 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 18:
267 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 19:
268 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 19:

րությունը հասարակական կյանքում:

Հայոց եկեղեցու՝ պետության հետ հարաբերությունների նոր փուլ է սկսվում Օսմանյան տիրապետության շրջանում, երբ 1461թ. սկսեց գործել նվիրապետական աթոռներից մեկը՝ Կ. Պոլսի պատրիարքությունը: Ստանալով օսմանյան պետության կողմից *միլլեթի*՝ կրոնական փոքրամասնության կարգավիճակ՝ հայերին կառավարող և ներհամայնական կյանքը կարգավորող գլխավոր մարմինը դարձավ եկեղեցին, որի հետ հարաբերություններն էլ դարձան օսմանյան պետության քաղաքականության մի մասը: 1850-ական թթ. սկիզբ առած արևմտահայ սահմանադրական շարժումը ավարտվեց նրանով, որ 1860թ. մայիսի 24-ին Կ.Պոլիսի պատրիարքությունը ընդունեց արևմտահայոց «Ազգային Սահմանադրությունը», որը սուլթանական կառավարության կողմից որոշակի փոփոխություններից հետո սկսեց գործադրվել արևմտահայության մեջ 1863թ.[269]: Ըստ այդ Սահմանադրության Ազգային Ընդհանուր ժողովը օրենսդիր մարմին էր, իսկ Քաղաքական և Կրոնական ժողովները՝ գործադիր: Գործադիր իշխանության ղեկավարը և Ազգային ժողովի նախագահը պատրիարքն էր[270]: Փաստացի Օսմանյան կայսրությունում Հայոց եկեղեցու՝ պետության հետ հարաբերությունները կարգավորվում էին ըստ այս սահմանադրության, որը նոր իրողություն էր Հայոց եկեղեցական կյանքում և իրավահարաբերությունների նոր ձև:

Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսական կայսրությանը միանալը նոր մակարդակի բարձրացրեց նաև Հայոց եկեղեցու կենտրոն Ս. Էջմիածնի հարաբերությունները ռուսական պետության հետ: Ցարական կառավարության նախաձեռնությամբ հայ եկեղեցու, մասնավորապես Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության իրավասությունները սահմանափակելու, հատուկ հսկողություն սահմանելու նպատակով 1836թ. ընդունվեց Հայոց եկեղեցու կանոնադրությունը՝ «Положение»-ն: 10 գլխից և 141 հոդվածից բաղկացած այդ կանոնադրության[271] մեջ սահմանվում էին Հայոց եկեղեցու իրավունքները, արտոնություններն ու պարտականությունները: Կաթողիկոսական իշխանության սահմանափակման համար 1837թ. ստեղծվեց Սինոդը, որի ղեկավարը կառավարության կողմից նշանակված դատախազն էր,

269 Տե՛ս Մաղաքիա արք. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Գ, Սուրբ Էջմիածին, 2001, էջ 4624-4636:

270 Տե՛ս Կ.Պոլիսի պատրիարքության. արևմտահայոց «Ազգային Սահմանադրություն», http://www.armeniansgenocide.am/am/Encyclopedia_Of_armenian_genocide_Azgayin_sahmanadrutyun , 02.07.2017:

271 Տե՛ս Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի պաշտոնական կայք, ազգային եկեղեցեական ժողով, http://www.armenianchurch.org/index.jsp?sid=1&id=48&pid=3. 18.06.2017.:

չնայած Սինոդը նախագահում էր կաթողիկոսը: Ցարական կառավարությունն իր Արևելյան քաղաքականության հաջողության համար երբեմն օգտագործում էր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ազդեցությունն արևմտահայերի և համամատաբար հարուստ հայ գաղթօջախների վրա: «Положение»-ի ընդունմամբ սահմանվեց Ամենայան Հայոց Կաթողիկոսի ընտրության նոր կարգ: Արժանավոր եպիսկոպոսներից ընտրվելու էին կաթողիկոսական երկու թեկնածու, որոնցից մեկին (իր համար քաղաքականապես ամենից նպատակահարմարին) վավերացնելու էր ցարը[272]:

Պետություն-եկեղեցի հարաբերությունների ամբողջական պատկերը ստանալու համար կարևոր էր ընդհանրական պատկերացում ստանալ այդ հարաբերությունների պատմական զարգացման փուլերից: Հաշվի առնելով աշխատության գրելու կանոնները (ծավալի սահմանները) անրադարձ է կատարվել ուսումնասիրության մեր շրջանակին մոտ օրինակները:

Պատմական ակնարկում բերված օրինակներում մենք հստակ տեսնում ենք պետական և եկեղեցական հարաբերությունների զարգացման դրվագներ, որտեղ եկեղեցուն բացի կրոնական հարցերից տրված էր նաև օրինականության և բարոյականության ապահովման կարևոր գործառույթները: Ամփոփելով պետություն-եկեղեցի հարաբերությունների պատմական ակնարկի մասը, կառանձնացնենք հետևյալ մոտեցումները և առաջարկները.

- Պատմության զարգացման ընթացքի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս երկու կարևոր ինստիտուտների՝ պետական (աշխարհիկ) և եկեղեցական (հոգևոր) իշխանությունների համագործակցության և միասնական հանդես գալու դեպքում մեր ազգը ունեցել է նվաճումներ և հաջողություններ: Ներկայումս անհրաժեշտություն կա պետություն-եկեղեցի փոխհարաբերությունների վերաիմաստավորման և կանոնակարգման ժամանակակից մարտահրավերների, աշխարհաքաղաքական, ժողովրդավարական, իրավական և այլ հանգամանքները հաշվի առնելով:
- Պետության կրոնական քաղաքականության մշակման հարցում ուշադրություն պետք է դարձվի նաև մեր ազգային մշակույթի և հայապահպանման գործում ունեցած և ներկայումս էլ ունցեող

272 Տես «Բարձրագույն Կարգադրութիւն յաղագս կառավարութեան գործոց Լուսաւորչական հայոց եկեղեցւոյ ի Ռուսաստան», «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը և Կովկասի Հայք 19-րդ դարում, մասն Բ. Կաթողիկոսութիւն Տ. Յովհաննու 8-րդ Կարբեցւոյ և «Պօլօժէնիէ» (1831-1842 թ.)», աշխատասիրեց Ալեքսանդր Դ. Երիցեանց, Թիֆլիզ, 1895, Յաւելուած:

կառույցների ներդրման հանգամանքը:

- Պետություն-եկեղեցի հարաբերությունների պատմական փորձի գիտական մակարդակում խորքային ուսումնասիրությունների անցկացում, որը կարևոր նշանակություն կարող է ունենալ պետություն-եկեղեցի փոխհարաբերությունների նոր հայեցակարգի մշակման հարցում:

2001թ-ին Հայ ժողովուրդը մեծ շուքով նշեց քրիստոնեությունն առաջինը, որպես պետական կրոն ընդունելու 1700–ամյակը: Քրիստոնեությունը, որպես պետական կրոն ընդունելը պատմականորեն մեծ դեր ունեցավ և շարունակում է ունենալ Հայ ժողովրդի կյանքում: Հայոց արքա Տրդատ Մեծի կողմից 301թ. ընդունած որոշումը իրավական առաջին հիմքը հանդիսացավ պետություն-եկեղեցի իրավահարաբերության ստեղծման և գործունեության համար:

SUMMARY
SEVERAL ASPECTS OF STATE-CHURCH RELATIONS IN THE HISTORICAL ARMENIA

The investigation of state-church relations is one of the most important issues in modern Armenia. In this regard, the study of historical development and experience of state-church relations plays a relevant role. In the article, we refer to the state-religion-church relations at different historical stages starting from the pre-Christian times, adoption of Christianity to the beginning of the 20th century. Based on the examination of historical experience, the according reference is made to the state-church relations, as well as to the national culture, development of education and the role of the church in the national liberation struggles.

Key words: *State, church, history, value system, religion, spirituality, Christianity, nation, study, challenges.*

РЕЗЮМЕ
НЕСКОЛЬКО АСПЕКТОВ ГОСУДАРСТВЕННО-ЦЕРКОВНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ИСТОРИЧЕСКОЙ АРМЕНИИ

Исследование государственно-церковных отношений является одним из важнейших вопросов современной Армении. В этой связи

большое значение имеет изучение исторического развития и опыта государственно-церковных отношений. В статье мы рассматриваем отношения между государством и религией на разных этапах истории: от дохристианских времен до христианства, а также от христианских времен до 20-го века. В результате изучения исторического опыта обращаем большое внимание государственно-церковных отношений, роли церкви в национально-освободительной борьбе.

Ключевые слова: *государство, церковь, история, система ценностей, религия, духовность, христианство, нация, вызовы, исследования.*

ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՀԵՏԵՒԱՆՔԵՐԸ ԵՒ ՆԺԴԵՀՅԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ

ԳԱՅԱՆԵ ՍԼԱՎԻԿԻ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ
ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի ասպիրանտ

Բանալի բառեր՝ *Հայոց ցեղասպանություն, հոգեբանական հետևանքներ, ազգային ինքնություն, ցեղակրոն շարժում:*

Մարդկության դեմ կատարված մեծագույն հանցագործություններից մեկը՝ XX դարասկզբի հայոց ցեղասպանությունը, ոճրագործության իր բնույթով պայմանավորված, աչքի է ընկնում հետևանքների բազմազանությամբ՝ հայրենազրկում, հայ էթնոսի գերակշռող մասի ֆիզիկական ոչնչացում, հայկական սփյուռքի ձևավորում, մշակութային ժառանգության կորուստ, նյութական կորուստներ և, իհարկե, հոգեկան խեղումներ և հոգեբանական բարդույթներ:

Վիթխարի մարդկային, նյութական և մշակութային կուրուստների կողքին, թեմայի կարևորության առումով, հարկ է ընդգծել, հատկապես, հայոց ցեղասպանության թողած հոգեբանական հետևանքները: Որպես ցեղասպանության անմիջական հետևանք՝ առանձնացվում է ֆիզիկապես բնաջնջվելու հավաքական վախը, մղձավանջների, մոտալուտ ջարդի սպասումի կամ խուճապահար փախուստի զգացումները[273]: Սակայն, ոչ պակաս ծանր հետևանքը ցեղասպանության ենթարկվածի սերունդ լինելու բարդույթն էր, որն արտահայտվում է սեփական ուժերն ու հնարավորությունները ցածր

273 Տես Թութունջյան Հ., Հայոց Ցեղասպանության հոգեբանական հետևանքները, // «Հայկական Հարց Հանրագիտարան», Երևան, 1996, էջ 448:

գնահատելու, ինքն իրեն չարժավորելու դժվարությամբ: Եվ, ահա այստեղ է, որ կարևորվում է սփյուռքահայության հոգեբանական նկարագիրն այդ տարիներին: Մեծապես անհանգստացած լինելով այս խնդրով Գ. Նեժդեհն իր գաղափարակիցների հետ փորձեց վեր հանել հայությանը պարտվողական հոգեվիճակից ու սնել նրան արիության, հզորության և ապագայի նկատմամբ հավատի հույսերով: Սույն աշխատանքի նորույթը կայանում է նրանում, որ առավել ակնառու օրինակներով փորձ է արվել ներկայացնելու նժեհյան գաղափարախոսության սկզբնավորման և հայոց ցեղասպանության թողած հոգեբանական հետևանքների անմիջական առնչակցությունները:

Հարկ է նկատել, որ եթե, ցեղասպանությունից անմիջապես հետո, սփյուռքահայության մեջ տիրապետող էր կարճ ժամանակ անց մայր հայրենիք վերադառնալու համոզմունքն, որ իր արտահայտություն էր գտել նաև սփյուռքահայության տեղաբաշխվածության մեջ (գլխավորապես Մերձավոր Արևելքի և Արևելյան Եվրոպայի գրեթե բոլոր այն երկրները, որոնք անմիջականորեն սահմանակից էին Օսմանյան կայսրությանը՝ մոտ իրենց պատմական հայրենիքին), ապա հետագա իրադարձություններն եկան սրբագրելու հայության հույսերն ու սպասումները: Սևրի պայմանագրով և Վիլսոնյան իրավարար վճռով ոգրևորված հայ ժողովուրդը կարճ ժամանակ անց պետք է հասկանար իրերի իսկական դրությունը: Հիասթափությունն իրեն երկար սպասել չտվեց. 1922-1923 թթ. տեղի ունեցած Լոզանի խորհրդաժողովն եկավ վերջ տալու հայության ռոմանտիկ ձգտումներին: Նրանով ոչ միայն վերջնականապես չեղյալ հայտարարվեց Սևրի պայմանագիրը և մերժվեց նախորդ՝ Լոնդոնի խորհրդաժողովով նախատեսված Օսմանյան կայսրության տարածքում հայերի համար «Ազգային օջախ» ստեղծելու գաղափարը (այն վերածվեց ընդամենը «հայ գաղթականության» հարցի և փոխանցվեց Ազգերի լիգային), այլև՝ ստորագրված պայմանագրում, առհասարակ, հիշատակություն անգամ չկար Հայաստանի ու հայերի մասին:

Այդ խորհրդաժողովը, չնայած հիասթափությանը, այնուամենայնիվ, սփյուռքահայության հասարակական օղակներում խթանեց հայության հետագա կեցության ճանապարհների փնտրտուքները: Մինչդեռ, ստեղծված իրադրության գնահատականներն և նոր ուղիների մատնանշումը երբեմն տրամագծորեն հակառակ ընթացք էին ունենում: Կային մարդիկ և խմբավորումներ, որոնք անստույգ

վախճան էին գուշակում նոր սերնդի համար, ինչպես օրինակ՝ բանաստեղծներ Պ. Զարոյանը և Զ. Որբունին[274]: Ի հակադրություն այս տեսակետի՝ սփյուռքահայության խնդրով մտահոգ մի շարք գործիչներ պահանջում էին անմիջապես գործի անցնել և ազգային կյանք ստեղծել իրենց ապրած օտար միջավայրում՝ ուշադրության կենտրոնում պահելով երիտասարդ սերնդի հայեցի կրթությունն և դաստիարակությունը: Այս խնդրում իր ուրույն դերակատարությունն ունեցավ Նժդեհը՝ որպես խնդրի լուծման բանաձև առաջարկելով իր դեղատոմսը՝ հանձին իր գաղափարախոսության:

Իրապես, ցեղասպանությունից հետո ամբողջ աշխարհով մեկ սփռված հայությունը հայտնվել էր բարոյահոգեբանական չափազանց ծանր իրավիճակում, որպես որի հետևանք հայության մի խոշոր զանգված իր փրկությունը տեսնում էր հայուրացության մեջ: Հայոց պատմությունը, լեզուն, ավանդույթներն, առհասարակ, հայ լինելը ծանր «բեռ» էր կոտորածի ենթարկված մարդու համար: Բազմաթիվ հայեր նախընտրում էին իրենց երեխաներին ուղարկել օտարազգի դպրոցներ, իսկ տանն աշխատում էին նրանց հետ հայերեն չխոսել: Այդպիսի ընտանիքի զավակներից մեկը հետագայում գրում էր. «Հայրս չէր ուզում, որ ես հայ մեծանայի, հայ դառնայի, իմ ամեն մի հայերեն խոսքը նրան հիշեցնում էր իր հոր, մոր և ազգականների սպանվելը, իր իննամյա քրոջ խմբակային բռնաբարումը և մարդու տեսքով գազանների կողմից հոշոտվելը: Նա ինձ արգելում էր գնալ Տարոնական շարժման ժողովներին և եթե ես գնում էի այնտեղ, ինձ տուն չէր թողնում: Գարեգին Նժդեհն էլ, իր հերթին, հայտարարում էր, որ հայը միայն ընտանիքի ծոցում կարող է հայ մեծանալ և ստիպում էր ինձ ժողովից հետո տուն գնալ: . . .Ի վերջո, հաղթեց ազգային ոգին. ոչ միայն ես մեծացա հայ, այլև իմ հայրը վերադարձավ հայության գիրկը և հաղթեց այն սարսափները, որ իր մեջ մնացել էր Մեծ Ցեղասպանության պատճառով»[275]:

Այս բնութագրական օրինակը միակը չէր իր ժամանակի համար: Հարվածի ուժգնությունից ցնցված՝ իրենց հայկական ինքնությունից փորձեցին փախուստի դիմել նաև հայ ժողովրդի զավակներ, անգլիալեզու արձակագիր Տիգրան Գույումջյանը՝ Մայքլ Առլենը, և կերպարվեստում վերացական արտահայտչապաշտության (աբստրակտ էքսպրեսիոնիզմի) ուղղության ներկայացուցիչ, ամերիկյան

274 Տե՛ս Դալլաքյան Կ., Հայ սփյուռքի պատմություն, Երևան, 1998, էջ 76:
275 http://www.hayagitaran.info/2014/08/garyegin-nzhdyeh-garegin-nzhdeh/ (մուտքը կայք՝ 24. 02. 2017):

արդի գեղանկարչության վրա մեծ ազդեցություն թողած Ստանիկ Ադոյանը՝ Արշիլ Գորկին:

Նրանցից առաջինը, տարագրվելով Մեծ Բրիտանիա, փոխում է իր անունը՝ ճանապարհը գրական աշխարհում հեշտացնելու նպատակով: Սակայն, այդ փոփոխությունը միայն արտաքին չէր. դա միայն գրական կեղծանուն չէր: Դա նաև հայկական ինքնությունից հրաժարվելու փորձ էր, ինչի վկայությունն էր որդու ոչ հայեցի դաստիարակումը, հայական ծագումը հիշելուց խուսափումը[276]:

Իր հայկական արմատներից ու ինքնությունից հրաժարումը ավելի սուր դրսևորում ունեցավ Արշիլ Գորկու մոտ, ում բոլորը ճանաչում էին որպես Ռուսաստանից փախած վրացի, գրող Մաքսիմ Գորկու հեռավոր բարեկամ: Ավելին՝ նրա էթնիկ պատկանելիությունը մինչ իր մահը անհայտ է եղել անգամ իր կնոջը: Իսկ սա ապացույցն է առ այն, որ ընտանիքում հայ նկարիչը չի ցանկացել բարձրաձայնել իր ինքնությունը, քանի որ այն խաթարված էր[277]:

Հենց ցեղասպանությունից հետո և դրա արդյունքում առաջացած հետևանքներին, առաջին հերթին՝ բարոյահոգեբանական անկմանն ու այն հաղթահարելուն էր ուղղված նժդեհյան գաղափարախոսության հեղինակումն և դրա մի շարք առանքային դրույթներ: Ինչպես իրավացիորեն նկատել է Յու. Հովակիմյանը. «1915 թ. հայկական ցեղասպանությունը սպանել էր նաև ապրողների ոգին: Աշխարհով մեկ սփռված հայության բեկորները անհրաժեշտ էր միավորել, անհրաժեշտ էր հավատ և վստահություն ներարկել նրանց մեջ. . . »[278]:

Ինքը՝ Նժդեհը, անդրադառնալով, ցեղասպանության թողած հետևանքներին գրում է. «Մեր կորուստը միայն մարդկային չէր, նիւթական չէր միայն: Թրքական հարուածը ուղղուած էր ոչ թէ միայն Հայ մարմինին, այլեւ հայ հոգեկանին: Եւ դա պիտի ունենար իր վճռական ազդեցութիւնը հայ հոգեբանութեան վրայ: Եւ ունեցաւ»[279]: Իսկ այնուհետ, ներկայացնելով ժամանակի հայության հոգեվիճակը, ընդգծում. «գիտական հոգեբանությունը վաղուց է ապացուցել, որ աղետներ տեսած եւ մեծ արհավիրքների, ցնցումների ենթարկված ժողովուրդները, հատկապես փոքր ժողովուրդները, սկսում են

276 Տե՛ս Պետրոսյան Ս., Ցեղասպանության ազդեցությունը հայոց ազգային ինքնության վրա. որոշ փիլիսոփայական և հոգեբանական դիտարկումներ, // «Ցեղասպանության ախտահոգեբանական և սոցիալ-հոգեբանական հետևանքները» (Գիտաժողովի նյութեր), Երևան, 2015, էջ 28:

277 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 29:

278 Հովականյան Յու., Ժամանակակից փիլիսոփայական հոսանքներ, Երևան, 1998, էջ 155:

279 Նժդեհ Գ., Ցեղային արթնութիւն, Հատընտիր, Երևան, 2006, էջ 495-496:

տառապել հոգեկան ետընթացով, որն արտահայտվում է պարտվողականության տարբեր դրսեւորումների ձեւով: . . . Նախ եւ առաջ նրան պատում է թերարժեքության տանջալից զգացումը, որի պատճառով դառնում է քաղաքական հոռետես, մշակույթի տեսակետից՝ անստեղծագործ»[280]:

Շարունակելով մտորումները հայության ներքին բարդույթների ու խնդիրների մասին՝ Նժդեհը գրում է. «Հիւանդ, դժբախտ ժողովուրդ, որ մինչեւ այժմ երկու առաքինութիւն է ունեցել՝ իր դժբախտութիւները վերագրել արտաքին պատճառների եւ փրկութինը յուսալ արտաքին ոյժերից»[281]: Սակայն, այդօրինակ մոտեցումը «քաղաքական կուրությունն է», քանզի իրականում «մեր դժբախտութիւնների համար մեղաւոր են ոչ թէ բոլորը, բացի մեզնից, այլ նախ եւ առաջ մենք»[282]:

Նմանատիպ տեսակետ է արտահայտել նաև ցեղակրոնության գաղափարախոսներից Հ. Ասատրյանը, ում կարծիքով. «Հայը վարժուել է իր իրաւունքը սպասել օտարների արդարամտութիւնից: Դրա համար էլ նա բարեկամներ չունի, որովհետեւ կանխաւ մատնում է մուրալու իր տկարութիւնը»[283]: Մինչդեռ, ինչպես նշում է Նժդեհը, «միամտօրէն չպահանջենք որ աշխարհը լինի այն, ինչպէս որ մենք ենք ուզում, այլ՝ ազգովին մենք դառնանք այն, ինչպիսին լինել դա՛ է թելադրում»[284]: Իսկ իրերի առարկայական դրությունը պահանջում էր հոգեփոխում, տկարի, քաղաքական մուրացկանի հոգեբանության հաղթահարում, և, որպես արդյունք, ուժեղի նկարագրի կերտում, հզորացում:

Եվ, ինչպես պատմական յուրաքանչյուր իրողություն, այնպես էլ ցեղասպանությունը միանշանակ ազդեցություն չունեցավ հայ ժողովրդի վրա: Ու թեև այն մի կողմից առաջացրեց անելանելիության, դատապարտվածության և վախճանաբանական զգացումներ, մյուս կողմից, այդուհանդերձ, այն դարձավ նոր ստեղծագործականության ու արարումի շարժառիթ, քանզի, ինչպես իրավմամբ նկատում է Նժդեհը, «ապագայ չունի՛ այն ժողովուրդը, որի տառապանքը չի՛ ծառայում իր գոյութեան իմաստին եւ իմաստաւորումին»[285]: Նժդեհի

280 Նույնի, Ինչո՞ւ ստեղծվեց Ցեղակրոն շարժումը, Հատընտիր, էջ 475:
281 Նույնի, Բաց նամակներ հայ մտաւորականութեան, Հատընտիր, էջ 60:
282 Նույն տեղում:
283 Ասատրեան Հ., Վերանորոգչական շարժում (Խորհրդածություններ), Երևան, 2002, էջ 17:
284 Նժդեհ Գ., Բաց նամակներ հայ մտաւորականութեան, Հատընտիր, էջ 61:
285 Նույնի, Մեր նոր սերունդը, Հատընտիր, էջ 588:

կարծիքով հենց ապրիլյան խորհուրդը պետք է հեղաշրջեր հայության ներքին կյանքը՝ տանելով դեպի ցեղակրոնություն, որի միջոցով «միայն հայ հոգին պայքարի, դժբախտութեան ու կռուի մէջ աւելի յանդուգն ու կատաղի կը դառնայ. . . »[286]:

Հարկ է ընդգծել, որ ցեղակրոն շարժման և գաղափարախոսության հեղինակման նախադրյալները այսքանով չէր սահմանափակվում: Այդ տարիներին հայկական գաղթօջախներում տարածվել էին տարատեսակ կրոնական աղանդներ, որոնց քարոզած ուսմունքները սփյուռքահայության համար լի էին նոր սպառնալիքներով:

Միաժամանակ, թուրքական իշխանությունների կողմից ստեղծվել էր «Հայկական կոմիտե», որը Թուրքիայում ապրող հայերին հորդորում էր իրենց անվանել «լուսավորչական թուրքեր»՝ նպատակ ունենալով հայերին ներշնչել, որ նրանց զանգվածային կոտորածների պատճառն իրենց ռուսամետությունն էր և սփյուռքահայերի շրջանում սերմանել թուրքամետ տրամադրություններ[287]:

Այդ ամենին ավելանում էր հայկական միջավայրի ներկուսակցական և, հատկապես, միջկուսակցական չդադարող տարաձայնություններն, որոնք, իրենց հերթին, հանդիսանում էին գաղութահայության պառակտման պատճառ և ձախողում ազգային խնդրի լուծման միասնական պայքարը:

Վերջում, կարծում ենք, տեղին է մեջբերել նաև ցեղակրոնության գաղափարախոսներից Օ. Զարմունու (Փանիկյան) դիտարկումը նժդեհյան գաղափարախոսության սկզբնավորման պատճառների վերաբերյալ. «…ցեղակրօնութիւնը ծնաւ գաղթահայ կեանքի նուսատութենէն, կուսակցական պայքարներու աւերներէն, պառակտուած ժողովուրդի տկարութենէն եւ մեր ճակատագրի ողբերգութենէն»[288]:

Այսպիսով, ընդհանրացնելով կարող ենք ասել, որ հոգևոր և ֆիզիկական ցնցումների ենթարկված ժողովուրդների մոտ նկատվում են պարտվողականության, կրավորականության հոգեբանական գծեր: Այդ հանգամանքը ցեղասպանությունից փրկված և էթնիկ ձուլման վտանգի առջև կանգնած աշխարհասփյուռ հայության համար հղի էր անդառնալի կորուստներով: Ուստի, նաև այս ամենի խորին գիտակցմամբ պետք է բացատրել նժդեհյան գաղափարախոսության հեղինակումը, որը նպատակ ուներ փրկել հայությանը հոգևոր

286 Նույն տեղում, էջ 500-501:
287 Տե՛ս Աթոյան Վ., Գարեգին Նժդեհի ուսմունքը. հավիտենարժեք դասեր, Երևան, 2011, էջ 12:
288 Զարմունի Օ., Ցեղի հրամայականը, Երևան, 2007, էջ 67:

և քաղաքական անկումից ու սնուցել նրան՝ արիության, հայրենասիրության ու հայերնատիրության գաղափարներով:

РЕЗЮМЕ
ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ГЕНОЦИДА АРМЯН И ПРОИСХОЖДЕНИЕ ИДЕОЛОГИИ Г. НЖДЕ

В статье сделана попытка представить одно из последствий Геноцида армян: психологическую неполноценность и пораженчество у армянского народа, которые были выражены в забвении национальной идентичности, а иногда и в ее отрицании. Зная об отрицательных последствиях этой ситуации для армян во всем мире, а также наряду с другими причинами Г. Нжде и его сторонники создают новую идеологию с целью вывести армян из сложной психологической ситуации и содействовать их духовному восстановлению и укреплению.

Ключевые слова: *Геноцид армян, психологические последствия, национальная идентичность, движения цехакронизма*

SUMMARY
THE PSYCHOLOGICAL CONSEQUENCES OF THE ARMENIAN GENOCIDE AND THE ORIGIN OF G. NZHDEH'S IDEOLOGY

The article presents the manifestations of the consequences of the Armenian Genocide, the psychological inferiority and defeatism among Armenians, which were expressed both in the oblivion of the national identity, as well as in its denial. Knowing the negative consequences of this situation for Armenians all over the world, G. Nzhdeh and his supporters, among other reasons, create a new ideology, in order to get Armenians out of a complex psychological situation and to promote its spiritual recovery and strengthening.

Keywords *. Armenian Genocide, psychological consequences, national identity, movement of Tseghakronism*

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ ԱՎԵՏԻՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ *Հայաստանի Հանրապետություն, Սարդարապատ, անկախություն, դաշնակցություն, թուրքական ծրագիր*

Հայոց պետականության և դրա դրսևորման առանձին ձևերի պատմության ուսումնասիրումը միշտ եղել և մնում է պատմաբանների, քաղաքագետների և այդ հարցով զբաղվող այլ մասնագետների ուսումնասիրման կենտրոնում: Սակայն Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ստեղծման առանձին դրվագներ կարոտ են նորովի պարզաբանման և լրացուցիչ հստակեցման կարիք ունեն:

Բանն այն է, որ հասարակական-կուսակցական, մասնավորապես դաշնակցական գրականության մեջ, որպես «ելակետային» դրույթ մատուցվում և շրջանառվում է հայ պատմաքաղաքական մտքին «պատվաստված», սակայն իր նշանակությամբ խիստ վտանգավոր 1918թ. Հայոց պետականության հաստատման թուրքական գործոնը, որի «հիմնադիրը» Ա. Խատիսյանն է[289]: Լինելով ժամանակի ռազմա-քաղաքական և դիվանագիտական իրադարձությունների կենտրոնում և սերտ կապեր ունենալով թուրք ղեկավար շրջանակների հետ՝ նա հանգամանորեն վեր է հանում հիշյալ մոտեցումը: Մասնավորապես նա փորձ է կատարում հայոց պետականության ծնունդը ներկայացնել որպես Օսմանյան կառավարության «նվերը» հայ ժողովրդին՝ որպես նրա «բարի» կամքի արտահայտության դրսևորում[290]:

Պետականության «նվիրման» թուրքական ծրագրերի խանձարուրը հասնում է մինչև Առաջին աշխարհամարտի Կովկասյան ռազմաճակատի ռազմական գործողությունների նախօրյակ: Հիմք ընդունելով դաշնակցության հետ ունեցած խիստ մտերմությունը՝ Էնվերը նախքան Ռուսաստանի դեմ պատերազմելը 1914թ. ամռանը և աշնանը պատգամավորներ ուղարկեց նախ Էրզրում, ապա Վան և Մուշ՝ հայերի հետ բանակցելու, նրանց իրենց կողմը գրավելու[291] և

289 Այս մասին ավելի հանգամանորեն տես **Թադևոսյան Ռ.**, Հայաստանի առաջին Հանրապետության ստեղծման թուրքամետ վարկածը, «Հանդես Երևանի համալսարանի», 1998, թիվ 2, էջ17:

290 Հայաստանի առաջին Հանրապետությանը նվիրված հետխորհրդային պատմագիտական գրականութըան մեջ տիրապետող է այն ճիշտ մտայնությունը, որ պետականության վերականգնման համար հայ ժողովուրդը պարտական է ոչ թէ որև պետության բարեհոգությանը, այլ իր հերսական ոգորումներին: Տես **Հակոբյան Ա.,** Հայաստանի Հանրապետություն (1918-1920), Երևան, 1992, էջ 3-4:

291 **Գեղամեանց Ե. ա.քահ.,** Հայերի ազատագրական շարժումները XX դարում, կամ Հայկական հարցի եօթներորդ շրջանը, մասն 2-րդ, Բաքու, 1915-1917, էջ 584:

Արևելյան Հայաստանում ռուսական կառավարության դեմ «յեղափոխութիւն յուրացանելու փորձ կատարել» համար[292]: 1914 թ. հուլիսի 16-30-ը Էրզրումում հրավիրված դաշնակցության 8-րդ Ընդհանուր ժողովի ժամանակ իթթիհատի նշանավոր ներկայացուցիչներ՝ Նաջի, Հիլմի և Շուքիր բեյերն Ակնունուն, Ռոստոմին և Ա. Վռամյանին խոստանում էին Ռուսաստանի դեմ պայքարի դուրս գալու և Կովկասը նվաճելու դեպքում հայերին տալ Կարսը, Երևանի նահանգը, Գանձակի նահանգի հայաբնակ մասը, Վանը, Բիթլիսը, Էրզրումի նահանգի մի մասը և այդ տարածքներից կազմել ինքնավար Հայաստան՝ Օսմանյան պետության հովանու ներքո[293]:

Այդ մասին Ս. Վրացյանն իր հուշերում նշում է, որ նոր էր վերջացել Կարինում 1914թ. օգոստոսի 5-ին հրավիրված Հ.Յ. Դաշնակցության VIII ընդհանուր ժողովը, երբ տեղ հասան իթթիհատի ներկայացուցիչներ Բեհաեդդին Շաքիրը և Նաջի բեյը: Ժողովի մասնակիցներին առաջարկեցին հակառուսական ապստամբական շարժում ծավալել Կովկասում՝ փոխարենը խոստանալով Հայաստանի ինքնավարություն կովկասյան և մասամբ սահմանակից արևմտահայկական հողերից: Սակայն դաշնակցությունը չընդունեց այդ առաջարկը՝ հայտնելով, որ արևմտահայությունը լոյալ կերպով կշարունակի կատարել իր պարտքը Օսմանյան հայրենիքի հանդեպ[294]:

Այդ մասին է փաստում նաև Ե. Տեր-Մինասյանը Ռուսաստանի Արտաքին գործերի նախարարությանն ուղղված 1915 թ. նոյեմբերի 11-ի զեկուցագրում[295]:

1914 թ. սեպտեմբերի սկզբներին Էրզրումից Վան մեկնեց Նաջի բեյը, որի ալցելության բուն նպատակ նույնն էր. արևմտահայերին

---

292 ՀԱԱ, ֆ.1120, ց.1, գ.76, թ.37:

293 **Գեղամեանց Ե. ա.քահ**., Հայերի ազատագրական շարժումները XX դարում, կամ Հայկական հարցի եօթներորդ շրջանը (մասն երկրորդ.), էջ 585: Այդ մասին ավելի հանգամանորեն տես նաև **Տասնապետյան Հ.**, Հ.Յ.Դաշնակութիւնը իր կազմութիւնեն մինչեւ Ժ. Ընդ. ժողովը (1890-1924), Աթէնք, 1988, էջ 108, նաև **Ամուրեան Ա.,** Հ.Յ.Դաշնակցութեան Ը (Էրզրումի) Ընդհ. Ժողովի մասին (գումարուած 1914 թուի Յուլիսի 25-ից մինչև Օգոստոս 17), «Ազդակ Շաբաթօրեակ», Բեյրութ, 1980 յունուար 27, թիւ 2, էջ 22-25, փետրուար 3, թիւ 3, էջ 43-47, փետրուար 10, թիւ 4, էջ 68-70, փետրուար 17, թիւ 5, էջ 91-93, փետրուար 24, թիւ 6, էջ 115-116: **Նախատեսվում էր Թիֆլիսի, Քութայիսի նահանգները, Բաթումի շրջանը և Տրապիզոնի նահանգի մի մասը տալ Վրաստանին, իսկ Դաղստանը, Բաքվի նահանգը և Գանձակի նահանգի մի մասը Կովկասի թաթարներին:** Տես **Ա-Դօ,** Մեծ դէպքերը Վասպուրականում 1914-1915 թականներին, էջ 73-74:

294 **Վրացեան Ս.,** Նիկոլ Աղբալեանի մասին, Բ, «Ակօս», Բեյրութ, 1957, թիւ 9(98), էջ 64:

295 Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, փաստաթղթերի եվ նյութերի ժողովածու Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երեվան, 1991, էջ 400:

ոտքի հանել Ռուսաստանի դեմ և հավատ ներշնչել Օսմանյան Թուրքիայի բարյացակամության նկատմամբ: Այդ առիթով Վանում սկսվեցին խորհրդակցություններ և հադիպումներ, որոնց մասնակցում էին մի կողմից Հ.Յ.Դ.-ի ներկայացուցիչներ՝ Ա. Վռամյանը (որը սեպտեմբերի 16-ին Կ.Պոլսից ժամանանել էր Վան)[296], Իշխանը, Արամը և Վ. Փափազյանը, իսկ մյուս կողմից՝ իթթիհատականներ՝ Նաջի և Թահսին բեյերը և իթթիհատի Վանի մասնաճյուղի քարտուղար՝ Ֆուադ բեյը: Բանակցությունները վերաբերում էին Կովկասյան ճակատում առաջիկա՝ Սարիղամիշի ճակատամարտի ժամանակ հայերի կողմից թուրքերին ակնկալվող օգնությանը և այն «օգուտներին», որի դիմաց պիտի ստանային հայերը: Ըստ այդմ՝ Նաջի բեյը ներկայացնում էր իթթիհատի քաղաքական ծրագիրն Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, որի համաձայն երիտասարդ և վերածնվող Թուրքիան, դաշնակցելով հզոր Գերմանիայի հետ, պետք է սաստեր Ռուսաստանի ռազմական հզորությունը և նրան հետ շպրտեր դեպի հյուսիս՝ Կովկասյան լեռներից այն կողմ: Անդրկովկասը նվաճելու դեպքում Թուրքիան չէր պատրաստվում այն միացնել կայսրությանը, այլ նախատեսում էր դաշնային սկզբունքով ստեղծել Հայաստանի, Վրաստանի և Կովկասի թաթարների երեք ինքնուրույն պետություններ՝ սուլթանի հովանու ներքո[297]:

Որպեսզի հայերը ստանային այդպիսի հնարավորություն, նրանք պետք է ապացուցեին իրենց նվիրվածությունն Օսմանյան Թուրքիային և օգնություն ցույց տային նրան առաջիկա պատերազմի ժամանակ: Ռուսաստանի դեմ գործելու համար նրանք պետք է կազմակերպեին արևմտահայերից բաղկացած իրենց սեփական կամավորական ջոկատները, որոնք կարող էին ունենալ բարոյական մեծ նշանակություն՝ որպես հայ-թուրքական «համերաշխության» անքննելի ապացույց:

Իթթիհատականները ենթադրում էին, որ այդ ծրագրով իրականություն կդառնար հայերի քաղաքական ինքնավարության և անկախության խնդիրը, որը նրանց կմատուցեր ոչ թե Եվրոպան, որ մինչ այդ ոչ մի բան չէր արել և չէր էլ պատրասվում անելու, կամ էլ Ռուսաստանը, այլ երիտասարդ, լուսավորյալ և առաջադիմական Թուրքիան, որին չէր կարելի շփոթել բռնատիրական Թուրքիայի հետ:

---

296 **Մանուկեան Հ.,** Դէպքերը Վասպուրականում, «Վէմ», Փարիզ, 1937, թիվ 1, հունվար-մարտ, էջ 53:

297 Оборона Вана, 7 апреля - 4 мая 1915 г., с.7-8, նաև **Լեո,** Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարականությունը, հ.Բ, էջ 76:

Երիտթուրքերը համոզված էին, որ քաղաքական այդ բարդ մտահղացումը լուծելու էր հայկական հարցը, որով թուրքերը «կփակեին» Եվրոպայի բերանը: Նրանք հավաստիացնում էին, որ Օսմանյան լայնածավալ կայսրությունն այնքան հարուստ էր հողատարածքներով, որ կենտրոնախույզ տրամադրություններով լեցուն Արևմտյան Հայաստանի տարածքն իրենց ամենևին էլ պետք չէր, քանի որ այն ավելորդ հոգս էր և վտանգ երկրի ներքին կայունության գործում և անընդհատ առիթ կարող էր ծառայել Եվրոպայի միջամտության համար: Երիտթուրքերը միաժամանակ վստահեցնում էին, որ բարենորոգումների իրագործումը հնարավոր կլիներ միայն պատերազմի ավարտից հետո[298]:

Ըստ էության իթթիհատի քաղաքական ծրագիրը կարծես թե նման էր մի վերջնագրի, որի կատարումից էր կախված հայերի լինել-չլինելու հարցն Օսմանյան Թուրքիայում:

Ինչ վերաբերում էր Անդրկովկասյան ֆեդերացիայի՝ համադաշնության ստեղծմանը, ապա այն ոչ թե հայկական ինքնավարության երիտթուրքերի սրտաբուխ ցանկությունն էր, այլ Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև բուֆերային գոտու ձևավորման մի նախագիծ, որին նրանք վաղուց էին սպասում: Չէ՞ որ Ռուսաստանի հետ սահմանային հարևանությունը դամոկլյան սրի պես կախված էր Թուրքիայի գլխին:

Վանի հայկական պատվիրակությունը դեմ չէր նմանատիպ քաղաքական ծրագրի իրագործմանը, բայց մեկ անգամ ևս առարկեց՝ պնդելով հայկական ժողովրդական զանգվածներին համոզելու անհնարինությունը:

Վանի դաշնակցականները ծայրահեղ զսպված վերաբերվեցին գայթակղիչ այս խոստումներին: Շրջանցելով իթթիհատականների անկեղծության աստիճանը՝ հայերը հավաստիացրին, որ ծրագիրն անիրագործելի էր իրենց մասնակցության առումով: Բանն այն էր, որ իթթիհատականները չէին կատարել 1908 թ. հեղաշրջման օրերին հայերին տրված և ոչ մի խոստում, որով կորցրել էին իրենց վստահությանը: Ժողովրդական զանգվածները իթթիհատականներին հավատում էին այնքան քիչ, որքան հին թուրքերին: Նաջի բեյը փորձում էր արդարանա նշելով, որ հայկական բարենորոգումները չէին իրականացել ոչ թե երիտթուրքերի բարի կամքի ցանկության բացակայության, այլ արտաքին պատերազմների (Իտալիա, Բալկանյան

298 Оборона Вана, 7 апреля - 4 мая 1915 г., с.9-10.

միություն) պատճառով, որով հնարավորություն չէր տրվել զբաղվելու ներքին շինարարությամբ:

Բացի այդ, երիտթուրքերը, որոնք չէին համաձայնվել անգամ անդամահատված հայկական բարենորոգումների հետ և մեծ հնարամտությամբ տապալել էին այն, այժմ առաջարկում էին հայերին տալ ինքնավարություն: Մի բան պարզ էր, որ նրանք խաբում էին ժամանակ շահելու համար:

Միակ բանը, որ դաշնակցականները խոսատացան իրենց թուրք ընկերներին, այն էր, որ ջանք չէին խնայի Վանի հայությանը խիստ լոյալության սահմաններում պահելու գործում և որպեսզի նրանք՝ որպես օսմանյան քաղաքացիներ, օրենքով և արդարացիորեն կատարեին իրենց վրա դրված բոլոր պարտականությունները: Դա միակ ճիշտ պատասխանն էր և պայմանավորված էր այն իրողությամբ, որ հայերը, որոնք գտնվում էին Թուրքիայի և Ռուսաստանի սահմանագլխին, ստիպված էին իրենց քաղաքացիական պարտքը սրբությամբ կատարել երկու պետությունների համար էլ, այսինքն՝ արևելահայերը զորք պետք է տրամադրեին ռուսներին, իսկ արևմտահայերը՝ թուրքերին:

Վանի բանակցություններն ընդհատվեցին և համաձայնություն չկայացավ: Թուրքերը Վանից հեռացան այն համոզմամբ, որ եթե հայերն իրենց հետ չեն, ապա Ռուսաստանի կողմն են: Իթթիհատականները թեև իրենց հիասթափությունը և սառնությունը չարտահայտեցին իրենց «բարեկամ» դաշնակցականների նկատմամբ, սակայն նրանք իթթիհատի համար դարձան խիստ կասկածելի[299]:

Թուրքիայի կողմից առաջ քաշվող Հայաստանի անկախության գաղափարը նոր դրսևորումներ ստացավ 1918թ. գարնանը՝ այն բանից հետո, երբ նախ՝ 1917թ. նոյեմբերի 2-ին բոլշևիկները Բաքվում հաղթանակ տարան ու այնտեղ հռչակեցին խորհրդային իշխանություն, և ապա՝ 1917թ. դեկտեմբերի 29-ին Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից ընդունվեց «Թուրքահայաստանի» մասին հրովարտակը, որը պաշտպանում էր Արևմտյան Հայաստանի հայության ազատ ինքնորոշման իրավունքը՝ ընդհուպ մինչև կատարյալ անկախություն: Թուրքերը բոլշևիկներին Կովկասից դուրս մղելու, Բաքվի նավթին տիրանալու և Արևմտյան Հայաստանում ստեղծվելիք հայկական պետության մտայնությունն անգամ հայության շրջանում ի չիք դարձնելու համար հետևողականորեն իրականացրին Անդր-

299 Оборона Вана, 7 апреля - 4 мая 1915 г., с.10, նաև **Анановъ І.Н.,** Судьба Арменіи, Москва, 1918, с.21.

կովկասյան Սեյմը 1918թ. ապրիլի 9-ին Ռուսաստանից անջատելու, նրա կողմից Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրն ընդունելու և իրենց ծավալապաշտությունը դեպի արևելք ուղղորդելու քաղաքականություն: Արդեն Բաթումում սկսված բանակցությունների ժամանակ Կ.Պոլսում երիտթուրքական կոմիտեի մեջ վեճեր էին ընթանում այն մասին, թե որքանո՞վ էր արդյոք նպատակահարմար Կովկասի մեջ ստեղծել հայկական պետություն, մանավանդ, որ նրանք հաճախ էին մատնանշում, որ «հայերն առանձին ույժ չեն անկախութիւն ձեռք բերելու, բայց ույժ են մեր անկախութիւնը վտանգելու»[300]: Տարբերությունը նախապատերազմյան շրջանի խոստումներից միայն այն էր, որ այս անգամ Հայաստանի անկախության խնդիրները քննարկվում էին ոչ թե Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանների նախապես խոստացված որոշակի տարածքների, այլ միայն Արարատյան Հայաստանի, այն էլ ընդամենը դրա մի փոքրիկ հատվածի շրջանակներում:

Երբ մայիսի 14-15-ի գիշերը՝ ժ.1-ին, Ա. Խատիսյանը և Հ. Քաջազնունին տեսակցություն ունեցան թուրքական պատվիրակության անդամներ Խալիլ և Վեհիբ փաշաների հետ, վերջինս առաջարկում և պահանջում էր, որ հայերը մի կողմ քաշվեն թուրքերի ճանապարհից՝ դրա դիմաց անկախ Հայաստան խոստանալով Էջմիածնի և Նոր Բայազետի միջև ընկած տարածքում[301]: Այդ մասին Ա. Խատիսյանը հիշում է. «… Խալիլ պեյը կըսեր մեզ. Հասկցեք իրերու դրութիւնը: Ես եւ Վեհիպ փաշան կը ներկայացնենք կոմիտեի մէջ չափաւոր, հաշտարար հոսանքը. Թալեաթ և Էնվեր փաշաները կ՛ուզեն ի սպառ ոչնչացնել հայկական հողը: Օգնեցէք մեզ մեր դիրքը ուժեղացնելու, ըրէք բոլոր զիջումները… Իսկ յետո, երբ պատերազմը վերջանայ, մենք ձեզ օգնութեան կը հասնինք և կը վերադարձնենք այն, ինչ որ այսօր ձեզմէ կառնենք: Մենք ձեզ կ՛օգնենք ապագային: Իսկ ձեր դիմադրութիւնը այսօր միայն պիտի վնասէ ձեզ և նոր արյունահեղութեանց պատճառ դառնայ» [302]:

Բայց դա ընդամենը խայծ էր հայերի զգոնությունը բթացնելու համար և իրականում ոչ մի բանի երաշխիք չէր:

1918թ. հունիս-հոկտեմբեր ամիսներին, երբ Կ.Պոլսում ընթանում էին բանակցություններ գերմանա-թուրքական բլոկի և Անդրկով-

300 **Նաթալի Շ.,** Թուրքիզմը Անգորայէն Պաքու եւ թրքական օրիէնթասիոն. Թուրքերը եւ մենք,Երևան,2015,էջ 216-217:

301 **Խատիսեան Ալ.,** Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968, էջ 86:

302 Անդ,էջ 72:

կասի նորանկախ կառավարությունների ներկայացուցիչների միջև, հայկական պատվիրակությունը Ա. Ահարոնյանի գլխավորությամբ անձնական հանդիպումներ է ունենում երիտթուրք ղեկավարների հետ, որոնցից յուրաքանչյուրը փորձում էր հավաստիացնել իր դերակատարումը հայոց պետականության ստեղծման գործում: Այսպես, Թալեաթը, պատվիրակության անդամ Ա. Խատիսյանին ներկայացնելով հայոց պետականության ստեղծման գործում իր և Էնվերի միջև առկա հակասությունների մասին, նշում է, որ այն դեպքում, երբ Էնվերը, որը հայերին համարում էր մշտնջենական թշնամի, որոնք հանգիստ չպետք է թողնեին թուրքերին «Անատոլուի» նահանգներում, առաջարկում էր ապահովության համար հայերին հիմնավորապես բնաջնջել նաև Կովկասի մեջ, քանի որ «Փոքրիկ Հայաստան մը» Թուրքիայի համար պատճառ կարող էր դառնալ հավիտենական վտանգի:

Այդ մասին Թալեաթը պարծենալով խոստովանում է Ա. Խատիսյանին. «Էնվեր փաշան կը գտնէր որ քանի որ Հայերը եղած են եւ պէտք է միշտ ըլլան մեր թշնամիները ու հանգիստ պիտի չթողուն մեր Անատոլուի նահանգները, աւելի լաւ է որ հիմնապէս բնաջընջուին անոնք նաեւ Կովկասի մէջ, ինչպէս եղած են Թուրքիոյ մէջ: Իսկ փոքրիկ Հայաստան մը Կովկասի մէջ պատճառ պիտի դառնայ որ միշտ ձգտի ընդարձակելու իր սահմանները եւ դառնայ յաւիտենական վտանգ Թուրքիոյ համար: Իսկ ես պատասխանեցի, որ այդ ծրագիրը անկարելի ծրագիր մըն է թէկուզ այն պատճառով, որ այսպէս թէ այնպէս երկու միլիոնի չափ ողջ մնացած հայեր կան այժմ եւ անհնար է զանոնք բոլորն ալ ոչնչացնել, ուստի աւելի լաւ է, որ անոնց գոհացում տրուի, որովհետեւ եթէ նոյնիսկ 100,000 հայեր մնան աշխարհի երեսին, մեզի հանգիստ պիտի չտան երբեք: Եւ վերջապէս, փոքրիկ Հայաստան մը ստեղծելով՝ մենք լուծած կ՛ըլլանք Հայկական Հարցը եւ այդպէս կը ներկայանանք հաշտութեան միջազգային խորհրդաժողովին»[303]:

Այս ամենից Ա. Խատիսյանը եզրակացնում է, որ «Թալեաթ փաշայի տեսակետը հաղթել էր, և «թուրքերը ստեղծեցին փոքրիկ Հայաստանը»[304]:

Այդ էր պատճառը, որ Թալեաթի հետ ունեցած հերթական տեսակցության ժամանակ Ա. Ահարոնյանը անկեղծանում է. «Ձեզ

303 **Խատիսեան Ալ.,** Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, էջ 88-89:
304 Անդ,էջ89;

կվստահեցնեմ, որ Թուրքիո հայերու վիճակները մեզ երբեք չեն շահագրգռել: Մենք եկանք միայն խորհրդակցելու համար Կովկասյան հայերու հանրապետության մասին և որոշելու համար մեր սահմանները ու դիրքը մեր զորավոր դրացին և պաշտպանն եղող Օսմանյան պետության հետ, որու բարեկամական հակումները մենք տեսանք Բաթումում տեղի ունեցած բանակցությունների ժամանակ: Նախ և առաջ մենք կուզենք համաձայնության գալ մեր զորեղ դրացի Օսմանյան տերության հետ, որուն սահմանակից ենք, որմե շատ օգնություններ կսպասենք»[305]:

Հունիսի 22-ին Ա. Ահարոնյանը Թալեաթ փաշային է դիմում նաև հատուկ ուղերձով, որտեղ ասվում էր. «Հայաստանի անկախության գաղափարը, որ օսմանյան պետական մարդկանց երջանիկ ներշնչման ծնունդ է, մեզ թվում է կայսերական կառավարության անկեղծության ու բարյացակամության գրավականը և ապացույցը»[306]:

Իր հերթին Էնվերն էր իրեն համարում Հայոց պետականության «հիմնադիրը»: Ա. Խատիսյանի հետ հանդիպման ժամանակ նա պարծենում է՝ ասելով, որ «ես լուծեցի շատ դժուարին խնդիր մը, ստեղծեցի Հայաստանը, գոհացում տուի Հայերու ազգային պահանջներուն, բայց այդ ըրի այնպիսի ձեւով մը, որ չզոհեցի թրքական հողերէն ոչ մէկ թիզ իսկ[307]»,«... մենք չենք կրնար մտածել սահմաններու (խոսքը ՀՀ սահմանների մասին է- Ա.Հ.) ընդարձակութեան մասին... Ես եւ իմ ընկերներս ստեղծեցինք Հայաստանը եւ ատով գոհացում տուինք Հայերու ազգային ձգտումներուն եւ լուծեցինք Հայկական Հարցը: Միեւնոյն ատեն մենք այդ ըրինք Թուրքիոյ սահմաններէն դուրս, ռուսական հողին վրա, եւ ունեցանք երկու յաջողութիւն. Ա) Ստեղծեցինք Հայաստանը և Բ) Անվթար պահեցինք Թուրքիոյ հողը: Միայն այդ գնով է, որ մենք համաձայնեցանք հաշտուիլ Հայկական Հանրապետութեան գոյութեան հետ... առանց դպչելու հին և նոր Թուրքիոյ հողերուն: Կարսը, Արտահանը եւ Պաթումը նոր միայն վերադարձան իրենց հին հայրենիքին գիրքը»[308]:

Ա. Խատիսյանն ավելի հեռուն է գնում և Էնվեր փաշայի հետ ունեցած զրույցում նշում, որ լավ կլիներ, եթե ամբողջ Հայաստանը դառնար Թուրքիայի նահանգը. «Թուրքիայի սահմաններն ապահովելու համար Ռուսաստանի կողմից, պիտի կապվի և նրա մեջ մտնի

305 ՀԱԱ,ֆ.200,ց.1,գ.13,թ.21:
306 Նույն տեղում թ.21:
307 **Խատիսեան Ալ.,** Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը էջ 102:
308 Անդ, էջ 89:

ֆեդերատիվ կապերով ամբողջ ավտոնոմ Հայաստանը» [309]:

Թե՛ Թալեաթը և թե՛ Էնվերը հաճույքով ունկնդրում էին անհեռատես և միամիտ հայ պատվիրակներին և խոստանում ամեն կերպ «օգնել» հայ ժողովրդին:

Ա. Ահարոնյանն ու Ա. Խատիսյանը հանդիպում են ունենում նաև սուլթանի հետ, որը նրանց վստահեցնում է, որ «ես Հայաստանի կառավարությունը համարում եմ իմ հարազատ զավակը»: Հայ «գործիչներն էլ, չմնալով պարտքի տակ, ստորահաճությամբ պատասխանում են, որ «եթե չլիներ սուլթանը չէր լինի նաև ազատ ու անկախ Հայաստանը»:

Փոքրիկ Հայաստանի թուրքական մտայնությունն արտահայտվում է նաև Կարաբեքիրի հետ Ալեքսանդրապոլի 1920թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերյան բանակցությունների ժամանակ: Ըստ Ա. Խատիսյանի՝ թուրքական ծրագիրը կարելի էր ամփոփել երեք կետերի մեջ. ա) թուրքերը երազում էին Կովկասի մեջ ունենալ իրենց ազդեցության և հովանավորության տակ գտնվող 4 հանրապետություն (Հայաստան, Վրաստան, Ադրբեջան, և Հյուսիսային Կովկաս), որով Թուրքիան կբաժանվի իր ամենասարսափելի թշնամուց՝ Ռուսաստանից, բ) հաշվի առնելով Հայկական հարցի միջազգային բնույթը՝ թուրքերը, ստեղծելով փոքրիկ Հայաստան, կուզեին գոհացում տալ աշխարհի հանրային կարծիքին և գ) Հայաստանի Հանրապետության ստեղծումով թուրքերը կարող էին այնտեղ հավաքագրել Օսմանյան Թուրքիայում ցեղասպանությունից հրաշքով փրկված հայության բեկորներին[310] Արևմտյան Հայաստանը վերջնականապես հայաթափելու համար:

Լոզանի 4-ամսյա բանակցությունների ընթացքում Իսմետ փաշան տարբեր առիթներով 22 անգամ կրկնում էր, որ Հայկական հարցը վերջնականապես լուծված է իրենց կողմից Հայաստանի Հանրապետության ստեղծումով[311]:

Հայոց պետականության հաստատման հարցն ամբողջության մեջ քննելու և ճիշտ հասկանալու համար Հայաստանի Հանրապետության ստեղծման թուրքական ծրագրին զուգընթաց անհրաժեշտ է նաև տարբերակել, զատորոշել, իրար հետ չկապել և իրար հետ չշփոթել 1918 թ. Մայիսյան հերոսամարտերը և 1918թ. մայիսի 28-ի անկախության ակտը՝ ըստ արժանվույն բնորոշելու համար յուրա-

309 Անդ, էջ 79:
310 Անդ., էջ 89:
311 Անդ., էջ 89-90:

քանչյուրի պատմական արժեքը:

Բանն այն է, Թուրքերի կողմից նախածրագրված և մայիսի 28-ին ստեղծված Հայաստանի Հանրապետության նպատակն էր խափանել Լենինի 1917թ. դեկտեմբերի 29-ի Արևմտյան Հայաստանի մասին հրովարտակի գործադրումը և կանխել արևմտահայոց հողային պահանջատիրությունը:

Հաշվի առնելով հայ ժողովրդի փայլուն հաղթանակը Սարդարապատում 1918թ. մայիսի 24-ին և 25-ին, երբ կատաղի կռիվների արդյունքում թուրքերը պատրաստվում էին փախուստի, Բաթումի թուրքական պատվիրակությունը (Խալիլ) մայիսի 26-ի երեկոյան (ժ. 20-ին) Անդրկովկասյան Սեյմի պատվիրակությանն է հանձնում իր վերջնագիրը՝ պահանջելով 72 ժամվա ընթացքում ընդունել սահմանների ստորագրման մասին իրենց առաջարկը[312]:

Չհամաձայնելով վերջնագրի պայմաններին՝ թուրք-գերմանական-վրացա-մուսավաթական գաղտնի դավադրության արդյունքում մայիսի 26-ին լուծարվում է Սեյմը[313], և նույն օրը հռչակվում է նախ Վրաստանի, իսկ մայիսի 27-ին՝ Ադրբեջանի անկախությունը: Հայաստանը մնում է մենակ և ինչպես վրացական պատվիրակության անդամներից պրոֆ Ջ. Ավալովն է գրում, «հայերն են միայն մեջտեղը՝ մենակ, անբարեկամ, անպաշտպան, ամենքից լքված, զոհ հարևանների դավաճանության…»[314]:

1918թ. մայիսի 28-ին «անկախություն» ստացավ նաև Հայաստանը: Լեոն նշում է, որ այս ծաղրական հանրապետությունն էլ իհարկե ժամանակավոր խաղ էր, քանի որ Կ.Պոլսում թյուրքերը հրատարակել էին Այսրկովկասի քարտեզը, որի վրա «այլևս Հայաստան չէր մնում»[315]:

Սարդարապատի հաղթական ճակատամարտը մնաց կիսատ և չհասավ իր հավանական նպատակին: Հայկական բանակի երկրորդ առաջխաղացումը կանխելու նպատակով թուրքական հրամանատարությունը գործողության մեջ դրեց «անկախ» Հայաստանի գաղափարը: Վճռական հարվածից առաջ, երբ հայ աշխարհազորայինները պատրաստվում էին ազատագրել թուրքերի կողմից 1918թ. մայիսի 15-ին ապօրինաբար բռնազավթված Ալեքսանդրապոլը և մտնել նույնիսկ Կարսի մարզ, իսկ Անդրանիկը պատրաստվում էր

312 **Խատիսեան Ալ.,** Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968, էջ 220:
313 **Վրացեան Ս.,**Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 153:
314 Անդ, էջ 156:
315 **Լեո,** Անցիալից. Հուշեր, թղթեր, դատումներ, Թիֆլիս, 1925, էջ 404

Ջուլֆայի վրայով շարժվել դեպի Պարսկաստան և Վան, գեներալ Մ. Սիլիկյանին հետ կանգնեցրեց Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի կողմից մայիսի 28-ի պարտադրված գեներալ Թ. Նազարբեկյանի զինադադարի կոչը: Մի պահ նույնիսկ Մ. Սիլիկյանը մտածում էր մերժել Թ. Նազարբեկյանի հրամանը, քանի որ թուրքական բանակը գլխիկոր նահանջում էր: Այս ամենը հաստատում է Բաթումում թուրքական պատվիրակության ղեկավար Խալիլն իր հուշերում[316]: Իսկ Վեհիբ-Մահմեդը խոստովանում է. «Կը պատրաստուէինք ետ քաշուիլ՝ Հայ ժողովուրդի դիմադրութեան առջեւ՝ լքելով Ալեքսանդրապոլը եւ նոյնիսկ Կարսը»[317]:

Եվ մինչ Մ. Սիլիկյանը 1918թ. մայիսի 28-29-ին նախապատրաստվում էր ընդհանուր առաջխաղացման,[318] շուտով հեռագիր ստացվեց այն մասին, որ առանց ժողովրդի կամքը և կարծիքը հաշվի առնելու Ա. Խատիսյանի, Հ. Քաջազնունու, Մ. Պապաջանյանի կողմից Բաթումում հունիսի 4-ին թուրքերի պահանջած «անկախ» Հայաստանի և Թուքիայի միջև ստորագրվել է Հայոց դատը թաղող «խաղաղության և բարեկամության» դաշնագիրը[319], որտեղ «ծովից ծով» առասպելական Հայաստանի փոխարեն ստեղծվում է «թզուկ» մի Հայաստան, որը փաստորեն հանդիսանում էր սուլթանական Թուրքիայի մի փոքրիկ գավառը[320]: Այդ այն դեպքում, երբ մայիսի 29-ին Մ. Սիլիկյանը ժողովրդին և բանակին ուղղված իր երկրորդ կոչում հիշեցնում էր, որ «մենք պէտք է յետ առնենք Ալեքսանդրապոլը... եւ ապա միայն թուրքերի հետ բանակցութեան մէջ մտնենք հաշտութիւն կնքելու համար»[321]:

Հայաստանին թողնվում էր մի աղճատված տարածք, այն դեպքում, երբ Սարդարապատի հաղթանակով հայկական բանակի ազատագրած տարածքը կրկնակի գերազանցում էր այն[322]:

Հայ ժողովրդին ուղղված կոչը փաստում էր մի կարևոր հանգամանք, այն որ հայկական բանակի հրամանատարությանը հայտնի

316 **Վեհապետեան Թ.,** Լուսարձակ, մեր անցեալ եւ ներկայ հանրային կեանքին վրայ, Ե. Գիրք, Պեյրութ, 1995: էջ 273:
317 **Տեղակալ Ավետեան Մ**.Յուշամատեան եւ Ջօր. Անդրանիկ,Փարիզ 1954, էջ 193:
318 **Մկրտչյան Վ**. Սարդարապատի հերոսը. գեներալ Մովսես Սիլիկյան, Երևան, 2012, էջ26-27:
319 **Կէօրկիզեան Ա.,** Անմոռանալի յուշեւ, Մեր ազգային գոյապայքարը 1915-1922-ի զուլումի տարիներուն, Պէյրութ, 1967, էջ 223:
320 **Բադալյան Խ.Հ.,** Գերմանա-թուրքական օկուպանտները Հայաստանում 1918 թվականին, Երևան, 1962, էջ 38:
321 **Թուրշյան Հ.,** Սարդարապատի հերոսամարտը, էջ 218:
322 **Աֆանասյան Ս**., Սարդարապատի հաղթանակը (Հայաստան, մայիս 1918), Երևան, 1991, էջ 70:

էին Բաթումի բանակցությունների ժամանակ թուրքերի ներկայացրած պահանջները, և ճիշտ հակառակը բանակի հրամանատարության վերաբերմունքի մասին պետք է տեղյակ լինեին Բաթումում գտնվող ազգային խորհրդի ներկայացուցիչները[323]:

Այսպիսով, թուրքերը հաշվի առնելով հայերի հակահարձակման վտանգը՝ շտապեցին ստեղծել «անկախ» Հայաստան Արևելյան Հայաստանի մի փոքր տարածքում՝ Օսմանյան Թուրքիային հողային կորուստներից զերծ պահելու համար: Ս. Վրացյանը խոստովանում է, որ հաշտության բանակցություններ վարելու համար նախապայման էր դրված անկախության հայտարարությունը[324]:

Այս ամենից հետևում է, որ եթե Մայիսյան հերոսամարտերը ազգային ինքնաբուխ դրսևորումներ էին, մեր ժողովրդի տարած փայլուն հաղթանակները, հայ ժողովրդի միասնականության փաստի արտահայտումը և 1915թ. վրիժառության փափագը, ապա մայիսի 28-ը Թուրքիայի կողմից հրահրված, պարտադրված և քողարկված որոշումն էր և Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհրդի ձեռնարկած քայլը:

Մայիսյան հերոսամարտերի փառքը պատկանում է արևմտահայ և արևելահայ ժողովրդին, բովանդակ հայության համաժողովրդական շարժմանը: Ըստ Դ. Անանունի՝ հենց Սարդարապատի և Ղարաքիլիսայի ճակատամարտերի հետևանքով Թուքիան հայերին թույլ տվեց նստել բանակցությունների սեղանի շուրջ Բաթումի կոնֆերանսում[325]: Մինչդեռ մայիսի 28-ի ակտը պատկանում է միայն Թիֆլիսի Արևելահայ ազգային խորհրդին:

Հետևաբար, Սարդարապատի հերոսամարտը, որն անուղղակիորեն ապահովեց Հայաստանի առաջին Հանրապետության կայացումը, ոչ միայն աղերս չունի մայիսի 28-ի ակտի հետ, այլև մայիսի 28-ի «անկախության» հայտարարությունը մահացու հարված եղավ Սարդարապատի հաղթանակով ակնկալվող Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության և արևմտահայոց արդար դատի իրագործման դեմ՝ հայությանը պարտադրելով գոհանալ թուրքերի կողմից առաջարկված այսօրվա փոքրիկ հողամասով:

Իսկ Թիֆլիսի Արևելահայ ազգային խորհրդը ճարտարորեն իրար է կապել այդ երկու իրադարձությունները, որպեսզի Սարդարապատի հաղթանակի փայլը տարածվի մայիսի 28-ով հյուսված «անկա-

323 **Պետրոսյան Վ.,** Հայաստան. 1918 թվական, Երևան, 2014, էջ176:
324 **Վրացեան Ս.,**Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 161:
325 **Անանուն Դ.,** Ռուսահայերի քաղաքական զարգացումը, հ. 3, Վենետիկ, 1926, էջ 61:

խության» վրա և քողարկվի թափանցիկ այդ ճշմարտությունը:

Դժվար է իհարկե միանգամից այս անճշտությունները սրբագրելը, սակայն հուսով ենք և վստահ, որ ամենամոտ ապագայում Առաջին Հանրապետության ստեղծման պատմության մեջ պետք է տեղ գտնի ոչ միայն պատմական ճշմարտությունն, այլև ժամանակին գործած քաղաքական սխալներից ձերբազատվելու գիտակցումը և փորձառության դասերը հաջորդ սերունդներին փոխանցելու կարևորությունը:

SUMMARY
ON THE ESTABLISHMENT OF THE REPUBLIC OF ARMENIA1918

AVETIS HARUTYUNYAN

In the article is being discussed the question of Turkish plan of the creation of the first Republic of Armenia in 1918. According to this plan the establishment of the Armenian statehood in 1918 was the gift of the turkish governors. But the heroic battles and great victories of the Armenian people in May 1918 destroyed this plan.

Key words: *Republic of Armenia, Sardarapat, independence, Dashnaktsutyun, Turkish project.*

РЕЗЮМЕ
О СОЗДАНИИ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

АВЕТИС АРУТЮНЯН

В статье рассматривается вопрос о планах Турции по созданию Республуки Армении в 1918г.. В частности, согласно этому плану провозглашение Армянской государстенности в 1918г. был даром турецких правителей. Но майские героические бои и великие победы армянского народа в 1918г. разрушил этот план.

Ключевые слова*: Республука Армения, Сардарапат, независимост, Дашнакцутюн, турецкий проект.*

ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ ՄԱՆԴԱՏԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍԻՐԻԱՅՈՒՄ 1920-1930-ԱԿԱՆ ԹԹ. և ԹՈՒՐՔ-ՍԻՐԻԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

ԱՐՄԱՆ ՌԱՖԻԿԻ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ
ՀՊՄՀ համաշխարհային պատմության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի դոցենտ, պ. գ. թ.

Բանալի բառեր՝ *Ֆրանսիա, Մերձավոր Արևելք, Սիրիա, մանդատային քաղաքականություն, Անկարայի պայմանագիր, թուրք-սիրիական սահմանագծում, Ազգերի լիգա, Ալեքսանդրետի սանջաք, Ժնևյան համաձայնություն:*

Մերձավոր Արևելյան տարածաշրջանը տասնամյակներ շարունակ եղել և այսօր էլ համարվում է միջազգային հարաբերություններում բազմաշերտ հակասություններով հագեցած գոտի, որտեղ բախվում են ինչպես միջազգային հիմնական դերակատարների, այնպես էլ տարածաշրջանային մի շարք երկրների շահերը: Այստեղ, կարելի է առանձնացնել Թուրքիային, որն ամեն ինչ անում է Մերձավորարևելյան տարածաշրջանում առանցքային դերակատարում ստանձնելու համար: Այս համապատկերում առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Սիրիայում 1920-1930-ական թթ. Ֆրանսիայի մանդատային իշխանությունների վարած քաղաքականության, թուրք-սիրիական հարաբերություններում առկա մի շարք սահմանային վիճահարույց խնդիրների բազմակողմանի ուսումնասիրումը, առավել ևս որ երկկողմ հարաբերությունների վատթարացման որոշ արմատներ գտնվում են դեռ 1920-1930 ական թթ ծավալվող դեպքերի մեջ: Վերջին շրջանում Սիրիայի շուրջ ծավալվող իրադարձությունները և հատկապես թուրք-սիրիական սահմանին օրեցոր աճող լարվածությունն առավել արդիական է դարձնում վերոնշյալ հիմնախնդիրների համակողմանի և խորքային վերլուծությունը:

Դեռ Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո Անգլիայի ղեկավար շրջաններն իրենց քաղաքականությամբ հասկացնել տվեցին իրենց դաշնակից Ֆրանսիային, որ չեն պատրաստվում հետևել պատերազմի տարիներին կնքված համաձայնագրերին, որի առաջին դրսևորումը թերևս կարելի է համարել Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի վերանայումը: Վերջինս ստորագրվել էր Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի միջև, ըստ որի Արևմտյան Սիրիան, Լիբանանը, Կիլիկիան և Հարավ-Արևելյան Անատոլիայի մի մասը անցնում էին Ֆրանսիայի վերահսկողության տակ /այսպես կոչված 'կապույտ

գոտի'/: Արևելյան Սիրիան և Մոսուլի վիլայեթը ևս ընդգրկվում էին ֆրանսիական ազդեցության գոտու մեջ /Ա գոտի[326]/ : Այս համաձայնագրի իրագործումը ֆրանսիական դիվանագիտությունը իր համար գերխնդիր էր համարում, սակայն չկարողացավ այն «անվնաս» պահպանել, և հարկադրված գնաց նրա մասնակի վերանայմանը՝ Մեծ Բրիտանիային զիջելով Պաղեստինը և Իրաքը, այդ թվում Մոսուլի նավթային շրջանները:

Ինչպես գիտենք, 1921 թ. Անկարայի պայմանագրով նախատեսված մի քանի սկզբունքներ ամրագրվեցին նաև Լոզանի համաժողովի որոշումներով՝ ֆրանսիական զորքերի դուրս բերումը Կիլիկիայից, թուրք-սիրիական սահմանագծում, Ալեքսանդրետի սանջաքի կառավարման հատուկ կարգավիճակի որոշում: Սակայն ֆրանս-թուրքական հարաբերութուները դրանով չկարգավորվեցին: Ժամանակ առ ժամանակ բռնկվում էին սուր վեճեր՝ մերթ կապված թուրք-սիրիական սահմանիգծման, մերթ էլ օսմանյան պարտքի մարման շուրջ: Այդուհանդերձ, պարբերաբար թե Ֆրանսիան, և թե Թուրքիան առիթը բաց չէին թողնում նշելու, որ «կողմերը իրար հանդեպ բարեկամական զգացումներ են տածում և փոխադարձ շահերի բարեհաջող լուծումը չի ուշանա»[327]: Երբ 1925 թ. նոյեմբերին ֆրանսիական կառավարությունը Սիրիայի նոր բարձրագույն կոմիսար նշանակեց Անրի դը Ժուվենելին, Սիրիայում, ինչպես նաև Ալեքսանդրետի սանջաքում հույսեր արթնացան, որ Ֆրանսիան կվարի ավելի ժողովրդավարական քաղաքականություն: Նոր բարձրագույն կոմիսարը հարկադրված էր դիմել որոշ զիջումների: 1926 թ. մայիսին նա համաձայնեց ստեղծել սիրիական ազգային կառավարություն և խոստացավ հրավիրել Սահմանադիր ժողով, մշակել սահմանադրություն, ներում շնորհել և այլն: Սակայն, ինչպես ցույց տվեցին հետագա դեպքերը, դա արվել էր ժամանակ շահելու և ապստամբական շարժումը ճնշելու նպատակով : Նշենք նաև, որ Սիրիայում ֆրանսիական մանդատի հաստատումից ի վեր արաբ ժողովուրդը չէր դադարել պայքարելուց և բազմիցս ընդվզում էր ֆրանսիական մանդատային իշխանությունների կամայականությունների դեմ, թեև ֆրանսիական վարչական շրջանները հավաստիացնում էին, որ,

326 Անգլիային էր մնում Քիրքուկի սանջաքի մի մասը: Claude P., La Syrie, Paris, 1977, p. 137.

327 Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ /Մատենադարան/ : Այլևայլ հեղինակների արխիվ, թղթ. 240 11, Սուրիական մամուլ, օրաթերթ, 02.10.1924. համար 4, Հալեպ:

«Սիրիայի և Լիբանանի մեջ կացությունը գոհացուցիչ է»[328]:

Ֆրանս-թուրքական բնականոն հարաբերությունների հաստատման ճանապարհին տարիներ շարունակ լուրջ տարաձայնություններ էր առաջացնում հատկապես թուրք-սիրիական սահմանագծման հարցը:

Մուդրոսի զինադադարից հետո Բաղդադի երկաթուղու մի մասում, որը սահմանակից էր Սիրիային, անգլիական զորքերը փոխարինվեցին ֆրանսիականով: Քեմալական շարժման զարգացումը և մասնավորապես Կիլիկիայում թուրքական պարտիզանական ջոկատների գործունեությունը ստիպում էր ֆրանսիացիներին ազատել հյուսիսային ճանապարհի մի մասը՝ մինչև Ենիչե: «Այդպիսով, որպեսզի Բաղդադի երկաթուղային ճանապարհը ամբողջությամբ մնա Թուրքիայի տիրապետության տակ, Անկարայի կառավարությունը ցանկանում էր նաև իր համար ապահովել Մեյդան Էքբեզ-Մյուսլիմիե-Չոբան բեյ հատվածը՝ սեպի նման խրվելով սիրիական տարածքների մեջ»[329]: Հասկանալի է, որ այդպիսի պահանջները բոլորովին անընդունելի էին ֆրանսիացիների համար: Ֆրանսիացի հեղինակներ Ռ. Գոնտո-Բիրոնը և Լը Ռեվերանը իրավացիորեն գրում են, որ «Լոզանի պայմանագրով հաստատված սահմանագիծը Ֆրանսիայի համար մեծ վտանգ է պարունակում: Այդ սահմանով է անցնում Բաղդադի երկաթուղագիծը, ընդ որում, այդ ճանապարհի սկիզբը և վերջը գտնվում են թուրքերի ձեռքին»[330]:

Արդյունքում, 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին Անկարայում ստորագրված ֆրանս-թուրքական պայմանագրի 8-րդ հոդվածով թուրքական կողմը իրավունք ուներ իրականացնել իր զորքերի տեղափոխումը Նուսեյբինի և Ջեզիրե իբն Օմարի միջև ընկած հին ճանապարհով: Սակայն ֆրանսիացիները Բոզանտի-Նուսեյբին երկաթուղու կառավարման անվան տակ, հաշվի առնելով, որ թուրքական կողմը լրջորեն շահագրգռված է երկաթուղու բնականոն գործելու հարցում , մինչև Նուսեյբին ամբողջովին դադարեցրեցին թուրքական շարժակազմերի տեղաշարժը՝ հիմնավորելով, որ վերջինիս շահագործումը կարող են իրականացվել միայն կապիտալ վերանորոգումից հետո, և քանի որ անհրաժեշտ միջոցներ չունեն, ապա վերանորոգումը կհաջողվի,

328 Նույն տեղում, Սուրիական մամուլ, օրաթերթ, 07.11.1924, համար 9, Հալեպ
329 Мельник А., Франко-турецкий конфликт, Международная жизнь, 1929, N 1, стр. 46.
330 R. de Gontant Biron et le Re've'rent. D'Angora a՝ Lausanne. Les etapes d'une d' e'che'ance/, Paris, 1924. ¿ç 226:

եթե թուրքերը վճարեն նախկին պարտքերը[331] /խոսքը վերաբերում էր օսմանյան պարտքերին, Ա. Մ./: Դրա հետ մեկտեղ, անգլիացիների ճնշման տակ ֆրանսիացիները հայտարարեցին, որ թուրքերին վերապահված տարանցիկ ռազմական փոխադրումները կատարելու իրավունքը պետք է սահմանափակվի: Դրանով ֆրանսիացիները ուզում էին մեկուսացնել թուրքական զորքերին՝ Մեյդան Էքբեզ-Չոբան բեյ տեղափոխելուց հետո ոչ թե քրդական խռովության շրջանում, այլ Իրաքի սահմանի մոտ, /այդ պահին Մոսուլի հակամարտությունը սաստիկ սրել էր անգլո-թուրքական հարաբերությունները/:

Թուրք-սիրական սահմանային հաջորդ վիճելի հարցը, որը 1921 թ. պայմանագրով մնացել էր չլուծված, Նուսեյբինի և Ջեզիրե իբն-Օմարի միջև սահմանային գծի որոշումն, որն էլ հանգեցրեց ֆրանսթուրքական հարաբերությունների լարվածության աճին: Ինչպես արդեն նշել ենք, Նուսեյբինի և Ջեզիրե իբն Օմարի միջև սահմանը Անկարայի պայմանագրի 8-րդ հոդվածի համաձայն, պետք է անցներ «հին ճանապարհով»: Ստացվել էր այնպես, որ< <հին ճանապարհի» տակ թուրքերը և ֆրանսիացիները հասկանում էին երկու տարբեր գծեր: Թուրքական տարբերակով այն անցնում էր մոտավորապես փաստացի սահմանով, իսկ ֆրանսիացիները պնդում էին, որ «հին ճանապարհը» անցնում էր այն նույն գծից հյուսիս, որը թուրքական զորքերը զբաղեցրել էին մինչև 1922 թ: Այս տարածքը, բացի նրանից, որ շատ կարևոր ռազմավարական նշանակություն ուներ /ելք դեպի Տիգրիս/, այլև, այդ հատվածի մոտիկությունը Մոսուլին նավթային մեծ հնարավորություններ էր բացում:

Այդ փուլում ֆրանսիական կառավարությունը՝ կապված Սիրիայում առկա ներքին ճգնաժամի հետ, չէր կարող հաշվի չառնել նաև ֆրանս-թուրքական հակամարտության խորացման սպառնալից հետևանքները: 1925 թ. հուլիսի 18-ին Ջաբալ Դրուզում՝ Սուլթան ալ-Աթրաշի գլխավորությամբ սկսվեց հակաֆրանսիական ապստամբություն, որը կարճ ժամանակ անց տարածվեց գրեթե ողջ Սիրիայում՝ լուրջ դժվարություններ առաջացնելով ֆրանսիական իշխանությունների համար : Ապստամբները պահանջում էին «միացնել սիրական վարչական շրջանները, ստեղծել միասնական Սիրիա, որից հետո օգնել Սիրիային մտնել Ազգերի լիգա»[332] : Արդյունքում, ֆրանսիացի բարձրագույն կոմիսար նշանակվեց Ա.Ժուվենելին, որն էլ բանակցությունների մեջ մտավ սիրիական ազգային պատվիրակության հետ:

331 Մանրամասն տես՝ Jeniay H., Jeni Osmanli Borçlare Tarihi, Istanbul, 1964.
332 Երևան, Փարիզ, 23 06. 1926:

Ի վերջո ֆրանսիական կողմին հաջողվեց կոտրել ապստամբների դիմադրությունը և 1927 թ. գարնանը՝ մեծ ջանքերի գնով ճնշել ապստամբության գլխավոր կենտրոնները:

Երկկողմ հարաբերությունների կարգավորման հերթական փորձը Սիրիայում Ֆրանսիայի բարձրագույն կոմիսար Անրի դը Ժուվենելի այցն էր Անկարա՝ թուրքական կառավարության հետ սահմանային հարցերի շուրջ ամբողջական բանակցելու համար: Արդյունքում, փետրվարի 18-ին ձեռք է բերվում բարեկամության մասին թուրք-ֆրանսիական համաձայնագիր ստորագրելու պայմանավոր-վածություն: Ուշագրավ է, որ այս համաձայնագիրը, որը վավերացվում է 1926 թ. փետրվարի 18-ին, ստորագրվեց դրանից ավելի քան երեք ամիս հետո՝ մայիսի 30-ին, երբ Մոսուլի հակամարտությունը փաստացի կարգավորվել էր[333]: Արդեն Անկարայի համաձայնագրի վավերացումից 5 օր անց Ֆրանսիական կառավարությունը Ազգերի լիգայի մանդատային մշտական հանձնաժողովին տեղեկացնում է, որ պաշտպանում է Ֆրանկլեն Բույոնի պայմանագրի 10-րդ հոդվածի իր հիմնավորումները և կտրականապես հայտարարում, որ ոչ մի դեպքում երկաթուղու սիրիական հատվածը թուրքերը չեն օգտագործի Իրաքի դեմ ինչ-որ ռազմական գործողություն իրականացնելու համար: Այդպիսով ֆրանսիացիները փորձում էին չեզոքացնել անգլիացիների դժգոհությունը՝ կապված Ա. Ժուվենելի և թուրքական կողմի միջև «գաղտնի պայմաններում» ընթացող բանակցությունների հետ: Մոսուլի ճգնաժամի օրերին ֆրանսիական մամուլը և քաղաքական շրջանները դաշնակից Անգլիայի հետ համատեղ սկսեցին մեղադրել Թուրքիային՝ պատերազմ նախապատրաստելու մեջ[334]:

Արդյոք դա նշանակում էր, որ թուրքական հարցում Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև իրականում գոյություն ուներ միասնական ճակատ, հաջողվել էր արդյոք լիովին չեզոքացնել այն հակասությունները, որոնք Թուրքիայի հետ հարաբերություններում, սկսած Սևրից, գոյություն ունեին Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև: Մեր կարծիքով, Ֆրանսիայի «բարեկամ» Անգլիայի հետ համաձայնեցված քաղաքականության պատճառները բացատրվում է ոչ թե Անգլիայի հետ դաշնակցային սերտ հարաբերությունների, կամ թուրքական հարցում տարաձայնությունների հարթման գործոններով, այլ միայն այդ տարածաշրջանում բրիտանական դիվանագիտության ազդեցիկ և հաստատուն դիրքով, ինչպես նաև Անգլիայից ակնկալվող աջակ-

333 Baskin O., Türk diş Politikasi, Cilt, 1, Istanbul, 2001, Iletesim Yayinlari. p. 278:
334 Гурки-Кряжин В. Мосул и Ирак, Международная жизнь. Москва, 1926, N 1, с. 41.

ցությամբ: Ուշագրավ է, որ անգլիական մամուլը[335] պարբերաբար «հիշեցնում» էր, որ Սիրիայի մանդատը Ֆրանսիան ստացել է Ազգերի Լիգայից և այդ մանդատի թեկուզ և ամենաչնչին շեղումը պետք է կատարվի Ազգերի լիգայի թույլտվությամբ: Սրանով պետք է պայմանավորել նաև սկզբնական շրջանում սահմանային խնդիրների հետ կապված ֆրանսիական կողմի որդեգրած կոշտ դիրքորոշումը:

Ինչևէ, 1926 թ. մայիսի 30-ին Թ.Ռյուշտու բեյի և Անկարայում Ֆրանսիայի դեսպան Ա. Սարրոյի միջև ստորագրվում է ֆրանս-թուրքական «բարի դրացիության համաձայնագիր»[336], որը Լոզանի հաշտության համաձայնագրից հետո առաջին լուրջ փաստաթուղթն էր Ֆրանսիայի և Թուրքիայի միջև:

Կարևոր էին հատկապես պայմանագրի 1-ին հոդվածով նշվում էր, որ Թուրքիայի Հանրապետության և այն երկրների միջև, որոնք եղել են Օսմանյան կայսրության նախկին տարածքներ ու անցել են Ֆրանսիայի մանդատի տակ, պետք է լինեն բարեկամական և բարիդրացիական հարաբերություններ և այդ պայմանագրով որոշված սահմանները լինելու էին անխախտելի[337]: Պայամանգրի հոդվածներով կանոնակարգվում էր թուրք-սիրիական սահմանագծման հարցը: Սակայն երկկողմ համաձայնագրով թուրք-ֆրանսիական տարաձայնությունները[338] կապված սիրիական սահմանի հետ, չվերացան: Ջեզիրեի և Նուսեյբինի միջև սահմանային գիծը որոշվեց միայն 1930 թ., երկարատև բանակցություններից հետո:

Ինչ վերաբերում է «հին ճանապարհի» հարցին, այն կրկին մնաց չլուծված, քանի որ ֆրանսիացիները կտրականապես մերժեցին թուրքերի ընդունած որոշումները: Դրա համար էլ պայմանագրում այդ հատվածի հարցը վերջնական լուծում չստացավ և պահպանվեց նախկին հրահանգը այն մասին, որ սահմանային գիծը անցնելու է հին ճանապարհով և երկու կողմերն էլ ունենալու էին հավասար իրավունքներ այդ ճանապարհի օգտագործման ժամանակ: Թ. Ռյուշտու բեյը առաջարկեց նաև ստեղծել հատուկ հանձնաժողով՝ սահմանների բնույթը որոշելու համար, որը կազմվելու էր երկու կողմերի ներկայացուցիչներից և դիտորդներից:

335 Մանարամասն տես՝ Gabriel P., Deux Annees au Levant, Paris, 1952, p.49-50:
336 Երևան, Փարիզ, 04. 06. 1926:
337 Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ /Մատենադարան/ : Այլևայլ հեղինակների արխիվ, թղթ. 240 11, Սուրիական մամուլ, օրաթերթ, 10.10.1924. համար 7, Հալեպ:
338 Բոզկուրտ-Լոտուս՝ վեճի կետ կապված մանրամասն տես Yllmaz. V., Siyasi Tarih, Istanbul, 1998, s. 210-215.

Այդպիսի հանձնաժողով ստեղծվեց 1927 թ. վերջին դանիացի գեներալ Էռնստի գլխավորությամբ: Սակայն շատ չանցած, /1928 թ. հունվարի 10-ին/ հանձնաժողովը դադարեցրեց իր աշխատանքները: Քանի որ հանձնաժողովի նախագահ գեներալ Էռնստը խոսեց ֆրանսիացիների օգտին, ուստի Անկարայի կառավարությունը հրաժարվեց ճանաչել հանձնաժողովի անդամների, /հատկապես ֆրանսիական կողմի/ որոշումները: Ավելին, թուրքական «Հաքիմիյեթի միլլիեն»թերթը գրում է.

«Ճանապարհների հարցը թեև տրվել է հանձնաժողովին, բայց այդ փաստը, որ հանձնաժողովի չեզոք նախագահը սեփական նախաձեռնությամբ հանդես եկավ դատավորի դերով, հակասում է համաձայնագրի դրույթներին: Դրա համար հռչակագրի վերաբերյալ տեքստը, որ մեզ հայտնի է՝ ոչինչ չի նշանակում: Այստեղից էլ բխում է, որ իրավարարի որոշումով այդ հարցը չի լուծվել: Թուրքերի դիրքորոշումը հիմնավորված է, և ոչ 1926թ մայիսի 30-ի պայմանագրի 2-րդ հոդվածը, ոչ էլ Ռյուշտու բեյի պայմանագրին կցված նոտան չեն պարտավորեցնում կողմերին ենթարկվելու հանձնաժողովի նախագահի որոշմանը»[339]:

1928թ ամռանը Թուրքիայի և Ֆրանսիայի միջև վեճը էլ ավելի սրվեց՝ կապված միջազգային հարաբերություններում ծավալվող իրադարձությունների հետ: Մի կողմից անգլո-ֆրանսիական «սրտագին համաձայնության» ուրվագծվող վերածնունդը, մյուս կողմից «հին ճանապարհի» կարևորության փաստը, Ֆրանսիային դարձնում էին ավելի անդրդվելի: Իսկապես, Նույսեյբինի և Ջեզիրե իբն Օմարի միջև ընկած վիճելի տարածքը մեծ արժեք էր ներկայացնում ոչ միայն ֆրանսիացիների, այլև անգլիացիների համար, քանի որ այն գտնվում էր Իրաքի սահմանի մոտ: Սահմանի անցկացումը / ֆրանսիական տեսակետի համաձայն՝ հյուսիսային տարբերակով/ այդ կետով և վիճելի հատվածից թուրքական զորքերի դուրսբերումը կուժեղացներ ֆրանսիացիների ռազմավարական դիրքերը: Դրա համար էլ Ֆրանսիան այս հարցում հանդես էր բերում մեծ համառություն: Մյուս կողմից էլ Թուրքիայի միջազգային դիրքերի ամրապնդումը վերջինիս հնարավորություն տվեց ֆրանսիացիների դեմ հանդես բերել վճռականություն:

Չնայած, ինչպես նշում են թուրք հեղինակները, «1925 թ. և 1930 թ. պայմանագրերի ստորագրումը Անգլիայի և Ֆրանսիայի հետ բա-

339 Նույն տեղում, էջ 48

րեկամական օղակ ստեղծեց երկրի շուրջ, սակայն ֆրանս-թուրքական հարաբերությունները դեռևս հեռու էին բարեկամական լինելուց»[340]:

Մայիսի 14-ին թուրքական վերոհիշյալ «Հաքիմիեթ միլլիեն» գրում է, որ Ֆրանսիան վերջին ժամանակաշրջանում, որը «նախկինում թուրքական օրինական պահանջներին՝ կապված հարավային սահմանի հետ, վերաբերվում էր բարի ցանկությամբ, սկսել է հանդես բերել ինչ որ համառություն: Տարօրինակ է,- ընդգծում է թերթը, - որ այն ժամանակ բոլոր մնացած երկրները կարող էին կարգավորել իրենց սահմանային հարցերը Թուրքիայի հետ, սակայն Ֆրանսիան մինչև այժմ դա չի արել»[341]: Իրադարձությունների նման զարգացումը ֆրանս-թուրքական հակամարտությունը կարծես դուրս էր բերում սահմանային վեճի շրջանակներից: Արդեն 1928 թ. փետրվարին թուրքական մամուլը հանդես եկավ սիրիաբնակ թուրքերի գույքային պահանջների մասին հայտարարությամբ[342]:

Իրադրությունը ավելի սրվեց, երբ ֆրանսիացիները հրաժարվեցին ընդունել թուրքերի տեսակետը սահմանային հարցերի վերաբերյալ և որոշեցին ավելի լուրջ միջոցներով ճնշում գործադրել Անկարայի վրա: Հենվելով նոր «սրտագին համաձայնության» վրա, Ֆրանսիան իր արևելյան քաղաքականության մեջ սկսում էր ակնհայտորեն օգտագործել Անգլիայի հիմնական մեթոդները՝ հրահրելով սահմանային ցեղերի խռովություններ թուրքերի դեմ:

1928թ ամռանը և աշնանը թուրք-սիրիական սահմանի վրա նկատվում էր քրդերի գործողությունների անսպասելի աշխուժացում: Թուրքական մամուլը որպես Սիրիայի կողմից թուրքական սահմանի վրա հարձակման կազմակերպիչներ մատնանշեց ֆրանսիացիներին՝ ընդգծելով որ «Ֆրանսիան և Անգլիան ձգտում էին քրդերի դժգոհությունները օգտագործել իրենց շահերի համար»[343]:

«Թայմսը»1928 թ. դեկտեմբերի 1-ի համարում, անդրադառնալով ֆրանս-թուրքական հարաբերություններին, մեջբերում է Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Թ. Ռյուշտուի հարցազրույցը. «Նախ և առաջ ես պետք է նշեմ, որ մենք չենք սպառնում ո՛չ ինչ որ մեկին,

340 Baskin O., նշվ. աշխ, էջ 62

341 Мельник А., Франко-турецкий конфликт, Международная жизнь. 1929г. N 1, стр. 49.

342 Սիրիաբնակ թուրքերի գույքային պահանջների և Թուրքիայի ուսումնական հաստատություններում Ֆրանսիայի վարած քաղաքականության մասին տես նաև Baskin O., նշվ. աշխ, էջ 280:

343 Миллер А., Актуальные проблемы новой и новейшей истории Турции, Москва, 1983, стр. 75.

ոչ էլ մի թիզ հողի: Փոխարենը մենք ցանկանում ենք հետամուտ լինել մեր տարածքների նկատմամբ պահանջների հրաժարումից: Այդպիսին է թուրքական թեզը»[344]:

Երկարատև բանակցություններից հետո, 1929 թ. հունիսի 22-ին Թ. Ռյուշտուն և Անկարայում Ֆրանսիայի դեսպան կոմս դը Շամպրիոնը ստորագրում են համաձայնագիր, ըստ որի.

Մերսին-Ադանա երկաթուղին հանձնվում է Թուրքիային: Այդ գիծը պատերազմից հետո կառավարում էր ֆրանսիական մի ընկերություն: Երկու երկրների իրավունքները երկաթուղիների մասով հաստատվում էր՝ Սիրիան իրավունք ուներ իր տարածքում երկարացնել երկաթուղին, որը միչև Նուսեյբին անցնում էր թուրքական տարածքով: Մինչև Տիգրիսի հովիտ սահմանները ճշտվում են, այս աշխատանքները հիմնվում են հիմնարար հանձնաժողովի գործունեության վրա[345]:

Այս համաձայնագրի ստորագրումը որոշ չափով թուլացրեց թուրք-ֆրանսիական հարաբերություններում առկա լարվածությունը, որի արդյունքում արդեն 1929 թ. հունիսի 29-ին կողմերի միջև ստորագրվում է մեկ այլ համաձայնագիր.

Վերոնշյալ համաձայնագրերը, մեր համոզմամբ, թեև սահմանային որոշ հարցերում որոշակի հստակություն մտցրեցին ֆրանսթուրքական հարաբերություններում, սակայն դեռևս օրակարգում էր թուրք-սիրիական հարաբերությունների ամենակնճռոտ հիմնախնդիրը՝ Ալեքսանդրետի սանջաքի /Իսքենդերուն/ պատկանելության հարցը:

Ալեքսանդրետի սանջաքը, որը գտնվում է Հյուսիսային Սիրիայում, ինչպես նաև ամբողջ Սիրիան՝ մինչև Ալեքսանդրետ և Կիլիկիա դեռ 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ի Մուդրոսի պայմանագրով գրավվել էին Անտանտի զորքերի կողմից: Արդեն նոյեմբերի 27-ին, որպես ինքնուրույն վարչական միավոր ստեղծվում է «Ալեքսանդրետի ինքնավար սանջաքը»: Հետագայում սանջաքի այս «հատուկ կարգավիճակը» ճշգրտվում է Սիրիայում և Լիբանանում Ֆրանսիայի գլխավոր կոմիսար Գուրոյի 1920 թ. սեպտեմբերի 1-ի և 1921 թ. օգոստոսի 8-ի հրամանագրերով, որոնց համաձայն Ալեքսանդրետի ինքնավար սանջաքը մտնում է Սիրիայի պետության կազմի մեջ՝ պահպանելով իր վարչա-ֆինանսական «հատուկ կարգավիճակը»[346]: 1921 թ. հոկ-

344 Նույն տեղում, էջ 52:
345 Յառաջ, Փարիզ, 25 .06. 1929:
346 Մինչդեռ Անկարայի կողմից դա համարվում էր անհիմն և անընդունելի, քանզի

տեմբերի 20-ի Անկարայի պայմանագրով Ալեքսանդրետի սանջաքը մտնում է Սիրիայի կազմի մեջ, որն իր հերթին գտնվում էր ֆրանսիական մանդատի տակ:

«Այդ օրը Ֆրանսիան համաձայնության եկավ մի տեքստով, որի աղետալի հետևանքները ի հայտ էին գալու հետագայում»[347], գրում է ֆրանսիական «Լ' Ազի Ֆրանսեզ» հանդեսը: 1936 թ. սեպտեմբերի 9-ին Ֆրանսիայի և Սիրիայի միջև ստորագրվեց «Բարեկամության և օգնության պայմանագիր», ըստ որի Ֆրանսիան ճանաչում է Սիրիայի անկախությունը, և պարտավորվում երեք տարվա ընթացքում՝ մինչև 1939 թ., հրաժարվել մանդատից և օժանդակել Սիրիային՝ որպես անկախ պետություն անդամակցելու Ազգերի լիգային: Սակայն Թուրքիան, ֆրանսիական կառավարությանը մեղադրեց սանջաքը «անօրինական» ձևով Սիրիային հանձնելու մեջ. «սանջաքը, որպես ամբողջովին թուրքերով բնակեցված մարզ հանդիսանում է թուրքական ազգային տարածքի մասը» [348] - գրում է «Թան» թերթը: Անշուշտ, թուրքական մամուլը նման կերպ փորձում է հիմնավորել իր տարածքային պահանջների իրավացիությունը և ճանապարհ հարթել Անկարայի դիվանագիտական գործողությունների համար: Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Թ.Ռյուշտու Արասը 1936 թ. սեպտեմբերի 26-ին, Ազգերի լիգայի խորհրդի 93-րդ նստաշրջանում առաջին անգամ բարձրացրեց «Ալեքսանդրետի սանջաքի հարցը», իսկ դեկտեմբերի 8-ին թուրքերի առաջարկով Լիգայի խորհրդի արտակարգ նստաշրջանի օրակարգ մտցվեց «Ալեքսանդրետ-Անտիոքի ու շրջակա տարածքների ապագայի վերաբերյալ Թուրքիայի և Ֆրանսիայի միջև գոյություն ունեցող վեճի» քննարկումը:

Այսպիսի պայմաններում, 1936 թ. դեկտեմբերի 14-ին բացվում է Ազգերի լիգայի խորհրդի 95-րդ նստաշրջանը, որի օրակարգում էր նաև «Ալեքսանդրետի և Անտիոքի հարցը»: Թուրքիայի ներկայացուցիչ Ռյուշտու Արասը շարադրեց թուրքական տեսակետը, որտեղ նշվում էր, որ ֆրանսիական մանդատը չի տարածվում սանջաքի վրա և այն պայմանականորեն թողնվել էր Ֆրանսիային: Ի պատասխան Ֆրանսիայի ներկայացուցիչ Պոլ Վիենոն նախ հիմնովին մերժեց թուրքական տեսակետը, այնուհետև շեշտեց. «Թուրքիան պաշտոնապես ընդունել է, որ 1921 թ. հաստատված սահմանագծից հարավ

Սանջաքը, համաձայն «Ազգային ուխտի» մտնում էր Թուրքիայի սահմանների մեջ: Baskin O., նշվ. աշխ., էջ 280:

347 Paul, du V., La desastre d' Alexsandrette , 1934-1938, Paris, 1938. p. 46

348 Arcayürek C., Şeytan Uçgeninde Türkiye, Ankara, 1987. p. 37

ընկած երկիրը իրոք Սիրիան է, և Ալեքսանդրետի սանջաքը իր վարչա-ֆինանսական ինքնավարությամբ միշտ մաս է կազմել Սիրիայի պետությանը՝ նրա ստեղծումից ի վեր /1920 թ. մարտի 8/»[349] : Անցած 15 տարիների ընթացքում Թուրքիան որևէ բողոք չի ներկայացնել այդ փաստական իրողությանը, ոչ էլ Ալեքսանդրետի սանջաքում Անկարայի համաձայնագրի դրույթների կենսագործման դեմ:

Ուշագրավ է, որ Լիգայի խորհրդի նախաձեռնությամբ դեկտեմբերի 31-ին Փարիզում վերսկսված ֆրանս-թուրքական բանակցությունների ժամանակ Ֆրանսիայի վարչապետ Լեոն Բլյումը, ով գտնում էր, որ «իրավական բնույթի այս տարակարծությունը պետք է դարձնել Ֆրանսիայի և Թուրքիայի միջև քաղաքական մերձեցման ու բարեկամության հաստատման միջոց», հավաստիացնում է որ «սանջաքի կարգավիճակի մասին շուտով կկազմվի նոր նախագիծ որը կգոհացնի Թուրքիային»[350]: Սակայն ֆրանսիական կողմի այս քայլերը ոչնչով չնվազեցրին Ֆրանսիայի գլխին թափվող թուրքական մամուլի մեղադրանքների տարափը, ավելին, թուրքական թերթերը սպառնում էին, որ եթե չբավարարվեն իրենց պահանջները, ապա Թուրքիան կլքի Ազգերի լիգան, իսկ Անկարայի մեջլիսում արդեն բացահայտ սպառնալիքներ էին հնչում Սիրիայի հասցեին. «Եթե մեր կառավարությունը չի կարող հարցը լուծել սպիտակ գրքի օգնությամբ, ապա թուրք ազգը պատրաստ է անհրաժեշտ չափով կարմիր թանաք տալու՝ այդ մասին մի կարմիր գիրք գրելու համար» [351]:

Այս պայմաններում 1937 թ. հունվարի 21-ին բացվեց Ազգերի լիգայի խորհրդի հերթական 96-րդ նստաշրջանը, որի շրջանակներում հունվարի 27-ին Սանդլերը Լիգայի խորհրդի քննարկմանը ներկայացրեց «Ալեքսանդրետի սանջաքի ապագա կարգավիճակի հիմնական սկզբունքների» մասին իր պատրաստած նախագիծը, իսկ 1937 թ. մայիսի 29-ին Լիգայի խորհուրդը, առանց որևէ քննարկման, ընդունեց Սանդլերի մշակած այդ նախագծերը Իրականում նոր կարգավիճակի ընդունումը լիովին խզեց Սիրիա-Սանջաք առանց այն էլ թույլ կապը և ավելի շատ հնարավորություն տվեց Թուրքիային թե՛ քաղաքական առումով, թե՛ բարոյապես իշխելու այնտեղ:

«Մենք հակաիրավական քայլ կատարեցինք՝ հայտարարելով, որ նոր կարգավիճակը և հիմնական Օրենքը ուժի մեջ են մտնում»

349 Հովհաննիսյան Ն., Արաբական երկրների պատմություն, Հ. 4, Երևան, 2007, էջ 429

350 Известия, Москва, 08.01.1937

351 Խոսքը վերաբերում էր սանջաքի մասին Ազգերի Լիգայի թուրքական հուշագրին: Миллер А., նշվ. աշխ., էջ 188-189

[352],- գրում է Պոլ դյու Վեուն: Քաղաքական այս նոր սխալը էլ ավելի խորացրեց հակաֆրանսիական ատելությունն ու թշնամանքը Սիրիայում և հատկապես Ալեքսանդրետի սանջաքում, որն իր արտացոլումը գտավ 1938 թ. սանջաքում ծավալվող իրադարձությունների ժամանակ: Ընտրությունները կազմակերպելու համար, Ազգերի լիգայի որոշմամբ 1937 թ. հոկտեմբերի 4-ին ստեղծվում է հատուկ հանձնաժողով, որը մշակելու էր ընտրությունների կանոնադրությունը /Հիմնական օրենք. Հ. 15/: Այս ընթացքում, երբ պաշտոնական Անկարան հավուր պատշաճի հոգ էր տանում նոր կարողունակ և վստահելի «քաղաքական» ուժերի մասին՝ ծայրահեղ անջատողականների շարքերը մշտապես համալրելով Թուրքիայից ուղարկված «ընտրողներով»: «Նման պայմաններում սիրիական կառավարությունը ոչինչ չէր կարող անել, բացի բողոքելուց: Անտեսելով ազգաբնակչության ճնշող մեծամասնության օրինական իրավունքները, օգոստոսի 30-ին հրապարակվեցին ընտրական արձանագրությունների նոր ցուցակներ՝ թուրքերը խորհրդարանում կազմեցին մեծամասնություն, ստանալով այդքան սպասված 22 աթոռ /40 տեղից/:

Այս երկարատև բեմադրության ավարտից հետո, 1938 թ. սեպտեմբերի 2-ին Անտիոքում հրավիրվեց սանջաքի նորընտիր ասամբլեայի առաջին գումարումը, Ալեքսանդրետի սանջաքը վերանվանվեց «Հաթայի պետություն», որի նախագահ «ընտրվեց» Թայֆուր Սյոքմենը: Ինչպես իրավամբ գրում է Լրաբերը «Ֆրանսիացի պաշտոնյաները իրենց բոլոր իրավունքները զիջեցին թուրքերին»[353]: Արդյունքում, 1939 թ. հունիսի 23-ին Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Շ.Սարաջիօղլուն և Թուրքիայում Ֆրանսիայի դեսպան Ռ. Մասիգլին Անկարայում ստորագրեցին «Թուրքիայի և Սիրիայի միջև տարածքային հարցերի շուրջ վերջնական կարգավորման մասին համաձայնագիր», որով Ալեքսանդրետի սանջաքը հանձնվեց Թուրքիային:

Այսպիսով, Ալեքսանդրետի սանջաքի հարցում թուրքական կողմի որդեգրած բազմափուլային մարտավարությունը իրեն արդարացրեց: Արդյունքում Ալեքսանդրետի շուրջ վեճի վերջնական կարգավորումը իրավական հիմքերից տեղափոխվեց քաղաքական հարթություն: Իսկ աշխարհա-քաղաքական իրադրությունը Եվրոպայում այնպիսին էր, որ և՛ Ֆրանսիան մեծապես կարևորելով Թուրքիայի դերը, ինչպես թուրք-սիրիական սահմանային նախորդ դեպքե-

352 Paul du V., Les chetiens en Peril au Moussa-Dagh, Paris,1939. p. 28-29
353 Լրաբեր, Նյու-Յորք, 10. 01.1939:

րում, գնացին Սիրիայի մասնատմանը և սանջաքը «զոհաբերեցին» Թուրքիային:

РЕЗЮМЕ
МАНДАТНАЯ ПОЛИТИКА ФРАНЦИИ В СИРИИ В 1920-1930 ГГ.И ГЛАВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ТУРЕЦКО- СИРИЙСКОЙ ГРАНИЦЫ

АРМАН РАФИКОВИЧ МАРТИРОСЯН
к.и.н., АГПУ,
доцент кафедры Всемирной истории и методики её преподавания,

Ближний Восток, который в реальности считается богатой областью с многослойными конфликтами, всегда находился в центре внимания больших государств. И в этом контексте , комплексное исследование политики, которым руководят мандатные власти Франции в частности в Сирии в период двух мировых войн имеет большой интерес. Имея во внимание все эти факты , в статье представлен глубокий анализ мотивационной политики, которые ведут власти Франции , связанные с турецко- сирийскими соотношениями, спорными меж- граничными проблемами и непрерывным проникновением Сирийской территории. Сирийские события и особое напряжение на турецко- сирийской границы за последнее время делает явным комплексный анализ вышеупомянутых проблем.

Ключевые слова: *Франция, Ближний Восток, Сирия, Мандатная политика, Анкараское соглашение, деморкациа турецко-сирийская граница, Лига Наций, Александретский Санджак, Женевское соглашение:*

SUMMARY
MANDATORY POLICY OF FRANCE IN SYRIA IN 1920-1930 AND TURKISH - SYRIAN BORDER PROBLEMS

MARTIROSYAN ARMAN,
docent of the chair of the world history
and its teaching methodology of the ASPU

Near East which is rightly considered to be a wealthy region full of multilayer contrasts has been the focal point of great nation's clash of interests. In this fitting the comprehensive investigation of the French

mandatory authorities leading policy in Syria during the period of two world wars is of great interest. Taking into account all these facts the article tries to do deep analysis of motivation of the leading policy of France, connected with the Turkish-Syrian relations, border controversial problems and the total regional break of Syria. During the last period the recent events happening in Syria and especially up- to- date tension of Turkish-Syrian border make the comprehensive analysis of the problems more actual.

Key words: *France, Middle East, Syria, Mandate Policy, Ankara Agreement, Tracking of Turkish-Syrian Border, League of Nations, Alexandret Sanjak, Geneva Agreement.*

ՈՒԺԵՐԻ ՌԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ 1916 ԹՎԱԿԱՆԻՆ ԵՎ «ՍԱՅՔՍ-ՊԻԿՈ-ՍԱԶՈՆՈՎ» ՀԱՄԱՁԱՅՆԱԳՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ

ՀԱՅԿ ՎՈՒԼՈՂՅԱՅԻ ՆԱԶԱՐՅԱՆ
Հայաստանի ազգային արխիվի (ՀԱԱ) արխիվագետ,
ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի հայցորդ

Բանալի բառեր՝ *Առաջին համաշխարհային պատերազմ, Կովկասյան ռազմաճակատ, Միջագետքյան ռազմաճակատ, ուժերի ռազմավարական հավասարակշռություն, ուժերի ռազմավարական հարաբերակցություն, «Սայքս-Պիկո-Սազոնով» համաձայնագիր, Նեղուցներ և Կոստանդնուպոլիս:*

Նայելով 20-րդ դարի առաջին տասնամյակի քաղաքական քարտեզին՝ կտեսնենք, որ Օսմանյան կայսրությունը հիշեցնում էր «փռված հսկայի», որի գլուխը գտնվում էր Եվրոպայում, մարմինը՝ Փոքր Ասիայում, նրա աջ ոտքը՝ Միջագետքում, ձախ ոտքը՝ Սինայ թերակղզում, իսկ սիրտը՝ Անատոլիան էր[354]: Եվ ահա այդ «Հիվանդ հսկայի» անդամահատման, այն է Օսմանյան կայսրության «ժառանգության» վերջնական բաժանման խնդիրը, անշուշտ, Առաջին համաշխարհային պատերազմի առանցքային հարցերից մեկն էր, որի լուծումը մինչ այդ հնարավոր չէր դարձել՝ շնորհիվ «Եվրոպական համանվագի» («European Concert». եվրոպական Մեծ տերությունների) շրջանակում գոյություն ունեցած ուժերի ռազմավարական հավասարակշ-

354 Cruttwell F. C. A history of the Great war. 1914-1918, Oxford, 1940, p. 204.

ռության (the strategic balance of Power): Ինչպես լորդ Ռ. Ա. Սոլսբերին էր ժամանակին բնորոշել, Օսմանյան կայսրությունը շարունակում էր իր գոյությունը ի հաշիվ «Մեծ տերությունների միջև գոյություն ունեցող համաձայնության ուժի, որը Օսմանյան կայսրության գոյության պահպանումը դիտում էր որպես միջոց՝ խուսափելու թուրքական «ժառանգության» համար Մեծ տերությունների միջև բախումից»[355]: Սակայն պատերազմի ընթացքում, մասնավորապես 1916 թվականին Մերձավոր Արևելքում ուժերի ռազմավարական նոր հարաբերակցության հաստատումը հնարավորություն էր ստեղծում լուծելու մինչ այդ անլուծելի խնդիրը:

Ռազմական գործողությունները Ասիական թատերաբեմերում, այն է Կովկասյան (Պարսկաստանի հետ միասին), Միջագետքյան և Սինայի-Պաղեստինյան ռազմաճակատներում, Անտանտի մաս կազմող երեք տերություններից յուրաքանչյուրի բանակի հաջող ռազմագործողությունը մյուս երկուսի համար, վերածվում էր «քաղաքական անհարմարության»: Հետևաբար՝ յուրաքանչյուր տերության բանակի գլխավոր շտաբի համար առաջնային խնդիր էր դառնում մինչպատերազմական շրջանում ունեցած իրենց «ազդեցությունների գոտիների» պաշտպանությունը՝ մյուս երկուսից[356]:

Օսմանյան «ժառանգության» բաժանման վերաբերյալ եռակողմ (Անգլո-ֆրանս-ռուսական) առաջին համաձայնագրի (1915 թվականի մարտի 18[357]) կնքումից ամիսներ անց, 1915 թվականի նոյեմբերի 23-ին Լոնդոնում Ֆրանսիական կողմի նախաձեռնությամբ մեկնարկում են անգլո-ֆրանսիական նոր բանակցությունները, որոնք վարում էին Բեյրութում Ֆրանսիայի նախկին հյուպատոս Ֆրանսուա Ժորժ Պիկոն և Մեծ Բրիտանիայի Արտաքին գործերի քարտուղար (նախարարի տեղակալ) Արթուր Նիկոլսոնը, ում շուտով փոխարինում է մերձավոր արևելյան գործերի փորձագետ Մարկ Սայքսը: Բանակցությունները, սակայն, ընթանում էին Կովկասյան ռազմաճակատում ռուսական բանակի ռազմավարական լուրջ հաջողությունների ֆոնին:

---

355 Капчевъ Г. И. Турецкое Наследство и міровая война. Стокгольмъ, 1917, с. 21

356 Раздел Азиатской Турции. Посекретным документом 6. Министерства Иностранных дел. Под ред. Е. А. Адамова, М., 1924, с. 75.

357 1915 թվականի մարտի 18-ի Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միջև կայացած գաղտնի համաձայնությամբ Նեղուցները և Կոստանդնուպոլիսը տրվելու էին Ռուսաստանին, իսկ վերջինս էլ դրա դիմաց համաձայնվում էր Պարսկաստանի «չեզոք գոտու» անցումը բրիտանական «ազդեցության գոտու» մեջ: Միաժամանակ Ֆրանսիան ստանալու էր Սիրիան, Լիբանանը և Կիլիկիան: Տես Lenczowski G. The Middle East in world affairs, Ithaca-N.Y., 1952, p. 68-69:

Դաշնակիցների, հատկապես Բրիտանացիների համար հատկապես լուրջ անհանգստություն է առաջ բերում ռուսական բանակի կողմից 1916 թվականի փետրվարի 3-ին (16-ին) Էրզրում (Կարին) բերդաքաղաքի գրավումը[358*]: Եվրասիայի ճանապարհների համար «Էրզրումը նույն դերն ունի,- ընդգծում է Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, ինչ որ Սուեզի ջրանցքը, Դարդանելը և Ջիբրալթարը ծովային ճամբաների համար»[359]:

Միաժամանակ ռուսական զորքերը Պարսկաստանի տարածքով առաջ էին շարժվում դեպի Մոսուլ ու Բաղդադ: Գեներալ Ն. Բարաթովի էքսպեդիցիոն կորպուսը 1915 թվականի դեկտեմբերին գրավում է Համադանը, իսկ 1916 թվականի փետրվարին՝ Քերմանշահը: Վերջինս, սակայն, ամենևին էլ վերջնական նպատակակետը չէր: Էքսպեդիցիոն կորպուսի ամենագլխավոր ռազմավարական խնդիրն ու վերջնական նպատակակետը Բաղդադն էր (Մոսուլի հետ միասին)[360]: Սա, բնականաբար, բրիտանացիները հանդուրժել չէին կարող:

Օսմանյան բանակի վենեսուելացի սպա Ռ. դե Նոգալեսն իր հուշերում գրում է, որ ռուսական բանակի կողմից Քերմանշահի և Ռևանդուզի ուղղությամբ անսպասելի հարձակումը դեպի Բաղդադ, Միջագետքի բրիտանական հրամանատարությանը դուրս բերեց «ընդարմացումից» և ստիպեց հրաման տալ գեներալ Չ. Թաունսենդին շարժվելու դեպի Բաղդադ[361]: Սակայն 1915 թվականի նոյեմբերի 22-ին Բաղդադի ճանապարհին, Կտեսիֆոնի (պատմական Տիզբոն) մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում թուրքական 6-րդ բանակի (հրամանատար ֆելդմարշալ ֆոն դեր Գոլց) առաջապահ ուժերի (հրամանատար Նուրէդդին բեյ) կողմից Թաունսենդի 6-րդ դիվիզիան ծանր պարտություն է կրում և նահանջում Կուտ-էլ-Ամարա, որտեղ դիվիզիան հայտնվում է պաշարման մեջ:

Բրիտանական դիվիզիան պաշարումից դուրս բերելուն ուղղված հնարավոր համատեղ ռազմագործողություն սկսելու շուրջ անգլո-ռուսական բանակցություններ ժամանակ ռուսական կողմը առաջարկեց համատեղ ուժերով շարժվել դեպի Բաղդադ՝ ազատելով

358 *Էրզրումի ռազմագործողության մասին մանրամասն տես Корсун Н. Эрзерумская операция, М., 1983:

359 Շիրինյան Լ. Ռուբեն. Հայաստանի վերակերտումի ռազմավարությունը, Երևան, 2004, էջ 15:

360 Корсун Н. Первая мировая война на Кавказском фронте, М., 1946, с. 46: Корсун Н. Алашкертская и Хамаданская операции на Кавказском фронте мировой войны в 1915 году, М., 1940, с. 181.

361 Де Ногалес Р. Четыре года под Полумесяцем., М., пер. с исп., 2006, с. 176:

պաշարման մեջ գտնվող բրիտանական դիվիզիան, իսկ այնուհետև համատեղ ուժերով շարժվել Մոսուլ և Դիարբեքիր[362]: Սակայն այս ծրագիրը բրիտանական կողմը մերժեց: Պատճառն այն էր, որ «Անգլիան մահու չափ վախենում էր, որ Ռուսաստանը՝ նրա դարավոր ախոյանը, կարող է հաստատվել Միջագետքում»[363]:

1916 թվականի մարտի 4-ին կնքվում է Անգլո-ֆրանս-ռուսական մի համաձայնագիր՝ «Փոքր Ասիայում Ռուսաստանի պատերազմական նպատակների մասին» («О целях войны России в Малой Азии»), որի համաձայն Ռուսաստանը ստանալու էր Նեղուցներն ու Կոստանդնուպոլիսը, Արևմտյան Հայաստանը, բացառությամբ Սվազի (Սեբաստիայի): Իր հերթին Ռուսաստանը Մեծ Բրիտանիային էր զիջում Պարսկաստանի «Չեզոք գոտին»[364]: Այս համաձայնագիրը, փաստորեն, վերահաստատում էին դեռևս 1915 թվականի մարտի 18-ի համաձայնագրի առանցքային կետերը:

1916 թվականի մարտի 9-ին Մ. Սայքսը և Ժ. Պիկոն ժամանում են Պետրոգրադ, որտեղ Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի դեսպաններ Ջորջ Բյուքենենը և Մորիս Պալեոլոգը պաշտոնապես ռուսական կողմին ներկայացրին Օսմանյան կայսրության մասնատման վերաբերյալ անգլո-ֆրանսիական դիրքորոշումը: Ըստ այդմ՝ Միջերկրականի արևելյան ափին գտնվող Հայֆա և Աքրա նավահանգիստ-քաղաքները, Անդրիորդանանը և Իրաքը (բացառությամբ Մոսուլի) անցնելու էին Մեծ Բրիտանիային: Ֆրանսիային էին անցնելու Սիրիան, Լիբանանը, Ալեքսանդրետը, Կիլիկիան, Դիարբեքիրը, Մարդինը, Հաքյարին (Հյուսիսային Քուրդիստանը), Մոսուլը: Ալեքսանդրետ և Հայֆա նավահանգիստները փոխադարձաբար բրիտանական և ֆրանսիական առևտրի համար դառնալու էին ազատ նավահանգիստներ: Պաղեստինում սահմանվելու էր միջազգային կառավարում[365]: Մարտի 17-ին դեսպաններին ուղղված պատասխան գրությամբ Ռուսաստանի Արտգործնախարար Ս. Սազոնովը տեղեկացնում է, որ Ռուսաստանը կհամաձայնվի անգլո-ֆրանսիական նախագծին, եթե վերջիններս համաձայնվեն Ռուսաստանին հանձնել Արևմտյան Հայաստանը, Հաքյարին, Սև ծովի հարավային ափերը և ամենագլխա-

362 Корсун Н. Первая мировая война на Кавказском фронте, с. 55.
363 Հովհաննիսյան Ն. Արաբական երկրների պատմություն, Հատ. 2-րդ, Երևան, 2004, էջ 587:
364 ЗайончковскийА. М. Первая мировая война, СПБ, 2002, с. 523.
365 Лазарев М. С. Крушение турецкого господства на Арабском Востоке (1914-1918гг.), М., с. 131-132.

վորը՝ Սևծովյան նեղուցներն ու Կոստանդնուպոլիսը[366]: Ռուսական ռազմա-քաղաքային շրջանակների համար առաջնային խնդիրն էր Սևաստոպոլ-Սինոպ-Բոսֆոր ռազմավարական եռանկյունու նկատմամբ վերահսկողության սահմանումը և նշված կետերում Սևծովյան նավատորմի բազավորումը[367]:

Նեղուցների ու Կոստանդնուպոլսի հարցում ռուսական կողմը հստակ երաշխիք էր պահանջում, քանի որ Ռուսաստանի ղեկավարող շրջանակները չէին հավատում, որ Սևծովյան նեղուցների հարցը կարելի կլիներ լուծել տերությունների հետ դիվանագիտական բանակցությունների ճանապարհով[368]: Դրա հետևանքով Ռուսաստանում ավելի էր ուժեղանում պատերազմից դուրս գալու գաղափարը: Միաժամանակ Ռուսաստանին պատերազմից դուրս բերելու, և պատերազմը մեկ ռազմաճակատով շարունակելուն ուղղված ակտիվ դիվանագիտական ջանքեր էր գործադրում Գերմանիան: Մասնավորապես դեռևս 1915 թվականի մայիսին Գերմանիայի արտգործնախարար ֆոն Յագովը Նիկոլայ 2-րդին ուղղված գաղտնի նամակում գրում էր, որ անջատ հաշտությամբ պատերազմը վերջացնելով «Ռուսիա աւելին կը ստանայ մինչեւ իսկ Դարդանելի հարցում… Անգլիա ձգտում է գերակշիռ դիրք գրաւել Պոլսոյ մէջ, ուստի, հակառակ իր բոլոր խոստումներին, նա երբեք թոյլ չի տայ Ռուսիոյ՝ այդ քաղաքը գրաւելու եւ կամ, գրաւած դեպքում, այն իրեն պահելու»[369]: Արդեն 1916 թվականի գարնանը Գերմանիայի արտգործնախարարությունը ռուսական կողմին ներկայացրեց անջատ հաշտության նոր առաջարկ, որի համաձայն Ռուսաստանը ստանալու էր Արևմտյան Հայաստանը, Պարսկաստանի մնացած մասը (այսինքն բրիտանական «ազդեցության գոտին»), և վերջապես, Սևծովյան նեղուցներով ռուսական ռազմանավերի ազատ անցման իրավունք[370]: Թեև ռուսական կողմը մերժեց անջատ հաշտության վերաբերյալ գերմանական կողմի առաջարկները, սակայն, Մեծ Բրիտանիային և Ֆրանսիային միշտ ուղեկցում էր Ռուսաստանից պատերազմից դուրս գալու վախը: Հետևաբար նրանք կրկին (թղթի վրա) պետք է Ռուսաստանին զիջեին Նեղուցներն ու Կոստանդնուպոլիսը: Դա, փաստորեն, վճարվելիք «գինն էր Գերմանիայի դեմ պատերազմում Ռուսաստանի

366 Лазарев М. С.Նշվ.աշխ., էջ 132-133:
367 Раздел Азиатской Турции, с. 177.
368 Нотович Ф. И. Дипломатическая борьба в годы Первой мировой войны., том первый, М.-Л., 1947, с. 379.
369 Նավասարդյան Վ.Նեղուցները (ՎոսփորևԴարդանել).Թրքականջրուղիները և Հայ դատը., Գահիրէ, 1947, էջ 159:
370 Fischer F. Germany´s aims in the First world war, N. Y., 1967, p. 232.

մասնակցության»[371]:

Ինչ վերաբերում է Արևմտյան Հայաստանին, ապա այս հարցում բրիտանացիները սկզբնապես նույնպես չէին պատրաստվում հեշտությամբ զիջել: Արևմտյան Հայաստանը (Կիլիկիայի հետ միասին) բրիտանական ռազմավարագետների կողմից միշտ էլ ընկալվում էր որպես «բուֆերային գոտի» Ռուսաստանի և Սուեզի նեղուցի միջև: Ավելին, բրիտանական աշխարհառազմավարագիտական մտքի խոշոր ներկայացուցիչ Մարկ Սայքսը գտնում էր, որ հրեական, արաբական և հայկական անկախ պետությունների ստեղծումով կձևավորվի «բրիտանամետ գոտի»՝ Թուրքիայի ու Ռուսաստանի միջև[372]: Մարտ ամսին, անգամ Մ. Սայքսը անձամբ ժամանում է Կովկաս՝ տեղում ծանոթանալու քաղաքական իրավիճակին[373]: Սակայն այս շրջանում, երբ Արևմտյան Հայաստանն արդեն գրավված էր ռուսների կողմից, անկախ Հայաստան ստեղծելու Մ. Սայքսի ծրագիրը գործնականում դառնում է անիրագործելի: Հետևաբար՝ 1916 թ. մարտի 12-ին դեսպան Ջ. Բյուքենենին գրած նամակում Մ. Սայքսը նշում էր, որ ստեղծված իրավիճակում որպես լուծում կարող էր լինել հետևյալը. Ռուսաստանը ստանալու էր Էրզրումը, Վանը և Բիթլիսը, իսկ «Փոքր Հայաստանը» (նկատի ունի Սեբաստիան և Կիլիկիան) անցնելու էր Ֆրանսիային[374]:

Ավելին ռուսական զորքերի դեպի Միջագետք առաջխաղացման շարունակման պայմաններում բրիտանացիները կարող էին զրկվել նաև Մոսուլից ու Բաղդադից: 1916 թ. գարնանը ռուսական բանակը գրավելով Բիթլիսը՝ մոտեցել էր Դիարբեքիրին: Վերջինս «վերահսկում էր Պարսից ծոցը (Մոսուլի ու Բաղդադի հետ միասին)»[375], իսկ Պարսից ծոցը, ինչպես բնորոշել էր լորդ Ջ. Քերզոնը, հանդիսանում էր «Հնդկաստանի ծովային սահմանագիծը»[376]: Այսպիսով ռուսական բանակը «կ'երթար ամրանալու Սեւ ծովու եզերքը, Պոնտոսն իր թեւարկութեան տակ առնելով, եւ ուղիղ գծով վար կ'իջնէր Երզնկա, մինչեւ Դերսիմի հովիտը, ու անոր հունով կ'առաջա-

371 Stuermer H. Two war years in Constantinople. Sketches of German and Young Turkish Ethics and politics, tr. From the German, N. Y., 1917, p. 212

372 Bloxham D.The Great game of Genocide. Imperialism, nationalism and destruction of Ottoman Empire, Oxford, Oxford press, 2005, p. 144

373 Հակոբյան Ս. Մ. Արևմտյան Հայաստանը իմպերիալիստական տերությունների պլաններում Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանում, Երևան, 1967, էջ 101

374 Раздел Азиатской Турции, с. 158-159

375 Buxton N., Buxton H. R. Travel and politics in Armenia, London, 1914, p. 146.

376 The Great Powers and the End of the Ottoman Empire. Ed. By Kent M., London, 1984, p. 173.

նար մինչեւ Սասնոյ լեռնաշղթան, Բիթլիզի հարաւով՝ մինչեւ Վանի Շատախները, ու կը կախուէր Մոսուլի գլխին»[377]:

Գեներալ Ֆ. Չերնոզուբովի հրամանատարությամբ գործող «Ադրբեջանական զորաջոկատը», ապրիլի վերջին գրավում է Ռևանդուզը, որը գտնվում էր Մոսուլից ընդամենը 100կմ հեռավորության վրա: Միաժամանակ գեներալ Ն. Բարաթովի կորպուսը առաջ շարժվելով ապրիլի 1-ին գրավում է Սպահանը, իսկ ապրիլի վերջին՝ Բաղդադից 150 կմ հեռավորության վրա գտնվող Հանեկինը: Այդպիսով՝ ստեղծվեց Բաղդադի և Մոսուլի գրավման ռուսական իրական վտանգ, որը «դամոկլյան սրի» պես կախվեց Միջագետքում բրիտանական ռազմավարական շահերի գլխին:

Եվ ահա ստեղծված պայմաններում բրիտանական ուժերի կողմից հարավից՝ Բասրայից, Կուտ-Էլ-Ամարայի պաշարումը ճեղքելու մի քանի անհաջող փորձերից, ապա թուրքական 6-րդ բանակի հրամանատարությունը (ֆելդմարշալ ֆոն դեր Գոլցի մահից հետո) ստանձնած Խալիլ փաշային բրիտանացի նշանավոր հետախույզ Լոուրենս Արաբացու միջոցով բրիտանական կառավարության կողմից շուրջ 1 մլն ֆունտ սթեռլինգ գումար[378] առաջարկելուց և նրա կողմից մերժում ստանալուց հետո, 1916թ. ապրիլի 29-ին գեներալ Թաունսենդի դիվիզիան (շուրջ 9 000 զինվոր[379]) անսպասելիորեն անձնատուր եղավ:

Կուտ-Էլ-Ամարայի պաշարմանը մասնակցած Ռ. դե Նոգալեսը իր հուշերում նշում է, որ գեներալ Թաունսենդը եթե փորձեր ճեղքել պաշարումը թեկուզ երեք կամ չորս հազար զինվորով, ապա դա պաշարող թուրքական զորքերի մոտ մեծ խուճապ առաջ կբերեր, քանզի թուրքերը այդ պահին Կուտ-Էլ-Ամարայում ունեին ընդհամենը երեք գծային գումարտակներ՝ հիվանդ տիֆով, և 45-րդ և 51-րդ դիվիզիաների մնացորդները, բոլորը միասին շուրջ 4 000 զինվոր[380]: Թաունսենդի կողմից «անբացատրելի անվճռականությունը» ստիպեց Խալիլ փաշային զարմացած բացականչելու. «Ես չեմ հասկանում, ինչպես ութ կամ ինը հազար անգլիացիները կարողացան անձնատուր լինել հինգ հազարից ավելի քիչ թուրքերին, այդպես էլ չհամարձակվելով ձեռնարկել և ոչ մի ճեղքում պաշարման ողջ ընթացքում»[381]:

377 Սասունի Կ. Թրքահայաստանը Ա. աշխարհամարտի ընթացքին (1914-1918), Պէյրութ, 1966, էջ 107-108:
378 Palmer A. The Decline and Fall of the Ottoman Empire, , N. Y., 1994, p. 232.
379 Townshend C. V. F. My campaign, vol. 2, N. Y., 1920, p. 240.
380 Де Нолалес Р. Նշվ. աշխ., էջ 182:
381 Де Нолалес Р. Նշվ. աշխ., էջ 182:

Գեներալ Չ. Թաունսենդի «անբացատրելի անվճռականության» պատասխանը, թերևս, տալիս է Ռևանդուզի ճակատամարտի մասնակց, կամավորական Վարդան Իսկենդերյանը, ով իր հուշերում գրում է. «Անգլիան պարզ կը տեսնէր, որ իրմէն առաջ ռուս բանակը պիտի մտներ Պաղտատ: Անգլիական բանակը կրնար սպասել մինչեւ որ զօր. Պարաթովը Պաղտատը գրաւէր ու օգնութեան հասնէր իրեն: Սակայն, խորամանկ Ալպիոնի քաղաքագէտները անհրաժեշտ էին գտած Քութի բանակը գերի տալով խլել Պաղտատը Ռուսիոյ ձեռքէն, իսկ Մոսուլի նաւթարդիւնաբեր հողերը՝ զօր. Չէռնոզուբովի բանակէն: Քութի անգլիական բանակը գերի տալով՝ ազատած կ՛ըլլային թրքական բանակը եւ մղած Պարաթովի և Չէռնոզուբովի դէմ»[382]:

Եվ իսկապես: Ապրիլի վերջին, Բաղդադ ժամանած Էնվեր փաշան թուրքական 6-րդ բանակի առջև խնդիր է դնում Միջագետքում գտնվող բրիտանական զորքերի դեմ անցնել պաշտպանության, և միաժամանակ, ջախջախել Ռևանդուզի ուղղությամբ գործող ռուսական զորքերին[383]: Թուրքական 6-րդ բանակը, որը համալրվել էր նաև Գալիպոլիից Միջագետք տեղափոխված թարմ ուժերով, մայիսին անցնում է խոշոր հակահարձակման: Արդյունքում թուրքական բանակը նախ ծանր հարված է հասցնում գեներալ Ֆ. Չերնոզուբովի «Ադրբեջանական զորաջոկատի» առաջապահ Հայկական կամավորական 4-րդ դրուժինային (զոհվում է նաև դրուժինայի հրամանատար Քեռին) և կարճ ժամանակ անց ետ գրավում Ռևանդուզը: Միաժամանակ թուրքական բանակի ճնշման տակ գեներալ Բարաթովի կորպուսը թողնում է Քերմանշահը, Կումը, Համադանը:

Ռուսական զորքերի նահանջով, փաստորեն, վերացավ Մոսուլին և Բաղդադին սպառնացող ռուսական վտանգը: Առաջին համաշխարհային պատերազմի մասնակից Օսմանյան բանակի սպա Սարգիս Թորոսյանի դիպուկ բնորոշմամբ այդ քայլով բրիտանական դիվանագիտությունը «շահեց ևս մեկ միավոր», ինչի մասին անձնատուր եղած զինվորների մեծ մասն այդպես էլ չտեսավ[384]: Այդպիսով, եթե անգլո-ռուսական ռազմավարական շահերի բախման արդյունքում 1915 թվականին փրկվեց Կոստանդնուպոլիսը (այն բրիտանացիներն ու ֆրանսիացիները ոչ թե չկարողացան գրավել, այլ պարզապես չուզեցին գրավել), ապա 1916 թ.՝ փրկվեցին Մուսուլն ու Բաղդադը: Ինչ-

382 Իսկենդերեան Վ., Կամաւորի մը յուշերը 1914-1917, «Հայրենիք» ամսագիր (Պոսթըն), թիւ 9, յուլիս 1941, էջ 132:

383 Масловскій Е. В., Міровая война на Кавказскомъ фронте 1914-1917г. Стратегическій очеркъ, Париж, 1933, с. 226.

384 Թորոսյան Ս., Դարդանելից մինչև Պաղեստին, թարգմ. անգլ., Երևան, 2012, էջ 84:

պես Լևոն Շանթն է գրում. «Եթէ չըլլար Անգլիայի դէպի հիւսիս ձգտումը, ռուսները վաղուց հասած կ՛ըլլային Պոլիս, Իզմիր, Կիլիկիա, Բասրա ու Բուշիր: Եթէ չըլլար ռուսական ձգտումը դէպի հարաւի ծովերը, Անգլիան հիմա շատոնց հասած կ՛ըլլար իր բնական սահմանին և բոլոր մեր դրացի երկիրները, մեզի հետ միասին, ենթարկած՝ իր տնտեսութեանն ու հրամանին»[385]:

1916 թ. ապրիլի 26-ին Դաշնակիցների կողմից ընդունվում են Սազոնովի առաջարկները, ներառյալ Կոստանդնուպոլիսն ու Նեղուցները Ռուսաստանին անցնելու մասին, իսկ մայիսի 9-ին և 16-ին Լոնդոնում Ֆրանսիայի դեսպան Պ. Կամբոնի և Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարար Է. Գրեյի միջև տեղի ունեցած նոտաների փոխանակումով, հաստակեցվում է Օսմանյան կայսրության մասնատման նախագիծը:

Ըստ այդմ՝ Ռուսաստանը ստանում էր այսպես կոչված «դեղին գոտին»[386*], որն ընդգրկում էր Նեղուցները, Կոստանդնուպոլիսը, Տրապիզոնի[387*], Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի նահանգները և Քուրդիստանի (Հաքյարիի) մի մասը: Ֆրանսիան ստանում էր այսպես կոչված «կապույտ գոտին»[388*], որը ներառում էր Արևմտյան Սիրիան (Ալեքսանդրետ նավահանգստով), Լիբանանը, Կիլիկիան, Ուրֆան, Սեբաստիան, Քուրդիստանը (Դիարբեքիրը, Մարդինը, Հաքյարին): Մեծ Բրիտանիան ստանում էր այսպես կոչված «կարմիր գոտին», որը ներառում էր Իրաքի հարավային շրջանները, ներառյալ Բաղդադը, Պաղեստինի Աքրա և Հայֆա նավահանգիստները: Պաղեստինի մնացած հատվածում («դարչնագույն գոտի») հաստատվում էր

385 Շանթ Լ., Մեր անկախութիւնը, Պոսթըն, 1925, էջ 69-70:

386 *«Ռուսական բանակի գերագույն-գլխավոր հրամանատարի Գլխավոր շտաբի պետ, գեներալ-Ադյուտանտ Մ. Վ. Ալեքսեևի՝ 1916 թ. հունիսի 5-ի գաղտնի հրամանով՝ ստեղծվում է «Պատերազմի իրավունքով զբաղեցված Թուրքահայաստանի և Թուրքիայի այլ մարզերի Ժամանակավոր ռազմական գեներալ-նահանգապետությունը»: Հրամանի տեքստը տես ՀԱԱ, ֆ. 502, ց.1, գ.108, թ. 1-19:

387 *Ռուսական Սևծովյան ռազմա-ծովային նավատորմը Տրապիզոնը գրավում է 1916թ.ապրիլին:

388 *Կիլիկիան և Սիրիան Ֆրանսիական ազդեցության գոտում հայտնվելու հանգամանքով էր պայմանավորված, որ 1916 թ. գարնանը ռուսական գերագույն հրամանատարության կողմից Դաշնակիցներին ներկայացված առաջարկությունը՝ համատեղ ուժերով Ալեքսանդրետում ռազմագործողություն սկսելու մասին, մերժվում է նրանց կողմից՝ իբր բավարար ազատ ուժեր չունենալու ու հիմնական ուժերը Արևմտյան ռազմաճակատում կենտրոնացնելու հիմնավորմամբ: Տես Сношения с Союзниками по военным вопросам во время войны 1914-1918 гг., часть 1, М., 1920, с.102: Պողոսեան Ս., Մարկ Սայքսի դիրքորոշումը հայերի և Հայկական հարցի վերաբերեալ, «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», Պէյրութ, հատոր ԼԲ, 2012, Էջ 66-67:

այսպես կոչված «միջազգային կառավարում»: Արևելյան Սիրիան և Մոսուլը[389*] մտնում էին Ֆրանսիայի ազդեցության գոտու («Ա գոտի») մեջ: Անդրիորդանն ու Կենտրոնական Իրաքը մտնում էին բրիտանական գոտու մեջ («Բ գոտի») մեջ:[390]:

Այսպիսով ձևավորվեց Օսմանյան կայսրության մասնատման մասին եռակողմ՝ Անգլո-ֆրանս-ռուսական(«Սայքս-Պիկո-Սազոնով») համաձայնությունը, որն արտահայտում էր Ասիական ռազմաճակատներում տվյալ պահին առկա ուժերի ռազմավարական հարաբերակցությունը (the strategic correlation of forces): ինչպես Լեոն է գրում, տեղի ունեցավ «վոչ թե քմահաճույքով, վոչ թե վորևե մեկին ոգնելու, բարերարություն անելու համար, այլ ուժերի իրական փոխհարաբերությունների յերկաթե որենքով»[391]: Մասնավորապես Մեծ Բրիտանիան Արևմտյան Հայաստանը զիջելով Ռուսաստանին, իրեն էր պահում Միջագետքը: Միևնույն ժամանակ Դաշնակիցները, առաջին հերթին Մեծ Բրիտանիան, Նեղուցները և Կոստանդնուպոլիսը զիջելով (միայն թղթի վրա) Ռուսաստանին՝ նրան պահում էր պատերազմում:

Ավելին, ըստ գերմանացի հետազոտող Կ. Հոֆմանի այդ համաձայնությունների գնով «գնվեց» Բրուսիլովի բանակի հարձակումը[392]: Ռուսական Հարավ-Արևմտյան ռազմաճակատում գեներալ-ադյուտանտ Ա. Ա. Բրուսիլովի հրամանատարությամբ 1916 թ. մայիսի 22-ին (հունիսի 4-ին) սկսված հարձակման («Բրուսիլովյան ճեղքում»[393]) ռազմավարական գլխավոր արդյունքները Դաշնակիցների համար եղան Արևմտյան ռազմաճակատում՝ Վերդենի տակ գերմանական բանակի հարձակման կասեցումը, Ավստրո-հունգարական բանակի կողմից իտալական[394*] բանակի վերջնական ջախջախման կասեցու-

389 *Նավթային պաշարներով հարուստ Մոսուլի վիլայեթի անցումը ֆրանսիացիներին, մեծ դժգոհություն առաջ բերեց Մեծ Բրիտանիայի ղեկավարող շրջանակներում և խնդիր դրվեց վերանայելու համաձայնագիրը: Ի վերջո 1918 թ. Լոնդոնում Ֆրանսիայի և Մեծ Բրիտանիայի վարչապետներ Ժ. Կլեմանսոյի և Դ. Լլոյդ-Ջորջի միջև կայացված համաձայնությամբ Ֆրանսիան ճանաչեց Մոսուլը որպես բրիտանական ազդեցության գոտի, ինչի դիմաց Մեծ Բրիտանիան Ֆրանսիային խոստացավ հյուսիսային միջագետքի նավթադաշտերի կեսի շահագործման իրավունք (Տես Lenczowski G., նշվ. աշխ., էջ 73):

390 Կիրակոսյան Ա., Սայքս-Պիկոյի համաձայնագիր, «Հայկական հարց» հանրագիտարան, Երևան, 1996, էջ 398:

391 Լեո. Անցյալից. Հուշեր, թղթեր, դատումներ,էջ 342

392 Շիրինյան Լ. Նոր աշխարհակարգը և Հայաստանը, Երևան, 2006, էջ 128:

393 «Բրուսիլովյան ճեղքման» մասին մանրամասն տես՝ Брусилов А. А. Воспоминания, М., 1963: Мировая война 1914-1918. «Луцкий прорыв», Труды и материалы к операции Юго-Западного фронта в мае-июне 1916 года Под ред. П. В. Черкасова, М., 1924:

394 *Իտալիան Անտանտի կողմից պատերազմի մեջ մտավ 1915 թվականի մայիսի

մը, և Ռումինիայի մտնելը (1916 թ. օգոստոսի 28-ին) պատերազմի մեջ՝ ընդդեմ Քառյակ միության:

Միաժամանակ Միջագետքում բրիտանացիներն իրականացրին իրենց ռազմավարական ճեղքումը. 1916 թվականի հունիսին, Մեքքայի շերիֆ Հուսեյնի որդու՝ Ֆեյսալի և Լոուրենս Արաբացու գլխավորությամբ սկսված արաբական ապստամբությունը[395], որն իր բնույթով հիմնված էր բրիտանական «ուրիշի ձեռքերով պատերազմելու» կամ«անուղղակի գործողությունների ռազմավարության» վրա[396], ազդարարեց ոչ միայն Օսմանյան կայսրության, այլև գերմանական «Բեռլին-Կոստանդնուպոլիս-Բաղդադ» աշխարհառազմավարական առանցքի մոտալուտ վախճանը:

Այսպիսով «Սայքս-Պիկո-Սազոնով» համաձայնությունը արդյունք էր տվյալ պահին Մերձավոր Արևելքում առկա ուժերի ռազմավարական հարաբերակցության և միաժամանակ Ռուսաստանին՝ ընդդեմ Գերմանիայի, պատերազմում պահելուն ուղղված բրիտանական ռազմավարության:

SUMMARY
THE STRATEGIC CORRELATION OF FORCES IN THE MIDDLE EAST IN 1916 AND FORMATION OF THE «SYKES-PICOT-SAZONOV» AGREEMENT

HAYK V. NAZARYAN

The problem of the partition of the Ottoman Empire «heritage» was one of the important issues during the First World War. It was not possible to realize until that time due to the strategic balance of Power among the «European Concert» (The European Great Powers).

23-ին: Դեռևս ապրիլի 13-ին (26-ին) Լոնդոնում Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի հետ կնքած համաձայնագրով Իտալիան պարտավորվել էր պահպանել ուժերի հավասարակշռությունը Միջերկրական ծովում, իսկ Անտանտի տերությունները իրենց հերթին խոստացել էին, որ Իտալիայի պատերազմի մեջ մտնելու դեպքում նա կստանա Տրենտինոն, Տիրոլը, Տրիեստը, Իստրիան, Դալմաթիան, Ալբանիան, Դոդեկանեզյան կղզիները (Տես Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917, М., 1952, Под. Ред. Е. А. Адамова, с. 436 – 441): Արդեն Իտալիայի, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի միջև 1917 թվականի ապրիլի 17-ին կնքված Ժան դե Մորիենի համաձայնագրով՝ Օսմանյան կայսրության տարածքում Իտալիան ստանալու էր Զմյուռնիան, Կոնիան և Անթալիան («կանաչ գոտի») և ունենալու էր իր ազդեցության գոտին («Գ գոտի») Փոքր Ասիայի արևմտյան ափին: (Տես Lenczowski G.Նշվ. աշխ., էջ 72):

395 Արաբական ապստամբության մասին մանրամասն տես LawrenceT. E.Sevenpillar-sofwisdom. A triumph, in two volumes, London,1939: Liddell Hart B. H. T. E. Lowrence in Arabia and After, London, 1934:

396 Liddell Hart B. H. The strategy of in direct approach, London, 1954, p. 257.

The First World War, particularly the strategic correlation of forces in Caucasian, Mesopotamian and Sinai-Palestine Fronts in 1916 gave birth to Anglo-French-Russian («Sykes-Picot-Sazonov») agreement on the «amputation of the sick man of Europe» (the partition of the Ottoman Empire). According to the agreement with Russia, Great Britain and France were attempting to keep Russia at war promissing him the Straits (Dardanelles and Bosphorus) and Constantinople, as Germany, at the same time, was also attempting to reach compromise with Russia in the question of the Straits persuading him to withdraw his forces from the war.

Key words: *The First World War, Caucasian Front, Mesopotamian Front, strategic balance of Power, strategic correlation of forces, «Sykes-Picot-Sazonov» agreement, the Straits (Dardanelles and Bosphorus) and Constantinople.*

РЕЗЮМЕ
СТРАТЕГИЧЕСКОЕ СООТНОШЕНИЕ СИЛ В БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ В 1916Г. И ФОРМИРОВАНИЕ СОГЛАШЕНИЯ «САЙКС-ПИКО-САЗОНОВ»

АЙК В. НАЗАРЯН

Разделение «наследства» Османской империи стало ключевым вопросом во время Первой мировой войны. До этого времени разрешение этого вопроса было невозможно блогадаря существования стратегического баланса сил внутри «Европейского концерта» (Европейские Великие Державы).

Во время Первой мировой войны, в частности в 1916-ом году, в Кавказских, Месопотамских и Синайско-Палестинских фронтах создавался новые стратегические соотношения сил. В результате возникла Англо-франко-русское («Сайкс-Пико-Сазонов») соглашение об ампутации «больного человека Европы» (раздел Османской империи). Согласно этому документу, Великобритания и Франция обешали Россию Проливы (*Дарданеллы* и Босфор) и Константинополь, чтобыудерживать Россию в войне, т.к. в то же время Германия, в свою очередь, стремилась достичь к компромиссу с Россией в вопросе о Проливах, чтобы исключить Россию из войны.

Ключевые слова *– Первая мировая война, Кавказский фронт, Месопотамский фронт, стратегический баланс сил, стратегиче-*

*ская соотношения сил, соглашение «Сайкс-Пико-Сазонов», Проливы (*Дарданеллы *и Босфор), Константинополь.*

В ПОИСКАХ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПРАВДЫ (НА ОСНОВЕ РАССМОТРЕНИЯ ИСТОРИЧЕСКИХ И СОВРЕМЕННЫХ РЕАЛИЙ АРМЯНО-РОССИЙСКИХ ОТНОШЕНИЙ)

АНГЕЛИНА БАДАЛОВНА ГАСПАРЯН
Преподаватель кафедры политологии Международный научно-образовательный Центр Национальной Академии Наук Республики Армения, кандидат филологических наук

Иметь историю и быть упомянутым в этой истории - вопрос чести и права. А право на собственную историю имеет только тот народ, который способен создать государство, сохранить и сделать его могущественным. (Мовсес Хоренаци)

Нация объединена языком, нравами, традициями и образованием, но эта связь еще не формирует государство. Для государства также важны мораль, религия, стабильность и благосостояние всех граждан. Тем не менее не это является его непосредственной целью, а право. (Георг Гегель)

Ключевые слова: *историческая правда, исторические реалии, исторический выбор, цивилизационный выбор, вызовы нового миропорядка, армянская государственность, национально-государственные интересы, геополитические интересы, армянские погромы, геноцид армян, Османская империя, младотурки, большевики-сионисты, еврейское государство, международный сионизм, нацизм, международное право, декларация, договор, субъект международных отношений, транснациональная политическая нация.*

История прошлого необратима, но живая история – перед нами и в какой-то степени зависит от нас. В зависимости от того, как мы сумеем справиться с вызовами современного многополюсного глобального мира в условиях переформатирования миропорядка, зависит наша судьба как нации и государства в целом. Понятия «страна» «государство» и «родина» - не тождественные понятия. По-

нятие «страна» является близким, но не тождественным государству термином: например, не все страны являются государствами. «На 2015 год не существует единого юридического определения термина «государство», всецело признанного наукой и всеми странами мира. Госуда́рство — политическая форма организации общества на определённой территории удовлетворяющая некоторым дополнительным требованиям. Ни в науке, ни в международном праве не существует единого и общепризнанного определения понятия «государство».»[397].

Но можно ли назвать родиной армян лишь только государство Армении в ее существующих пределах? Древние римляне говорили: родину любим не за то, что она велика, а за то – что своя. На основе этого можно сказать, что родина армян предстает как первозданная неотъемлемая собственность наследия, оставленного нам от наших древних предков – Айка и Арама. Извечный вопрос - "Кто мы, откуда и куда идем? – сопровождает армянский народ и человечество на протяжении всей его истории. Жизнь каждого народа своими корнями уходит в глубь веков и бессмертна исторической памятью и преемственностью поколений.

Актуальность данной статьи заключается в осознании ценности существующего армянского государства и ответственности за исторический опыт во взаимоотношениях с Россией. В статье рассматриваются исторические и современные реалии армяно-российских отношений. И здесь не должно быть места неопределенности и мраку неведения, которые, оказывается, удобны и выгодны лишь в той или иной сиюминутной политической ситуации, но отнюдь не для полноценных отношений между народами и государствами в целом. И наконец, самое важное – это осмысление своего исторического прошлого с точки зрения актуальнейшего вопроса:

Почему, невзирая на все наши достижения и победы, проблема исторического выбора всегда оборачивалась трагически для армян? Почему на протяжении трехсотлетней "дружбы и сотрудничества" с Россией армянский народ лишился своих исторических земель, исторической родины, пережил погромы и геноцид? Задавая важные судьбоносные вопросы для армянского народа, не всегда легко найти однозначные ответы на них. Тем не менее попытаемся понять

397 https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%BE%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE Википедия

некоторые исторические и современные реалии армяно-российских отношений: 1. при Петре Первом, 2. при Царской России, 3. Большевистской России, 4. В настоящее время.

ИСТОРИЧЕСКИЕ РЕАЛИИ

1. На протяжении трех столетий в борьбе за восстановление своей государственности исторический выбор армян («повернутость» в сторону Христианской Руси) был продиктован скорее цивилизационным выбором, нежели национальными интересами безопасности. Россия при Петре Первом взяла на себя миссию освобождения христианских народов и в 1721 году предприняла военный поход завоевания территорий на Персию. Невзирая на проявляемый Россией в этот период интерес к армянской политике, дальше обещаний, которые давались почти на всем протяжении борьбы армян против шахского Ирана, дело не шло.

С 1722 по 1725 годы Давид Бек взял на себя общее руководство и, будучи провозглашенным государем независимого Сюникского княжества, возглавил вооружённую борьбу армян областей Сюника и Арцаха. Весной 1725 против освобожденного Сюника выступила большая Турецкая армия. Сюникцам удалось отбросить врага, но после многочисленных боев Давид-Бек укрепился со своим отрядом в крепости Алидзер. На седьмой день неравных боев храбрецы полководца, выйдя ночью из крепости, неожиданно нападают на врага, который в панике, неся большие потери, обращается в бегство.[398]

Однако все военные успехи армян были сведены на нет. Поскольку Петр Первый подписал 12 июня 1724 года договор с Османской Турцией и с целью закрепления за собой завоеванных прикаспийских ханств предоставил последней свободу действий во всем Закавказье (до Шемахи).[399] В том же году в край вторглись османские войска. Вместо обещанной помощи Петр Первый посоветовал армянам оставить родные земли и переселиться в Дербент, Баку, Гилан и Мазандаран, где уже была установлена российская власть.

В этой связи символичной является приветственная речь президента Российской Федерации Владимира Владимировича Путина на

398 http://ru.hayazg.info/%D0%94%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D0%B4-%D0%91%D0%B5%D0%BA

399

учредительном съезде Всемирного Армянского Конгресса (6 октября 2003 года), где он цитировал сенатский Указ, подписанный Государем России Петром Первым еще в 1711 году: «Великий российский реформатор царь Петр Великий в одном из своих указов написал следующее, звучит любопытно: "Армян как возможно приласкать и облегчить в чем пристойно, дабы дать охоту для большего их приезда". Зачитав этот отрывок из Указа, В. Путин сделал паузу, а затем добавил: "Прошло всего ничего - 300 лет. Сказано - сделано".[400] И здесь комментарии излишни. Всем известно, что сегодня в России проживает больше армян, чем в самой Армении.

2. В конце Х1Х - начале ХХ вв. в условиях подъема армянской национально-освободительной борьбы против османского ига и назревающей революции в России усилились гонения на армян в обеих империях. Когда происходили массовые армянские погромы в Османской империи (1894-1896) при Султане Гамиде, Царская Россия запретила проведение во всех армянских церквях панихиды в память безвинных жертв в Османской империи. Как писал в начале ХХ века А.В. Амфитеатров[401], султан Абдул-Гамид со свойственным ему талантом современного Макиавелли, внушил петербургским сферам жесточайшие предубеждения против армянского национального подъема, который может стать серьезной опасностью в возникновении и развитии мировой социалистической революции. Премьер-министр Великобритании этого времени Уи́льям Ю́арт Гла́дстон[402] в одном из своих речей объявил, что, когда в Османской Турции шли погромы (1895г.), русские тюрьмы Кавказа заполнялись представителями армянской интеллигенции.

В Царской России на государственном уровне осуществлялась политика ассимиляции армян (и не только армян) с титульной нацией

400 http://www.sarinfo.org/armw/?c=armenians

401 Амфитеатров С.В., «Армянский вопрос», С.-Петербург, 1906, с. 7

402 https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BD,_%D0%A3%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D1%8F%D0%BC, ↑ *Humayun Ansari (англ.)*. The infidel within: Muslims in Britain since 1800. — C. Hurst & Co. Publishers, 2004. — P. 80. — 438 p. — ISBN 1850656851, ISBN 9781850656852. Гладстон в своих выступлениях выражал мнение, что исламское государство не может быть хорошим и толерантным по отношению к «цивилизованным и христианским расам», а также, что пока существуют последователи «этой проклятой книги» (Корана), в Европе не будет мира. В 1896 году он рьяно поддерживал требования влиятельного армянского лобби о военном вторжении Британии в Османскую империю как о «христианском долге» правительства. Однако королева осудила такое «неразумное и полоумное отношение Глэдстоуна»[

империи: армянским национализмом считалось - говорить, читать, писать, получать журналы и газеты на армянском языке, посещать армянский театр. Армян обвиняли в желании воссоздать Великую Армению вплоть до Ростова-на Дону.[403] 2 января 1897 года был опубликован специальный указ о закрытии армянских школ, кроме Геворкянской духовной семинарии в Эчмиадзине. Кульминацией действий империи, направленных против армянства, явился приказ царя Николая от 12 июня 1903 года - "Закон о конфискации и огосударствлении имущества и поместий армянских церквей". Это нельзя было назвать иначе, кроме как – государственным грабежом. Патриарх всех армян Хримян Айрик поднял на ноги всемирное армянство на всеобщую национальную защиту против невиданного в мире того времени грабежа – от США до Болгарии, Египта, Ирана и Индии до Европы.[404] В итоге русский царь под натиском всеобщего национального движения армян всего мира вынужден был аннулировать свой приказ от 1 августа 1905 года перед разгорающейся первой русской революцией в январе 1905 года. Однако и после этого последовали армянские погромы в Баку руками кавказских татар, но благодаря вооруженной самообороне армянам удалось пресечь депортацию и очередной армянский погром на Кавказе.

Известный армянский историк Лео (Аракел Григорьевич Бабаханян) в своей книге «Из прошлого» на основе исторически достоверных документов и свидетельств выявил чудовищную роль России в армянских погромах при султане Гамиде и Геноциде армян 1915 года в Османской империи. «Постепенно становилось ясно, жертвой какого чудовищного обмана стали армяне, которые поверили царскому правительству и вверили себя ему.» «По данным, которые я получил от своих местных представителей, в этой части турецкой Армении русские не оказывают никакой помощи и не защищают от насилия не только армян, но совершенно пренебрегают любыми вопросами защиты христианского населения. Это дает повод главарям курдов и черкесам безнаказанно продолжать грабеж беззащитных христиан».[405] (Точно такая же картина наблюдалась во время армян-

403 Борян Б.А., Армения, международная дипломатия и СССР, часть1, Москва-ленинград, 1938, с. 267- 268

404 Акнуни Э., Голос гнева, Бостон, 1911, с. 15-24; Акнуни Э., Кавказские раны, Женева, 1903, с.344 (на западно-армянском языке)

405 http://vstrokax.net/istoriya/rol-tsarskoy-rossii-v-genotside-armyan-1915-goda-arakel-leo/

ских погромов /1989-1990/ в Сумгаите, Кировабаде и Баку, когда советская армия оказалась в роли наблюдателя без приказа со стороны высшего командования при М. Горбачеве на защиту армянского населения). Книга известного армянского историка Лео «О прошлом», где описаны роковые ошибки армянского народа, совершенные в начале прошлого века, призвана стать настольной книгой каждого армянина во избежание повторения ошибок прошлого. Но, к великому сожалению, главный урок истории заключается в том, что никто не извлекает уроков из истории. Иначе как понять, что в результате двух мировых войн XX века (1914-1918, 1949 -1945) армяне, каждый раз оставаясь в лагере победителей, теряли тем больше, чем больше побед одерживали наши союзники – "братья" – христиане?

В начале XX века Кайзеровская Германия в противовес Англии и России стремилась овладеть богатствами Ближнего Востока и утвердить свое могущество в этом регионе. Столкновение геополитических интересов Германии, Англии и России обернулись трагически для армян, поскольку всем ходом истории было доказано, что армяне не порвут дружбу с русскими. Но также было очевидно, что Армения нужна была Российской империи лишь как плацдарм для войны с турками, и император России не дал бы Армении стать самостоятельным государством. Известный русский философ начала XX века Николай Бердяев писал: «Образование великой Турции, ее власть над христианскими народами - была кара, ниспосланная за грехи Византии и христианских народов Европы. Турция, как великая империя, всегда держалась взаимной ненавистью и распрями христианских народов. Сохранение status quo в Турции было низкой, трусливой и завистливой политикой европейских держав.»[406]

3. Принято считать, что революция 1917 года в России обернулась великой трагедией для русского народа. Но для армянского народа большевистская революция явилась окончательным крахом всех надежд, побед и устремлений в борьбе за восстановление государственности в пределах своей исторической родины. 20 ноября 1917 года Ленин в своем обращении к мусульманам России и Востока объявил: "Тайные переговоры свергнутого царя о захвате Константинополя ныне порвать и уничтожить. Республика Российская и ее правительство – Совет Народных комиссаров – против захвата чужих

406 Бердяев Н., «Движение и неподвижность в жизни народов// Судьба России, М., 1990, с. 187

земель. Константинополь должен остаться в руках мусульман. Мы заявляем, что договор о разделе Турции и отнятии у нее Армении порван и уничтожен.[407]

Большевистская революция 1917 года выступала в пользу продолжения войны, чтобы ослабить Германию, не дать ей увеличить численность войск на Западном фронте, не позволить Австрии и Германии получать хлеб, нефть, медь из запасов России. Фактически тесные взаимоотношения большевиков с младотурками, а затем – Ататюрком спасли Турцию от распада. В иоге с уходом русских с Кавказского фронта в 1917 году Большевистская Россия вручила туркам ключи от Закавказья, а подписание Брестского мира дало зеленый свет турецкому вторжению в регион. Тайное согласие между Троцким и Талеатом положило начало новому трагическому этапу в истории Армении. Русско-турецкий договор "О дружбе и братстве" (1921), основанный Троцким и Талеатом, заключили Ленин и Мустафа Кемаль На основе секретного союза Ленин-Ататюрк 24 августа 1920 года Большевистская Россия отказалась от Севрского договора[408], чтобы отдать Турции Западную Армению и Карс, Сурмалу, Олти, Азербайджану- Нахиджеван и Арцах, Грузии – Ахлкалак.

14 февраля 1918 года на совещании в Гамбурге (до заключения Брест - Литовского договора или «заговора», как его часто называют), Вильгельм Второй высказал весьма интересную мысль: «Русский народ был выдан на месть евреям, которые связаны со всеми евреями мира, то есть масонам»[409]. Еврейский фактор, в частности еврейскую ненависть к Царской России, многие европейские государства (Германия, Англия, Франция, а потом – США) пытались использовать в своих целях. Известные представители еврейских общин в этих государствах могли воздействовать на то или иное решение правительства данного государства в нужном для них направлении. «Не будет преувеличением сказать, что разветвленная по всему миру и в то же время строго централизованная система организаций междуна-

---

407 [3 декабря (20 ноября) 1917 г.] «Газеты временного Рабочего и Крестьянского Правительства» от 7 декабря (24 ноября) 1917 г. СУ РСФСР, 1917, N 6, Приложение 2.

408 https://armenia.im/7/175634.html В выработанном ими мирном договоре с Турцией Армения, как выразился один европейский дипломат, фигурировала в качестве «вопросительного знака». Никто не хотел «впрягаться в чужие сани» и брать ее под свою опеку и защиту от агрессии со стороны Кемаля и Ленина.

409 Джордж Ллойд «Правда о мирных переговорах», в двух томах, под редакцией В.Г. Трухановского, Москва, Издательство иностранной литературы, 1957, с. 285

родного сионизма в сочетании с мощной финансово-экономической базой в лице монополистической буржуазии еврейского происхождения, с большим, подчас преобладающим влиянием на средства массовой информации, культуры и государственно-административный аппарат ведущих капиталистических государств является главным источником силы и действенности сионистского влияния на политику ряда ведущих капиталистических государств»[410].

Борьба между Германией и Великобританией за влияние на сионизм усилилось летом 1917 года.[411] Именно тогда и министр иностранных дел Великобритании Бальфур развернул бурную деятельность по отношению к сионистскому движению, заручившись поддержкой президента Вильсона. Интенсивные переговоры лидеров сионизма с руководством британского правительства привели к обоюдному согласию. В создании еврейского государства сионисты достигли успеха, поскольку их цели совпадали с целями великих держав. В итоге англичане обещали заложить фундамент еврейского государства, а сионистские лидеры – обеспечить союзникам поддержку евреев во всех странах. В случае неудачи с декларацией Бальфура существовал запасной вариант «Ширвана» – создание еврейского государства на территории ныне существующего сателлит-государства Азербайджан. Этот вариант был очень привлекателен: значительным наличием еврейского населения (со времен Хазарского каганата), удобным военно-стратегическим положением и богатыми нефтяными залежами топлива в Баку и Грозном. Ответственными лицами за осуществление этого варианта были видные большевики-сионисты - (Лев Давидович Троцкий -Лейба Бронштейн, Григорий Евсеевич Зиновьев-Гирш Апфельбаум, Лев Борисович Каменев - Розенфельд). Они также были инициаторами создания целого ряда тюркских административных единиц на южных границах СССР. В конце 1920 года газета «Молодой сион», основанная Т. Герцелем, писала, что на Кавказе в лице Азербайджана создано еврейское государство, призванное поглотить весь регион. Почти сто лет спустя этот процесс «поглощения» продолжается и в настоящее время.

---

410 Международный сионизм: история и политика, (сборник статей), Изд-во «Наука», Москва, 1977, с. 15

411 Անգելինա Գասպարյան, Օսմանյան Թուրքիայում հայերի ցեղասպանության իրականացման որոշ նախադրյալներ, Գիտական հոդվածների ժողովածու, ՀՀ ԳԱԱ Գիտակրթական միջազգային կենտրոն, Երևան, էջ. 150-151

СОВРЕМЕННЫЕ РЕАЛИИ

В своем стремлении к расширению на Ближнем Востоке Израиль вооружает и всячески поддерживает фашистский режим клана Алиевых. *Уже сегодня* реализуется программа "Большой Ближний Восток"[412], разработанная в тесном сотрудничестве США и Израиля с участием искусственно созданного сателлитного государства Азербайджан. Сам факт постоянного отрицания геноцида армян в Османской империи уже является проявлением нацизма на государственном уровне Израиля, не говоря уже о взявшейся цифре 5-6 миллионов жертв холокоста. Именно эта цифра фигурирует по данным Армянской церкви о жертвах геноцида с 1915 по 1922 гг. - 6 миллионов армян, (английские источники называют цифру 3,5 миллиона)[413]. «Холокост – убогая ложь сионистской верхушки.. И сделала это так убого что их подлую затею давно и убедительно опровергли очень многие специалисты, решившие найти правду. Однако это не помешало сионистам ограбить многие страны мира…».[414] Основные историко-политические направления Израиля и его детища Азербайджана нацелены на "облагораживание" собственной истории за счет унижения, отрицания истории и культуры другого народа. При этом факты и события вырываются из исторического контекста с подбором под готовые идеологические схемы. В криминологии существует тесная связь между подлогом (фальсификацией) и мошенничеством. Если мошенник преследует выгоду для себя или для группы людей, то деятельность фальсификатора истории шире – она преследует геополитические, экономические выгоды с конкретными задачами.

С конкретными задачами сегодня действуют так называемые некоторые «патриоты России», которые постоянно муссируют в средствах массовой информации тему холокоста и нацизма вместо того, чтобы поднимать насущные проблемы самой России (борьба с бедностью населения и т.д.). К примеру, не без участия именно этих сил в последнее время в российских средствах массовой информации происходили безосновательные нападки на армянского национального героя Гарегина Нжде, искажая исторические факты его

412 http://www.yerkramas.org/article/131129/ssha-ispolzuyut-karabax-kak-rychag-v-realizacii-plana-bolshoj-blizhnij-vostok

413 http://svpressa.ru/politic/article/136909/

414 http://новости.ru-an.info/ новости/холокост-убогая-ложь-еврейской-сионистской-верхушки/

биографии. С небольшим отрывом по времени поступило заявление из Москвы по поводу выбора президента в Армении в марте с.г. Основной посыл в следующих строчках: «Кто бы ни пришел завтра во власть в Ереване, он не сможет не учитывать роль Москвы и в карабахском процессе, и в сдерживании Турции (не будь той же 102-й базы в Гюмри, поведение Анкары в Закавказье, не исключено, было бы совсем иным). Не сможет он игнорировать и турецкое членство в НАТО, и заинтересованность США и ЕС в активной кооперации с Азербайджаном в энергетической сфере, особенно на фоне конфронтации с Ираном. Поиск ответа на них без кооперации с Россией выглядит проблематичным — это как минимум.»[415].

Действительно, считается, что в настоящее время российская 102 военная база в Гюмри является гарантом защиты от нападения Турции на Армению. Но в то же время наш военно-стратегический союзник в лице России периодически (с паузами) братается с Турцией, строит газопровод, атомную электростанцию и продает оружие Азербайджану. На это может быть только одно объяснение: Россия как региональная держава исходит из своих геополитических интересов и развивает свой военно-промышленный комплекс. Естественно опять возникает вопрос: Возможно ли использование российской военной базы в зависимости от обстоятельств не только против Турции, но и против Армении, если она заговорит о своих национальных интересах. С одной стороны, постоянное напряжение на границе с Азербайджаном "молча" поддерживается Россией, чтобы ввести свои якобы "миротворческие силы". Но с другой стороны, всем известно, что для Турции выгодно постоянно создавать напряжение в регионе с использованием фактора Азербайджана и Карабахского конфликта. Но в итоге в тяжелой ситуации оказывается Россия, которая является гарантом безопасности в этом регионе и имеет обязательства перед Арменией в обеспечении безопасности от нападения Турции. В контексте вышеизложенного уместно отметить последнее интервью директора Института истории НАН РА Ашота Мелконяна, где он говорит, что надо довести стратегического союзника до мысли о недопустимости продажи оружия Азербайджану, что равносильно продаже оружия Турции и необходимости укрепления военной базы новым техническим оснащением для большей уверенности в регионе.

415 https://ru.armeniasputnik.am/analytics/20180201/10371232/prozapadnye-i-prorossijskie-armyane-pochemu-moskve-ne-nuzhen-takoj-raskol-v-armenii.html

«В то же время надо иметь четкие концептуальные подходы с точки зрения национальных, государственных интересов, поскольку мы, как член ОДКБ также имеем обязательства в отношении России.»[416] Балансировать – вовсе не означает быть нейтральным, а исходить из своих национально-государственных интересов. Следовательно, для Армении важно выстраивание партнерских и дружественных взаимоотношений с Россией, как и с другими государствами, из учета современных реалий миропорядка, чтобы не стать площадкой для войны между двумя державами - *Россией и США, когда* отношения обеих сторон ухудшились до опасной отметки. С одной стороны, современная Россия как империя стремится сохранить свое влияние на всем постсоветском пространстве и принимать активное военное участие в Сирии, исходя из своих национальных интересов. Для военно-морских сил России стратегически важен Прикаспийский флот, как Черноморский, и очень удобен для нанесения ракетных наземных ударов по цели уничтожения игиловских боевиков в Сирии. Прикаспийский регион, включая территорию Азербайджана, со времен Петра Первого рассматривается как зона стратегических и геополитических интересов России. Поэтому Россия, действуя в ущерб национальным интересам Армении, применяет двойные стандарты в разрешении Карабахского конфликта, но в то же время возмущается против тех же двойных стандартов со стороны Запада в вопросе присоединения Крыма к России. С другой стороны, США, как мировая держава, стремится сохранить свое мировое господство на всей планете, уничтожая на своем пути все те государства, которые не удобны или мешают в установлении своего диктата в регионах с богатыми нефтегазовыми ресурсами. После войны во Вьетнаме за последние 30 лет интервенции со стороны США подверглись более десяти государств.[417]

В итоге на основе анализа исторических и современных реалий возникает образ врага, исторического коллаборациониста в лице России, которая постоянно предает интересы армянского народа. И это – факт. Если Большевистская Россия спасла Турцию от распада, то современная Россия послужила толчком в укреплении ее экономической мощи, сотрудничая только в области туризма и торговли,

416 http://armtimes.com/hy/article/75169
417 http://blognews.am/rus/news/88879/kogo-bombili-ssha-za-poslednie-30-let-i-k-chemu-eto-privelo.html

не говоря уже о других проектах совместной деятельности. Тем не менее, это еще не повод в лице России видеть своего врага. У нас с Россией есть общее духовное пространство, которое важно не потерять, а – усилить. Но это – отдельная тема для разговора.

На деле международный сионизм в России никуда не исчез и не растворился. И сегодня еврейство выступает в виде израильской транснациональной политической нации /ТПН/, главным органом которой является Всемирный еврейский конгресс, координирующий деятельность про-израильских политических, экономических и культурно-просветительских организаций по всему миру. "Для недопущения враждебной политики великих держав Израиль способствует усилению своих глобальных лоббистских структур. Наиболее эффективно про-израильские политические группы влияния действуют в США и Европе (например, Американо-Израильский комитет по общественным делам), в то время как серьезные финансы в страну привлекают и российские евреи (система распределения глобальной ответственности)."[418] Эта тема достойна серьезного исследования и может стать предметом особого, отдельного разговора в разрешении насущных проблем армянского государства.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Данная статья и последние события в апреле-мае 1918 года в Армении позволяют сделать следующие выводы:

1. Только при наличии национально-государственной воли возможно всеми усилиями и способами восстановить демографию страны, ликвидировать коррупцию с возвратом офшорных миллиардов в Армению, создать экономику на базе высоких технологий и научно-промышленного комплекса. Позиция или - или непродуктивна и опасна.
2. Не идти ни с кем на конфронтацию, имея в виду США и Россию. Обратиться к Международному праву, которое дает широкие возможности в установлении правового миропорядка. Это не только регулятор международных отношений, но и инструмент в мировой политике. Как с любым инструментом, орудием с ним нужно учиться обращаться, изучать его, испытывать, совершенствовать, затачивать под изменяющиеся цели, задачи и обстоятельства, и набивать руку. Инструмент, которым не пользуются,

418 http://www.mediamax.am/ru/column/12780/

не умеют пользоваться, даже не достают из "ящика", действительно бесполезен.[419] Московский договор от 16 марта 1921 года, заключенный между Большевистской Россией и Кемалистской Турцией, пересматривается и обновляется между Россией и Турцией каждые 20 лет. Наряду с упомянутым договором специалисты по международному праву вполне могут найти основание для пересмотра Севрского договор от 10 августа 1920 года и Арбитражного решения Вудро Вильсона от 20 ноября 1920 года. «Арбитраж Вудро Вильсона имеет юридическую силу, и, согласно Гаагским конвенциям 1899 и 1907 гг., этот документ не имеет срока давности и обязателен для выполнения»[420]

3. Сегодня – время собирать камни и уклоняться от ненужных объятий. Нам нужна историческая инициатива – строить правовое государство со всеми вытекающими результатами. Для это нужны три составляющие в базовых ценностях и национальной идеологии государства: Право, Правда и Сила.

ԱՄՓՈՓՈՒՄ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՆՈՒՄՆԵՐՈՒՄ (ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԻՏԱՐԿՄԱՆ ՀԻՄԱՆ ՎՐԱ)

ԱՆԳԵԼԻՆԱ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

Հոդվածում դիտարկվում են Հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմական և ժամանակակից իրողությունները, որի հիման վրա փորձ է արվում պատասխանել այն հարցին՝ թե ինչու՞ հայ ժողովուրդը զրկվեց իր պատմական հայրենիքից ու տարածքներից և ինարավոր դարձան հայկական ջարդերն ու ցեղասպանությունը:

Բանալի բառեր՝ *պատմական ճշմարտություն, պատմական իրողություններ, պատմական ընտրություն, քաղաքակակրթական ընտրություն, նոր աշխարհակարգի մարտահրավերները, հայկական պետականություն, ազգային-պետական շահ, աշխարհաքաղաքական շահեր, հայկական ջարդեր, հայերի ցեղասպանություն, Օսմա-*

419 http://www.golosarmenii.am/article/62706/kak-minimum-mezhdunarodnoe-pravonarushenie

420 http://vstrokax.net/novosti/arbitrazhnoe-reshenie-vudro-vilsona-uroven-osvedomlennosti/

նյան կայսրություն, երիտթուրքեր, բոլշեվիկ-սիոնիստներ, հրեական պետություն, միջազգային սիոնիզմ, նացիզմ, միջազգային իրավունք, հռչակագիր, պայմանագիր, միջագային հարաբերությունների սուբյեկտ:

SUMMARY

THE SEARCH FOR HISTORICAL TRUTH (BASED ON HISTORICAL & MODERN REALITIES OF THE ARMENIA-RUSSIA RELATIONS)

ANGELINA GASPARYAN

The current paper is based on the historical and modern realities of the Armenia-Russia relations as the *basis* for the research *question posed* in this study: Why did the Armenian people lose the *territory* of *historic Armenia*, historic homeland? Why did Armenian *massacres* and genocide become possible?

***Key words** : historical truth, historical realities, historical choice, civilizational choice, challenges of the new world order, Armenian statehood, national interests, geopolitical interests, Armenian* massacres, *Armenian genocide, Ottoman Empire, Young Turks, Zionist- Bolsheviks, Jewish state, International Zionism, Nazism, International law/right, declaration, treaty,* subject *of* International *Relations.*

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ԴՐՎԱԳՎԱԾ ԱՌՅՈՒԾԻ ԵՎ ՑՈՒԼԻ ՈՐՍԻ ՏԵՍԱՐԱՆՆԵՐԸ[421]

ՄԻՔԱՅԵԼ ԲԱԴԱԼՅԱՆ,
պ.գ.թ., Էրեբունի թանգարան

***Բանալի բառեր՝** Ուրարտու, Նորասորեստանյան թագավորություն, առյուծ, ցուլ, որս, պատկեր, պատկերագրություն*

Հին Մերձավոր Արևելքի մի շարք տարածաշրջանների որոշ գրավոր սկզբնաղբյուրներում, ինչպես նաև՝ հինմերձավորարևելյան պատկերագրության տարբեր տեսարաններում վկայված և ներկայացված են առյուծի և ցուլի որսի մասին[422]: Ընդհանրապես,

421 Հոդվածի պատրաստման ընթացքում ցուցաբերած օժանդակության համար մեր խորին շնորհակալությունն ենք հայտնում Հ. Դանիելյանին, Ս. Ֆանյան-Մարտիրոսյանին, Ս. Չիլինգարյանին և Ա. Մարտիրոսյանին:

422 Հին Մերձավոր Արևելքում առյուծի և ցուլի որսի մասին տե՛ս օրինակ՝ Watanabe Ch., Animal Symbolism in Ancient Mesopotamia: A Contextual Approach, Institut für Orientalistik, Universität Wien, 2002, pp., 69-88.

մեզ հայտնի առյուծի որսի կամ առյուծ սպանելու ամենավաղ սյուժեն պատկերված է Ք.ա. IV հազարամյակի վերջով թվագրվող և ուշուրուկյան ժամանակաշրջանին վերաբերող մի կոթողի տեսարանում[423]: Ինչ վերաբերում է ցուլի որսի կամ ցուլ սպանելու ամենահին տեսարանին, ապա այն առկա է ուրուկյան ժամանակաշրջանի մի գլանաձև կնիքի պատկերագրության մեջ, որտեղ նետաձիգը սպանում է չորս ցուլի[424]:

Առյուծի և ցուլի որսին գլխավորապես մասնակցում էին արքաները: Այն իր մեջ խորհրդանշում էր մի շարք ասպեկտներ[425], ինչպես օրինակ՝ ա) արքային՝ որպես հերոսի և ռազմիկի, ինչպես նաև որպես պետության բարօրության և հզորության երաշխավորի և հովանավորի, բ) պետության և արքայի հաղթանակն ու գերակայությունը թշնամիների և հակառակորդ արքայի նկատմամբ, գ) առյուծ կամ ցուլ սպանելու ծեսն իրականացնելիս արքան իրագործում էր աստվածների կամքը, հաճախ մարմնավորում նրանց (հատկապես միջագետքյան Նինուրտա աստծուն), ինչը խորհրդանշում էր հաղթանակ բացասական ուժերի նկատմամբ, ցույց տալիս արքայի աստվածային ծագումն ու վերջինիս իշխանության օրինականությունը և այլն:

Առյուծի և ցուլի ծիսական որսի «ինստիտուտը» հատկապես տարածված էր Ասորեստանյան պետության Միջին և Նոր թագավորությունների ժամանակաշրջանում: Այստեղ այն մեծամասամբ կրում էր «արքայական բնույթ»: Բազմաթիվ գրավոր սկզբնաղբյուրներում ասորեստանյան արքաները հիշատակում են առյուծներ և ցուլեր սպանելու մասին[426]: Նույնիսկ հաղորդվում է վանդակում կամ արքայական պարտեզում պահվող առյուծների մասին, որոնք նախատեսված էին հենց որսի համար[427]: Իսկ մի շարք բարձրաքանդակներում պատկերված են ասորեստանյան արքաների կողմից առյուծի կամ ցուլի ծիսական որսի տեսարաններ, որոնցից մի քանիսի վերջին մասն էին կազմում արքայի կողմից սպանված առյուծի կամ ցուլի բաշերին գինի հեղելու տեսարանը, որն ուղեկցվում էր ծիսական երաշժտությամբ և մի շարք ներկաների մասնակցությամբ[428] (Նկար

423 Watanabe Ch., նշվ. աշխ., էջ, 42-43, fig. 1.
424 Watanabe Ch., նշվ. աշխ., էջ, 72, fig. 12.
425 Այդ մասին տե՛ս հատկապես՝ Watanabe Ch., նշվ. աշխ., էջ, 10-21, 69-88՝ քննարկված գրականությամբ:
426 Այդ մասին տե՛ս օրինակ՝ Cornelius I., The Lion in the Art of the Ancient Near East: A Study of Selected Motifs, Journal of Northwest Semitic Studies, XV, 1989, pp., 56-58. Watanabe Ch., նշվ. աշխ., էջ, 53-56, 72-75:
427 Watanabe Ch., նշվ. աշխ., էջ, 73, 78:
428 Այդ մասին տե՛ս օրինակ՝ Watanabe Ch., նշվ. աշխ., fig. 8, 9 (Նկար 1), 10 (Նկար 2), 11, 12, 13, 15.

1, 2):

Առյուծ սպանելու տեսարաններ դրվագված են ուշխեթական[429], ինչպես նաև մանայական և աքեմենյան[430] պատկերագրության մեջ:

Առյուծի և ցուլի որսի տեսարաններ ուրարտական պատկերագրության մեջ

Նորասորեստանյան թագավորության ժամանակակից ուրարտական տերությունում առյուծի կամ ցուլի որսի հնարավոր գոյության վերաբերյալ մեր ունեցած տեղեկությունները բավական սակավ են: Նման տեսարաններ հատկապես առկա են ուրարտական մի շարք գոտիների վրա պատկերված դրվագաշարերում: Ցավոք այդ գոտիների ճնշող մեծամասնությունը աշխարհի տարբեր թանգարաններ (Տոկիո, Ադանա և այլն) է հասել գանձախույզների ապօրինի գործունեության հետևանքով: Որոշ գոտիներ էլ պահվում են մասնավոր հավաքածուներում: Դրանք զուրկ են հնագիտական համատեքստից, ինչը դրանց մեկնաբանությունները դարձնում է ոչ այդքան հուսալի[431]:

Առյուծի և ցուլի որսի տեսարաններով հնագիտորեն ֆիքսված արտեֆակտեր մեզ հայտնի ուրարտական հնավայրերից հայտնաբերվել են Նոր Արեշի ուրարտական կոլումբարիից, Երևանի Բիայնական դամբարանից, Քայալը դերեից և Հարավային Օսեթիայից՝ Թլիի դամբարանադաշտից: Հետաքրքիր է, որ Թլին գտնվում է ուրարտական պետության սահմաններից բավական հեռու: Թլիի 40բ. դամբարանից է գտնվել մի ուրարտական բրոնզե գոտի (Նկար 3), որի տարբեր հատվածներում պատկերված են առյուծներ և ցուլեր սպանելու տեսարաններ[432]: Առյուծ և ցուլ սպանելու գործընթացին այստեղ կարծես թե մասնակցում են և՛ հետևակային զինվորը, և՛ նիզակակիր հեծյալը, և կառամարտիկները: Հավանաբար, ուրարտական այս գոտին որպես ավար կամ թանկարժեք նվեր է վերցվել (գուցե սկյութներ կողմից?):

Բավական ուշագրավ են Քայալը դերեի տաճարական համալիրներից գտնված բրոնզե գոտու բեկորներին պատկերված տեսա-

429 Այդ մասին տե՛ս օրինակ՝ Pinarcik P., Gökce B., Suat A., Geç Hititit Dönemi Tasvir Sanatinda Betimlenmiş Av Sahneleri Üzerine bir Değerlendirme, Prof., Dr., Recep Yildirima Armağan, s. , 389-411.

430 Cornelius I., նշվ. աշխ., էջ, 57:

431 Այդ խնդրի վերաբերյալ տե՛ս՝ Muscarella O. W.,Urartian Metal Artefacts: An Archaeological Review, Archaeology, Artifacts and Antiquities of the Ancient Near East. Sites, Cultures and Proveniences, Leiden-Boston, Brill, 2013, pp., 621-650.

432 Техов Б., Тлийский могильник (Кпмплексы IX- первой половины VII до н. э.), Тбилиси, 1981, Табл. 94. Castelluccia M., Urartian Metalwork in Caucasian Graves, Studies in Caucasian Archaeology II, Tbilisi 2014, p., 108, fig. VII-2 (Նկար 3):

րանները (Նկար 4): Վերին հատվածում պատկերված է առյուծների հարձակումը ուրարտական կառամարտիկների վրա: Նրանցից մեկը կարծես թե փորձում է նետահարել առյուծին: Այս հատվածում պատկերված է նաև ընկած անձնավորություն (հավանաբար թշնամու բանակից) և թռչուն: Մյուս հատվածում առյուծներից մեկը երախով բռնել է մարտակառքի անիվը: Չափազանց հետաքրքիր է մեկ այլ տեսարան, որտեղ առյուծը հարձակվում է մարտակառքի և նրա վրա գտնվող անձանց վրա: Նրանցից մեկը մարտակառքը վարողն է, մյուսը՝ նիզակակիր, իսկ մյուսն էլ՝ նետաձիգ: Առյուծը խոցված է նետերով, իսկ նիզակակիր զինվորը իր զենքը մխրճում է առյուծի իրանը[433]: Ըստ երևույթին, այս գոտու տեսարաններում առյուծները նաև խորհրդանշում են թշնամական բանակն ու նրանց հովանավոր ուժերին:

ՈՒշագրավ է որ առյուծի և ցուլի որսի տեսարաններով արտեֆակտեր գտնվել են Երևանի տարածքից: Դրանք համապատասխանաբար Նոր Արեշի կոլումբարիից և Երևանի Բիայնական դամբարանից գտնված գոտիների հատվածներն են:

Բիայնական դամբարանի այսպես կոչված երրորդ գաղտնարանի արևելյան մեծ որմնախորշի հատակի տակ այլ գտածոների հետ գտնվել են երեք գոտիներ[434] : Դրանցից երկուսի որոշ տեսարաններում ներկայացված են առյուծի և ցուլի որսի տեսարաններ: Առաջինը մասնատված է բազմաթիվ բեկորների(Նկար 5): Գոտին լայն է (19 սմ) և ունեցել է մոտ 120 սմ երկարություն: Այն եզրերին ունի անցքեր, որոնց միջոցով կարվել է կաշվե հենքի վրա: Գոտու արտաքին մակերեսը ամբողջությամբ դրվագված է ինչպես առանձին կանգնած ոազմակառքերի, հեծյալների, ցուլերի, ձիերի և առյուծների պատկերներով, այնպես էլ որսի տեսարաններով: Ներկայացված են ռազմակառքի վրա հարձակվող առյուծների և դրանց հետապնդող հեծյալների տեսարաններ[435]: Մյուս գոտին ևս գտնվել է մասնատված վիճակում (Նկար 6): Այլ տեսարաններից զատ՝ այստեղ ևս ներկայացված են որսի տեսարաններ. պատկերված են առյուծների ու ցուլերի հետ մարտնչող որսորդներ (հեծյալներ կամ ռազմակառքերում

433 Burney Ch., A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalidere, Anatolian Studies, vol., 16, 1996, pp., 77-78, fig., 10. Plate IX-b.

434 Есаян С., Биягов Л., Амаякян С., Канецян А., Биайнская гробница в Ереване, Археологические памятники Армении 15/2, Ереван, 1991, сс., 15-17.

435 Եսայան Ս., Բիյագով Լ., Համայկյան Ս., Կանեցյան Ա., Երևանի Բիայնական դամբարանը, Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները 16, Երևան 2015, էջ, 57, 74-Աղ. XII (Նկար 5):

կանգնած մարտիկներ), ինչպես նաև ձիու և ցուլի, ցուլի և առյուծի, ձիու և առյուծի միջև մենամարտի տեսարաններ[436]:

Նոր Արեշի ուրարտական կոլումբարիումը գտնվել է Էրեբունու ամրոցից արևմուտք: Այն բացվել է 1957 թ.՝ հողային աշխատանքների հետևանքով: Այնուհետև պեղվել հայ հնագետներ Հ. Մարտիրոսյանի և Հ. Մնացականյանի կողմից: Կոլումբարիումը բաղկացած է եղել երեք թաղումներից[437]: Գտնված հարուստ հնագիտական նյութի մեջ առկա են ուրարտական երկու մասնատված գոտու մնացորդներ: Դրանք գտնվել են առաջին և երկրորդ թաղումներից: Բավական հարուստ տեսարաններով աչքի է ընկնում երկրորդ թաղումից գտնված գոտու տեսարանները (Նկար 7): Այստեղ ներկայացված են առյուծների և ցուլերի որսի տեսարաններ՝ կառամարտիկների և հեծյալի կողմից: Որսի տեսարաններ են առկա նաև առաջին թաղումից գտնված բեկորների տեսարաններում[438]: ՈՒշագրավ է, որ հայ նշանավոր հնագետներ Հ. Մարտիրոսյանն ու Հ. Մնացականյանն, ըստ երևույթին առաջիններից էին, որ նման տեսարանները համեմատել են արքայական որսի հետ և այն հիմնավորելու համար բերել մի շարք զուգահեռներ՝ հատկապես ասորեստանյան նմանատիպ տեսարանների հետ[439]:

Առյուծի և ցուլի որսի տեսարաններով հայտնի են բազմաթիվ առարկաներ, որոնք, ցավոք, զուրկ են հնագիտական համատեքստից: Նման տեսարաններ հատկապես դրվագված են մի շարք ուրարտական գոտիների պատկերաշարերում, որտեղ հաճախ ներկայացված են և՛ առյուծի, և՛ ցուլի որսի կամ սպանելու տեսարաններ (Նկար 8)[440]:

Այնուամենայնիվ, հնագիտական համատեքստ չունեցող առարկաների մեջ կան որոշ տեսարաններ, որոնք արժանի են ուշադրության: Այսպես, ուրարտական գոտիներից մեկի հատվածում առանձնացված տեսարանում (Նկար 9) պատկերված է ձիու վրա հեծյալը, ում առջևում է գտնվող ցատկի մեջ գտնվող առյուծը, որի բաշի ստո-

436 Եսայան Ս., Բիյագով Լ., Հմայակյան Ս., Կանեցյան Ա., նշվ. աշխ., էջ, 57, 75-Աղ. XIII (Նկար 6) :

437 Մարտիրոսյան Հ., Մնացականյան Հ., Նոր Արեշի ուրարտական կոլումբարին, Տեղեկագիր հասարակագիտական գիտությունների 10, 1958, էջ, 69, 71-75:

438 Մարտիրոսյան Հ., Մնացականյան Հ., նշվ. աշխ., էջ, 71, 75: Мартиросян А., Армения в эпохы бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, сс., 246-249, Табл. XV (Նկար 7).

439 Мартиросян А., նշվ. աշխ., էջ, 246, 248-249:

440 Տե՛ս օրինակ՝ Kellner H. J., Gurtelbleche aus Urartu, Prahistorische Bronzefunde, Abt. 12, Bd. 3, Stuttgart, 1991, Taf. 2-3, 11 (Նկար 8), Taf. 4-5, Taf. 6-7 և այն.

րին հատվածում հեծյալի կողմից արձակած նիզակն է խրված[441]: ՈՒրարտական մյուս գոտու առանձնացված հորինվածքային տեսարանում (Նկար 10) պատկերված է մի ձեռքին սուր, իսկ մյուսին՝ նիզակ բռնած հեծյալը, ով պատրաստվում է նիզակով խոցել իր առջև գտնվող և գլխով դեպի հեծյալը թեքված առյուծին[442]:

Վանի թագավորությում առյուծի ծիսական որսի գոյությունը ապացուցող բավական հետաքրքիր ապացույց կարող է հանդիսանալ ներկայումս Դիյարբեքիրի թանգարանում պահվող ուրատական մի գոտու բեկորի պատկերագրությունը (Նկար 11), որի աջ հատվածում դրվագված է իր ուղեկից թռչնի հետ պատկերված հեծյալը, ով իր նիզակը մխրճել է իր առջևում ցատկի մեջ գտնվող և դեպի վերջինս թեքված առյուծի մեջքը[443]: Այս տեսարանում առյուծը կարծես թե ցանկանում է վնասել հեծյալին: Առյուծի առջև՝ ծնկած վիճակում, պատկերված է դեմքով դեպի հեծյալը թևավոր աստվածությունը, ով իր նիզակն ուղղել է դեպի առյուծի վեր բարձրացրած աջ թաթի դաստակը, իսկ աստվածությանը ուղեկցող թռչունը փորձում է վնասել առյուծին: Այս տեսարանում պատկերված հեծյալը կարծես լինի թևավոր աստվածության հովանավորյալն ու վերջինիս երկրային մարմնավորողը: Երկուսն էլ նիզակ են կրում և պատկերված են իրենց ուղեկից թռչունների հետ: Ինչպես նկատել է Ռ. Չավուշօղլուն, այս գոտու վրա առյուծի արքայական որսի տեսարան է պատկերված[444]: Չի բացառվում, որ այ տեսարանում առկա է ուրարտական արքայի և վերջինիս հովանավոր աստծո (ամենայն հավանականությամբ Խալդիի) օժանդակությամբ առյուծի ծիսական որսի տեսարանը:

Խիստ ուշագրավ է մասնավոր հավաքածուում պահվող ուրարտական գոտու ստորին աջ հատվածի պահպանված տեսարանը[445] (Նկար 12): Վերից վար, այն մենք պայմանականորոն բաժանել են չորս հորիզոնական գոտիների: Այստեղ, վերին հատվածում մասամբ երևում են աջից հետիոտն զինվորի և հեծյալի պատկերներ: Այնուհետև, երկրորդ գոտում ձախից աջ ներկայացված են ձին և նրա

441 Kellner H. J., Grouping and Dating of Bronze Belts, Urartu: A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E. (Merhav R. eds), The Israel Museum, Jerusalem 1991, pp., 151, fig., 9.

442 Kellner H. J., Gurtelbleche aus Urartu, Prahistorische Bronzefunde, Abt. 12, Bd. 3, Stuttgart, 1991, Taf., 48-49-186.

443 Çavušoğlu R., A Fragmentary Urartian Belt in the Diyarbekir Museum, Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, XLV/1, 2003, pp., 22, fig., 1-2, 22, pp., 23, fig., 3.

444 Çavušoğlu R., նշվ. աշխ., էջ, 24:

445 Röllig W., Ein urartäisches Gürtelblech mit Darstellung einer Löwenjagd, Orientalia, 66, 199t, Tab. II.

առջև կանգնած նետաձիգը: Վերջիններիս առջև՝ ցատկի մեջ գտնվող բաց երախով առյուծին նիզակով խոցում է «զինվորը»: Առյուծի գլխավերևում դրվագված է սլացող գիշատիչ թռչուն: Հաջորդ գոտում պատկերված են ձիու բաշից բռնած նետաձիգ, հեծյալներ, նրանց դեմքով կանգնած մորուսավոր զինվոր: Շատ հետաքրքիր է ստորին գոտու դրվագաշարը: Այստեղ բաց երախով առյուծն արդեն գտնվում է ընկած վիճակում՝ երկու կառամարտիկներով մարտակառքերի ոտքերի տակ: Առյուծի երախը նիզակով խոցում է նրա առջև կանգնած «զինվորը»: Դրանից աջ պատկերված է հեծյալ:

Կարծում ենք, որ այստեղ ներկայացված է խորհրդանշական մարտի տեսարանի մի հատված: Ինչպես նկատել է գոտին հրատարակած Վ. Ռյոլիգը, մորուքի առկայության փաստը խոսում է այն մասին, որ այստեղ պատկերված է ասսուրացի[446]: Ըստ երևույթին, այստեղ առյուծը խորհրդանշում է թշնամուն (հավանաբար՝ Ասորեստանին), նրա զորքն ու արքային: Ըստ երևույթին, գոտու ստորին հատվածում երկու կառամարտիկներով մարտակառքի ձիերի ոտքերի տակ առյուծին արդեն պառկած դիրքով պատկերելը և նրան նիզակով խոցելը «զինվորի» կողմից կարող է խորհրդանշել ճակատամարտի հաղթական ավարտը, թշնամուն և նրա արքային ծնկի բերելը և վերջնական հաղթանակը: ՈՒշագրավ է, որ վերը նշված տեղարանը խիստ նման զուգահեռներ ունի Սաքչագյոզուի ուշխեթական բարձրաքանդակի պատկերաշարի հետ[447] (Նկար 13): Այսինքն, ուրարտական նման մոտիվների վրա առկա է ինչպես ասորեստանյան, այնպես էլ ասորեստանյան որոշակի ազդեցություն:

Ինչ վերաբերում է ուրարտական պետությունում ցուլ սպանելու ծիսական որսի հնարավոր գոյությանը, ապա այդ մասին կարող է վկայել ուրարտական կապարճներից մեկի դրվագաշարում հեծյալի կողմից ցուլ սպանելու տեսարանը (Նկար 14)[448]: Մեկ այլ կապարճի դրվագաշարում պատկերված է մարտակառքին կանգնած երկու զինվորների կողմից նետահարված և ձիերի ոտքերի տակ ընկած ցուլը (Նկար 15)[449]:

ՈՐՊԵՍ ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Ամփոփելով՝ կարելի է եզրակացնել, որ ուրարտական պատկերագրության մեջ դրվագված առյուծի և ցուլի որսի տեսարանների

446 Röllig W., նշվ. աշխ., էջ, 214, հղում 27:
447 Pinarcik P., Gökce B., Suat A., նշվ. աշխ., էջ, 402, նկար 3:
448 Kellner H. J., նշվ. աշխ., Taf. 87-445.
449 Kellner H. J., նշվ. աշխ., Taf. 87-446.

առնվազն մի մասն ունեն «արքայական բնույթ»: Չի բացառվում, որ ինչպես նորասորեստանյան թագավորությունում, ՈՒրարտուում ևս տեղի են ունեցել առյուծի և ցուլի որսի ծիսապաշտամունքային արարողություններ: Դրանք կարող էին ունենալ տարբեր ասպեկտներ: Օրինակ՝ դա կարող էր խորհրդանշել հաղթանակ թշնամի երկրի, նրա բանակի և արքայի, ինչպես նաև քաոսային ուժերի նկատմամբ: Այս համատեքստում, հետաքրքիր է, որ ասորեստանյան որոշ միապետներ իրենց նույնացրել են նաև առյուծի և ցուլի հետ[450]: Անկասկած, առյուծ և ցուլ սպանելու տեսարանները կապված են եղել նաև ուրարտական արքայական գաղափարախոսության հետ և նաև ունեցել խորհրդանշական բնույթ: Առյուծ կամ ցուլ սպանելով՝ Վանի թագավորության միապետները կարող էին համարվել նաև որպես մարտիկ և հերոս, ինչպիսին միջագետքյան Նինուրտան էր: Կարծում ենք այդպիսի գործառույթներ է ունեցել նաև ՈՒրարտուի գերագույն աստված Խալդին:

SUMMARY
THE LION AND BULL HUNTING SCENES DEPICTED IN URARTIAN ICONOGRAPHY

MIQAYEL BADALYAN

The current article discusses scenes with depictions of lion and bull hunting in Urartian iconography. We tend to think that some of them are related to royal motifs. As in the Neo-Assyrian empire, it's not out of exception that in Urartu, such rituals connected with lion and bull hunting occurred as well. Such types of rituals or scenes could be related to various aspects. For example, the slaying of lions and bulls could be associated with the defeat of enemy lands, their armies and chaotic forces. In this context, it is interesting that according to some cuneiform sources, certain monarchs of Assyria-the rival of Urartu, compare themselves with lions and bulls. Therefore, depictions of lion and bull hunting could be connected with the Urartian royal ideology. By killing lions and bulls, the Urarian king could be associated with the likeness of heroes and warriors, similar to the Mesopotamian Ninurta.

***Key words** : Urartu, Neo-Assyrian empire, lion, bull, hunt, depiction, iconography.*

450 Cornelius I., նշվ. աշխ., էջ, 59: Watanabe Ch., նշվ. աշխ., էջ, 50-51, 63:

РЕЗЮМЕ
СЦЕНЫ ОХОТЫ НА ЛЬВОВ И БЫКОВ В УРАРТСКОЙ ИКОНОГРАФИИ

МИКАЭЛ БАДАЛЯН

В данной статье обсуждаются сцены с изображениями охоты на львов и быков в урартской иконографии. Мы склонны полагать, что многие из них относятся к мотивам царской охоты. Не исключено, что, как в Новоассирийском царстве,так и в государстве Урарту проводились ритуалы, связанные с царской охотой на львов и быков. Такие ритуалы и сцены могут быть связаны с разными аспектами. Например, убийство львов и быков может ассоциироваться с победой над вражескими странами, их войсками и хаотическими силами. В этой связи примечательно то, что согласно источникам, некоторые монархи вражеской для Урарту Ассирии сравнивают себя со львами и быками. Изображения охоты на львов и быков могут быть тесно связаны с урартской царской идеологией. Убивая львов и быков, урартский монарх мог уподобляться образу героя-воина, такому, как, например, месопотамский Нинурта.

Ключевые слова: *Урарту, Новоассирийское царство, лев, бык, охота, изображение, иконография.*

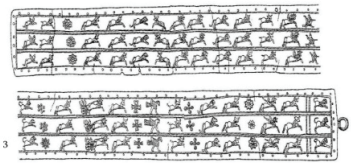

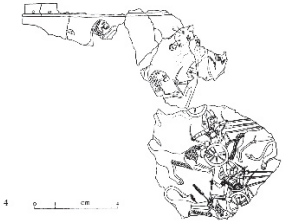

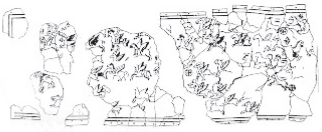

6

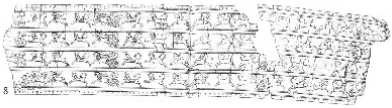

8

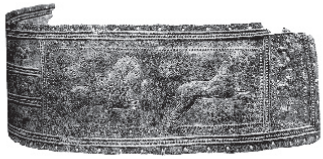

9

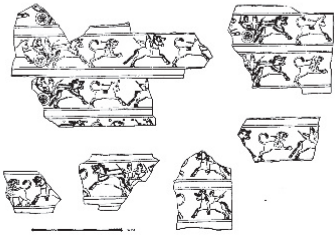

7

10

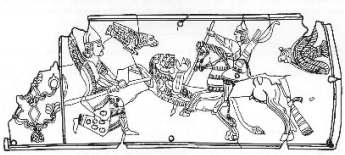

11

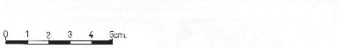

0 1 2 3 4 5cm

13

12

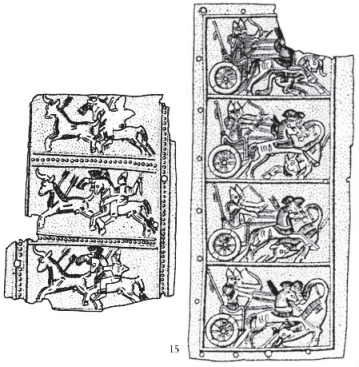

14

15

ԱՅԳԵՊԱՆՆԵՐԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄ ՉԵՆ ՎԱՐՈՒՄ: ԻՀԱՐԿԵ ՎԱՐՈՒՄ ԵՆ...

ԿՈՆՐԱԴ ՀԵՅԿՈ
Ֆրանկֆուրտի Գյոթեի համալսարան, Գերմանիա

2017 թվականի հուլիսի 15-ից մինչև սեպտեմբերի 17-ը Զակրոյի պալատում (Բեռլինի մոտ) տեղի ունեցավ «Այգեպանները պատերազմ չեն վարում» խորագրով ցուցահանդես, որի թեման Բեռլինի պատն էր և դրա հետ կապված հայտնի այգիների բաժանումը:[451]

Այս հոդվածում ուզում ենք ցույց տալ, որ թեպետ գեղեցիկ է վերնագրված, սակայն իրականության հետ այն կապ չունի: Զեկույցս գլխավորապես պատմում է Երևանի հայտնի հուշարձաններից մեկի մասին: Սակայն ոչ բոլորին է հայտնի, որ այս հուշարձանը ուրարտական գաղափարախոսություն է կրում իր մեջ: Այս կոնտեքստում պետք է խոսել Ասորեստանի, Ուրարտուի և Հայաստանի մասին:

1. Ասորեստան

Առաջին հայացքից իսկապես թվում է, որ Ասորեստանի հին թագավորները, օրինակ՝ Թիգլաթպալասար Ա-ն (1114-1076), Աշուրնասիրպալ Բ-ն (883 - 859) և հատկապես Սարգոն Բ-ն միայն ավերիչ ռազմական գործողություններ էին իրականացնում: Հայտնի է, որ Աստծուն նվիրված գրության մեջ Սարգոնը գրել է, որ նա ավերել է թագավոր Ռուսայի երկիրն ու ի թիվս այլ կառույցների նաև այգիները, պարտեզները և պուրակները:[452] Հին ասորիները հայտնի էին իրենց ուժեղ և սոսկալի դաժանությամբ, սակայն պետք է նշել, որ ուրարտացիներն էլ շատ չէին զիջում նրանց այդ առումով:[453]

Ըստ ասորական գաղափարախոսության՝ ամբողջ աշխարհը պատկանում էր Աշուր աստծուն: Ասորիներին հարկ տալուց հրաժարվելը համարվում էր ըմբոստություն իրենց աստծո դեմ, հետևաբար՝ ապստամբները աշխարհում քաոս էին ստեղծում: Իսկ դա, անշուշտ, անխնա և արժանի պատիժ էր պահանջում:

Բայց պատերազմներն ու նվաճումները իշխանավարության մի-

451 http://www.gaertner-fuehren-keine-kriege.de/information. Խոսկը Peter Joseph Lenné-ի այգիների մասին է:

452 In seine freundlichen Gärten, die das Bild der Stadt bestimmten...so daß sie (von Früchten) tropften wie ein Regenguß vom Himmel, ließ ich meine ungestümen Krieger eindringen und wie Adad ließen sie das Getöse der eisernen Haken erschallen... Seine hohen Bäume, die Zierde seines Palastes breitete ich wie Malz hin...“ Walter Mayer, Assyrien und Urartu, I, Münster, 2013, 119.

453 Mayer, ibid., 40.

այն մի կողմն էին, մյուսը՝ թագավորությունում գյուղատնտեսության կազմակերպումն էր, փառավոր տաճարների և պալատների կառուցումը, պարտեզների, այգիների հիմնումը:

Stephanie Dalley-ին իր *The mystery of the Hanging Gardens* գրքում մանրամասնորեն *անդրադառնում է* Սարգոն Բ-ի և Սենախերիբի հիմնած պալատական այգիներին: Նա գրում է, որ այս պալատական և տաճարներին կից պարտեզները ոչ միայն այգեգործությամբ էին աչքի ընկնում, այլև իրենց կառուցման և ոռոգման համակարգերով:

Պետք է նշել, որ այսպիսի այգիներ գոյություն ունեին դեռ վաղ ժամանակներից: Դեռ Աշուրնասիրպալ Բ-ն կառուցեց իր պալատին կից ոռոգման համակարգով մի պարտեզ՝ անվանելով այն «Թագավորական հավերժական նստավայր»: Մի արձանագրության մեջ պատմվում է նրանց արշավանքների, բարբարոսական սպանությունների մասին, բայց դրան զուգահեռ հիշատակվում է նաև, թե ինչպես նա Ծաբ գետի ուղղությունը փոխեց պտղատու այգիներ ստեղծելու համար:[454]

Պարտեզը ոչ միայն Ասորեստանում այլև ամբողջ Միջագետքում եւ Ուրարտույում դարձավ թագավորական պալատի բնորոշիչ և անհրաժեշտ մաս: Պալատական պարտեզը չպետք է շփոթել որսորդական այգու հետ: Այն ստեղծված էր հանգստի համար և ցույց էր տալիս թագավորի ստեղծագործական հզորությունը: Dalley-ին գրում է, որ Սարգոն Բ-ն և Սենախերիբը իրենց արձանագրություններում (*պրիզմաներ*) օգտագործում են դեռ շումերներից վերցված *կերիմա (կիրիմահու)* բառը, որով բնորոշում էին Նանե աստվածուհուն նվիրված Ուրի տաճարի պարտեզը: Այն համարվել է պաշտամունքի կենտրոն Թումալում, որը երկինքն ու երկիրը կապում էր իրար:[455]

Սարգոնի արշավանքների ժամանակ արված արձանագրություններից պարզ է դառնում, որ Ուրարտուի և Ասորեստանի շահերի բախման պատճառ էին հանդիսանում բնական հանածոները՝ գլխավորապես հյուսիսային Սիրիայի տարածքում:

Թագավորները իրենց այգիները նկարագրում էին արձանագրություններում, քանի որ այգի հիմնելը համարում էին կարևորագույն առաքելություններից մեկը: Դա թագավորի «արարիչ» լինելու և հեղինակության ցուցանիշն էր: Այդ պատճառով առաջնային էր համարվում այգիների բնական և տեխնիկական լուծումների բարձր մակարդակը:

454 Stephanie Dalley, The mystery of the Hanging Garden of Babylon, Oxford, 2013, 48.
455 Ibid., 79-80.

Սարգոն Բ-ն կառուցեց մի նոր քաղաք՝ Դուր Շարրուքինը (այժմյան Խորսաբադը)՝ որպես իշխանական նստավայր: Այն գտնվում էր Նինվեից հյուսիս-արևելք, որտեղ լեռնային բնական աղբյուրները քաղաքն ապահովում էին խմելու ջրով: Ք.ա. 712 թվականին նա սկսեց կառուցել նմանը չունեցող պալատ և պարտեզ: Պարտեզը պետք է նմանվեր Ամանոս լեռնաշղթայում գտնվող մի գեղեցիկ հատվածի:[456] Այգում սարքեցին արհեստական լիճ, բլուր, և տնկեցին տարբեր ծառեր: Պալատը և պարտեզը համապատասխան էին միմյանց: Պարտեզի կառուցումից մի քանի տարի հետո ճակատամարտերից մեկում ընկավ Սարգոն թագավորը:[457] Նրա որդին, չընդունելով հոր կառուցած պալատը և այգին, Նինվեում ձեռնարկեց նոր պալատի կառուցումը: Այն պետք է շքեղությամբ գերազանցեր հոր կերտած պալատն ու պարտեզը:[458]

Սենախերիբը նկարագրում է Նինվեի վերակառուցումը: Քաղաքը մեծացել էր, պատերը լեռան պես բարձրացրել, գետի հոսքը քաղաքից դուրս էր հանվել և ոռոգման համարկարգը կառուցվել: Հին պալատը ամբողջովին քանդվեց և բարձր աղյուսներից պատրաստված հիմքի վրա միջնաբերդ կանգնեցվեց՝ որպես «մի հրաշալիք մարդկության համար»: Ինչպես Սարգոնի պարտեզը այնպես էլ Սենախերիբի պարտեզը կառուցվում էր բարձր բլուրի վրա, պալատի մոտ՝ որպես ընդհանուր համալիր:[459]

Պալատի կառուցման համար օգտագործվեցին մեծաքանակ թանկարժեք և կիսաթանկարժեք քարեր, ինչպես նաև փայտի տեսակներ: Պարտեզում տնկվեցին տարբեր բույսեր ու ծառեր: Հայտնի է, որ ընդհանրապես թագավորներն իրենց պարտեզում տնկում էին աշխարհի բոլոր հնարավոր վայրերից հավաքած հատկապես այնպիսի բույսեր, որոնք իրենց նախահայրերը դեռ չէին հասցրել ցանել, տնկել, աճեցնել:[460] Նպատակն էր, իրենց փոքր, նոր աշխարհը արարելով, սեփական առավելությունը ցույց տալ: Ի թիվս ասվածի՝ Սենախերիբը որպես հրաշալիք նկարագրում է պալատական համալիրը, պարտեզը, խողովակներով ու պտտակներով ջրամատակարարման համակարգը:

456 Andreas Fuchs, Die Inschriften Sargons II. aus Khorsabad, Göttingen, 1994, 66-67.
457 Dalley, ibid., 129.
458 Ibid., 130-131.
459 Ibid., 147.
460 Ibid., 147-148.

2. Վանի թագավորություն

Թիգլաթպալասար Ա-ի, Աշուրնասիրպալ Բ-ի, Սալմանասար Դ-ի արշավանքները հուժկու հարված հասցրին Նաիրիի իշխանների ուժերին:[461] Միաժամանակ դրանով օգնել են Վանի թագավորությանը առավել արագ կազմակերպվել:

Դեռ Սալմանասարի օրոք Հայկական լեռնաշխարհում մի նոր տոհմ ի հայտ եկավ, որի առաջին թագավորը Սարդուրի Ա-ն էր: Նրա իշխանավարման տարիներին Վանի թագավորությունը հզորացավ՝ վարչարարությունն իրականացնելով Ասորեստանի կառավարման համակարգի օրինակով: Արձանագրությունները փաստում են, որ Ուրարտուի թագավորները բացարձակ իշխանության են հասել: Իսկ ասորիները մնացել են նրանց գլխավոր արտաքին հակառակորդները: Տարբեր պատերազմների փորձը ցույց տվեց, որ մարտադաշտում դժվար էր հաղթել նրանց: Սակայն, ինչպես հայտնի է, Բիայնիլին գտել էր ասորիներին հաղթելու ձևը՝ մշակելով բերդերի մի առանձին համակարգ: Այն է՝ յուրաքանչյուր ավան աստիճանաբար մի բերդ դարձավ և յուրաքանչյուր քաղաք՝ մի բերդաքաղաք՝ հսկայական պաշարով:[462] Եվ քանի որ պաշարումները միայն կիսամյակային բնույթ էին կրում, գրեթե յուրաքանչյուր հարձակման դիմադրելու հնարավորությունը մեծ էր: Այսպիսով՝ Վանի թագավորությունում փորձեցին իրենց ուժերը հավասարացնել ասորական հակառակորդի ուժերին և նույնիսկ գերազանցել վերջինիս: Այլ կերպ ասած՝ Ուրարտուի պաշտպանական ուժը հավասարազոր էր Ասորեստանի հարձակվող ուժին:

Թերևս հիմնական հետաքրքրությունն այն է, որ այս ամրոցների համակարգը նաև ցույց է տալիս, թե ինչպես է պետական բյուրոկրատիան արդյունավետ աշխատել:

Թեև պատերազմական շրջանն երկար է տևել, այնուամենայնիվ պետք չէ մոռանալ, որ խաղաղ ժամանակահատվածներ էլ եղել են և երևի մեծ նշանակություն ունեին երկու տերությունների մշակութային կյանքի համար:

Վանի թագավորությունն ընդունել էր աքքադերեն սեպագիրը և ասորական վարչարարությունը:[463] Ասորեստանը կարևոր հումք ստացավ հյուսիսից: Փոխադարձ ազդեցությունը երևում է տեխնի-

461 Stephan Kroll (Editors), Introduction, Biainili-Urartu, Leuven, 2012, 9-10.
462 Kroll (Editors), 22. Raffaele Biscione, Urartian fortifications in Iran – an attempt at a hierarchical classification, in: Kroll, Biainili-Urartu, 77-88.
463 Kroll, ibid., 20-21; 26-27.

կական բնագավառում: Վառ օրինակ է Ուրարտուի ջրանցքների կառուցումը: Հայտնի է Մենուայի կառուցած մոտ 80 կմ երկարությամբ ջրանցքը, որը կառուցել են մոտ Ք.ա. 800 թվականին:[464] Հետաքրքրական է, որ Մենուայի ջրանցքը վերագրվել է Ասորեստանի Շամիրամ թագուհուն: Նմանօրինակ է նաև Շամիրամի այգին: Որքան առասպելական են Շամիրամի ջրանցքն ու այգին, այնքան էլ իրական են Մենուայի կառուցած ջրանցքն ու տնկած այգին, որոնք իրավամբ կարող էին համարվել աշխարհի հրաշալիքներից: Իհարկե, այսպիսի այգիներ կային ոչ միայն Ուրարտույում և Ասորեստանում, այլև Միջագետում ամեն տեղ:

Մի քանի նախադասություն սեպագրի մասին՝ Բիայնիլի առաջին արձանագրությունները վերագրվում են Սարդուրի Ա-ին: Այսպիսով՝ խոսքը մի նոր դինաստիայի մասին է, որը պետք է որ Ուրմիա լճի հարավ հասած լիներ: Աքքադերեն սեպագիրը սկզբում օգտագործել են ասորերենով, իսկ հետո որպես երկլեզու (*Bilingua)*՝ ասորերենով և ուրարտերենով, հետո միայն ուրարտերենով:[465] Դրանք արձանագրությունների ձևով և բովանդակությամբ ասորերենին շատ նման են: Ուրարտուում արձանագրությունները ձոնված են Խալդի աստծուն, ում օգնությամբ թագավորները սկսում են ամեն մեծ գործ:

Այս համատեքստում հետաքրքրական է մի հուշարձան, որն այսօր տեղակայված է Երևանի Կասկադ հուշահամալիրում: Որտեղի՞ց է այն: Այն հանդիպում է մի շարք բրոնզի ամանների վրա, որ մի կարասի (Pithos) մեջ են գտել կարմիր Բլուրի պեղումների ժամանակ: Նշանը երկու տարերք ունի՝ մեկը պարիսպ է (պարսպի ադամն), մյուսը՝ հասկի նման բույս: (Արևմտյան) Ուսման համատեքստում նկարագրված է հաճախ որպես «tower with plant/Turm mit Pflanze»: Նշանի մոտ կա մի կլոր սեպագիր, որի վրայի տեքստերը վկայում են Սարդուրի Բ-իև և Ռուսայի սեփականությունը կամ իրենց զինանոցը:

Մի ամանը մյուսից տարբերվում է իր նշաններով, բայց բոլորը կարելի է որպես հասկ, ծառ, նիզակ կամ բոց հասկանալ: Michael Roaf-ը իր հոդվածում «Towers with plants or spears on Altars» հետազոտություն է անցկացրել վերջերս այս նշանի մասին:[466] Կարճ ներկայացնեմ նրա դիտարկումները և վերջում անդրադառնամ խորհր-

464 Տես օրինակ Wolfram Kleiss, Urartäische und Achämenidische Wasserbauten, in: Kroll, Biainili-Urartu, 61-76, 62.

465 Julia Linke, Das Charisma der Könige. Zur Konzeption des altorientalischen Königtums im Hinblick auf Urartu, Wiesbaden, 2015, 146.

466 Michael Roaf, Towers with plants or spears on Altars – some thoughts on an Urartian motif, in: Kroll, Biainili-Urartu, 351-372.

դանիշին, որը Երևանում է:

Պարսպի տեսակը տիպիկ ուրարտական ձև ունի, որը տեղ է գտել գոտիների ու որմնանկարների վրա:[467] Պետք է բայց նաև հիշել, որ այս ձևը տարածված է նաև Ասորեստանում:[468]

Սուրբ ծառը կամ կենաց ծառը Միջագետքի պաշտամունքներում առաջատար տեղ է զբաղեցնում: Ծառը որպես խորհրդանշան և ծառի պաշտամունք արտացոլում է բնական ծառի և այգու նշանակությունը մի աշխարհում, որտեղ առանց ոռոգման համակարգի ոչինչ չի աճում: Իսկ թագավորը, որը կազմակերպչի գործառույթ ունի, արարիչի նման է: Պարտեզը որպես արարչագործության արդյունք արտահայտում է թագավորի հզորությունը:

Michael Roafն իր մեկնաբանությունում չի անդրադառնում խորհրդանիշի նշանակությանը: Նա գրում է. «What exactly an Urartian would have recognised in these images - whether he would have seen plants, spears, flames, leaves, trees, towers, temples, or podiums - is difficult to establish… » [469]:

Կնիքի բովանդակությունից երևում է, որ արքունական նշան է կամ իր սեփականությունը: Աշտարակը կարող է տաճարի խորհրդանիշ լինել, նիզակ, ծառ, առյուծի գլխի միացրած կարող է Խալդիի խորհրդանշան լինել:

Հետաքրքրական է, որ այս ուրարտական կրոնական թագավորական նշանը այսօր Երևանի բարձրագույն նշանն է: Ինչպե՞ս կարելի է բացատրել այն հանգամանքը, որ այն ընդունվել է խորհրդային ժամանակաշրջանում: Կարմիր Բլրի պեղումների ղեկավարն այն ժամանակ Բորիս Պիոտրովսկին էր, այսինքն՝ խորհրդային ղեկավարությունը խորհրդանիշի նշանակության մասին տեղյակ էր միայն ընդհանուր գծերով կամ մոտավորապես: Հուշարձանն ամբողջովին ուսումնասիրելիս պարզ երևում է վերջինիս կրոնական իմաստը: Հուշարձանը իր տարբեր էլեմենտներով հավերժություն է խորհրդանշում, չնայած կրոնը խորհրդային արժեհամակրգում տեղ չուներ, սակայն Կոմկուսի ղեկավարությունը ամենևին էլ դեմ չէր հին աշխարհի խորհրդանիշների միջոցով հավերժանալու:

Այս ամենաբարձր կետում դրվեց ուրարտական խորհրդանշանը, որը տեսանելի է մայրաքաղաքի կենտրոնական թերևս բոլոր հատ-

467 Ursula Seidl, Bronzekunst Urartus, Mainz, 2004, 146.
468 Տէս օրինակ, Arno Krose, Die Wendelrampe der Ziqqurrat von Dūr-Šarrukīn – keine Phantasie vom Zeichentisch, Baghdader Mitteilungen, 115-137, 118.
469 Roaf, ibid., 370.

վածներից: Այն Կասկադի թագն է: Եթե նույնիսկ իր ճիշտ նշանակությունը կոնկրետ չգիտենք, պարզ է, որ ամենակարևոր թագավորական կրոնական նշաններից մեկն է և նաև Կասկադը լի է Բիայնիլի խորհրդանիշերով և ամբողջ հուշահամալիրը Միջագետքի ձև ունի: Կասկադը հին պատմության բնահյութ է: Ալեքսանդր Թամանյանը և Ջիմ Թորոսյանը կասկադի միջոցով ուզում էին մի կամուրջ ստեղծել հին հայ-ուրարտական Միջագետքի պատմության հետ, և ցույց տալ, որ այսօրվա հայերը և այսօրվա Հայաստանը ժառանգներն են այդ ավանդույթների: Անցյալի ժառանգությունը կրող, բայց ինքնատիպ ժառանգ: Իսկ ժառանգությունը նաև պատասխանատվություն է պարտադրում: Կասկադը վերից վար ձգված հսկայական գոտի է հիշեցնում, որի յուրաքանչյուր կտոր հայկական պատմությունն է հյուսում: Հայության համար պատմականորեն կարևորված ու արդեն ներկայացված այգիների օրինակով մի այգի տնկել, որը ոչ միայն տարբեր ժամանակաշրջանները կկամրջի, այլև Կասկադն ու Մատենադարանը՝ դարձնելով նաև մշակութային կենտրոն: Ներառելով Միջագետքի տաճարների տարրեր՝ Կասկադը մեծ նշանակություն է ստացել, սակայն առավել կկարևորվի կառույցի նշանակությունը և՛ որպես ճարտարապետական համալիր, և՛ որպես ճարտարապետական ու մշակութաբանական ժառանգության ժամանակակից իրեղեն ապացույց, եթե կառույցի աջ ու ձախ կողմերում ուրարտական այգիների օրինակով (ոչ որպես կրկնօրինակ) այգի տնկվի: Կարծում եմ, որ ժամանակակից Երևանն ունի կախովի այգիների գաղափարը կրկին կյանքի կոչելու հնարավորությունը, ճիշտ այնպես ինչպես ժամանակին Evangelos Zappas վերականգնեց Հունական օլիմպիական խաղերը՝ դարձնելով այն համաշխարհային կարևորության երևույթ:

Ամփոփելով հոդվածը պետք է արձանագրենք, որ արքայական պալատի այգին կարևոր նշանակություն է ունեցել Միջագետքում, հատկապես Ասորեստանում և Ուրարտուում: Պալատի պարտեզները կարևոր տեղ ունեին թագավորների գաղափարախոսության մեջ: Դա արտահայտվել է կենաց ծառի պաշտամունքի միջոցով: Մի խորհրդանշան, որը արտացոլում է կենաց ծառի նշանակությունը, դա Երևանի Կասկադի ամենավերևում է գտնվում: Այս խորհրդանշանը միայն գագաթն է ամբողջ Կասկադի սիմվոլիկ ծրագրից, որ կապում է հին ուրարտական և հայկական պատմությունը: Նույն ժամանակ պարզ կլինի ինչու Ջիմ Թորոսյանը գագաթի շուրջբոլորը կանաչ տարածք էր պլանավորել: Այս տարածքը հնարավորու-

թյուն է տալիս կախովի այգիներ - այսինքն աստիճանավոր այգիներ – ստեղծելու, որը կարող է Երևանի տեսքը ոչ միայն գեղեցկացնել, այլեւ դառնալ աշխարհի հրաշալիքներից մեկը:

SUMMARY

HEIKO CONRAD
Goethe-Universität Frankfurt, Germany

This paper seeks to briefly explore the meaning and ideological function of the royal palace garden in Mesopotamia, particularly in Assyria and Urartu. The structure and architecture of the Cascade in Yerevan borrowed interesting and significant elements of Mesopotamian symbolism including the Urartian symbol on the top. The understanding of its meaning and the knowledge of Jim Torosyan's plan to create green areas to both sides of the Cascade area should be discussed in this context. Based on this, I will argue that my proposed project would comply with the initial architectural concept of creating an organic ambience for a museum to be built at the top of the Cascade. Furthermore, a terraced garden would have the potential to be designed as a Hanging Garden – and, by doing so, endow Yerevan with a unique attraction.

SHIPS AND SEAFARING IN THE PSALMS OF THOMAS. A CONTRIBUTION TO THE ORIGIN OF THE PSALMS

PR. DR. JOHANN JÜRGEN TUBACH,
Faculty of Philosophy I,
Martin -Luther -University
Halle-Wittenberg, Halle (Salle), Germany

Key words: *The Psalms of Thomas, sailing, origin of psalms, Mesene.*

The Psalm book of the Manichaeans in Egypt contains a collection of hymns[470]which is attributed to a certain Thomas[471] Usually it is thought

470 Alberry, pp. 203-227; Giversen IV, pp. 203-227; translations only: Nagel pp. 29-69, Adam, Psalmen pp. 2-28; Kasser, Numbering of the psalms according to P. Nagel.

471 Alberry, p. 203: ÿnPsalmos ÿnThâm (The Psalms of Thomas). The Mandaean substantive taumā "twin" (Drower-Macuch p.478a) is used as personal name. Names only occur in the status absolutus. The diphthonge must be changed to a monophthonge in a closed syllable (taum > tōm = vwm).

that Thomas was a disciple of Mani (*14. Apr. 214). Normally it has been assumed that Thomas composed these songs after his master's death (†276) at the end of the 3rd century A.D.

The Psalms of Thomas consist of different parts: Psalm 1-13 possess a special heading, the remaining numbers 14-20 do not bear any title. The psalms were originally composed in an East Aramaic dialect which was not identical with the classic Syriac language, the liturgical language of the East and West Syriac churches. The present text contains only 20 hymns. Basically one would expect that the whole collection would number 22 songs corresponding to the letters of the Aramaic alphabet, with each psalm beginning for mnemotechnical reasons with another letter of the alphabet. An acrostichic order would enable a better memorizing of the text. Psalm 13 can be divided in two separate songs because of the content[472] In this case we get 21 hymns, one less than the number of letters of the alphabet. 22 years (and 44 years) are mentioned in Psalm 14.19f[473]. This space of time corresponds to the number of the letters in the Aramaic alphabet[474].

It is unclear why the first half of the hymns bears a heading and the rest not. The content of the songs is of no help for this question.

As already mentioned it is generally assumed that Thomas was one of Mani's disciples who had the good fortune to have his poetic work incorporated in the songbook of the Manichaeans. But in the original sources for the history of Manichaeism a disciple with the name Thomas does not exist. Thomas is only mentioned in the heresiological treatises of the church fathers. All reports on Mani's life and missionary efforts go back to a dubious source, Hegemonios' Acta Archelai[475], which was used by various later Christian authors. The author of the Acta Archelai, a fictitious disputation between Mani and a certain bishop Archelaos, did not write his work with the intention to provide a reliable report on Mani's religious development. His only aim consisted in unmasking Mani as a false prophet inspired by the devil and not by god as he claimed.

The Syriac sources offer the same information on Mani's biography as the Greek one. Theodor bar Konai, who was bishop in Kaškar in southern Babylonia near the vicinity of Mani's home country, does not

472 Nagel, p. 18.105f.
473 Alberry, p. 221, 21f.
474 Adam, Psalmen, p. 29; Nagel p. 59 fn. to v.19.
475 Ed. Beeson. English translation: Vermes.

differ from the Greek sources. In general he follows the western authors for details pertaining to Mani's life[476]. But for his description of Mani's teaching he used materials based on Manichaean texts or even original Manichaean texts in Aramaic.

The doubts on the real existence of a disciple named Thomas are so strong that it is nearly impossible to believe in his existence[477]:

a) the Manichaean tradition never mentions Thomas as a disciple of Mani

b) the alleged disciple named Thomas only occurs in anti-Manichaean texts from Christian authors.

c) The Acta Archelai, the main source for the existence of Thomas, do not contain reliable materials for the biography of Mani. For this reason such a text cannot be used for a reconstruction of Mani's vita.

If Thomas would have been a convinced adherent of Mani, he should have composed hymns corresponding to the new religious message of his master. But the poetry does not betray any knowledge of the reformatory work of Mani. Were the hymns not to be found in part of the Manichaean Psalm-book, nobody would think that the songs were of Manichaean origin, composed by a Manichaean of the first hour. The integration into the Psalm-book made clear to every reader or hearer that the psalms should be interpreted in a Manichaean sense. This was no problem for the believers, because religious texts were understood as allegories.

For these reasons the alleged disciple Thomas can only be regarded as a phantom, an invention of the heresiological literature.

If such a disciple of Mani never existed, there is only one person to whom the hymns could be ascribed. This is the apostle Thomas himself who according to ancient tradition composed several works reaching from prose to poetry. In the tradition of the Syriac speaking churches Thomas sings two hymns, one on his sea voyage to India in a seaport town and one in India itself after his imprisonment[478]. Nothing prevents us from assuming that Thomas composed more hymns. Some of these songs ascribed to the apostle found their way into the Manichaean song book as Psalms of Thomas and two were incorporated into one of the apostle's works, the acts of Thomas.

There are hints which indicate that the psalms of Thomas in the

476 Scher, pp. 311, 12-312; Hespel-Draguet II, p. 232f; Adam, Texte, pp. 75-77.
477 Church-Stroumsa, pp. 47-55.
478 Hoffmann, Preuschen, Poirier, Beyer.

Psalm-book originated in Southern Babylonia, probably in the region of Mesene (aram. Mayšān) at the confluence of the Euphrates and the Tigris. The river Euphrates is mentioned in Psalm 5,20f[479]. Several passages in the psalms of Thomas have close parallels in the literature of the Mandaeans[480]. The most striking parallel, a typical *terminustechnicus* of the Mandaean religion, occurs in the first psalm. In V.8 the heavenly beings of light are called mentremmai in Lykopolitan Coptic[481]. A retranslation into Edessenian Syriac does not help and leads to no result, because ʿuṯrā never has a meaning other than *divitiae* (wealth, riches)[482]. ʿUṯrā always means "wealth" in all branches of the Aramaic language with one exception. In the Aramaic dialect of the Mandaean community in the marshes of lower Babylonia all heavenly beings bear the name ʿuṯrē (=mentremmai, plural). ʿUṯrā (= mentremmao [mntrmmao], singular) is a terminus technicus for the being of light and is peculiar to the Mandaean community[483]. The close parallels in the Mandaean literature to the Psalm of Thomas cannot be explained by the assumption that its author was a disciple and younger contemporary of Mani. He must have lived earlier. We know from the Cologne Mani Codex that Mani's father Pattikios joined the Elchasaïte community. His son spent nearly his whole youth in this community. The Elchasaïtes belong to a Gnostic hemero-baptistic movement from which the Mandaeans later sprung or which later became the Mandaeans. If Mani was acquainted with the hymns of Thomas in the Elchasaïtic community, it is easy to explain why the psalms found their way into the Manichaean song-book. Mani and many of the followers coming out of the Elchsaïtic community liked these hymns from their youth on and did not want to miss them later. If the hymns originated in the region of Mesene and Charakene with the seaport towns Spasinou Charax and Forat (=Bahman Ardašīr)[484] it is easier to understand the background of psalm 3 and the reality of the described scenery. The world of darkness attacks the light and is successful. But this success is of brief duration. The most high of the world of light sends an envoy who

479 Alberry, pp. 211,13-17
480 Adam, Psalmen pp. 39-42; Rudolph I p. 185f u.ö.; Widengren, Mani pp. 94-96; Nagel p. 19ff, Bergmeier pp. 214-219, Colpe; Säve-Söderbergh esp. p. 85ff, different viewpoint: Pericoli Ridolfini.
481 Alberry p. 203,12, cf. Adam, Psalmen p. 29; Widengren, Mani p. 95; Nagel p. 29.
482 Brockelmann, Lex. (21928), p. 554; Thesaurus II 3012; Levy III 714; Dalman p. 326.
483 Drower-Macuch, p. 347.
484 Hansman, Charax, pp. 21-58; idem, Land of Meshan, pp.161-166 and Characene and Charax, pp. 363-365.

overcomes the darkness (V.16ff). The fight between light and darkness is described as a sudden attack of pirates[485] on a trading vessel (V. 5ff). The sailing-ship – probably a ship from India[486] or a kind of cargo Dhow (arab. dāw/داو)[487]– is heavily loaded with valuable goods. Later beryls and other precious stones are mentioned (V.12.33). This means that the poet thought that the ship was coming from India where diamonds and all kind of precious stones were found and exported. The open sea was only dangerous when the weather changed and a hurricane surprised the sailors. The danger increased rapidly when the sailing ships reached the Indian coast or the Persian Gulf. Barygaza at the mouth of the riverNarmada (or Nerbudda) in the Gulf of Cambay (in Gujarati: Bharuch, engl. Broach) was one the most famous Indian seaports. Sailing ships were escorted by ships of the local kingdom to prevent attacks from pirates and to avoid reefs or sandbanks[488]. When ships from India reached the Persian Gulf they made a stop at Bahrayn. This region belonged to the Parthian vassal kingdom of Mesene/Charakene and was administered by a local satrap[489]. Probably ships coming from India were guided to the harbour by smaller vessels. It is thought in the context of psalm 3 that the big sailing ship from India was captured before it reached safe waters or after it left the harbour. When the ship had reached the open sea pirates would not have needed to worry about pursuit from the escort ships of the harbour, they being either not seaworthy or too small.

The most powerful empire of middle India was the Sātavāhana kingdom. It flourished during the 1st and 3rd century A.D. The wealth of the kingdom was founded on the maritime trade with cotton. One of the kings, Vāsiṣṭhiputra Śrī Pulumāvi/Pulumāyi (ca. 130-160) is mentioned as Siriptolemaios (or Siripolemios, VII.1.82[490]) in the geographical work of Klaudios Ptolemaios (lat. Claudius Ptolemaeus). One of his successors Śrī Yajna Sātakarnī minted coins with the picture of ships with two masts[491]. Other coins show ships with three masts. The latter were prob-

485 Cf. in general Derks, Kaletsch.
486 Wiebeck, Indische Boote, pp. 19-23, 93ff, cf. Parkin-Barnes.
487 Kindermann p. 25f; Vollers p. 651; cf. Prins, Hawkins, Howarth, Mondfeld, Wiebeck-Winkler, Agius.
488 Wiebeck, p. 17f.
489 Hillers-Cussini, p. 202, PAT 1374; Schuol, Charakene, p. 56f., 210, 352, 382, 400, 403, 459; Nodelman p. 112.
490 Stückelberger – Graßhoff, p. 712.
491 Njammasch, Handelsimperium, p. 203, Fig.1; Schlingloff, Indische Seefahrt 57f Abb.4; Dutta, Sātavāhana Coinage p. 101f. 123. 293f., 316f, cf. Wiebeck pp.19-23; Ray, Monastery p. 90ff

ably 40-50m long and could bear a freight of more than 350 tons. Such a ship was certainly a lucrative booty for pirates.

The Arab shore of the Persian Gulf was called Pirate coast in former times. The islands before the coast and the small bays were an ideal hiding-place for pirates.

The pirates of the Arabian coast of the Gulf must have been former nomads who were allied with local fisherman. The nomads exchanged their camels for ships. Ransacking a caravan was not as profitable as capturing a merchant ship.

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

ՆԱՎԵՐԻ ԾՈՎԱԳՆԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹՈՎՄԱՍԻ ՍԱՂՄՈՍՆԵՐՈՒՄ: ՄԻ ՆԵՐԴՐՈՒՄ ՆՎԻՐՎԱԾ ՍԱՂՄՈՍՆԵՐԻ ԾԱԳՄԱՆ ԽՆԴՐԻՆ

ՅՈՀԱՆՆ ՅՈՒՐԳԵՆ ՏՈՒԲԱԽ

Դոկտոր, պրոֆեսոր, Փիլիսոփայության ֆակուլտետ I
Մարտին-Լութերի Համալսարան,
Հալլե-Վիտենբերգ, Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետություն

Թովմասի Սաղմոսներում ծովագնացությունը մեծ դեր է խաղում: Երկրային աշխարհից ծագող իրադարձությունները պատկերվում են այնպիսի կերպարների միջոցով, որոնք իրենց սկիզբը առնում են ծովագնացության բնագավառից և իրենց մեջ ներառում մինչև անգամ ծովահենների կողմից նավերի վրա հարձակման հանգամանքը: Թովմասի Սաղմոսներում նկարագրվող մի այդպիսի միջադեպի վերլուծության հիման վրա հոդվածում փորձ է արվում լեզվաբանական ուսումնասիրության միջոցով պարզել Թովմասի սաղմոսների ծագման խնդիրը: Ներգրավված լինելով Լիկոպոլիսի և նրա շրջակայքի մանիքեական սաղմոսարանի մեջ՝ Թովմասի սաղմոսները չեն ծագում Մանիի կարծեցյալ աշակերտ Թովմասից, այլ փաստորեն հանդիսանում են այն էլխասիդյան համայնության երգերի գիրքը, որին հարել էր Մանիի հայր Պատտիկիոսը: Հոդվածում կատարված լեզվաբանական ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Սաղմոսները ծագել են Մեսենե/Խարակենեում կամ առնվազն Խարակենեի անմիջական մոտակայքում, որի մայրաքաղաքն էր Սալասինու Խարաքսը՝ Ֆորատ նավահանգստով:

Բանալի բառեր: *Թովմասի Սաղմոսներ, ծովագնացություն, սաղմոսների ծագում, Մեսենե:*

РЕЗЮМЕ
КОРАБЛИ И МОРЕПЛАВАНИЕ В ПСАЛЬМАХ ФОМЫ. ВКЛАД ПОСВЯЩЕННЫЙ ВОПРОСУ О ПРОИСХОЖДЕНИИ ПСАЛМОВ.

ЙОХАНН ЮРГЕН ТУБАХ
Профессор-Доктор, Университет Мартина Лутера,
Филосовский факультет I, Галле-Виттенберг, Галле, Германия

Мореплавание в Псалмах Фомы играет важную роль. События происходящие на суше, описываются с помощью таких персонажей, которые берут свое начало из сферы мореплавания и включают в себя, даже нападение пиратов на корабли. Основываясь на анализе такого инцидента, описанного в Псалмах Фомы, в статье автор пытается выяснить задачу происхождение Псалм Фомы через лингвистическое исследование. Будучи вовлеченным в Псалтырь Ликополиса и его окрестностей, псалтырь Товмаса не возникает от великого ученика Мании Товмаса, а на самом деле это книга песен эльхасидской общины, которая была написана отцом Мании, Паттикосом. В лингвистическом исследовании описанной в статье показано, что Псалмы возникли в Харакене/Месене или, по крайней мере, в окрестностях Харакене, столицей которого был Спасину Харакс с Форатцким партом.

Ключевые слова: *Псалмы Томаса, мореплавание, происхождение псалмов,, Месене.*

THE PROBLEM OF LOCALISATION OF HEARTLAND OF BIAINILI-URARTU ACCORDING TO GRIGOR KAPANTSYAN

SONA GRIGORYAN,
Doctoral Student,
Institute of Classical and Ancient Studies,
Seminar of *Oriental Archaeology* and *Art History,*
Martin-Luther –University,
Halle (Saale), Germany

Key words: *Gr. Kapantsyan, Armenian Highland, Ur(u)atri, Urartu, Nairi, Biainili, Hubuškia, Lake Van, Lake Urmia.*

Begininng with the 13th century BC the Assyrian sources testify

about the existence of a country called Uruatri or Urartu which bordered Assyria from the north. This country was situated in the basin of the confluence of the Western and Eastern arms of the River Tigris.Urartu was bordered in the east by the Hurrian province Kumani, in the north by the Hurrian province Habhi, and in the west by the Hurrian province Kadmuhi[492]. However, at the beginning of the Neo-Assyrian period the state formations of the Armenian Highland continue to be designated in the Assyrian sources by general names again. The Neo-Assyrian inscriptions of the kings Adad-Nirari II (911-891 BC) and Tukulti-Ninurta II (890-884 BC) mention the expression "Countries of Nairi" very often, though there is a kind of change in its contents[493]. The Assyrian scribes mention again the name of the country Urartu (Uru(a)tru/i)[494]. The inscriptions of the Assyrian king Aššur-nâṣir-apli II (884-858 BC) who was the son of Tukulti-Ninurta II bear witness to the existence of plenty of small state formations in the Armenian Highland. On the other hand, the massive military actions of the Assyrians gave rise to the unification aspirations of these state formation. This factor led in its turn to the transformation of these formations into solid and strong states.

The country of Urartu or the territory of the Urartian tribes is found for the first time in the description of the military campaign of the Assyrian

492 Վ. Խաչատրյան, Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII-րդ դարերում (Հայոց հին պատմություն), Ե., էջ 119; ibid. Ուրարտու պետության կազմավորումը, հզորացումը և կործանումը, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Երևան, 2005, h. XXIV, էջ 295-301:

493 A.K. Grayson, Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC, I (1114-859 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods, vol. II, Toronto-Buffalo-London, 1991, A.O.99.2: p. 30 (Adad-nirari II), A.O.100.5: p. 2, 11. 13?, A.O.100.5: p. 129: A.O.100.6: p. 3 (Tukulti-ninurta II), A.O.101.1: p. 6, 13, 15: A.O.101.1: ii 97; A.O.101,1: ii 117, ii 131; A.O.101.1: iii 120; A.O.101.2: p. 10; A.O.101.17: ii 18, ii 43, ii 47, ii 49; A.O.101.17: A.O.101.22: p. 3, 6; A.O.101.24: p. 7; A.O.101.26: p. 19 (Ashur-nasir-pal II). A. Götze identified Nairi with Naharaini which was witnessed in the Egyptian sources, and I. Singer identified it with Nihria of the Assyrian. A. Götze, Hethiter, Churriter und Assur, Instituttet for Sammenlignede Kulturforskning, Serie A, Forelesninger XVII, Oslo, 1936, 103f.; I. Singer, The Battle of Niḫriya and the End of the Hittite Empire, Zeitschrift für Assyrologie 75, 1985, p. 105-107. However, according to M. Salvini and Y. L. Miller, these identifications are not possible, since they are present in the same source (M. Salvini, Nairi, Na'iri, in Reallexikon der Assyirologie und Vorderasiatische Archäologie, (further referred to as RLA), IX, 1./2., Walter de Gruyter-Berlin-New York, 1998, S. 87) and therefore this association is based solely on a phonetic assumption. Jared L. Miller, The Location of Niḫriya and its Disassociation from Na'iri, Stories of Long Ago, Festschrift Für Michael D. Roaf, (Hrsg. von Heather D. Baker, Kai Kaniuth und Adelheid Otto), Ugarit-Verlag-Münster, 2012, S. 366.

494 A.K. Grayson, RIMA II, A.O.99.2: p. 25 (Adad-nirari II); A.O.101.2: 13; A.O.101.24: p. 9; (Ashur-nasir-pal II).

king Shalmaneser I (1263-1234 BC) to the Armenian Highland. In that inscription Urartu is mentioned as a country which has rebelled against Assyria[495]. In fact, we deal here with a very interesting case: the mention of Uruatri predates for more than a half century the information on Nairi. What concerns the mention of the country of Nairi, we find it for the first time in the inscription of Tukulti-Ninurta I, the son of Shalmaneser I (1233-1194 BC)[496]. Later a military campaign against the Armenian Highland was organized also by Tiglath-Pileser I (1114-1076 BC), in the course of which 60 kings of Nairi resisted the Assyrian army[497]. The next information about Uruatri belongs to the period of reign of Aššūr-bēl-kala (1073-1056 BC)[498]. Aššūr-bēl-kala organizes campaigns against Uruatri in the first and third years of his reign, that is in ca. 1073-1072 and 1071–1070 BC. After this period of time Uruatri-Urartu begins to be mentioned in the Assyrian sources much more often[499]. As a well-organized state formation it existed in all probability already in the period of reign of Aššur-nâṣir-apli II (883-859 BC), if not much earlier[500].

The scientific discussions concerning the problem of the original territory of the formation of the Urartian state have begun since the emergence of Urartian Studies as a scientific discipline and continue until now. However, it should be noted for the sake of the truth that in various opinions on the localization of the original territory of Urartu those views prevail according to which Urartu was located in the south-east of the Armenian Highland, in the province Corduene of historical Armenia and in its neighbouring territories, and in the broader sense that it embraced the mentioned territory including the region between

495 A.K. Grayson, Assyrian Rulers of the Third and Second Millenium BC (to 1115 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia (further referred to as RIMA): Assyrian Periods, vol. I, Toronto-Buffalo-London, 1991, A.0.77.1, II., p. 22-28.

496 Ibid., Vol. I, A.0.77.1, II., p. 22-28.

497 Ibid.

498 Ibid., Vol. I, A.0.77.1, II., p. 22-28.

499 Г.А. Меликишвили, Древневосточные материалы по истории народов Закавказья: I. Наири-Урарту, Тбилиси, 1954, стр. 188 и сл.; M. Salvini, Nairi, Na'iri, S. 79; И.М. Дьяконов, Предистория армянского народа (further referred to as ПАН), Ереван, 1968, стр. 140, прим. 154; M. Taner Tarhan, Urartu devleti'nin "kuruluş" evresi ve kurucu krallardan "Lutipri=Labturi" hakkinda yeni görüşler, AA, VIII, 1980, İstanbul, 1982, s. 87.

500 M. Liverani, Studies on the Annals of Ashurnasirapal II. 2: Topographical Analysis, Quaderni di Geografica Storica, 4, Roma, 1992, 107f; P. Zimansky, Urartian Material Culture as State Assemblage: An Anomaly in the Archaeology of Empire, BASOR 299-300, 1995, p. 104, nt. 6; A. Smith, The Making of an Urartian Landscape in Southern Transcaucasia: A Study of Political Architectonics, American Journal of Archaeology, 103, 1999, p. 48, nt. 15.

the Lakes Urmia and Van.

A defender of such a localization of Urartu was also the academician G. Kapantsyan: he has compared numerous historical, archaeological and written sources about Urartu and its neighbouring countries and has come as a sharp-witted and profound scholar to such conclusions, which are actual until today. Gr. Kapantsyan was not only able to demonstrate in his investigations the original region of the formation of the Urartian state, but he has also tried to describe the direction of their occupation of the whole Armenian Highland having as a starting point their home territory.

The Urartologist describes the migration of the Urartians as beginning from the south-east, that is from the territory of Hubuškia[501] to the west, then, according to him, the Urartians moved along the western territories close to the shores of the Lake Van to the north, in the direction of Taron-Hark‘ later to the province Turuberan of Greater Armenia and then to the basin of the Lake Van[502]. Of special interest is the fact that according to G. Kapantsyan the penetration of the Urartians into the western basin of the Lake Van happened in the first half of the IX century. Gr. Kapantsyan expresses the view that the Urartians reached the western shores of the Lake Van in all probability at the time of the reign of Arame and Sarduri I[503].

Now we will attempt to concretize the view of Gr. Kapantsyan concerning the migration of the Urartians. This migration embraced the original territory of the formation of Urartu up to the eastern shore regions of the Lake Van, where their final settlement took place. As we have already noted, the migration of the Urartians took place, according to Gr. Kapantsyan, from the south to the north: in the course of this migration the Urartians moved from the south, in the opposite direction of the river Tigris, to the north and penetrated through Bitlis into the region of Taron, thereafter they came to the region of Arberani and then they moved to the north-east and to the south and settled on the eastern shores of the the Lake Van[504].

Gr. Kapantsyan has tried, on the basis of cuneiform sources, to

501 For Gr. Kapantsyan’s point of view concerning the localization of Hubuškia, see below.

502 Գր. Ղափանցյան, Ուրարտուի պատմությունը (further referred to as ՈւՊ), Երևան, 1949, էջ 14, 19, 133:

503 Ibid. p. 133.

504 Ibid.

demonstrate the so-called original history of Urartu, according to which the kingdom of Urartu was preceded by Uruatri its initial form Uruatri, which made up originally a part of the "Nairian countries"[505], these countries in their turn occupied the valley of the river Bohtan which lied to the east of the region of modern Sgerd and Harzan[506]. The author notes concerning this question: "This country was called in the local language, in our opinion, "Hubuškia", which the Asyrian kings called "Nairian countries", as well as the Lake of Van which lied to the north of them[507]." It is thus not difficult to see that the scholar observes the Urartian tribes among the collective tribes of Nairi or within their alliance (coalition) and designates them by a one general and collective name.

Here it is necessary to consider the problems of localization of Hubuškia and Nairi separately, which can help to round out the picture of the homeland of the Urartian tribes. However, before we begin to analyze various problems with respect to the original homeland of the Urartians, we would like to mention one more observation of the academician Gr. Kapantsyan, which we are going to cite: "Shalmaneser I designates this Uruatri as that mountaneous country which had rebelled against him together with the country Kadmuhi. The latter is now located between the modern Nizibin and Tigris. E. Forrer locates that Uruatri in the river valley of the eastern Habur. It would be more correct to locate Uruatri between the upper stream of that Habur-Su and the upper stream of Zab, that is in that region, the center of which is modern Julamerk. Here was situated the oldest sanctuary of the Urartians the "city" Ardini which the Assyrians called Musasir[508]".

In order to confirm his arguments Gr. Kapantsyan refers to Mount Judi – Ararat and to the correspondence between it and Mount Ararat, thereafter he presents his localization, which, according to him, corresponds, in all probability, to Corduene which became later a province of Greater Armenia[509]. So, if we try to sum up the localization of Uruatri-Urartu by Gr. Kapantsyan, we will get the following picture, according to which it was situated in the regions close to the upper stream of Habur-Su and the upper stream of Great Zab, on the territory

505 Ibid., p. 13.
506 Ibid., p. 13-14.
507 Ibid., p. 13, 124.
508 Ibid., p. 13.
509 Ibid., p. 124.

of modern Julamerk[510].

But where was orginally located Uruatri and how are considered the problems of its localization in the special literarure?

E. Forrer located Uruatri in his investigations in the region of the upper stream of Habur[511]. Gr. Kapantsyan rejected the hypothesis of G. Forrer, but in his own hypothesis he speaks actually almost of the same territory again, though in a more extensive form. W. Belck, in his turn, locates Urartu east to the modern Jezire and Tigris, near Mount Judi Dağı[512]. Similarly N. Harutyunyan places Uruatri in the basin of the River Tigris and near Mount Judi Dağı[513]. N. Adontz locates Uruatri in the region of Bohtan-su belonging to the Eastern Tigris[514]. The localization of Uruatri by I. Diakonoff is a little broader; he locates it in the regions south to the Lake Van, which extend to the regions west to the Lake Urmia[515]. V. Khachatryan locates it in the area of confluence of the River Tigris and its right arm Habur, in the regions surrounding the Judi Dağı[516]. Dr. Yervand Grekyan locates Ur(u)atri in the south of Armenian Highland, in the mountainous zone of the Eastern Taurus, that is in the territory which extends from the origins of the rivers Euphrates and Tigris to the mountain chains of Hakkâri and Mengene[517].

G. Melikishvili believed that the center of Urartu was situated in the IX century BC north-west to the Lake Urmia (in the region of Sangibutu?). Later, according to him, the territory of Urartu extended to the south-eastern regions of the Lake Van[518]. He also notes that the political unit Uruatri that is mentioned by Shalmaneser I (1273-1244 BC) and Aššūr-

510 Ibid., p. 13-14.
511 E. Forrer, RLA, I, (Hrsg. von E. Ebeling, B. Meissner), Walter de Gruyter-Berlin-New York, 1928, S. 265.
512 W. Belck, Beiträge zur Urgeschichte Armeniens, Հանդես Ամսօրեայ, 1927, 11/12, էջ 808-810.
513 Н.В. Арутюнян, Биайнили (Урарту), Санкт-Петербург, 2006, стр. 14-20.
514 Ն. Ադոնց, Հայաստանի Պատմություն. Ակունքները X-VI դդ. մ.թ.ա., (further referred to as ՀՊ), թարգ. Վ. Սեղբոսյանի և խմբ. Գ. Սարգսյանի, Երևան, 1972, էջ 67, 215:
515 И.М. Дьяконов, Урарту, Фригия и Лидия, в книге История Древнего Мира, том II, Москва, 1989, стр. 53. Of special interest is also the fact that I. Diakonoff too indicates an extensive territory with respect to Nairi which almost corresponds tot he western half of the Armenian Highland, that is to the territory which extends from the peninsula of Asia Minor to the mountains of Western Iran.
516 Վ. Խաչատրյան, Հայոց հին պատմության հարցեր (Ակնարկներ հայոց հին պատմության), Երևան, 2010, էջ 10-11, 17:
517 Y. Grekyan, The Will of Menua and the Gods of Urartu, Aramazd, Armenian Journal of Near Eastern Studies, Vol. I, Yerevan, 2006, pp. 172-173.
518 Г.А. Меликишвили, Наири-Урарту, стр. 32.

bēl-kala (1073/4-1056 BC) was very probably located in the region of the upper or middle stream of the River Upper Zab[519].

A number of historians, among them G. Melikishvili, find that in all probability the original territory of Urartu was situated in the area surrounding the Zagros mountains, in the upper and middle regions of the River Upper Zab, and in the region of Revanduz where also was, very probably, located Musasir[520].

As concerns the localization of the core of the Urartian state, there is also an interesting conclusion by A. Movsisyan, who writes: "In the list of the titles of the first kings of Biainili the name of [Šurili] precedes that of Biainili ("the king of the country of Šurili, the king of the country of Biainili..."). This fact shows the predominance of the country of Šurili over Biainili. A thorough investication of the Urartian and Assyrian sources, as well as of other additional data, allows us to conclude that the country of Šurili, the original territory of the kingdom of Biainili, was situated south-west to the Lake Van, in the region of the Kashiari Mountains, and that it corresponds to the city/country Šuri(i)a/Sura/Suria of the Assyrian inscriptions[521]".

It is necessary to mention here also the opinion of the Armenologist H. Manandyan. Though he was no expert of Assyrian and Urartian cuneriforms, he analyses the above-mentioned localizations of the original territory of Urartu by Gr. Kapantsyan, W. Belck and E. Forrer and rejects the opinion of Gr. Kapantsyan, considering more probable the opinions of W. Belck and E. Forrer on the localization of the core territory of the Urartian state[522]. H. Manandyan notes that at the beginning of the IX century BC Uruatri and Nairi were big tribal unions on the territory of the historical Armenia and were located in regions distinct from each other. He locates Uruatri in the Korduk Mountains[523] and Nairi north to the Lake Van, in the basin of the river Aracani and in the regions adjacent to it[524].

519 Ibid., pp. 153, 155, 167-168, 178.

520 R. Barnett, Urartu, in Cambridge Ancient History III/1, Cambridge, 1982, p. 314-371; M. Salvini, Geschichte und Kultur der Urartäer, Darmstadt, 1995, S. 19-27; Г.А. Меликишвили, Мусасир и вопрос о дренейшем очаге урартских племен, Вестник Древней Истории, 1948, № 2, стр. 37-48.

521 Ա. Մովսիսյան, Բիայնիլի թագավորության սկզբնական տարածքի խնդրի շուրջ, Երիտասարդ արևելագետների հանրապետական 19–րդ գիտական նստաշրջան, Զեկուցուների թեզեր, Երևան, 1998, էջ 30:

522 Հ. Մանանդյան, Երկեր, Հատոր Ե, Երևան, 1984, էջ 440:

523 Ibid., p. 443, see also the map on p. 440.

524 Ibid., p. 443, 449, 454.

H. Mamandyan considers also the geographical migration of the Urartians and rejects the above-mentioned views of Gr. Kapantsyan about it as implausible. He notes that in Taron and in regions adjacent to it Nairian tribies lived and not the Urartian ones[525]. Concerning the migration of the Urartians in the direction of the eastern basin of the Lake Van, the description of it by H. Manandyan differs again from that of Gr. Kapantsyan. According to H. Manadnian the Urartian tribes did not move in the opposite direction of the current of the River Tigris, that is at first to the west and then to the north, but that they moved directly to the north, through the territory of the Vilayet of Van, along the eastern shores of the Lake Van and stopped in the territory of the modern city of Van[526].

In his atlas of the history of Armenia B. Harutyunyan locates Uruatri in the Korduq mountains, and Hubuškia he places north to it[527].

A. Kosyan writes in his analysis of the problems concerning the localization of Urartu. "Though there were suggestions not for all eight countries which were mentioned by Shalmaneser I, however, the approximate place of the union of these "countries" has not aroused big doubts in the investigations of the specialists. In the opinion of E. Weidner Uruatri must have been situated in the region that lied between the Lake Van and Kharpert, N. Harutyunyan locates it in the territory which lied between the region of the upper streams of Tigris and the northern shores of the Lake Van. The opinions of V. Haas and G. Melikishvili differ to some extent from this localization differs, they focuse on the region of Musasir and Rovanduz. There are also other suggestions, but they do not differ essentially from the opinions expressed above"[528].

Of special value is another observation of A. Kosyan, which concerns the localization of both Nairi and Urartu. We quote it in to: "… Urartu which is mentioned by Shalmaneser III together with its king Aramu and its capital Arcašku (later Arčeš)[529] is evidently located in the northern

525 Ibid., p. 445.
526 Ibid.
527 Հայաստանի պատմության ատլաս, Ա մաս, հեղինակ՝ Բ. Հարությունյան, Երևան, 2004, 14-1, 2Դ:
528 Ա. Քոսյան, Վանից մինչև Եփրատ (հայոց վաղ պետականության ակունքներում), Հայկազունիներ, առասպել և պատմություն, Միջազգային գիտաժողովի (2012թ. հունիսի 5-6, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ) հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2013, էջ 58-59:
529 The localization of Arzašku is on of the most controversial problems in Urartology. There exists a vast literature in this regard. Gr. Kapantsyan has indentified Arzašku with Arcke-Arčeš. See (Գր. Ղափանցյան, ՈւՊ, էջ 134); N. Harutyunyan has identified with Arcke (Н.В. Арутюнян, ТУ, стр. 34-35); N. Adontz has located it near Manaz-

zone close to the shores of the Lake Van. The campaigns which the Assyrian kings organized in the XIII-XII centuries BC against Nairi and Uruatri have to do mainly with the lower basin of Aracani, that is with the northern zone close to the shores of the Lake Van and with the area to the west of the Lake, that is with territories which extend up to the River Euphrates[530]".

Now we turn to the problems of localization of the countries Nairi and Hubuškia. In this respect is very important the contribution of the Armenologist H. Manandyan. He suggests that one should see under the term "Nairi" not only the whole basin of the river Aracani, but also some other territories near the Lake Van, as, for example, Hubuškia situated to the south of the Armenian Taurus mountains, which he locates in the valley of the River Bohtan[531].

Of special interest is here the fact that V. Chachatryan considers the Armenian Taurus mountains to be the southern border of Nairi[532]. H. Manandyan emphasizes also the fact that in the course of the famous campaign of Sargon II's (722-705 BC) eight year against Urartu a kind of identification of Hubuškia and Nairi happens[533]. The scholar remarks in this respect that the reasons for the common name Hubuškia-Nairi should not be looked for in the obligatory localization of Hubuškia near Nairi. The grounds for that common name can be explained solely by the

---

kert (N. Adontz, Histoire d'Arménie. Les origins du X siècle au VI (Av. J. C.), Paris, 1946, (further referred to as HA), p. 81; Ch. Burney has located it north-west tot he Lake Van (Ch. Burney, Urartian Fortresses and Towns in the Van Region, Anatolian Studies, Vol. 7, 1957, p. 39; J. Kinnier-Wilson has placed it east to the Lake Van (J. Kinnier-Wilson, The Kurba'il Statue of Salmaneser III, Iraq, Vol. XXIV, pt. 2, 1962, 102ff.); A. Çilingiroğlu sees it in the region of Byurakn or west to the lake Van (A. Çilingiroğlu, Urartu kralliği, Tarihi ve Sanati, Izmir, 1997, s. 21-23); Ch. Piller locates it west or south-west to the Lake Urmia (Ch. Piller, Bewaffung und Tracht urartäischer und nordwestiranischer Krieger des 9. Jahrhunderts v. Chr.: Ein Beitrag zur historischen Geographie des frühen Urartu, in Biainili-Urartu, Acta Iranica, The Proceedings of the Symposium Held in Münich 12-14 October 2007, Tagungsbericht des Münchner Symposiums 12.-14. October 2007, ed. by S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky, Festschrift für S. Kroll, Peeters, 2012, S. 379-390):

530 Ա. Քոսյան, Վանից մինչև Եփրատ..., էջ 52:

531 Հ. Մանանդյան, op. cit., էջ 488-489, տե՛ս նաև էջ 481 քարտեզը:

532 Վ. Խաչատրյան, Հայոց հին պատմության հարցեր, էջ 9-10: The latter notes in one of his works that Nairi and Hayasa are identical as concerns their ethnical and geographical characteristics. See Վ. Խաչատրյան, Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, էջ 82-83: Here is of special interest the fact that there is a tendency of locating in the same territory, which includes also the entire province Turuberan of historical Armenia, not only Hayasa but also Nairi, especially when one considers the fact that both of them are nearly identical. See Ա. Քոսյան, Վանից մինչև Եփրատ..., էջ 48-63:

533 Հ. Մանանդյան, op. cit., էջ 485:

fact that also Hubuškia was situated in the basin of Bohtan-Su, that is on a bank of a river[534].

Concerning the problem of the localization of Nairi N. Harutyunyan originally wrote that it was located, in all probability, between Diyarbekir and the Upper Sea[535]. But later in his work "Biainili-Urartu" he suggests another localization for Nairi: he places it in the territory that lied between the basins of the Lakes Van and Urmia[536]. Of special interest is the fact that N. Harutyunyan identifies the terms "Nairi" and "Urartu". He writes: "The country of Nairi, in the broader sense of the word, is the same as Urartu of the Assyrian and Biainili of the Urartian sources"[537].

According to another famous Urartologist M. Salvini, one should assume under the geographical name "Nairi" an extensive territory which included the entire Anatolian east beyond the River Euphrates and the approximate borders of which extended in the south-west up to the eastern Taurus mountains, in the east up to the upper stream of the Great Zab, in the north up to the territory of Erzurum. The scholar tries to particularize the term "Nairi" and to see under it a concrete and separate political unit which ought to have been situated in the valley of the Zagros mountains, being identical with the country Hubuškia which came into existence later. Furthermore, the scholar notes that though Urartu and Nairi could be geoghraphically identical in different period of time, politically they were two different units[538]. Continuing to develop

534 Ibid., p. 488.

535 The author is inclined to see under the name "Upper Sea" the Black See: see Н.В. Арутюнян, ТУ, стр. 148-149. Many experts see under the name "Upper Sea" (Tâmtu elenitu) of the Assyrian sources the Black See and identify it sometimes with "the sea of the countries of Nairi" (Tâmtu ša KUR/KUR.KUR Nairi): see C.F. Lehmann-Haupt, Armenien Einst und Jetzt, Bd. I, Berlin, 1910, S. 433; Г.А. Меликишвили, Наири-Урарту, стр. 25 и сл. But, according to A. Kosyan, it is not anyway possible to find evidence for such an expansion of the campaings of the Assyrian kings northwards, up to the southern basin of the Black: see Ա. Քոսյան, Վանից մինչև Եփրատ..., էջ 52, հղ. 19: In the last decades some scholars, among them also Gr. Kapantsyan, identify the "Upper Sea" with the Lake Van: see Գր. Ղափանցյան, ՈւՊ, էջ 125բ-126; Б.Б. Пиотровский, История и культура Урарту, Ереван, 1944, стр. 29; Я. Манандяан, О некоторых спорных проблемах геогрфии древней Армении, Ереван, 1956, стр. 17; H. Russel, Shalmaneser's Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to Assyrian Sources, Anatolian Studies, 1984, № 34, p. 192; M. Salvini, Geschichte und Kultur der Urartäer, S. 21; ibid. Nairi, Na iri, S. 89; Ա. Քոսյան, Վանից մինչև Եփրատ..., էջ 52; A. Sagona, P. Zimansky, Ancient Turkey, Routledge Taylor and Francis Group, London and New York, 2009, p. 318; S. Parpola, M. Porter (eds.), Helsinki Atlas of the Near East in the Neo Assyrian Period (further referred to as HA), Helsinki, 2001, 4, B-C3, (Tâmtu (Elītu)ša Na'iri).

536 Н.В. Арутюнян, Биайнили (Урарту), стр. 21.

537 Н.В. Арутюнян, ТУ, стр. 149; ibidem КУКН, p. 516.

538 M. Salvini, Geschichte und Kultur der Urartäer, S. 22.

his point of view, he notes that neither Ur(u)atri-Urartu, nor any of the territories belonging to it have ever been understood as a country which appertained to Nairi[539].

Another interesting attempt of localization of Nairi belongs to A. Karagyozyan, according to whom it was situated east to Assyria, in the territories which lay north to the Kashira (Masius) mountains[540].

Also V. Chachatryan locates Hubuškia in the southern basin of the same River Bohtan[541]. According to an interesting explanation of N. Adontz, Nairi, having lost its name to Urartu, kept within itself two territories on the both sides of the Armenian Highland, the region of Amid up to Anzitene and the country of Hubuškia in the valley of the River Zab and even the region of Dadgiray to the south of Musasir. The reason for attribution of the name "Nairi" to these territories lies in the fact that they constituted once a part of Nairi, in the time when it included in itself the entire Armenian Highland[542].

Of special interest is also Adontz's localiziation of Hubuškia in this region of Julamerik instead of Uruatri[543].

It should be also noted that one of the controversial quoestions in the Urartology concerns the localiziation of Hubuškia. There are no homogenous opinions among various Urartologists on this point. N. Harutyunyan, B. Piotrovsky and G. Melikishvili locate it in the valley of the River Bohtan-su[544]. However, in the last decades this view was reconsidered by W. Kleiss, G. Lafranchi and I. Medvedskaya who placed this country in the territories close to the Lake Urmia[545].

As concerns the problem of Hubuškia, M. Salvini notes that it is

539 Ibid., S. 23.

540 Հ. Կարագյոզյան, Նաիրի, Բիայնա, Ուրարտու և Հայք երկրանունների ստուգաբանության շուրջ, Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների, 2012, № 2/3, էջ 51:

541 Վ. Խաչատրյան, Հայոց հին պատմության հարցեր, էջ 10:

542 Ն. Ադոնց, ՀՊ, էջ 68:

543 Ibid., p. 72, 90, 92, 113: see I. Medvedskaya, The Localization of Hubuškia, in S. Parpola, R.M. Whiting (eds.), "Assyria 1995", Helsinki, 1997, p. 197-206; S. Parpola, M. Porter (eds.), HA, 4, E5.

544 Н.В. Арутюнян, Биайнили (Урарту), стр. 56; ibidem ТУ, pp. 231-231; Б.Б. Пиотровский, ВЦ, стр. 42; Г.А. Меликишвили, Наири-Урарту, стр. 17-18.

545 Here arises the question: Which region near the Lake Urmia is meant? There are different opinions on this point. See W. Kleiss, Zur Ausdehnung von Hubushkia nach Osten, in "Anatolia and the Near East", Studies in Honor of Tahsin Özgüç, ed. K. Erme., M. Mellnik, B. Hrouda, N. Özgüç, Ankara, 1989, S. 258-268 (Taf. 47-48); G. Lanfranchi, Assyrian and Neo-Assyrian Letters. The Location of Hubuškia Again, Neo-Assyrian Geography, Quaderni di Geografia Storica, 5, Roma, 1995, p. 127-137; I. Medvedskaya, The Location oh Xubuškia, "Assyria 1995", p. 197-206.

sometimes located in the upper stream of the Great Zab and sometimes with the territory which lies south to it. It is also identified with the extensive territory which lies south to the Lake Van and is rich in mountain metals. This territory lies between the origin area of the river Bohtan-su and the upper stream of the Great Zab. Plenty of traces of metallurgy have been found in this territory[546].

As regards the localization of Hubuškia, N. Adontz places it near Gilzan, since, according to him, Shalmaneser III (858-824 BC) went from Gilzan to Hubuškia on his back to his capital[547]. He also notes: "Hubuškia is the centre of that country which is called Nairi. That country, therefore, had preserved the old name of Urartu especially for that reason that it made up a part of it, that is it was one of the many countries of the Armenian Highland and later it was going to be called by the name of the capital: Hubuškia or Hubuška. This country lay on the bank of the Great Zab, in the region of modern Julamerik. Armenians called this region Small Ałbak (P'ok'r Ałbak)..."[548].

Elswhere N. Adontz writes: "The border of Hošab constituted the border of Urartu, beyond which the country of Hubuškia lay, in other words Nairi"[549].

In a summary of one of his recent articles A. Kosyan writes: "The localization which was proposed for Hayasa and Azzi in the region that lay between Cop'k' and the Lake Van supposes unreservedly at least a partial territorial correspondence, on the one hand, between these two political units and, on the other, between the extensive tribal unions which bear the names Uruatri (the core of the later Urartu), which is mentioned by the Assyrian sources, and Nairi"[550]. The author notes further that it is also possible to suppose that Hayasa and Azzi constituted that initial core on the basis of which Urartu or the Kongdom of Van was founded in the 12th century B. C., i. e. in the final phase of the crisis of the Western Asia[551].

If we try to sum up the above-mentioned hypotheses concerning the initial territory which made up the core of the formation of Urartu, we can definitely say that the vast majority of the Urartologists represent the view that the center of Urartu or that its initial historical territory

546 M. Salvini, Kultur und Geschichte der Urartäer, S. 24, 27.
547 Ն. Ադոնց, ՀՊ, էջ 361:
548 Ibid., p. 79, 90.
549 Ibid., p. 361.
550 Ա. Քոսյան, Վանից մինչև Եփրատ..., էջ 60.
551 Ibid., p. 60.

was situated south and south-east to the Lake Van, that is, it lay between the Lakes Van and Urmia. Now we shall indicate the concret localitazion the authors we have discussed above suggest for Uruatri-Urartu. Gr. Kapantsyan places it in the territory in the midts of the upper stream of Habur-su and the upper stream of the River Zab. E. Forrer locates Uruatri in the eastern valley of the River Habur. W. Belck and V. Chachatryan fix the initial territory of Urartu in the corner of confluence of the river Tigris and its right arm Habur, in the regions adjacent to the mount Judi Dağı. N. Harutyunyan locates Uruatri in the basin of the River Tigris and in the regions surrounding mount Judi Dağı, as well as in the territory which extends from the upper stream of the River Tigris up to northern shores of the Lake Van. I. Diakonoff locates Uruatri in the territories which lie south to the Lake Van and extend to the western shores of the Lake Urmia. N. Adontz locates Ururatri in the region of the Eastern Tigris, near Bohtan-su. G. Melikishvili, R. Barnett, P. Zimansky, M. Salvini, V. Haas locate Uruatri in the vicinity of the Zagros mountains, near the upper and middle streams of the River Upper Zab and in the region of Revanduz where Musasir was, in all probability, situated. A. Movsisyan places Uruatri south-west to the Lake Van, in the region of Kashiari mountains, H. Manandyan locates it in the Kordvac‘ mountains and E. Weidner in the region, which extends from Harberd to the Lake Van. V. Sevin places the origins of Urartu north and east to the Lake Van.

The clarification of the problem of original territory of the Kingdom Biainili helps to understand much better not only the names given to that state but also a number of questions concerning its cultural heritage and relations to other Ancient Near Eastern countries such as the Hittite and Hurrian kingdoms. The definition of the original territory of the Urartian state helps also in clarifying various questions of the ancient history of Armenia.

ԱՄՓՈՓՈՒՄ
ԲԻԱՅՆԻԼԻ-ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ԲՈՒՆ ՏԱՐԱԾՔԻ ՏԵՂԱՅՆԱՑՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ԸՍՏ ԳՐԻԳՈՐ ՂԱՓԱՆՑՅԱՆԻ

ՍՈՆԱ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Հոդվածում մանրամասն քննարկվում է Հին Արևելքի հզորագույն պետական կազմավորումներից մեկի՝ Բիայնիլի-Ուրարտուի նախնա-

կան սկզբնատարածքի խնդիրը՝ համաձայն ակադեմիկոս Գր. Ղափանցյանի կատարած դիտարկումների: Նրա գիտական ներդրումը արևելագիտության, և հատկապես Վանի թագավորության և Հարակից երկրների պատմության ուսումնասիրության գործում ահռելի է: Գր. Ղափանցյանը համակողմանի աղբյուրների համադրման ու համադրման բնատուր ձիրքի շնորհիվ հանգել է այնպիսի եզրակացությունների, որոնք արդիական են մինչ օրս: Իր աշխատություններում նա ոչ միայն ցույց է տվել ուրարտացիների սկզբնավորման արեալը, այլև փորձել է նկարագրել նրանց կողմից ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհի նվաճման ուղղությունն իրենց բնօրրանից: Արևելագետը ուրարտացիների տեղաշարժը նշում է հարավ-արևելքից՝ Խուբուշկիայի տարածքից դեպի արևմուտք, հետո Վանա լճի արևմտյան ափամերձ տարածքներով հյուսիս՝ դեպի Տարոն-Հարք՝ հետագայում՝ Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգ, ապա և Վանա լճի արևելյան ավազան: Այստեղ մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում այն հանգամանքը, որ Գր. Ղափանցյանն ուրարտացիների մուտքը Վանա լճի արևելյան ավազան թվագրում է Ք.ա. IX դարի առաջին կեսով, և նշում, որ այն, ամենայն հավանականությամբ, տեղի է ունեցել Արամե և Սարդուրի I-ի արքաների ժամանակներում:

Բանալի բառեր: *Գր. Ղափանցյան, Հայկական լեռնաշխարհ, ՈՒր(ու)ատրի, Ուրարտու, Նաիրի, Բիայնիլի, Հուբուշկիա, Վանա լիճ, Ուրմիա լիճ:*

РЕЗЮМЕ
ВОПРОС ЛОКАЛИЗАЦИИ ИСКОННОЙ ТЕРРИТОРИИ БИАЙНИЛИ-УРАРТУ СОГЛАСНО ГР. КАПАНЦЯНУ

СОНА ГРИГОРЯН

В статье основное внимание уделяется вопросу о первоначальном ареале царство Биайнели-Урарту, одному из самых мощных государственных образований в Древнем Востоке согласно наблюдениям академика Гр. Капанцяна. Его научный вклад в изучение востоковедения, особенно истории царства Ван и сопредельных стран, очень велик. Гр. Капанцян при помощи всесторонних клинописных источников благодаря методам сопоставления и противопоставления природной позиции, пришел к таким выводам, которые актуальны до сих пор. В своих работах он не только изучил происхождение из-

начальной территории урартийцев, но и попытался описать направление их достижения во всем Армянском нагорье с их колыбели. Известный урартолог указывает, что перемещение урартцев началось с юго-востока с земель Хубушкиа на северо-запад, потом на северо-западное побережья озера Ван до Тарон-Харка, в дальнейшем Великий Хайк, в провинцию Туруберан, затем к восточной бассейну озера Ван. Здесь большой интерес представляет то обстоятельство, что Гр. Капанцян вход урартийцев в восточный бассейн озера Ван датирует первой половиной IX века и отмечает, что это, скорее всего, произошло во времена правления царей Араме и Сардури I.

Ключевые слова: *Гр. Капанцян, Армянское нагорье, Ур(у)атри, Урарту, Наири, Биайнили, Хубушкиа, озеро Ван, озеро Урмия.*

VIEWS ON APOLLONIOS OF TYANA: EUSEBIOS OF CAESAREA ABOUT AN ALLEGED DIVINE MAN

ALEXANDER TIDEMANN,
Doctoral Student,
Faculty of Theology,
Martin-Luther -University,
Halle-Wittenberg, Halle (Salle), Germany

Key words: *Eusebios of Caesarea, Apollonios of Tyana, church history, Christian apology, paganism, The Roman Empire and Christian Apologetics*

Since its emergence, Christianity was confronted with Roman officials who were suspicious of that new religion which seemed not to be in accord with the official religions of the state. The Christians' denial of taking part in many aspects of Roman life, because it was connected with worship of pagan gods (like for example in theatre), caused mischief with the Greco-Roman environment[552]. Therefore, Christians had to show to the public and to the officials that they were not a thread to the Roman State.

Since Christians were also violently attacked by pagan aggressors, they hoped to get help by the Roman emperors who sometimes showed themselves as protectors of a suppressed minority like in the case of the Jews. The Christians used the form of petitions (libelli) to inform the

552 See Fiedrowicz2000, p. 14

Emperor of their being mistreated. The first famous writing of this kind is Justin's First Apology to the emperor[553]. Eusebios himself will coin the word "apologies" for these libelliin his church history[554]. The main aim of these writings was to clarify prejudices against the Christians to make Christianity an officially accepted religion (religiolicita). However, Christians had to suffer under several persecutions, not only by spontaneous local tumults but also by persecutions which were ordered by Roman officials. The last official persecution by the state before Eusebios' lifetime was the one by Valerian which ended when Gallienus became sole emperor in 260 CE. Forty years of a peaceful time for the Christians followed[555].

Eusebios and his time

Nevertheless – and now we come to Eusebios' lifetime – Christianity was still not accepted as a religion but was counted among the superstitions. The ambitious emperor Diocletianus wanted to restabilize the Roman power. One important part for this project was the strengthening of the old Roman pagan religion. However, at first, he showed himself tolerant towards the Christians. One event changed the situation for the Christians[556]: As an important part of the roman society, it was quite normal to offer sacrifices in the Roman army. One aspect of this offering was augury (haurispices). During the ritual, the Christians within the army made the sign of the cross upon themselvesand by that were accused of having hindered the success of the augury by that sign which probably was understood as a magical acting by the pagan soldiers. The commander Veturius now ordered the Christian to become pagans. Alternatively, they would lose their military rank or even their life. Just some years before, in 297, Diocletian showed the Roman public how he treats alleged enemies of the Roman empire when he persecuted the Manichaeans in a very cruel way[557]. According to Lactantius[558], one close counsellor of Diocletian was deeply involved in leading the attention of the emperor to the Christians: Sossianos Hierocles. He wrote a treatise against the Christians and spread it during the time of the persecution

553 See Skarsaune 2010, p. 123.
554 H.e. 4-5; see Fiedrowicz 2000, p. 20.
555 See Fiedrowicz 2000, p. 69
556 For this event see Barnes 1976, pp. 245–246. He refers to Lact., mort. pers. 10,1-5 and Eus., hist. eccl. 8,4, 3-4.
557 See Haider1993, p. 49
558 Lact., mort. pers. 16,4.

among the people[559]. The work itself is lost; we just know it through the eyes of Lactantius and Eusebios. According to these both authors, Hierocles wanted to polemise against the credibility of Jesus' disciples. In addition, he minimised his miracles. According to Eusebios, Hierocles was a creative writer just in one aspect of his work, namely, that he compared Jesus with Apollonios of Tyana. Therefore, he just focused on that aspect in his writing Against Hierocles[560].

In contrast to the apologists of earlier times, Eusebiosdid not write in a pleading manner. Rather than defending Christianity, he scrupulously attacked aspects of the Apollonios biography by Philostratos. By taking over the strategy of Hierocles, Eusebios wanted to show the credulity of Hierocles because of his trusting in the report by Philostratos which shows, according to Eusebios, his "recklessness and easy credulity" (εὐχέρεια and κουφότης)[561] – a harsh attack on a Roman official in such a high (juridical) position as Hierocles.Therefore, instead of speaking of an ἀπολογία, we rather should speak of a κατηγορία (accusation) when talking about Against Hierocles.

The Divine man

For Eusebius theory of a divine man two traditions – generally speaking – are. On the one hand, there is the Jewish tradition of a strict separation between the holy and the secular. A mixture of these both spheres is seen as a big danger[562]. Not by accident, the apostle Paul writes later that the thought of God becoming man is a foolishness for the Jews[563]. Since Eusebios stands in the tradition of Origen, the Jewish Scripture plays a central role in his theologizing.

On the other hand, however, there is the Greco-Roman world in which also Jesus was already born into. In Greek mythology, intercourse between gods and human beings happen all the time. Divine man – half God and half man like for example Heracles – can be found in many cases. Stories about miracle working men were quite popular. They were called paradoxographies or miscellany (ποικιλογραφία). When they were used as propaganda for Hellenistic cults like these of Isis and Serapis,

559 Lact., div. inst. 5,2,12; see also Kofsky 2002, p. 58.
560 Eus., Hierocl. 1.
561 Eus., Herocl. 4; 17; 20.
562 Mary Douglas' thoughts in her book *Purity and Danger* are still interesting to read for this matter, although, of course, in some aspects quite outdated.
563 1 Corinthians 1,18.

they were called aretologies[564]. Generally speaking, the separation of human and divine in Greco-Roman religion was not as strict as in monotheistic Judaism[565].

Nevertheless, there is a long tradition in Greek thought of demythologization. A famous example is Palaiphatos who lived in the times of Alexander the Great[566]. In his On Incredible Tales (Περὶ ἀπίστων) Palaiphatos gives interpretation of 45 stories of Greek mythology. According to him, every tale has a true kernel. However, nature is not changeable. Therefore, all these narratives about divine-human heroes like Heracles or monsters which are half animal and half human beings (like for example the centaur[567]) are invented stories. The so-called gods had just been famous human beings who were made gods in later times[568]. Misunderstandings emerged because names were wrongly understood in a metaphorical way through the run of time. At the end, Palaiphatos gives rational explanation for persons of mixed "nature spheres" (divine, human, animal). The existence of the "pure" gods in contrast were not verified[569].

To Philostratos' lifetime there was one big man of demythologization: Lucian of Samosata. He had no scruples to make fun of everything which had been holy for his contemporaries. Therefore, he can be seen as a counterpart of the quite pious author Philostratos. Later, Christian writers used some of his arguments to discredit the Roman pagan tradition. On the other hand, Philostratos does not even mention Lucian in his famous work The Life of the Sophists.

These are only some examples of critics against the Greco-Roman mythology which was used by the Christians to polemize against the old religion[570].

Magic and Miracle Working

The Greco-Roman world was very hierarchical. The career of one's life strongly depended on the family you were born into. If you wanted

564 See Görgemanns 1988, pp. 314–315.
565 See Rives 2007, p. 154. Interesting is the thought by Lücke that the insignificance of limits in Greek thought is based on their being a people of sailors with an open horizon (see Lücke, Lücke 2014, p. 122).
566 See Brodersen 2017, p. 13.
567 See Palaiph. 1.
568 See Brodersen 2017, p. 10.
569 See Brodersen 2017, p. 21.
570 A list of pagan authors in the tradition ofthat critic on religion can be found in Fiedrowicz 2000, pp. 229–230.

to break out from your social bounds, magic was one famous way for it. Especially women as a marginalized group within the Roman patriarchal society seemed to use magic for reaching their aims[571]. Love spells and damage spells were widespread in late antique times. Magic thereby was not seen as a harmless hobby by some desperate villains; rather it was considered a big threat for the order of the state. That is the reason why the use of magic was punished hardly, for example with execution through crucifixion or wild beasts[572]. Also Apollonios – according to Philostrat's report– was accused of using magic, rightly as Eusebius stressed[573].

In the times of Philostratos, Apollonios was known as a famous miracle worker. However, Moeragenes and Cassius Dio saw him as a harmful magician and a charlatan who mistreated many persons[574]. In the introduction of his Life of Apollonios, by contrast, Philostratos wanted to make clear that Apollonios should not be regarded as such a wizard but rather as a great wise man and philosopher[575]. Nevertheless, in his Apollonios biography there are a lot of stories of miracle working. Eusebios is not silent to draw the reader's attention to this discrepancy in Philostratos' work.

Against Hierocles

After this general introduction I will now come to a short interpretation of Against Hierocles. It can be divided in four parts:

Chapter 1-3: Introduction – Occasion, topic and sources

Chapter 4-7: Pre-Reflexions – Thoughts about Jesus and the limits of human nature

Chapter 8-44: Main Part – An analysis of the Apollonios biography by Philostratos

Chapter 45-48: Post-Reflexions about the Fatum and responsibility

Chapter 1-3: Introduction – Occasion, topic and sources

In the first three chapters Eusebios mentions the publication of the work by Hierocles, called the "truth lover". That publication motivates him to publish his refutation of it, although – as he stresses – it is

571 See Knapp 2016, p. 108.
572 See Önnerfors 2018, p. 6.
573 Eusebios refers to it in Eus., Contr. Hierocl. 30.37.39.
574 See Forrat, Des Places 1986, pp. 31–32.
575 See Philostr., Apoll. 1,2: Philostratos stresses that only through his wisdom and maybe by a good demon Apollonios could foresee the future. However, then also Socrates and Anaxagoras would have been magicians according to these accusations.

not necessary to refute all the subjects which Hieroclesbrings to talk since these have been already refuted by his teacher Origen in Against Celsum[576]. As I mentioned before, he just wants to focus on a comparison of Apollonios with Jesus. However, Jesus is only mentioned in chapter 1, 2 and 4 of his writing.

According to Eusebios, Hierocles attacked the Christians for their credulity. They would trust simple men (as in the case of Jesus' apostles) instead of philosophers (as in the case of Apollonios' companions). He writes:

And this point is also worth noticing, that whereas the tales of Jesus have been vamped up by Peter and Paul and a few others of the kind,--men who were liars and devoid of education and wizards, --the history of Apollonius was written by Maximus of Aegae, and by Damis the philosopher who lived constantly with him. and by Philostratus of Athens, men of the highest education, who out of respect for the truth and their love of mankind determined to give the publicity they deserved to the actions of a man at once noble and a friend of the gods[577].

In the second chapter, Eusebioswants to present himself as a fair discussing partner withHierocles. Therefore, he quotes from his "lover of truth". In the same way Eusebios will continue to use direct quotations from his enemy to strengthen his own credibility. Here, he shows himself as an exegete of a written text quite in line with the exegetical school of his teacher Origen. Like Origen, Euseb was eager to look for all kinds of textual material and to correct and copy it in his scribal school in Caesarea[578]. The library which Eusebios took over from Pamphylios was soon regarded as the Christian equivalent to the famous library of Alexandria[579].

In chapter three,Eusebios just gives a short list of the biographies which existed in his time about Apollonios. Since Philostraots "compiled the most complete history of any of this person's life, beginning with his birth and ending with his death"[580], Eusebios wants to focus on his biography for his analysis.

576 Eus., Hierocl. 1.
577 Eus., Hierocl. 2 (All English translations in this article are from Conybeare).
578 See Grafton, Williams 2008, p. 178.
579 See Grafton, Williams 2008, p. 178.
580 Eus., Hierocl. 3.

Chapter 4-7: Pre-Reflexions – Reflexions about Jesus and the limits of human nature

In chapter four we find the densest showing of arguments which speak for the authenticity of the Jesus tradition. I will cite the whole passage in English:

[L]et us lay stress on the point that our Saviour and Lord Jesus Christ was the only man of whom it was prophesied, thanks to their divine inspiration, by Hebrew sages who lived far back thousands of years ago, that he should once come among mankind; nor on the fact that he converted to his own scheme of divine teaching so many people; nor that he formed a group of genuine and really sincere disciples, of whom almost without exaggeration it can be said that they were prepared to lay down their lives for his teaching at a moment's call; nor that he alone established a school of sober and chaste living which has survived him all along; nor that by his peculiar divinity and virtue he saved the whole inhabited world, and still rallies to his divine teaching races from all sides by tens of thousands; nor that he is the only example of a teacher who, after being treated as an enemy for so many years, I might almost say, by all men, subjects and rulers alike, has at last triumphed and shown himself far mightier, thanks to his divine and mysterious power, than the infidels who persecuted him so bitterly, those who in their time rebelled against his divine teaching being now easily won over by him, while the divine doctrine which he firmly laid down and handed on has come to prevail for ages without end all over the inhabited world; nor that even now he displays the virtue of his godlike might in the expulsion, by the mere invocation of his mysterious name, of sundry troublesome and evil demons which beset men's bodies and souls, as from our own experience we know to be the case[581].

We find in this passage classic arguments of Christian apologetics:

1. The argument that Christ was already prophesised by the old Hebrew prophets: This point was very important in Roman context since the Romans had respect for old religions and were suspicious about innovations. In addition, apologists like Tertullian or Justin wanted to show that also the Greco-Roman thought was just the result of the Hebrew prophets[582]. Also Eusebius in his Church History wrote that, although the name "Christians" is new, the God Lovers of old times

581 Eus., Hierocl. 4 (transl. Conybeare).
582 See Tert., apol., 47,2 and Iust. Mart., apol. 1, 60,10 (see Fiedrowicz 2000, p. 215).

already lived in the same way as Christians in Eusebios' times[583].

2. The success of his mission in time and space: The apologists told that an indicator for showing the truth of Christianity was the fact that it was known all over the world.
3. The morality of the disciples: The Christians were accused of being morally lax people because of a misinterpretation of their rites from earliest time on[584]. Therefore, the apologists were eager to show the opposite and instead attack the pagans for their dubious moral life (method of retorsio)[585]. In Against Hierocleswe have many attacks by Eusebios on the character of Apollonios and also on the persons with whom Apollonios interacted – for example his friendly interaction with the dubious Babylonian Magi, the Indian Brahmans and the naked Sages of Egypt[586]. Also the willingness of the Christians to die for their belief was an argument for the sincerity of the Christians[587].
4. Jesus' victory over the evil powers. Since Christ's final victory is mentioned here, Forrat thinks that Against Hierocleswas not written at the beginning of the Great Execution but rather at the end or even after it; the triumphant church is already visible[588]. This triumphant tone will characterise the tone of the later works of Eusebios, especially in his Life of Constantine[589].

Chapter five starts with a quite ironical tone: He really would accept Apollonios as a sage, Eusebios admits: "If anyone wishes to class him with any philosopher you like, and to forget all the legends about him and not bore me with them, I am quite agreeable"[590]. Unfortunately, as he has to acknowledge, there are many wonderous stories even in the biography of Philostratos with the result that he has to say: "For in that case his reputation for us as a philosopher will be gone, and we shall have an ass instead concealed in a lion's skin; and we shall detect in him a sophist in the truest sense, cadging for alms among the cities, and a wizard, if there ever was one, instead of a philosopher"[591].

583 See Eus., hist. eccl. 1,4,4 (see Fiedrowicz 2000, p. 213).
584 In Min. Fel., Octavius 9 and Tert., apol., 8,1-9 we find accusations of ritual murder of children, cannibalism, promiscuity, orgiastic meals and the veneration of a donkey's head (see Fiedrowicz 2000, p. 182).
585 See Fiedrowicz 2000, pp. 183–184.
586 See Eus., Hierocl. 44.
587 See Orig., Cels. 2,56 (see Fiedrowicz 2000, p. 189).
588 See Forrat, Des Places 1986, p. 21.
589 See Kofsky 2002, pp. 46–47.
590 Eus., Hierocl. 5.
591 Eus., Hierocl. 5.

The following two chapters are a discussion about the limits of human nature. Here, Eusebiosshows himself in the role of a teacher when he asks Hierocles (and the intended reader) to "Learn!"[592]. What follows is a longer depiction of what he thinks the "divine law"[593] about the limits of nature is.Eusebios is in accordance with the Greek tradition (like we already found in the Palaiphatos[594]) that the nature of one entity cannot be changed: a human nature cannot become divine. The depicted Apollonios in contrast would overstep these limits – am impossible act. The human nature is also limited with view to animals. Thus, Eusebios writes: "he can never traverse the air with his body, however much he scorns to linger upon the paths of earth, without instantly paying the penalty of his folly"[595].

The divine foreknowledge (προνοία) set the arrangement of the world (κόσμος).With help of that foreknowledge, however, God created man as a creature of body (σῶμα) and soul (ψυχή). The souls are characterised by immortality (ἀθάνατον) and a free-will (αὐτοκρατορικόν). The soul, however, is not good and free by itself but needs the training through education (παιδεία) and philosophy (φιλοσοφία). To the best of these men, who trained themselves through education and philosophy, God will "bestow plenteously an illumination as it were of the light which streams from him, and will despatch the most intimate of his own messengers from time to time, for the salvation and succour of men here below"[596]. And only such a man of great personality "may well be described as truly divine, and as carrying in his soul the image of some great god"[597]. Only to this extent, Eusebios summarises, "human nature can participate in the super-human"[598]. As authority for his thoughts he refers to Plato, a philosopher who stood in high esteem among the Neo-Platonists. Especially for the development of a magical world view, the Neo-Platonists combination of demonical and cosmological elements was crucial[599]. Eusebios, therefore, uses an authority who is accepted both by his opponents and in many aspects by the Christians, too.

All in all, he already gives already the material for his attack on

592 Eus., Hierocl. 6: μάνθανε.
593 Eus., Hierocl. 6.
594 See Brodersen 2017, p. 17.
595 Eus, Hierocl. 6.
596 Eus., Hierocl. 6.
597 Eus., Hierocl. 6
598 Eus., Hierocl. 6.
599 See Petzold 2011, p. 16.

a deterministic world view in the last chapters of Against Hierocles. Nevertheless, it is already obvious that there are some inconsistencies in Eusebios' reflections about fate and free-will.

Chapter seven can be seen as a transition from the general topic "nature" to the special case of Apollonios.

Chapter 8-44: Main Part – An analysis of the Apollonios biography by Philostratos

The biggest part of the writing consists of this passage. Eusebios gives the reader the impression that he treats Philostratos' biography in a chronological way. However, if one compares Eusebios' depiction with the report of Philostratos, it becomes obvious that there are bigger gaps in Eusebios' report. It is evident that Eusebios does not want to give a fair portrait of Apollonios; rather he shows him as a ridiculous and dubious person.

In this essay, I just want to focus on some points of Eusebios' deconstruction of the Apollonios biography. There are three aspects which are associated with the divine realm in the pagan discourse in Eusebios' times which play a role in Against Hierocles: the knowledge of foreign languages, the miracle working and the ability of foreknowledge.

According to a Greek, there exists only one real language: the Greek language. All other languages were rather seen as a communication form of barbaric peoples. Only the Greek language would allow an adequate education and training in philosophy. That sense of superiority of being Greek can also be found in Against Hierocles. We find that thesis confirmed, when we take a look at chapter 14 when Apollonios comes in contact with the Indian king Phraotes. They began to speak with each other with the help of an interpreter (ἑρμηνεύς). Eusebios mocks Apollonios since he, who "had an understanding of all languages, now on the contrary, according to the same witness [Philostratos], is in need of an interpreter"[600].

However, the king shows himself as an expert of the Greek language: "And after an interval the other, who is king of the Indians, and a barbarian to boot, gets rid of the interpreter, and addresses Apollonius in Greek"[601]. Only after having switched to the Greek language, it was possible for the king to speak about his education (παιδεία) and wealth

600 Eus., Hierocl. 14.
601 Eus., Hierocl. 14.

of learning (πολυμαθεία). However, Eusebios is not tired to stress that Apollonios – as alleged divine man – should have shown his language abilities at this occasion.

In the course of this story, also the alleged foreknowledge of Apollonios is refuted. In general, Eusebios often wants to show throughout his writing that a divine person with foreknowledge would not have the need to ask questions since he already would know the answer. Nevertheless, in chapter 15 Apollonios asks Phraotes about his life and education. He is even"astonished to find the Indian talking Greek […] For how could he be astonished thereat, unless he had regarded him as a barbarian?"[602].

Eusebios analyses in a very scrupulous way the contradictions which come to light if we consider Apollonios a man equipped with the ability of foreknowledge. Later he mentions that "the other stories of his having grasped and foretold the future by virtue of his prescience can be refuted by a thousand arguments which Philostratus' own text supplies"[603]. Sarcastically, he summarises: "I should certainly say that his apprehension of futurity was anyhow in some cases, though it was not so in all, due to some uncanny contrivance of a demon that was his familiar. This is clearly proved by the fact that he did not retain his gift of foreknowledge uniformly and in all cases; but was at fault in most cases, and had through ignorance to make enquiries, as he would not have needed to do, if he had been endowed with divine power and virtue"[604].

Here, we see one difference between divine and demonical power. Divine power is given by God as a present for a life dedicated to morality and philosophy[605]. One time equipped with it, it cannot be lost. However, it seems to depend on the moral character of the person. On the other side, demonical power is inconstant: a demon can sometimes take possession of a human being and then disappear moments later. Demons are less fastidious in finding their "victims". They could accompany a

602 Eus., Hierocl. 15.
603 Eus., Hierocl. 35.
604 Eus., Hierocl. 35.
605 In the Greco-Roman environment we also find the tendency that philosophers get a divine state by their way of life. In Apul., *Plat.* 23 we find the following text: "It is the goal of wisdom that the wise man should advance to the merit of a god, and that his task will be to approach the conduct of the gods by imitating them in his life; moreover, this will come about for him if he shows himself a perfectly just, pious and thoughtful man" (quoted according to Rives.2007, 41). We see the difference to Eusebios' concept. According to Apuleius, the philosophers can make themselves divine by their own power. According to Eusebios, that divine power remains a gift by God.

trained philosopher like Apollonios but also a lad[606].

Thus,we will finally throw aglimpse on the topic of miracles. The performing of miracles was regarded as a divine sign from earliest time on. The Church Fathers always had some problems with dealing with that topic[607]. In the philosophical world view, miracles were considered as a disturbance of the well ordered κόσμος. However, sometimes they also were understood as a right using of the natural powers[608]. Origen and Augustine give a Christian definition of a miracle: miracles were a restoration of the divine world order which just can be realised by people with the help of a divine intervention. It lies within the limits of nature[609].

How then can we differentiate between divine and demonical miracles? Origen brought already out that phenomenologically divine and demonic miracles cannot be distinguished: from the outside they are often the same[610]. That is the reason why it was also said of Jesus' miracles: "By the ruler of the demons he casts out the demons"[611]. Therefore, the Church Fathers needed to find indications to distinguish between these both kinds of miracles. According to Origen (who thought in a very detailed way about that topic), we have two indications: morality of the miracle worker and rationality of the event[612]. We find in the argumentation of Against Hieroclesalso these both indications. Eusebios is untiring in his devaluating of the moral integrity of Apollonios. As we heard, for a Greek thinker like Eusebios, it is already inadequate for a Greek thinker like Apollonios (although both do not come from the Greek motherland but from other Eastern parts of the Roman empire) to go east for improving his wisdom and philosophy. Orientalism is not a new phenomenon: we already find in the works of Greek historians reservations about thoughts and practices of Egypt, Persia and India. These regions were rather regarded as the home of magic and orgiastic rituals.In addition, he gives rational explanations for phenomena which seem miraculous but can be explained by the use of medical theories[613].

606 See Eus., Hierocl. 35.
607 Augustine, for example, saw the faith as the biggest miracle of Christ (see Aug., civ. 22,8; see Fiedrowicz 2000, p. 257).
608 See Fiedrowicz 2000, p. 257.
609 See Fiedrowicz 2000, p. 258.
610 See Kofsky 2002, p. 199.
611 Mt 9,34.
612 Orig., c. Cels. 3,25; see Fiedrowicz.2000, 259.
613 See Eus., Hierocl. 27: Eusebius explains the emergence of a plague by a natural transformation of the air conditions.

Chapter 45-48: Post-Reflexions about the fatum and responsibility

In the last four chapters Eusebios presents some thoughts about fatum, prescience and the responsibility of human beings. Apollonios would be a teacher of complete determinism. Eusebios, in contrast – as he had mentioned in his reflexions about the human nature at the beginning of Against Hierocles– would believe in a free will of human beings and with that in human responsibility. He gives a lot of rhetorical questions in the direction of Apollonios which should show the absurd results of such a world view: "And why do you keep in your vocabulary at all such a word as vice, when any evil man is unjustly condemned by you, since it is by necessity that he fulfils his destined term?"[614] With these questions he gives a summary of the different events in Apollonios' life which he has analysed before.However, these concluding thoughts are just sketchy. They do not give a philosophical answer to this difficult topic.

Intention, time and place of Against Hierocles

At the end of this article, I just want to give some thoughts about intention, time and place around this writing of Eusebius. Officially, it is addressed to the Roman governorHierocles. There is a long discussion in church history about the question whom the Christian apologies addressed. In the case of Against Hierocles I do not think that Hierocles is addressed directly. Linguistically, Eusebios uses a high literal style[615] so that it may be seen as an adequate answer to the writing of the educated Hierocles which has been published before. However, the text passages, where Hierocles is addressed directly, are full of mockery.Eusebios writes: "such are the stories which Hierocles, who has been entrusted to administer the supreme courts of justice all over the province, finds true and reliable after due enquiry, at the same time that he condemns us for our excessive credulity and frivolity"[616]. Rather, Eusebios writes to a bigger audience – educated Christians and non-Christians – to convince them that the paper of Hierocles is not worth reading. This impression is confirmed when we consider the fact that Eusebios is rather deconstructing the biography by Philostratos than referring to the structure of Hierocles' writing. Instead of writing to a high Roman

614 Eus., Hierocl. 45.
615 See Moreau 1966, p. 1066.
616 Eus., Hierocl. 20.

official, he is indirectly rather calling him a credulous schoolboy.

That is the reason why I wonder about the time and circumstances of that writing. If we believe the reports of Lactantius, Hierocles was known as a cruel governor, especially against the Christians[617]. He publicly spread his writings among the population since he probably thought that a physical attack on the Christians would not be sufficiently[618]. Eusebios' attack on this man, especially in the intonation he uses, during the time of the Great Persecution, does not sound probable to me. Especially with view to chapter four where the tone becomes quite triumphant, I cannot imagine a spreading of that paper during the time of that persecution since it would mean exile or death to that famous man Eusebios. Therefore, I would plead for a publication before or after the state persecution. It depends on the question when probably the "lover of truth" by Hierocles was published. Is it an old controversy between Hierocles and Euseb which became relevant during the time of the persecution so that they were published and read out again in these times? Or did Hierocles write and publish the Philalethesduring the time of the persecution to give a legitimisation for his persecution of the Christians? Did Euseb wait with his answer until it became clear that the persecution would fail so that we should assume that it was published between the years 311 and 313 or later as Eduard Schwartz supposed?[619]. At no point in Against Hierocles, Eusebios refers to the persecution. I am not sure yet about the dating, but hopefully will be, when I finish my PhD project.

All in all, I think Eusebios' writing Against Hieroclesis a quite interesting text for understanding the situation between Christians and pagans at the beginning of that fourth century which became very central for the history of Christianity: The century began with the biggest persecution of Christians in antiquity, followed by their being tolerated under Constantine until the final step in 391 when it was made state religion under Theodosios I.

617 See Lact., mort. pers. 16,4.
618 See Lact., div. inst. 5,2,12.
619 A summary of the controversy between Adolf von Harnack (who preferred the idea that *Against Hierocles*was published before 303) and Eduard Schwartz can be read in: Barnes 1976, pp. 240–243.

ԱՄՓՈՓՈՒՄ
ՏԵՍԱԿԵՏՆԵՐ ԱՊՈԼԼՈՆԻՈՍ ՏԻԱՆԱՑՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ. ԵՎՍԵԲԻՈՍ ԿԵՍԱՐԱՑԻՆ ՄԻ ԿԱՐԾԵՑՅԱԼ ԱՍՏՎԱԾԱՅԻՆ ՄԱՐԴՈՒ ՄԱՍԻՆ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԹԻԴԵՄԱՆՆ
Ասպիրանտ, Աստվածաբանության Ֆակուլտետ,
Մարտին-Լութերի Համալսարան,
Հալլե-Վիտտենբերգ,
Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետություն

Հոդվածում հեղինակը ներկայացնում է Եվսեբիոս Կեսարացու՝ «Ընդդեմ Հիերոկլեսի» աշխատության մեջ արծարծված մի քանի թեմաների ընհանուր համապատկերները: Այս աշխատությունը, որը, ըստ երևույթին, հրատարակվել է քրիստոնյաների դեմ Մեծ Հալածանքի շրջանում՝ չորրորդ դարի սկզբում՝ Հռոմեական կայսրությունում, պարունակում է առաջին դարի փիլիսոփա և հրաշագործ՝ Ապոլլոնիոս Տիանացու կյանքի և գործունեության վերլուծությունը: Եվսեբիոսի վերլուծության միակ աղբյուրը Ապոլլոնիոսի կենսագրությունն է՝ գրված սոփեստ Ֆլավիուս Փիլոստրատոսի կողմից երրորդ դարի առաջին կեսին՝ հռոմեական կայսրուհի՝ Յուլիա Դոմնայի խնդրանքով: Եվսեբիոսի փաստարկների նպատակն է ցույց տալ, որ Ապոլլոնիոսը ոչ աստվածային անձնավորություն է, և ոչ էլ անգամ փիլիսոփա, այլ նա ավելի շուտ պետք է դիտվի որպես դիվահար շառլատան: Այս ջատագովությունը, ինչպես որ այն ավանդապես կոչվում է, գրված չէ համեստ բացատրական ոճով, ինչպես սովորաբար այդ ժամանակաշրջանում գրվում էին ջատագովությունները: Այն, ավելի շուտ, հռոմեական բարձրաստիճան պաշտոնյա Հիերոկլեսի դյուրահավատության քննադատությունն է:

Բանալի բառեր՝ *Եվսեբիոս Կեսարացին, Ապոլլոնիոս Թիանացի, եկեղեցական պատմություն, հեթանոսություն:*

РЕЗЮМЕ
МНЕНИЯ О АПОЛЛОНИУС ТИАНИСИИ. ЕВСЕВИЙ КЕСАРИЙСКИЙ КАК О ВООБРАЖАЕМОМ БОЖЕСТВЕННОМ ЧЕЛОВЕКЕ

АЛЕКСАНДР ТИДЕМАНН
Университет Мартина Лютера,
Галле-Виттенберг, Богословский факультет,

Федеративная Республика Германии

В этой статье автор представляет общий контекст нескольких тем, затронутых в работе Евсевия Кесарийского “Против Иероклеса”. Эта работа, которая по-видимому, была опубликована против христиан во время Великой депрессии, в начале IV-ого века в Римской империи, содержала анализ жизни и деятельности Аполлониуса Тианиси, философа и волшебника первого века. Единственным источником анализа Евсевия является биография Аполлона, написанная философом Флавием Филостратом в первой половине третьего века по просьбе римской императрицы Юлии Домина. Цель аргументов Евсевия заключается в том, чтобы показать, что Аполлониус не является ни божественным человеком, ни философом, а скорее всего одержимым шарлатаном. Это восхваление, как это принято называть, не написано в скромном объяснительном стиле, как обычно было принято писать восхваление в течение этого периода. Это скорее всего критика о легковерии высокопоставленного чиновника Иероклеса.

Ключевые слова: *Евсевий Кесарийский, Аполлоний Тианский, церковная история, христианское извинение, язычество.*

SOME CONSIDERATIONS CONCERNING THE DATE OF THE TRANSLATION INTO ARMENIAN OF TIMOTHY AELURUS' REFUTATION OF THE DECREES OF THE COUNCIL OF CHALCEDON KNOWN AS *CONTRA EOS QUI DICUNT DUAS NATURAS* (CPG 4575)

GRIGOR GRIGORYAN,
Doctoral Student,
Institute of Oriental Studies,
Seminar of Christian Orient and Byzantium,
Faculty of Philosophy I,
Martin -Luther -University
Halle-Wittenberg, Halle (Salle), Germany

Key Words: *The Council of Chalcedon (451), The Hellenizing School, The Councils of Dowin (505 and 555), Timothy Aelurus, Philoxenus of Mabbug, the Armenian Church.*

In 1908 two Armenian archimandrites in Echmiadzin, K. Ter-

Mkrtčʿyan and E. Ter-Minasyancʿ, first published at Leipzig the complete anti-Chalcedonian work of Timothy Aelurus, *Contra eos qui dicunt duas naturas* (CPG 5475), which had survived in its entire form only in an old Armenian translation. As a basis for their edition served a single old Armenian *erkatʿagir* manuscript (No. 1958) dating from the 10th century A.D.[620], which is now kept in Yerevan, at the research institute and museum of old Armenian manuscripts known as *Matenadaran*. This is today the only known old Armenian manuscript of the entire work. Their edition has the following title: *Timotheus Älurus' des Patriarchen von Alexandrien, Widerlegung der auf der Synode zu Chalcedon festgesetzter Lehre*[621].

The work of Timothy Aelurus is an extensive rebuttal of the Tome of Pope I Leo of Rome (440-461) adressed to Flavian, Archbishop of Constantinople (446-449) and of the definition of faith of the Council of Chalcedon (451), where Timothyʾs refutations of the passages of

620 Cf. Mayr Cʿucʿak Hayeren JeŕagraʿMaštocʿean Matenadarani, vol. 1, Yerevan, 1965, No. 1958, p. 683; A. B. Schmidt, "Die Refutatio des Timotheus Aelurus gegen das Konzil von Chalcedon. Ihr eBedeutun für die Bekenntnisentwicklung der armenischen Kirche Persiens im 6. Jh.", Oriens Christianus. Hefte für die Kunde des christlichen Orients im Auftrag der Görres-Gesellschaft, hrsg. von J. Aßfalg and H. Kaufhold, Band 73 (1989), [p. 149-165], p. 149-150, n. 2. See also K. Ter-Mkrtčʿyan, "Timoʿēos Ēlurosi noragiwt erkə ew nora mi kʿani nor hatuacnerə naxni hayericʿarac", Ararat 1897, p. 251-257.

621 The full title, which we find in the beginning of the Armenian manuscript and which occurs in slightly different form at the end of the work (cf. K. Ter-Mkrtčʿyan and E. Ter-Minasyancʿ, Timotheus Älurusʿ des Patriarchen von Alexandrien: Widerlegung der auf der Synode zu Chalcedon festgesetzter Lehre, Leipzig, 1908, p. 1, 1-7 and p. 316, 6-14: the work will further be referred to as Widerlegung), reads as follows: "Concerning the affirmation that our Lord and God Jesus Christ is one along with his flesh [the fact that … was made on …] and the attribution to the same of all the divine and human things, and that having been made consubstantial with us [according to the flesh] he [was and] remained even thus God and that it is blasphemy to divide him into two [natures], [where in also is a rebuttal of the blasphemies contained in Leoʾs Tome and of the impieties of the definition produced at the Council of Chalcedon]." The English translation is according to R. Y. Ebied and L. R. Wickham, "Timothy Aelurus: Against the Definition of the Council of Chalcedon", in: After Chalcedon. Studies in Theology and Church History offered to Professor Albert van Roey for His Seventieth Birthday, ed. C. Laga, J. A. Munitiz and L. van Rompay, OLA 18 (1985), [p. 115-166], p. 118, n. 5. A Greek retroversion of the Armenian title can be found in E. Schwartz, Codex Vaticanus gr. 1431, eine antichalcedonische Sammlung aus der Zeit Kaiser Zenons, ABAW 32.6, Munich, 1927, p. 98. For a German translation of the title, see A. B. Schmidt, "Die Refutatio des Timotheus Aelurus…", Oriens Christianus 73 (1989), p. 160; see also ibid., p. 149-150, n. 4-5. For an English translation of E. Schwartzʿs retroversion, see A. Grillmeier, Th. Hainthaler, Christ in Christian Tradition, vol. 2: From the Council of Chalcedon (451) to Gregory the Great (590-604), part 4: The Church of Alexandria with Nubia and Ethiopia after 451, Westminster John Knox Press, 1995, p. 13, n. 33.

Leoʾs Tome and the Chalcedonian definition are accompanied by a great number of patristic quotations (testimonies), which the author cites as proo-text for corroborating his doctrinal arguments against the statements of the pope and the council[622].

A. B. Schmidt writes in her article about the Armenian translation of Timothyʾs work known in patristics as *Contra eos qui dicunt duas naturas* (CPG 5475): "Als erstes Dokument dieses Genus in der armenischen Literatur beeinflußte die armenische Übersetzung der Refutation […] nachhaltig die armenische Geistesgeschichte und setzte häufig exzerpiert, das Signal für eine Reihe von Florilegien, deren erstes, ebenso umfangreich wie der T[imotheus] A[elurus], kaum ein halbes Jahrhundert später erschien. »Keine andere monophysitische Schrift hat die Armenier so in ihren Bann geschlagen wie die des Timotheus Aelurus«. Er selbst wurde zusammen mit Kyrill und Dioskur als ein Kronzeuge der Orthodoxie verehrt"[623]. Timothy Aelurusʾ *Contra eos qui dicunt duas naturas* (CPG 5475) was written during the authorʾs exile in the Crimea in the 60s of the 5th century. In an epitomized form, it appears in Syriac translation in Br. L. Add. 12156, fol. 1ra-29vc with the title on the first folio: "The Book written by Mar Timothy, Bishop of Alexandria, against the (Godless) Synod of Chalcedon"[624].

The work of Timothy Aelurus begins with a short introduction[625], which is followed by the main extensive section, containing the refutations of the Tome of Pope Leo I of Rome (441-461) (*Tomusad Flavianum* known as *Tomus Leonis*) and of the Definition of Faith of the Council of Chalcedon (451)[626]. The work ends with an epilogueby its

622 See A. Grillmeier, Th. Hainthaler, Christ in Christian Tradition, vol. 2, part 4, p. 8-35.

623 A. B. Schmidt, "Die Refutatio des Timotheus Aelurus…", Oriens Christianus 73 (1989), p. 151, n. 10-11. See also V. Inglisian, Chalcedon und die Armenische Kirche, in: A. Grillmeier/H. Bacht, Das Konzil von Chalcedon II, Würzburg, 1953, p. 377-380; N. Akinean, Timotʿēos Kuz hay matenagrutʿyan mēǰ, Vienna, 1909, p. 29-31; and H. Ačaṙyan, Hayeren nor baṙer Timotʿēos Kuzi hakačaṙutʿean mēǰ, Vienna, 1909.

624 Cf. A. Grillmeier, Th. Hainthaler, Christ in Christian Tradition, vol. 2, part. 4, p. 12-13, n. 31-32; W. Wright, Catalogue of the Syriac Manuscripts in the British Museum, vol. 2, London, 1871, no. DCCXXIX, p. 639-648. For the mutual relationship between the Armenian and Syriac versions of Timothy Aelurusʾwork, see J. Lebon, "Version arménienne et version syriaque de Timothée Élure", Handes Amsorya 11-12 (1927), p. 713-722; E. Schwartz, Codex Vaticanus gr. 1431, p. 98-117, for the Armenian text; p. 117-126 for the Syriac version, according to Br. L. Add. 12156, fol. 1a-61a. See also F. Cavallera, "Le dossier patristique de Timothée Aelure", BLE 4/1 (1909), p. 342-359.

625 Cf. Widerlegung, p. 1, 8-31 = Matenadaran Manuscript No. 1958, f. 2r-v.

626 Cf. Widerlegung, p. 2, 1-325, 31 = MM No. 1958, f. 2v-314v

author[627].

The short introduction of the author to his work is of great theological importance, because it demonstrates the main purposes and grounds of his extensive projectand shows who his main adversaries are. The introduction tells us how he wants to structure his work and what he is desirous of informing his readers about[628].

Soon after the edition of the Armenian version of Timothy Aelurusʾ-*Contra eos qui dicunt duas naturas* (CPG 5475), the date of the translation of that work into Armenian became one of the most discussed issues in the Armenian studies in the 20th century[629]. The date of the

627 Cf. Widerlegung, p. 326, 1-333, 22 = MM No. 1958, f. 315v-321v.

628 Cf. Widerlegung, p. 1, 8-31 = MM No. 1958, fol. (2r-v): "As believers in the teaching of God spoken by the mouth of our holy and orthodox fathers and bishops, the task confronts us of speaking, with God to help us, against the blasphemies in the Tome of Leo and the contentious definition produced about the faith at the Council of Chalcedon. To the same we have prefixed testimonies in the holy fathers, inspired and useful selected testimonies, concerning the fact that our Lord and God Jesus Christ was made one and the same along with his flesh and that to him are to be attributed all the divine and human things, and that having been made consubstantial with man in flesh he was and remained in two natures; these we have prefixed for our own confirmation and clarification, and for their benefit and the benefit of those who read this book, so that, following the right path of their teaching and imitating the orthodoxy of the same fathersʾ faith, we may, appearing and growing great by works of goodness, become worthy to complete our course in this life in Christ, and, keeping right faith to the end, to be crowned, with all the saints, with the crown of righteousness by our just judge and God, Jesus Christ, for ever and ever, Amen." The English translation is according to R. Y. Ebied and L. R. Wickham, "Timothy Aelurus: Against the Definition of the Council of Chalcedon", OLA 18 (1985), p. 118, n. 5. For a German translation, see A. B. Schmidt, "Die Refutatio des Timotheus Aelurus…", Oriens Christianus 73 (1989), p. 160.

629 Cf. K. Sarkissian, The Council of Chalcedon and the Armenian Church, New York, 1975, 2. ed., p. 168. For various discussions in the Armenian studies concerning the translation of Contra eos qui dicunt duas naturas (CPG 5475) into Armenian and its date, see the Armenian introduction by the editors of the work: Widerlegung, p. V-XXIV; N. Akinyan, Timotʿēos Kuz hay matenagrutʿyan mēǰ, Vienna, 1909, p. 17-22; id., "Yunaband procʿə", Handēs Amsōreay 46 (1932), p. 278-292; G. Ter-Mkrtčyan, "Timotʿēos Kuzi hakačaṙutʿean hay tʿargmanutʿean žamanakə ew surb grkʿi errord kam noraber hay tʿargmanutʿiwnə", Ararat 41 (1908), p. 564-89 and p.707-8;id., "Hay matenagrutʿyan hnaguyn tʿvakannerə", in: Hayagitakan usumnasirutʿiwnnerə, Yerevan, 1979, p. 391ff; Y. Manandean, Yunaband procʿə ew nra zargacʿman šrǰannerə, Vienna, 1928 (Azgayin Matenadaran 119), p. 101-115; E. Ter-Minasyan, "Timotʿēos Kuzi »Hakačaṙutʿiwn aṙ sahmanealsn i žołovoyn Kʿałkedoni« erki tʿargmanutʿyan žamanakə", in: Patma-Banasirakan Hetazōtutʿyunner, Yerevan, 1971, p. 394-410; id., "5. dari hay ekełecʿu patmutʿyan evg rakanutʿyan mi kʿani hangucʿayin harcʿeri šurǰə", Ējmiacin 19, 5 (1962), p. 38-42; K. Sarkissian, The Council of Chalcedon and the Armenian Church, p. 166-170; M. Abełyan, Hayocʿ hin grakanutʿyanpatmutʿyun, Girkʿ A, in: Erker, vol. 3, Yerevan, 1968, p. 671-673 and p. 394-397; P. Ananyan, "Patmakan hišatakaran mə Dvini b. žołovkʿi masin", Bazmavēp 116 (1958), p. 117-122 and p. 128-131; E. A. Petrosyan, "Hay davanabanakan grakanutʿyun »Ējmiacin« amsagri ēǰerum", Ējmiacin 32, 2 (1975), p. 38-

translation became after the appearance of the published work a matter of a vivid controversy, because its precise definition turned out to be of considerable importance for the specification of the time of the origin of the "Hellenizing School" (*Yunaban dprocʿ*) and of the formation of the Armenian dogmatic literature[630].

The date of Dioscorus' death in 454 Elul 4 (= September 4)[631]

39ff; N. Akinyan/E. Połosyan, "Matenagrakan hetazotutʿiwnner. Yunaban dprocʿə", Handēs Amsōreay 91 (1977), p. 1-16 and p. 56-72; A. N. Muradyan, "Hunaban dprocʿi žamanakagrutʿyan harcʿi šurǰə", Patma-Banasirakan Handes 26, 3 (1964), p. 91-106; A. Grigoryan, "Ditołutʿiwnner Dioskoros Alekʿsandracʿwoy mahuan tʿuakani masin", Handēs Amsōreay 86 (1972), p. 59-72; A. Hatityan, "Timotʿēos episkopos-apet Ałekʿsndracʿi ev nra »Hakačařutʿiwn ař sahmanealsn i žołovoyn Kʿałkedoni« ašxatutʿean hayeren tʿargmanutʿyunə u tpagrutʿyunə", Ējmiacin 39, 1 (1982), p. 42-49; M. G. Grigoryan, "Apolinarean hataktorkʿ hay astuacabanakan grakanutʿean mēǰ", Handēs Amsōreay 101 (1987), p. 243-277; S. Arevšatyan, Formirovanie filosofskoi nauki v drevney Armenii (V-VI vv.), Yerevan, 1973, p. 166-190; A. B. Schmidt, "Die Refutatio des Timotheus Aelurus…", Oriens Christianus 73 (1989), p. 154-161; Ṙ. H. Vardanyan, Hayocʿtomarakan ełanakə. Tʿargmanakan bnagreri žamanakə, Yerevan, 1993, p. 36-42 and p. 57-59, n. 75-99; and N. Garsoïan, Lʾéglise arménienne et le grand schism dʾorient, in C.S.C.O. vol. 574, Subsidia, t. 100, Louvain, 1999, p. 238, n. 312.

630 Cf. K. Sarkissian, The Council of Chalcedon, p. 168, who notes: "One of the main arguments against the possibility of a translation [into Armenian of Contra eos qui dicunt duas naturas] towards the end of the fifth century has been based on the general view of the origin of the "Hellenizing School" in Armenian ancient literature. This School produced a period in Armenian literature when the Armenian language became literally dependent on the Greek. In other words, the Armenian translators began to follow the Greek texts in a servile manner, by reproducing the Greek words in Armenian forms. It was a School which opened also a new path in Armenian literature through translations from "profane" or secular literature, such as philosophy, especially from Neo-Platonist writers and from Aristotle." The Armenian translation of Timothy Aelurusʾ Contra eos qui dicunt naturas (CPG 5475) belongs to this School and opens the second phase of the translations of the "Hellenizing School", from 480 to 510; for a more detailed analysis, cf. S. Arevšatian, Formirovanie filosofskoi nauki, p. 166ff. For an opposite view, see especially A. B. Schmidt, "Die Refutatio des Timotheus Aelurus…", Oriens Christianus 73 (1989), p. 154-161, esp. p. 154-156, n. 20-26; cf. also ibid., p. 151-152, n. 16. On p. 154, A. B. Schmidt notes: "Die Frage, wann die griechische Refutatio des Alexandriners [i.e. of Timothy Aelurus] ins Armenische übersetzt wurde, istseit der Veröffentlichung des T[imotheus] A[elurus] heftig umstritten. Sie ist für die Literarturwissenschaft insofern von Bedeutung, als mit der Übersetzung ein Terminus ad quem für den Beginn der Yunaban dprocʿgegeben ist." See also H. Ačařyan, Hayocʿlezui patmutʿiwn, vol. 2, Yerevan, 1951, p. 157-158; Ṙ. H. Vardanyan, Hayocʿtomarakan ełanakə, p. 37-38; and N. Garsoïan, Lʾéglise arménienne, p. 238, n. 312.

631 In the Armenian manuscript of Timothy Aelurusʾ Contra eos qui dicunt duas naturas (CPG 5475: cf. Widerlegung, p. 277, 28-279, 24) two long quotations (testimony) from Dioscorusʾ Epistula ad Secundinum (CPG 5453) occur, the first of which has the following lemma (Widerlegung, p. 277, 23-27 = Matenadaran Manuscript No. 1958, fol. 269r): "Of our blessed Father Dioscorus, Archbishop of Alexandria and Confessor, from the Letter written to Secundinus from Exile in Gangra, where he finished his Course in Christ, the seventh of Thoth, the second of September, the sixth of Hoŕi". Here we have the date of Dioscorusʾ death (the actual date of his death is

appeared to be of no minor importance for the definition of the possible date of the translation of *Contra eos qui dicunt duas naturas* (CPG

the 4th of September 454) according to the Egyptian, Julian calendars, to which the Armenian translator has added the corresponding date of the Armenian calendar. On fol. 269r (l. 25) of the Matenadaran Manuscript No. 1958 of Timothy's work it is written t'ovt'ewt'nerord (the 7th of Thoth), which has been erroneously read by the Armenian editors in Widerlegung, p. 277, 26 as t'uł t' ewt'nerord (the seventh letter). In Knik' Hawatoy (Catholicos Komitas, La Sceau de la Foi, ed. Karapet Episkopos, 2nd ed., Louvain, 1974, p. 357, 13-358, 15)we have the first quotation from Dioscorus' above-mentioned Letter to Secundinus quoted also in Widerlegung, p. 277, 28-278, 24. In the lemma of the testimony in La Sceau de la Foi, p. 357, 9-12, we have the correct name of the mont, t'ovt',but "E" (that is the 5th of Thoth) instead of "ewt'nerord" (that is the 7th of Thoth), as we have it in Widerlegung, p. 277, 26 (fol. 269r). See also the annotations by A. B. Schmidt, "Die Refutatio des Timotheus Aelurus…", Oriens Christianus 73 (1989), p. 155, n. 24. For the date of Dioscorus' death, see further F. Nau, "Histoire de Dioscore, Patriarched'Alexandrie, écrite par son disciple Théopiste", Journal Asiatique X, 1 (1903), p. 307 : "Il dit et rendit son âme à Dieu à onzeheures de la nuit du quatre du moisd' Elul «Septembre »"; E. Ter-Minasyan, "Timot'ēos Kuzi »Hakačaṙut'iwn aṙ sahmanealsni žołovoyn K'ałkedoni« erki t'argmanut'yan žamanakə", Banber Matenadarani 5 (1960), [p. 279-291], p. 282-83; and Die sogennante Kirchengeschichte des Zacharias Rhetor, ed. K. Ahrens and G. Krüger, Leipzig, 1899, p. 304. In the edition of John Rufus' Vita of Peter the Iberian by R. Raabe, Petrus der Iberer, Leipzig, 1895, p. 63, we are told that Dioscorus died on the 7th of Elul, cf. Die sogennante Kirchengeschichte des Zacharias Rhetor, ed. K. Ahrens and G. Krüger, p. 304. E. Ter-Minasyan, art. cit., p. 283, assumes that Elul 7 occurs here instead of Thoth 7 or that it is, perhaps, an error. In the treatise of Timothy Aelurus against the Tome of Pope Leo of Rome in the Syriac manuscript Br. L. Add. 12156, fol. 49v-50r (CPG 5482: Refutatio synodi Chalcedonensis et tomi Leonis), ed. R. Y. Ebied and L. R. Wickham, "Timothy Aelurus: Against the definition of the Council of Chalcedon", OLA 18, p. 159-160, the same testimony from Dioscorus' Letter to Secundinus (CPG 5453) is cited as on pp. 277-279 of the Armenian edition of 1908 by K. Ter-Mkrtč'yan and E. Ter-Minasyanc'. The lemma of the testimony in the two versions is the same, but the chronological data differ. The Syriac lemma has "the seventh of Tishri I" (cf. R. Y. Ebied and L. R. Wickham, OLA 18, p. 159, n. 94), according to the Syrian calender. R. Y. Ebied and L. R. Wickham note that "the date is that of the letter, not of Dioscorus' death (= 4th September 454)" and that "there is a conflict between the date given here [i.e. in the Syriac version] and in the Armenian version of the letter […] where the lemma is evidently in disorder". E. Ter-Minasyan, art. cit., p. 284, translates the mentioned Syriac lemma into Armenian and expresses the opinion that "the seventh of Tishri I" is equivalent to the Thoth 7, which is the Egyptian analogue of the 4th of September, i.e. the date of Dioscorus death. Ṙ. H. Vardanyan, Hayoc'tomarakan ełanakə, p. 58, n. 86, also supposes that it is possible that the 7th of Tishri I is the literal translation of the Egyptian date, i.e., of the 7th of Thoth. If this remark is acceptable, then, according to him, the Syrian translator meant Thoth 7 (= Elul 4 = September 4). He also notes that if we accept that the 7th of Tishri I is equivalent with the 7th of September, then it is possible to deduce from the lemma of the Syriac version of Dioscorus' letter and from the date of Dioscorus' death according to the Syriac calendar that the translation of Timothy Aelurus' [smaller] work against the Tome of Leo and the Council of Chalcedon (GPG5482) into Syriac was made until 483, because in the Antiochene calendar the first month of the year began with the 1st of September only in the period between the years 458-483 (he refers to E. Bikerman, Xronologia drevnego mira, Moscow, 1975, p. 45), but before that period of time and after it (that is, after the year 483) it began again with the 1st of October.

5475) into Armenian, as we shall try to show it below.

In this article, we want to present three positions expressed in the Armenian studies (the dispute has begun since the first quarter of the 20th century) concerning the date of the translation of Timothy Aelurusʾ anti-Chalcedonian work *Contra eos qui dicunt duas naturas* (CPG 5475) into Armenian.

1. When in 1908, the Armenian text of Timothy Aelurusʾ work against the Council of Chalcedon was published by K. Ter-Mkrtčʿyan and E. Ter- Minasyancʿ, the two editors of the manuscript referred to the letter of the Patriarch of Constantinople Photius (858-867, 878-886) to Zacharias I Jagecʿi (855-876), the Armenian Catholicos[632], in which Photius reports that the Armenians did not come to participate in the Council of Chalcedon out of fear of Persians. Therefore, the true reason for convening the Council of Chalcedon was not known in Armenia. There was no opposition to Chalcedon among Armenians until the events surrounding the Second Council of Dowin (552-555), when Armenians, under the influence of the Syrian Julianist Monophysites and especially their leader Abdišoy[633], rejected the Council of Chalcedon and adopted Monophysitism. These Syrian Monophysites came from the neighbouring southern provinces of Armenia to win the support of the Armenian Church for their dogmatic stance in a controversy against the Nestorians[634]. They brought, according to the letter of Photius, the works of Timothy Aelurus and Philoxenos of Mabboug, which were translated into Armenian at the Second Council of Dowin, i.e., in the middle of the 6th century (552-555)[635]. In the Armenian studies, as a

632 For the whole letter, see Православный Палест. Сборник Сборник, T. XI, Выпуск I, С.-Петербург 1892, изд. А. И. Пападопуло-Керамевс, p. 179-210, for the passage in question, see ibid., p. 180-81.Cf. further Widerlegung, the preface by the editors, p. xvi-xvii, n. 2; G. Garitte, La Narratio de Rebus Armeniae, C.S.C.O., vol. cxxxii, Subsidia, t. 4, Louvain, 1952, p. 133-134 (for the Armenian text with a French translation); and esp. K. Sarkissian, The Council of Chalcedon, p. 166, n. 6.

633 According to the Diegesis (Narratio de Rebus Armeniae), G. Garitte, La Narratio de Rebus Armeniae, p. 34, the Syrian Julianist Abdišoy had a strong contact with the powerful Armenian bishop of Tarōn, Meršapuh, who was present at the two councils of Dowin in 505 and 555; cf. A. B. Schmidt, “Die Refutatio des Timotheus Aelurus…”, Oriens Christianus 73 (1989), p. 158, n. 38; and N. Garsoïan, Lʾéglise arménienne, p. 209.

634 Cf. K. Sarkissian, The Council of Chalcedon, p. 167; A. B. Schmidt, “Die Refutatio des Timotheus Aelurus…”, Oriens Christianus 73 (1989), p. 157-160; N. Garsoïan, Lʾéglise arménienne, 206-209ff.

635 Cf. K. Sarkissian, The Council of Chalcedon, p. 166-167; for a more detailed analysis, see A. B. Schmidt, “Die Refutatio des Timotheus Aelurus…”, Oriens Christianus 73 (1989), p. 155-161.

source of this information is regarded the pro-Chalcedonian anonymous treatise Διήγησις[636] (PG 132, p. 1243-1245), which is commonly known as *Narratio de rebus Armeniae*[637]. There are two other sources, which comprise an analogous information – the treatise of Arsēn Sapʿareli, Catholicos of the Georgians (9th century A.D.) on the separation of the Armenian Church[638], and an Armenian document found and published by P. Ananean[639]. All these documents seem to have a common original source, since they are closely connected with each other[640].

---

636 Cf. N. Akinean, Timotʿēos Kuz hay matenagrutʿyan mēǰ, Vienna 1909, p. 18; K. Sarkissian, The Council of Chalcedon,p. 166-167; A. B. Schmidt, "Die Refutatio des Timotheus Aelurus…", Oriens Christianus 73 (1989), p. 158-159.

637 According to K. Sarkissian, The Council of Chalcedon, p. 166, n. 7, "This is a brief historical treatise which speaks about the relationship of the Armenian Church with the Byzantine. It relates the whole story from a strict Chalcedonian point of view. The author tries to show that the Armenians had always been united to the Byzantine Church but later, in the middle of the 6th century, were separated. Afterwards they returned to union several times, but always lapsed". For its critical edition, see G. Garitte, La Narratio de Rebus Armeniae, C.S.C.O., vol. cxxxii, Subsidia, t. 4, Louvain, 1952, according to whom the writing was composed about 700 A. D. For a more detailed analysis of the information contained in Narratio de Rebus Armeniae about the relationship of the Armenian and Byzantine Churches and the introduction to the Armenians of the works of Timothy Aelurus and Philoxnus of Mabbug by the Syrian Monophysites, see N. Garsoïan, Lʾéglise arménienne et le grand schism dʾorient, in C.S.C.O. vol. 574, Subsidia, t. 100, Louvain, 1999, p. 238, n. 312, and p. 216-218 ff. See also Ph. Blaudeau, Alexandrie et Constantinople (451-491). De lʾhistoire à la géo-ecclésiologie, Rome, 2006, p. 365-366, n. 494.

638 See L. Melikset-Bek, The Georgian Sources on Armenia and Armenians (translations of Georgian documents about the history of Armenia-3 volumes), vol. 1, Yerevan 1934, p. 10; K. Sarkissian, The Council of Chalcedon, p. 166.

639 P. Ananyan, Patmakan yišatakaran mə Dvini b. žołovkʿmasin, in Bazmavēp115 (1957), p. 111-121; Bazmavēp 116 (1958), p. 64-72, and p.117-131. The original text of the document in Bazmavēp115 (1957), p. 112-3.

640 Cf. K. Sarkissian, The Council of Chalcedon, p. 166-167. The validity of the four sources and of the information contained in them is doubted by K. Sarkissian, op. cit., p. 169-70, and S. Arevšatyan, Formirovanie filosofskoi nauki, pp. 172-73, as pro-Chalcedonian and not impartial. For a critical approach to the information contained in Narratio de Rebus Armeniae, see also N. Garsoïan, Lʾéglise arménienne et le grand schism dʾorient, p. 216-218 ff; p. 238, n. 312. K. Sarkissian, op. cit., p. 170, writes concerning the information that Timothy Aelurusʾ work was translated at the Second Council of Dowin under the influence of Syrian Monophysites: "We think that in the Council of Dowin (552-54) the Syrians might have stated and expounded their doctrinal position on the basis of Timothy's and Philoxenos' works which they had brought with them in order to prove their orthodoxy. It could be that later this was interpreted by the Chalcedonians as the cause of the separation of the Armenians". S. Arevšatyan is of the same viewpoint. Furthermore, he, op. cit, pp. 171-172, analyses the information on the translation of Timothy's work in the Narratiode Rebus Armeniae (PG t. 127, p. 882, t. 132, pp. 1244-1245) philologically. He focuses his attention on the Greek verb ἑρμήνευσαν and translates it as "to interpret", "to discuss" or "to consider". The Latin translator of the Narratiode Rebus Armeniae meant the same, according to Arevšatian, when he translated the verb as "exposuerunt". Hence, S. Arevšatyan concludes that the already translated works of Timothy and

Philoxenuswere only interpreted or discussed in the Council of Dowin as anti-Chalcedonian sources and had an influence on the conciliar decisions. M. Abełyan, Hayocʿ hin grakanutʿyan patmutʾyun, Yerevan, 1944, p. 613-637, and K. Sarkissian, op. cit., pp. 157-159, 164-66, 169, holding to the position of G. Ter-Mkrtčʿyan, that the Contra eos qui dicunt duas naturas (CPG 5475) was translated towards the end of the 5th century, find similarities between that work and the dogmatic treatises written against the Dyophysites and ascribed to Yovhannēs Mandakuni and Movsēs Xorenacʿi (cf. GirkʿTʿłtʿocʿ, ed. Y. Izmireancʿ, Tiflis, 1901, p. 22-28 (the treatise attributed to Movsēs Xorenacʿi); p. 29-40 (the Demonstration attributed to Catholicos Yovhannēs Mandakuni). They find also affinities with Timothyʾs work in Movsēs Xorenacʿiʾs History of the Armenians (in his famous Lamentations). They place the date of these writings in the last quarter of the 5th century. This is for them a further proof that Timothyʾs work, which was their dogmatic source, was translated towards the end of the 5th century. They reject the view that the Armenian Church responded to the events that had happened at the Council of Chalcedon (451) only at the beginning of the 6th century. M. Abełean and K. Sarkissian assert that already in the last quarter of the 5th century the Armenian Church participated actively in the post-Chalcedonian historical and doctrinal events. For this reason M. Abełean, op. cit, p. 623-637, refers not only to the obvious similarities between Timothy Aelurusʾ workand Xorenacʿiʾs writings but also to the obvious doctrinal affinities between Timothyʾs opus and the letter of the Armenian historian Łazar Pʿarpecʿi to the prince Vahan Mamikonean (Łazar Pʿarpecʿi, History of Armenia and Letter to Vahan Mamikonean, ed. K. Ter-Mkrtčʿyan and S. Malxasyancʿ, Tiflis, 1907). This letter reflects, according to him, explicitly the orthodox doctrinal position of its author. He mentions in his letter the names of such orthodox church fathers as Athanasius, Cyril of Alexandria, Cyril of Jerusalem, Basil of Caesarea and Gregory of Nazianzus whom he calls “saint” (Łazar Pʿarpecʿi, op. cit., pp. 418-19; cf. M. Abełyan, op. cit, p. 631ff), demonstrating thus that he too adheres to their doctrinal position. The letter contains further the condemnation of such heretics as Arius, Apollinarius, Nestorius and, what is, according to Abełyan, noteworthy, alsothat of Eutyches and Mani (Łazar Pʿarpecʿi, op. cit., p. 419-20). Hence, the conclusion by M. Abełean, op. cit., p. 632: “In […] Łazar Pʿarpecʿi those heretics are mentioned who “the Holy Catholic and Apostolic Church” has also condemned […] Arius, Apollinarius and Nestorius, who were rejected by the three Ecumenical Councils. But Łazar Pʿarpecʿi also mentions Eutyches and […] Mani. The fact that, according to Łazar Pʿarpecʿi, the Armenian Church had condemned Eutyches in those times,- and it is, of course, a historical reality,- means that the Armenian Church, already in the last quarter of the 5th century, in the time of writing of Łazarʾs letter, had adopted some attitude towards the problems caused by the Council of Chalcedon”. Otherwise, Łazar Pʿarpecʿi could not mention Eutyches among the other heretics. The anti-Chalcedonian work by Timothy Aelurusis, according to M. Abełyan, op. cit., p. 632-34, the dogmatic source of the letter of Łazar Pʿarpecʿi both for his orthodox doctrinal orientation and his condemnation of Eutyches. It means that Timothyʾs work was at the time of the composition of Pʿarpecʿiʾs letter at the last quarter of the 5th century an official dogmatic document for the Armenian church (only in this case it could be used by him), which by the fact of having translated Timothyʾs anti-Chalcedonian writing has also demonstrated its negative theological stance on the Council of Chalcedon (cf. M. Abełyan, op. cit., pp. 633-634). The obvious similarities between Timothy’s work and the writings of Movsēs Xorenacʿi are another proof for M. Abełyan that already towards the end of the 5th century the writing of Timothy circulated in Armenia as an important dogmatic document (cf. M. Abełyan, op. cit., pp. 634-37). Ṙ. H. Vardanyan, Hayocʿtomarakan ełanakə, p. 42, too, shares the position of M. Abełyan, and considers Timothy Aelurusʾ work to be the dogmatic source of Pʿarpecʿis letter, whose condemnation of Eutyches meant that already the Armenian Church had officially anathematized

of Timothy Aelurusʾ work (though later K. Ter-Mkrtčʿyan accepted the chronological calculation of G.Ter-Mkrtčʿyan[641], which will be presented below) was taken up by the scholars N. Akinyan, H. Manandyan and P. Ananyan[642]. N. Akinyan, on the basis of the above-mentioned pro-Chalcedonian historical information, placed the date of the translation between the years 548-557[643], and later between 601-603[644]. H. Manadyan placed the date of the translation between 552-564[645]. These two scholars not only accepted the above-mentioned historical, pro-Chalcedonian information of the treatise Διήγησις and the related sources, but they also used the chronological evidence provided by *Contra eosqui dicunt duas naturas* (CPG 5475) itself, on page 277 of its Armenian edition: "By our blessed father Dioscorus, Archbishop of Alexandria and Confessor, from the letter written to Secundinus from exile in Gangra, where he finished his course in Christ. The 7th letter (*Tʿułtʿewtʿnerord*[646]), September 2, Hoŕi 6". N. Akinyan remarked correctly that the date of Dioscorus' death is mentioned here[647], but the two scholars, and later E. Ter-Minasyancʿ, adhering to H. Manadyan, pro-

---

Eutyches on the basis of Timothy Aelurusʾ negative stance on Eutychesʾ heresy and his followers (this implying an official translation of Timothyʾs writing into Armenian at the end of the 5th century), which, at least, as Timothy Aelurusʾ letters extant in Syriac (cf. Timothy Aelurus, Epistulae (CPG 5476-5481): Br. L. Add. 12156, fol. 29b-36b, ed. R. Y. Ebied, L. R. Wickham, JTS 21 (1970), p. 333-369) show, to say nothing of Zachariah the Rhetorʾs information in his Ecclesiastical History (cf. A. Grillmeier, Th. Hainthaler, Christ in Christian Tradition, vol. 2, part 4, p. 18-19ff), is an undeniable historical fact. This position (represented by M. Abełyan, K. Sarkissian, S. Arevšatyan, and Ṙ. Vardanyan) has been rejected by A. B. Schmidt, "Die Refutatio des Timotheus Aelurus …", Oriens Christianus 73 (1989), p. 155, n. 26.

641 Cf. Catholicos Komitas, La Sceau de la Foi, the preface by K. Ter-Mkrtčʿyan, p. lix.

642 Cf. A. B. Schmidt, "Die Refutatio des Timotheus Aelurus …", Oriens Christianus 73 (1989), p.154-156, n. 20-26.

643 Cf. N. Akinyan, Timotʿēos Kuz hay matenagrutʿyan mēǰ, p. 19.

644 Cf. P. Ananyan, "Patmakan hišatakaran mə Dvini b. žołovkʿi masin", Bazmavēp116 (1958), p. 128ff. N. Akinyan changes his position once again referring to the letter of the Bishop Movēs of Cʿurtaw to Vrtʿanēs Kʿertdoł, written about 606 (GirkʿTʿłtʿocʿ, ed. Y. Izmireancʿ, Tiflis 1901, p. 140), where Movsēs tells Vrtʿanēs that he has received the entire books of the blessed Timothy. This is, according to N. Akinyan, the first mention of Timothy's work in the documents of the Armenian Church; cf. A.B. Schmidt, "Die Refutatio des Timotheus Aelurus...", p. 159, n. 45. From this information, one can judge that the work of Timothy was already in circulation in Armenia at the beginning of the 7th century.

645 See, H. Manandyan, "Yunaban dprocə ew nra zargacʿman šrǰannerə", Handes Amsorya 40, 9-10 (1926) p. 442.

646 Cf. Widerlegung, p. 277, 26. It must be tʿovtʿewtʿnerord (the 7th of Thoth), as we have it correctly in Matenadaran Manuscript No. 1958, fol. 269r, line 25.

647 See N. Akinyan, Timotʿēos Kuz hay matenagrutʿyan mēǰ, p. 21, cf. Ṙ. H. Vardanyan, Hayocʿtomarakan ełanakə, p. 38.

posed, two arbitrarily, various textual alterations into this chronological data, in order to fit it to their own calculation. Especially H. Manandyan (and with him E. Ter-Minasyanc῾) inserted voluntarily corrections into it, in order to substantiate his position that the translation was made in the middle of the 6th century. The scope of our paper does not allow us to go into all the details of their theories, which are thoroughly analyzed and rejected by Ṙ. H. Vardanyan[648].

From the Western scholars Andrea B. Schmidt also holds in her article "Die *Refutatio* des Timotheus Aelurus gegen das Konzil von Chalcedon. Ihre Bedeutung für die Bekenntisentwicklung der armenischen Kirche Persiens im 6 Jh" to the position that the work was translated in the middle of the 6th century in connection with the events surrounding the Second Council of Dowin (552-555), under the influence of the Syrian Monophisites. She rejected any posibility of this work being translated at the end of the 5thcentury, namely between 480-484, which was the position of Galust Ter-Mekerttschian and his later followers. Her argument is what follows:"Die armenische Kirche, deren Kräfte sich in dem Kampf gegen die persischen Machthaber um die Bewahrung des christlichen Glaubens in Armenien erschöpft hatten, fand zur Amtszeit Mandakunis weder Zeit noch Veranlassung, für die schwierige Übersetzung einer anspruchsvollen dogmatischen Streitschrift wie der des Timotheus Sorge zu tragen. Die Frage nach dem Motiv der Übersetzung führt vielmehr zu einer Datierung, die mit dem Eintritt der armenischen Kirche in die konfessionellen Streitigkeiten zu Beginn des sechsten Jahrhunderts zusammenhängt"[649]. Andrea B. Schmidt connects the motive of the translation of the work and the translation itself with the 6th century, when, according to her article, the Armenian Church was really involved in the post-Chalcedonian Christological controversies for the first time, and places the purposes for rendering Timothy῾s work into Armenian and its date within the events surrounding the Second Council of Dowin and the period of time after that council[650].

---

648 Cf. Ṙ. H. Vardanyan, Hayoc῾tomarakan ełanakə, p. 37-41.

649 A. B. Schmidt, "Die Refutatio des Timotheus Aelurus…", Oriens Christianus 73 (1989), p. 155; cf. P. Ananyan, "Patmakan hišatakaran mə Dvini b. žołovk῾i masin", Bazmavēp 116 (1958), p. 121-127; cf. K. Sarkissian, The Council of Chalcedon and the Armenian Church, pp. 167-68, n. 4.

650 Cf. A. B. Schmidt, "Die Refutatio des Timotheus Aelurus…", Oriens Christianus 73 (1989), p. 155-161; esp. p. 159: "Es ist anzunehmen, daß die armenische Übersetzung schon bald nach der Synode [i.e. the Second of Council of Dowin] in Angriff genommen wurde und mehrere Jahre beanspruchte. Sie wurde im Zusammenhang

In her monumental study on the Armenian Church in the period between the 4th and 7th centuries and on the historical and doctrinal grounds of its separation from the Byzantine Church, N. Garsoïan rejects the established traditional view that the first official condemnation of the Council of Chalcedon occurred during the First (505-508) orthe Second (552-555) Councils of Dowin and constituted an essential part of the agenda of these Armenian synods, which were, rather, convened by the Armenian catholicoi, in order to ward off the menace of the dyophysite Christological propaganda of the so-called Persian (Nestorian) Church (the Church of the East), which had penetrated into the territory of Persarmenia at the end of the 5th and at the beginning of the 6th centuries and become especially strong in its ecclesiastical capital Dowin in the middle of the 6th century[651]. In the documents connected with these two councils, we have no direct information that they were convened for the condemnation of the Council of Chalcedon[652] or that the anti-Chalcedonian work of Timothy Aelurus was translated into Armenian at the time of the Second Council of Dowin, in order to serve as a dogmatic source for the official rebuttal of the decrees of the Council of Chalcedon by the Armenian Church[653]. This does not mean, however, necessarily that the work of Timothy Aelurus was unknown in Armenia at the time of the Second Council of Dowin (555); it is even well possible that it was already translated into Armenian as a historical and dogmatic source even before the First Council of Dowin (505-508) but not still used for official anti-Chalcedonian propaganda purposes, since there was no urgent need for it yet. It is also not impossible that

---

mit den konfessionellen Auseinandersetzungen in Armenien das Sprachrohr der monophysitischen Partei und stellte ein Gegengewicht zu Übersetzungen dar, die chalcedonisch orientierte Kreise der armenischen Kirche in Konstantinopel und Karin herausgaben, wie zum Beispiel die um 577 ins Armenische übersetzte Schrift über » Die Verschiedenheit und die Idioma der Naturen« des Konstantinopler Patriarchen Eutychius."

651 Cf. N. Garsoïan, Lʾéglise arménienne, p. 135-239.

652 In the official documents connected directly with the two Councils of Dowin we find no mention of the Council of Chalcedon; cf. Girkʿ Tʿłtʿocʿ, ed. Y. Izmireancʿ, Tiflis 1901, p. 41-47 and p. 72-75. As concerns the condemnation of Chalcedon in the Second Letter of Catholicos Babgen, cf. A. B. Schmidt, "Die Refutatio des Timotheus Aelurus…", Oriens Christianus 73 (1989), p. 157, n. 31.

653 For the documents of the First Council of Dowin (505-508), see Girkʿ Tʿłtʿocʿ, ed. Y. Izmireancʿ, Tiflis, 1901, p. 41-47 and p. 48-51; for the documents surrounding the events before and at the Second Council of Dowin (552-555), see ibid., p. 52-77. Cf. alsothe fundamental analysis of the secouncils and their documents by N. Garsoïan, Lʾéglise arménienne, p. 135-239. For a French translation of the documents concerned with the two councils of Dowin, see N. Garsoïan, op. cit., p. 438-483.

the Syrian Julianists under the leadership of Abdišoy brought the works of Timothy Aelurus and Philoxenus of Mabbug in Greek or Syriac for anti-Chalcedonian and anti-Nestorian propaganda purposes, as the *Narratio de Rebus Armeniae* and the other related sources tell us, which were taken into consideration by the leadership of the Armenian Church but not taken into the agenda of the Second Council of Dowin as dogmatic documents necessary for the condemnation of the Council of Chalcedon, because the condemnation of that council was no direct task of the Second Dowin Synod, nor the immediate ground of its convocation. It should be noted, however, that the position of the Armenian Church in the 6th century, at both the First and the Second Council of Dowin, was by no means a pro-Chalcedonian one either. The doctrinal orientation of the First Council of Dowin and the Armenian Church of that time, as the Second Letter of Catholicos Babgēn I Otʿmsecʿi (490-516) to the Orthodox in Persia shows, corresponded to that of Emperor Zenoʾs *Henoticon*, which constituted the basis of the mentioned letter and was interpreted in the Armenian Church first of all as a pro-Cyrillian and anti-Nestorian document, which condemned also the heresy of Eutyches, similarly anathematized by the Armenian Church. However, the aversion to any kind of dyophysite Christology as Nestorian (especially to the Christological teaching of the so-called Persian Church), the relations with the Syrian Monophysites during the two councils of Dowin, who propagated a strongly accentuated anti-Nestorian and anti-Chalcedonian Christology, as well as the translation (if we accept an earlier date for it at the end of the 5th century) and the diffusion of Timothy Aelurusʾ anti-Chalcedonian work in Armenia, the possible influence of which can be found in the writings of Xorenacʿi, Pʿarpecʿi, Mandakuni and the Second Letter of Catholicos Babgēn I Otʿmsecʿi (490-516) to the Orthodox in Persia, led gradually to and influenced considerably the rejection of the Council of Chalcedon by the Armenian Church. According to N. Garsoïan, the beginning of the process of the open rejection of the Council of Chalcedon by the Armenian Churchand of the rising aversion of Armenians to that council, which reached its climax in the letters of the locum tenens of the Armenian catholicosVrtʿanēs Kʿerdoł[654] and Catholicos Abraham

654 Cf. A. B. Schmidt, “Die Refutatio des Timotheus Aelurus…”, Oriens Christianus 73 (1989), p. 159, who notes: “Nicht auszuschließen ist, dass der energische Vertreter des armenischen Katholikos, Vrtʿanēs Kʿerdoł, eine wichtige Rolle beidem gezielten

I Ṙštunikʿ(607-615)[655], must, rather, be looked for in the last three decades of the 6th century and especially in the period of reign of the Byzantine Emperor Maurice (582-602), who tried to impose a union between the Armenian Church and the Patriarchate of Constantinople and to forcethe reception of the decreesof the Council of Chalcedon on Armenians[656].

2. The second, more dominant, position in the Armenian studies belongs to the followers of Galust Ter-Mktrčʿyan. He analyzed the above-mentioned chronological evidence of *Contra eos qui dicunt duas naturas* (CPG 5471) in his first article[657]and an analogous evidence in *Knikʿ Hawatoy*[658] in his second more elaborate article[659] and focused his attention on the chronological data in *Knikʿ Hawatoy*: "Toth 5, September 2, Hoṙi 6", without giving more attention to the date of Dioscorus' death, September 4. His calculations show that the date of the translation falls somwhere between the years 480 and 484[660]. This date of the translation was accepted by M. Abełyan, who rejected the arguments of H. Manandyan against this new date[661], S. Arevšatian[662] and K. Sarkissian[663]. They were accepted also by Ṙ. H. Vardanian, who, how-

---

Einsatz des T[imotheus] A[elurus] gegen die dyophysitischen Neigungen armenischer Bischöfe spielte. Das erste Zeugnis über die Kenntnis und den Gebrauch des T[imotheus] A[elurus] in der armenischen Kirche findet sich um 606 bei Bischof Moses von Cʿurtaw, der Vrtʿanēs in einem Brief mitteilt, daßer » die Bücher des seligen Timotheus vollständig erhalten« habe."For that letter, see GirkʿTʿłtʿocʿ, ed. Y. Izmireancʿ, Tiflis, 1901, p. 140. We find the name of Timothy Aelurus mentioned also in the letter of Vrtʿanēs Kʿerdoł to the Armenian general Sormen; cf. GirkʿTʿłtʿocʿ, ed. Y. Izmireancʿ, Tiflis, 1901, p. 91; A. B. Schmidt, "Die Refutatio des Timotheus Aelurus…", Oriens Christianus 73 (1989), p. 159, n. 45.

655 For the career of the Armenian Catholicos Abraham, see G. Garitte, La Narratio de Rebus Armeniae, p. 258-268; for his letters, see GirkʿTʿłtʿocʿ, ed. Y. Izmireancʿ, Tiflis, 1901, p. 164-165; p. 176-179; p. 180-184; and p. 189-195.

656 Cf. N. Garsoïan, Lʾéglise arménienne, p. 241-282. A. Schmidt, "Das armenische "Buch der Briefe". Seine Bedeutung als quellenkundliche Sammlung für die christologischen Streitigkeiten in Armenien im 6./7. Jh.", in: Logos. Festschrift für Luise Abramowski zum 8. Juki 1993, ed. H. Ch. Brennecke, E. L. Grasmück, and Ch. Markschies, Beihefte zur Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche, B. 67, Berlin-New York, 1993, [p. 511-533], p. 529-530.

657 G. Ter-Mekerttschian, "Timotʿēos Kuzi hakačaṙutʿean hay tʿargmanutʿean žamanakə ew surb grkʿi errord kam noraber hay tʿargmanutʿiwnə", Ararat 41 (1908), p. 564-89 and p.707-708.

658 Cf. Catholicos Komitas, La Sceau de la Foi, p. 357, 9-12.

659 G. Ter-Mekerttschian, Hayagitakan Usumnasirutʿyunner, vol. 1, Yerevan 1979, p. 388-400.

660 Ibid., p. 392.

661 M. Abełyan, Hayocʿ hin grakanutʿyan patmutʿyun, vol. 1, p. 613-618.

662 S. Arevšatian, Formirovanie filosofskoi nauyki, p. 173 and p. 184.

663 K. Sarkissian, The Council of Chalcedon, p. 170.

ever, proposed some corrections for them and improved convincingly the calculations by G. Ter-Mekerttschian[664]. The arguments of Galust Ter-Mktrčʿyan were so strong that they gave rise to a long dispute and many objections, since they challenged all the theories about the "Hellenizing Scholl", which had been proposed before, especially those by H. Manandyan[665].

3. The third relatively new position concerning the date of the translation of *Contra eos qui dicunt duas naturas* (CPG 5475) into Armenian belongs to the historian Ṙ. H. Vardanyan. In his book *Hayocʿtomarakan ełanakə. Tʿargmanakan bnagreri žamanakə* (Yerevan 1993), he proposed a new date of the translation based on a new method of calculation of chronological dates[666]. His starting point were again the date of Dioscorusʾ death and its Armenian and Egyptian equivalents in the Armenian translation of Timothy Aelurusʾ work. As Vardanyan showed, the chronological data about Dioscorus' death exist in four Armenian manuscripts. He found out that two of them are independent sources: the one has the text of the Armenian manuscript of *Contra eos qui dicunt duas naturas*[667], and the other has the text of *Knikʿ Hawatoy*[668]. The other two are dependent sources: the first contains a fragment of Dioscorusʾ letter borrowed from *Contra eos qui dicunt duas naturas*[669], and the second has the text of *Knikʿ Hawatoy* again containing the fragment from *Epistulaad Secundinum* (CPG 5452)[670]. The lemma of this text, in difference to the three manuscripts, has in the chronological data concerning Dioscorus' death "Thoth 5" instead of "Thoth 7"[671]. G. Ter- Mkrtčʿyan used this data for his calculation. The other three sources have "Thoth 7"[672]. Now, Ṙ. H. Vardanyan, having compared the above-mentioned four texts, corrects the initial chronological calculation of G. Ter- Mekerttschian: Thoth 5, September 2, andHoŕi

664 Cf. Ṙ. H. Vardanyan, Hayocʿtomarakan ełanakə, p. 39-41.
665 Cf. K. Sarkissian, The Council of Chalcedon, p. 167
666 Cf. Ṙ. H. Vardanyan, Hayocʿtomarakan ełanakə, p. 37-42 and p. 57-59.
667 Widerlegung, p. 277, 22-27.
668 Catholicos Komitas, La Sceau de la Foi, p.112, 18-23.
669 Cf. Widerlegung, p. 335-336: a long excerpt from Dioscorusʾ Epistula ad solitarios in Henadon (CPG 5454) quoted also in the Armenian version of Timothyʿs anti-Chalcedonian work: Widerlegung, p. 279, 27-280, 31 and in Catholicos Komitas, La Sceau de la Foi, p. 112, 24-114, 3.
670 Cf. Catholicos Komitas, La Sceau de la Foi, p. 357-358 andesp. p. 357, 9-12.
671 Cf. Ibid., p. 357, 12.
672 Cf. Widerlegung, p. 277, 26 and p. 335; Catholicos Komitas, La Sceau de la Foi, p. 112, 21.

6. Ṙ. H. Vardanyan bases himself on the precise date of Dioscorus' death, September 4 of the year 454, and proposes the following dates: Thoth 7 (since we have Thoth 7 in three manuscripts, and especially in *Contra eos qui dicunt duas naturas*[673]), September 4 (the correct date of Dioscorus' death), Hoŕi 6, and shows that the date of the translation into Armenian of Timothy Ailouros work falls between the years 472 and 475[674].

According to Ṙ. H. Vardanyan, the possible translator of Timothy Aelurusʾ anti-Chalcedonain work into Armenian was the Armenian catholicos Yovhannēs I Mandakuni (478-490)[675]. Vardanyan refers for this reason to the letter of an unknown Peter preserved in *Girkʿ Tʿłtʿocʿ*[676], which he identifies as the letter of Peter the Fuller (Πέτρος Γναφεύς), the Patriarch of Antioch (471-488)[677], in which he writes to his addressee (who is most probably a bishop) that he possesses the books of "our blessed father Timothy against the Council of Chalcedon"[678]. This means, according to Ṙ. H. Vardanyan that the author of the letter, that is Peter the Fuller, is the one who has sent the books of Timothy Aelurus to Armenia some years before the coposition of his letter and now in his letter he confirms it once more, bereminding his addressee that he owns the writings of Timothy Aelurus. Peter the Fuller must have written his letter, according to Ṙ. H.Vardanyan, between the years 478-486, that is after the death of Timothy Aelurus (477), because he calls Timothy "the blessed". This letter is addressed, according to Ṙ. H. Vardanyan to a high-ranking Armenian cleric, as also the manner, in which Peter writes to his recipient shows it[679], who was very probably Yovhannēs Mandakuni himself. Hence, the conclusion of R. Vardanyan that Peter the Fuller has sent the work of Timothy Aelurus somewhere between the years 471-472 to Yovhannēs Mandakuni, who, having received the permission of the Armenian catholicos of that time, Giwtof Arahez (461-478), who was his relative, translated it into Armenian between the

673 Cf. Widerlegung, p. 277, 26 = Matenadaran Manuscript No. 1958, fol. 269r, line 25.
674 Cf. Ṙ. H. Vardanyan, Hayocʿtomarakan ełanakə, p. 40-42.
675 Cf. Ibid., p. 42.
676 Cf. Girkʿ Tʿłtʿocʿ, ed. Y. Izmireancʿ, Tiflis, 1901, p. 99-107.
677 Forhim, see especially W. H. C. Frend, The Rise of the Monophysite Movement. Chapters in the History of the Church in the Fifth and Sixth Centuries, Cambridge, 1972, p. 167-170, p. 174-175, p. 181, p. 188-190, p. 229 and p. 243.
678 Cf. Girkʿ Tʿłtʿocʿ, ed. Y. Izmireancʿ, Tiflis, 1901, p. 101.
679 Cf. Ibid., p. 101.

years 472-475[680].

The three positions concerning the translation into Armenian of Timothy Ailouros' anti-Chalcedonian writing show how complicated actually it is to specify the precise period of time, when such a voluminous work, with very complex contents and with extremely rich patristic and biblical material, like *Contra eos qui dicunt duas naturas* (CPG 5475), was rendered into Armenian and put into circulation in the Armenian Christian literature.

What is certain, is the fact that already in the years 604-607, as we learn it from *Girkʿ Tʿłtʿocʿ*, the work was in circulation in Armenia in an anti-Chalcedonian context, as the correspondence between the locum tetens of the Armenian catholicos Vrtʿanēs Kʿerdoł and the Byzantine-Armenian general Sormēn (about 604) and the correspondence between Vrtʿanēs Kʿerdoł and Movsēs, the Armenian bishop of Cʿurtaw in Georgia (605-607) show[681].

A careful philological comparison of the patristic testimonies contained in that work with the equivalent extant Greek patristic originals, as well as the comparison of the Armenian biblical quotations with their Greek analogues, show that very possibly not one but several translators have worked on the rendering of that complex writing into Armenian. We have in *Contra eos* the same patristic and biblical testimonies quoted by Timothy Aelurus sometimes several times, the Armenian translations of which demonstrate obvious differences as concerns especially the varying equivalents for the same Greek term, one of the best examples being the two shorter quotations from John of Jerusalems' confession of faith cited in the introductory florilegium of Timothy's opus[682] and the whole text of the confession cited in the concluding florilegium of the work[683].

680 Cf. Ṙ. H. Vardanyan, Hayocʿtomarakan ełanakə, p. 41-42. For an opposite view, according to which the letter ascribed to Peter the Fuller by Ṙ. H. Vardanyan is a spurious one and dates from the period of time after 630, reflecting the Christological issues of the monothelitism, see A. Schmidt, "Das armenische "Buch der Briefe", in: Logos, p. 529, n. 67, who notes: "Interpolation? Die Bekenntnisepistel ist formal kein Brief, auch sind der Verfasser (ein Petrus) und der Empfänger (ein Bruder im Glauben) noch nicht identifiziert."

681 Cf. Girkʿ Tʿłtʿocʿ, ed. Y. Izmireancʿ, Tiflis, 1901, p. 90-92 (Sormēn: critical of Dioscorus and Timothy Aelurus as heretics), p. 93-98 (Vrtʿanēs Vadapet, who considers them to be "venerable fathers and teachers full of the Holy Spirit who are counted among the orthodox shepherds and martyrs); and p. 140 (Bishop Movsēs of Cʿurtaw who calls Timothy "blessed").

682 Cf. Widerlegung, p. 28-29 and p. 29-30.

683 Cf. ibid., p. 274-276.

There are three important factors, which bring us to the conclusion that the anti-Chalcedonian work of Timothy Aelurus was translated into old Armenian from its Greek original. These factors are: a) the patristic quotations contained in the anti-Chalcedonian work by Timothy Aelurus. From the comparison of the Armenian and Greek patristic quotations[684], I concluded that the old Armenian text of Timothy's work was translated very literally from Greek rather than from Syriac. The patristic quotations in the old Armenian manuscript of *Contra eos qui dicunt duas naturas* correspond very literally with the Greek equivalent passages edited in *Patrologiae Cursus Completus: Series Graeca* and *Acta Conciliorum Oecumenicorum*; 2) the second factor are the Greek excerpts quoted from Timothy Aelurus' anti-Chalcedonian work in the dogmatic treatises by Emperor Justinian[685] and Eustathius Monachus[686]. I identified them with the corresponding passages in the old Armenian manuscript. The literal correspondence of these passages also shows that the old Armenian text was translated from the Greek original of Timothy Aelurus' work, and 3) the last factor are the biblical quotations from the

684 For such a comparison, see N. Akinyan, Timotʿēos Kuz hay matenagrutʿyan mēǰ, p. 23-25, who collates the Greek and the analogous Armenian texts of the testimony of Bishop Erechtius of Antioch in Pisidia (cf. Widerlegung, p. 276-277, who Timothy Aelurus first put into circulation into the anti-Chalcedonian literature and whose authority as a church father was doubted by later ecclesiastical writers; cf. A. Grillmeier, Th. Hainthaler, Christ in Christian Tradition, vol. 2, part 4, p. 26, n. 81.

685 PG 86, p. 1128 D: φύσιζδὲ Χριστοῦ - σεσάρκωται = Matenadaran Manuscript No. 1958, fol. 208v = Timotheus Aelurus, des Patriarchen von Alexandrien Widerlegung der auf der Synode zu Chalcedon festgesetzter Lehre, ed. K. Ter-Mekertsschian and E. Ter-Minassiantz, Etschmiadzin-Leipzig, 1908, p. 218, 4-5; PG 86, p. 1128 D: PG 86, p. 1129 A: Οὐ γὰρ φύσεως - σῶμα τοῦ Θεοῦ Λόγου = Matenadaran Manuscript No. 1958, fol. 62r-v = Widerlegung, p. 67, 5-13; PG 86, p. 1129 B: Οὔτε φύσις - σῶμα τοῦ Θεοῦ Λόγου = Matenadaran Manuscript No. 1958, fol. 62r-v = Widerlegung, p. 67, 10-13; PG 86, p. 1129 C: Δείξωσιν ἡμῖν Διφυσῖται - εἰ δύναται = Matenadaran Manuscript No. 1958, fol. 44v = Widerlegung, p. 49, 2-4; PG 86, p. 1129 D: Απαγγέλλων εἰς ἀνθρώπους – παντοκράτωρ ὄνομα αὐτῷ = Matenadaran manuscript No. 1958, fol. 231v = Widerlegung, p. 241, 9-11; PG 86, p. 1129 D: Αὐτὸς οὖν δι' ἑαυτοῦ - ἥλιος ἔδυμεσημβρία = Matenadaran Manuscript No. 1958, fol. 231v = Widerlegung, p. 241, 9-10, 12-13; PG 86, p. 1129 D – 1132 A: Ἀλλ' οὐκ ἐδέχετο - τῆς Παρθενίας διαλυθείσης = Matenadaran Manuscript No. 1958, fol. 162r = Widerlegung, p. 173, 5-12.

686 PG 86, p. 904 B: Φύσις δὲ Χριστοῦ - σεσάρκωται ἀτρέπτως =Matenadaran Manuscript No. 1958, fol. 208v = Widerlegung, p. 218, 4-5; PG 86, p. 904 B: Οὐ γὰρ οὐσία τοῦ Χριστοῦ - διὰ τὴν ἡμῶν σωτηρίαν = Matenadaran Manuscript No. 1958, fol. 175v = Widerlegung, p. 185, 32-35; PG 86, p. 904 B-C: Εἰδὲ ὁ Λόγος - ἀνθρωπίνης ἐστὶ φύσεως = Matenadaran Manuscript No. 1958, fol. 75v = Widerlegung, p. 82, 4-7; PG 86, p. 904 C: Δείξωσιν ἡμῖν οἱ Διφυσῖται - ὡς αὐτοὶ λέγουσιν = Matenadaran Manuscript No. 1958, fol. 44v = Widerlegung, p. 49, 2-3. For Eustathius Monachus, see A. di Bernardino, Patrology. The Eastern Fathers from the Council of Chalcedon (451) to John of Damascus (750), Cambridge, 2008, p. 96-97.

Septuagint and the New Testament, which differ from the classical old Armenian Bible translation and literally correspond to the analogous Greek passages in the Septuagint and the New Testament.

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

ՈՐՈՇ ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՏԻՄՈԹԵՈՍ ԿՈՒԶԻ (457-477ԹԹ.) ՔԱՂԿԵԴՈՆԻ ԺՈՂՈՎԻ (451Թ.) ՍԱՀՄԱՆՈՒՄՆԵՐԻ՝ «ՀԱԿԱՃԱՌՈՒԹՅԱՆ», ՀԱՅՏՆԻ ՈՐՊԵՍ՝ CONTRA EOS QUI DICUNT DUAS NATURAS (CPG 5475) ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱԿԱՆԻ ՇՈՒՐՋ

ԳՐԻԳՈՐ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Հոդվածում հակիրճ կերպով ներկայցվում են քսաներորդ դարի առաջին քառորդից մինչև այսօր հայագիտության մեջ Ալեքսանդրիայի պատրիարք Տիմոթեոս Կուզի՝ (457-477թթ.) Քաղկեդոնի ժողովի (451թ.) սահմանումների՝ «Հակաճառություն» կոչվող երկի հունարենից հայերեն (հունաբան հայերեն) թարգմանության թվականի վերաբերյալ տարբեր նշանավոր հայագետների կողմից արծարծված երեք հիմնական տեսակետները, և առաջարկվում երեք հիմնական աղբյուրագիտական փաստարկներ, որոնք հիմնավորում են Կուզի երկի հունարենից բառացի հայերենի թարգմանված լինելու փաստը: Հոդվածում քննարկվում է նաև այն հանգամանքը, որ Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառություն»-ը բավականին վաղ է տարածում և կիրառություն գտել հայ իրականության մեջ, և որ արդեն VII-րդ դարի սկզբին (604-607թթ.) այն արդեն ընդօրինակվում էր Հայաստանում, ինչի մասին մեզ տեղեկություններ է հաղորդում Ցուրտավի Մովսես եպիսկոպոսի և հայոց կաթողիկոսի տեղապահ՝ Վրթանես Քերթողի նամակագրությունը (604թ.):

Բանալի բառեր՝ *Քաղկեդոնի ժողով (451), Հելլենիստական դպրոց, Դվինի ժողովներ(505 և 555), Տիմոթեոս Էլուրոս, Ֆիլոքսեն Մաբուկեցին, Հայկական եղկեղեցի, Մովսես Խորենացի, Ղազար Փարպեցի, Հովհաննես Մանդակունի, Բաբկեն Որմսեցի, Վրթանես Քերթող, Մորիկ կայսր (582-682):*

РЕЗЮМЕ

НЕКОТОРЫЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ О ДАТЕ ПЕРЕВОДА НА АРМЯНСКИЙ ЯЗЫК ТРУДА ТИМОФЕЯ КУЗА (457-477ГГ.) “ОПРОВЕРЖЕНИЕ,, ИЗ ХАЛКЕДОНСКОГО СОБОРА (451Г.), ИЗВЕСТНОГО ЕЩЕ ПОД ИМЕНЕМ CONTRA EOS QUI DICUNT DUAS NATURAS (CPG 5475)

ГРИГОР ГРИГОРЯН

В статье кратко представлены изучение вопросов о труде под названием “Опровержение,, Александрийского патриарха Тимофея Куза (457-477гг.) из Халкедонского собора (451г.) в арменоведении начиная с первой четверти XX века до сегодняшнего дня и об определении с датой перевода с греческого на армянский язык. Со стороны разных известных арменоведов были представлены три основных мнения и предлагалось три основных источниковедческих аргументов, которые обосновывались переведенными фактами определения Куза с греческого на армянский язык. В данной статье автор уведомляет о том, что “Опровержение,, Тимофея Куза довольно рано было распространено и применено в армянской действительности, и что уже в начале VII века (604-607гг.) он уже был воспроизведено в переписе между епископом Мовсесом из Цуртави и викарием католикоса Армении Вртанесом Кертохом.

Ключевые слова: *Совет Халкидонов (451), Эллинистическая школа, Советы Двина (505 и 555), Тимофей Элур, Филоксен Маббугский, Армянская церковь, Мовсес Хоренаци, Лазарь Парпеци, Иоанн Мандакуни, Бабкен Вотмсеци, Вртанес Кертог, Император Морис (582-682).*

ԿԱՌՈՒՑՑՆԵՐ ԵՎ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ. ՆՈՐԲԱԲԵԼՈՆՅԱՆ ԱՐՔԱՅԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՌՈՍԻՈ ԴԱ ՌԻՎԱ
Բարսելոնայի համալսարանի պրոֆեսոր

Ներածություն

Միջագետքյան ավանդության մեջ արքայական գաղափարախոսության խորհրդանշական կողմն իր արտահայտությունն է գտնում

կոթողային ճարտարապետության մեջ[687]: Հանրային նշանակության կանգուն շենքերն արտացոլում են թագավորության կայունությունը: Մինչդեռ, ճգնաժամի ժամանակ շենքի շինարարությունը դադարում է լինել սոսկ իբրև նախագիծ և վեր է ածվում մարտահրավերի ու քաղաքական հայտարարության: Բռնակալն ինչ-որ կերպ օրինականացնում է իր իշխանությունը, երբ նա իրագործում է շենքի կառուցումն ավարտին հասցնելու կամ վերանորոգելու խնդիրը՝ ի տարբերություն նախորդ արքայի: Բաբելոնյան արքա Նաբոնիդը (Ք.ա. 556-539 թթ.), օրինակ, մեղադրում էր Կուրիգալզու I-ին (Ք.ա. 14-րդ դ-ի առաջին կես), Ասսարհադդոնին (Ք.ա. 681-669 թթ.), Աշշուրբանիպալին (Ք.ա. 669-627 թթ.) և Նաբուգոդոնոսոր II-ին (Ք.ա. 605-562 թթ.) որպես արքաների, ովքեր տաճարներ չեն կառուցել: Առավել հաճախ թիրախավորվում էր Նաբուգոդոնոսորը, քանի որ նրա փառքի երկար ստվերները ակնհայտորեն զայրացնում էին Նաբոնիդին[688]: Ամեն դեպքում կիսավեր տաճարը կամ խարխուլ պարիսպը անկում ապրող երկրի վկայություն են, ուր իշխում էր թույլ և աղքատ տիրակած՝ լքված աստվածների կողմից:

Արքայական արձանագրություններից հայտնի և հնագիտական պեղումներով փաստագրված նորբաբելոնյան դարաշրջանի հասարակական շենքերը և ենթակառուցվածքները տարատեսակ են՝ սկսած տաճարներից, սրբարաններից և զոհարաններից մինչև պալատներ, պաշտպանական ամրություններ, կամուրջներ, ջրանցքներ և ճանապարհներ[689]: Պաշտամունքային և աշխարհիկ կառույցների հստակ բաժանում գոյություն չուներ, քանի որ կրոնը խորությամբ

687 Մեր խորին շնորհակալությունն ենք հայտնում Խ. Աբովյանի անվ. ՀՊՄՀ Պատմության և իրավագիտության ֆակուլտետի դեկան Է. Հովհաննիսյանին՝ այս հատորում հրատարակվելու առաջարկության, և Ե. Գրեկյանին՝ Հայաստանում գտնվելու ընթացքում ինձ ցուցաբերած աջակցության, ինչպես նաև ներկայացված անգլերեն տեքստի հայերեն թարգմանության համար: Սույն հոդվածը 2013 թ-ի նոյեմբերի 27-29-ին Վիեննայում կայացած «Կայսրության լանդշաֆտները. հասարակական կառույցները և աշխատուժի կազմակերպումը հին պետություններում» խորագրով գիտաժողովին ներկայացված զեկույցի ընդարձակ տարբերակն է: Հետազոտությունն իրականացվել է Կատալոնիայի հետազոտական և հետբուհական ուսումնասիրությունների ինստիտուտի (ICREA) ակադեմիական դրամաշնորհի շրջանակներում:

688 H. Schaudig. The Restoration of Temples in the Neo- and Late Babylonian Periods: A Royal Prerogative as the Setting for Political Argument. In M.J. Boda and J. Novotny (eds). From the Foundations to the Crenellations: Essays on Temple Building in the Ancient Near East and Hebrew Bible (AOAT 366). Münster, 2010, pp. 155-161.

689 Նաբոպալասարի և Ներգալ-շարր-ուծուրի արձանագրությունների հրատարակության համար տես R. Da Riva, The inscriptions of Nabopolassar, Amēl-Marduk and Neriglissar (SANER 3), Berlin and Boston, 2013), իսկ Նաբոնիդի տեքստերի համար՝ H. Schaudig, Die Inschriften Nabonids von Babylon und Kyros' des Großen samt den in ihrem Umfeld entstandenen Tendenzschriften. Textausgabe und Grammatik (AOAT

ներթափանցել էր հասարակության մեջ, իսկ կրոնական գործառույթները կարող էին իրականացվել «քաղաքացիական» շենքերում և հակառակը: Կրոնական խորհրդանշանակություն ունեին պալատները. Նաբուգոդոնոսորն իր կառուցած «Հարավային պալատ«-ն անվանում է «մաքուր զոհարան, արքայական սրբավայր և արքայական տաճար», իսկ «Նոր պալատ»-ը բնութագրում որպես «իմ տերունական սրբարան»[690]: Ակնհայտ է, որ պալատը դիտվում էր որպես տաճարին հավասարազոր կառույց: Ինչպես տաճարն է ընկալվում իբրև աստծո տուն, այնպես էլ արքան է բնակվում պալատում: Տաճարների և պալատների խորհրդանշանակությունն ունի բազում ընդհանուր առանձնահատկություններ՝ գտնվելու վայրի անփոխարինելիությունը, այն փաստը, որ այդ կառույցներն ընկալվում էին իբրև կենդանի օրգանիզմներ և կրում էին անուններ. նրանք ուրախանում էին, աղոթում, տառապում և դժբախտ զգում իրենց տիրոջ հետ: «Երբ այդ պատը խարխլվի և դու սկսես վերականգնել այն, այդ նույն կերպ ինչպես ես գտա իմ նախորդ արքայի արձանագրությունը և չփոխեցի դրա տեղը, այդպես էլ դու գտի իմ արձանագրությունը և դիր այն քո արձանագրության հետ»[691]:

Որպես թագավորական իշխանության խորհրդանիշներ, պալատները երաշխավորում էին երկրի միասնությունն ու անվտանգությունը: Շինարար-արքայի կերպարը նորբաբելոնյան կայսերական գաղափարախոսության մեջ կենտրոնական դեր է խաղացել, և արքայի դերը՝ իբրև կառույցների պատվիրատու և կառուցող, գաղափարախոսական մեծ նշանակություն ուներ: Նորբաբելոնյան պաշտոնական միտքը հիմնված էր երկու կարևորագույն, փոխկապակցված ասպեկտների վրա՝ արքայական բարեպաշտություն և արքայական շինարարություն: Աստվածների պաշտամունքն արտահայտվում է տաճարների կառուցապատման և շքեղության մեջ, ինչն իր հերթին ապահովում էր աստվածների բարեհաճությունն արքայի հանդեպ: Աստված օգնում է արքային ճակատամարտում, և ռազմական հաջողությունը հարստություն է բերում երկիր ռազմավարի և

256), Münster, 2001): Նաբուգոդոնոսոր II-ի արքայական արձանագրությունները մասնակիորեն հրատարակվել են Ռ. Դա Ռիվայի կողմից (R. Da Riva , The Twin Inscriptions of Nebuchadnezzar at Brisa (Wadi esh-Sharbin, Lebanon): a Historical and Philological Study (AfO Beiheft 32), Vienna, 2012; նույնի՝ Nebuchadnezzar II's Prism (EŞ 7834): a new edition, Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie 103/2, 2013, pp. 196-229).

690 C35 / 1 II 1ff.

691 R. Da Riva, The inscriptions of Nabopolassar, Amēl-Marduk and Neriglissar, p. 95 (Nabopolassar C32 III 30-33).

տուրքերի տեսքով՝ հարստություն, որն անհրաժեշտ էր արդյունավետ շինարարական ծրագրեր իրականացնելու համար: Բոլոր այս տարրերը (տնտեսություն, ռազմական հաջողություն, կրոն և գաղափարախոսություն) փոխկապակցված են և վճռորոշ՝ արքայական հովանավորությամբ իրականացվող հասարակական շենքերի կառուցման գործում:

Նորբաբելոնյան դարաշրջանը համեմատաբար կարճ ժամանակահատվածում (Ք.ա. 626-539 թթ.) մեզ է թողել մեծ թվով շինություններ և շատ ավելի մեծ թվով տեքստեր, որոնք հաղորդում են այդ կառույցների շինարարության մասին[692]: Այդ բուռն գործունեությունը պատմական, տնտեսական և քաղաքական գործոնների արդյունք էր: Նորբաբելոնյան դարաշրջանի առաջին տասնամյակների ընթացքում (Նաբոպոլասարի իշխանության շրջանը, Ք.ա. 626-605 թթ.) շինարարությունը հրամայական էր դարձել մի երկրում, որտեղ քաղաքներն ավերվել էին երկարատև քաղաքացիական պատերազմի հետևանքով: Նաբոպոլասարի շինարարական ծրագրերի հաջող ընթացքը ցույց տվեց, որ արքան կարող ուժ էր և որ նա վայելում էր աստվածների աջակցությունը: Արքայական հովանավորությամբ կառուցված շենքերի նշանակությունը դուրս է գալիս գաղափարախոսական և կրոնական սահմաններից. շինարարությունը դառնում է իշխող հարստության քաղաքական և տնտեսական ծրագրի հիմնական բնութագիրը: Կառուցումներն ու վերակառուցումները միջագետքյան արքաների մշտական պարտականությունն էին, քանի որ շենքերը կառուցվում էին արևի տակ չորացրած հում աղյուսներով և դիմացկուն չէին: Կառուցվող շենքերի հանդեպ ուշադիր վերաբերմունքը երկրում սոցիալական և քաղաքական կայունության մակարդակի ցուցիչ է, ինչպես մենք կարդում ենք C35 / 1 գլանաձև արձանագրության երկրորդ պարբերության 7-11-րդ տողերում.

«[Պալատը], որը Նաբոպալասարը՝ Բաբելոնի արքան, հայրը, ով ծնեց ինձ, կառուցեց հում աղյուսներով և հաստատեց իր կացարանը նրա ներոսում, դրա հիմքերը թուլացել էին բարձր ջրերի պատճառով, և դարպասներն այդ պալատի ջրածածկ էին եղել Կադինգիրրայի[693] փողոցների հեղեղման պատճառով»:

Մյուս կողմից, նորբաբելոնյան տնտեսության շարունակական աճը և քաղաքային կենտրոնների, հատկապես՝ Բաբելոնի ընդար-

692 R. Da Riva, The Neo-Babylonian Royal Inscriptions: An Introduction (GMTR 4), Münster, 2008, pp. 110-113.

693 Բաբելոնի թաղամասերից մեկը:

ձակումը նշանակում էր, որ քաղաքները պետք է ընդարձակվեին և կարիք էր զգացվելու նոր հասարակական շինությունների: Նաբուգոդոնոսորի ժամանակներից սկսած շինարարական ծրագրերն ամրապնդվեցին աննախադեպ տնտեսական զարգացման և կայսրություն հսկայական հարստության ներհոսքի շնորհիվ: Շենքը դարձավ տարածքային ընդարձակման և կայսերական իշխանության արտահայտության միջոց: Ռազմական արշավանքներում ձեռք բերված ռազմավարն ու հարստությունը սկսեցին կուտակել և ցուցադրել այնպիսի կառույցներում, ինչպիսիք էին Էսագիլան, Եզիդան, զիկկուրատները և Բաբելոնում կառուցված արքայական պալատները: Ինչպես կայսրության սահմաններն էին ընդարձակվում, այնպես էլ՝ պալատի չափերը: Պալատը դարձավ կայսերական իշխանության բարձրագույն խորհրդանիշը, կայսրության մարմնացումը:

Արքայական պալատները Բաբելոն քաղաքում

Նաբուգոդոնոսոր II-ի իշխանության շրջանում Բաբելոնում կային արքայական երկու պալատներ՝ «Հին» կամ «Հարավային պալատ»-ը և «Նոր պալատ»-ը (ներառյալ՝ «Հյուսիսային պալատ»-ը քաղաքի հյուսիսային հատվածում): Իսկ այսպես կոչված «Ամառային պալատ»-ը իրականում պաշտպանական ամրոց էր քաղաքի արտաքին պարսպապատերի համակարգում[694]: Այս բոլոր կառույցները փաստագրված են ինչպես հնագիտական, այնպես էլ՝ գրավոր աղբյուրներով: «Հին» և «Նոր» պալատների ընդարձակումը նորբաբելոնյան շրջանում արտացոլում է. ա) կայսրության տարածքային աճը, բ) արքայի իշխանության աճող ուժը, գ) կայսրության պետական կառույցների հաստատումը Նաբոպալասարի իշխանության և դրանց հետագա զարգացումն ու ամրապնդումը նրա որդու օրոք[695], դ) նորբաբելոնյան տնտեսության աճը[696]:

Բաբելոնի հանրահայտ «Իշթարի դարպաս»-ից դեպի հարավ և արևմուտք ձգվող հատվածում Նաբոպալասարի կողմից կառուցված արքայական պալատը հիշատակվում է Նաբուգոդոնոսորի տեքստերում որպես «Հին» կամ «Կադինգիրրա»-յի պալատ: Այդ պալատը

694 O. Pedersen, Work on a Digital Model of Babylon using Archaeological and Textual Evidence, Mesopotamia 46, 2011, p. 14.

695 R. Da Riva, Nebuchadnezzar II's Prism (EŞ 7834): a new edition, pp. 201-206.

696 M. Jursa (with contributions by Johannes Hackl et al.), Aspects of the economic history of Babylonia in the first millennium BC. Economic geography, economic mentalities, agriculture, the use of money and the problem of economic growth. Veröffentlichungen zur Wirtschaftsgeschichte Babyloniens im 1. Jahrtausend v. Chr. 4. (AOAT 377), Münster, 2010, pp. 661-669.

հայտնի է որպես «ժողովրդին զարմացնող տուն»[697]: Նաբոպալասարի կողմից «Հարավային պալատ»-ի կառուցումը հաճախ է հիշատակվում Նաբուգոդոնոսորի արձանագրություններում[698], քանի որ արքան այդ պալատն ընդլայնել էր և վերակառուցել իր գահակալության առաջին տարիների ընթացքում, մինչև որ որոշեց կառուցել նորը: Անշուշտ, «Հին պալատ»-ի ընդլայնումը համարվում է Նաբուգոդոնոսորի գահակալության սկզբնական հատվածում արքայի իրականացրած ճարտարապետական առանցքային ձեռքբերումներից մեկը, նախքան հետազոտողների կողմից Hauptburg կամ Nordburg անվանված համալիրի կառուցումը:

«Հյուսիսային պալատ»-ի շինարարությունը Նաբուգոդոնոսորը սկսեց իր գահակալության 16-19-րդ տարիների միջև ընկած հատվածում, և հայտնի է, որ Ք.ա. 576 թ-ին (գահակալության 29-րդ տարին) այն դեռևս չէր ավարտվել[699]: Այսպես կոչված Hauptburg-ի շինարարությունը մեզ հասած բազմաթիվ սեպագիր տեքստերի հիմնական թեման է: Դրա մասին է նշվում նաև Նաբուգոդոնոսորի արձանագրությունների ներածական բաժիններում: Պալատի կառուցումը երկարատև, բարդ ծրագիր էր: Հուշարձանը ուսումնասիրած արշավախումբը պարզել էր, որ շինարարության ընթացքում տեղ են գտել բազմաթիվ փոփոխություններ, կարծես, արքան և ճարտարապետները բազմիցս փոփոխել են նախնական հատակագիծը[700]:

Նոր պալատի կառուցման ընթացքում բաբելոնյան արքան, հավանաբար, ապրում էր «Հին պալատ»-ում, որտեղ և տեղի էին ունենում պաշտոնական ընդունելությունները: Առկա չէ որևէ տվյալ, որը կհուշեր, որ «Հին պալատ»-ը դադարել է գործածվելուց կամ լքվել է[701]:

Պալատների կառուցմանը վերաբերող տեքստերում տեղանքը սովորաբար մանրամասն նկարագրված է՝ հաշվի առնելով կառույցի

697 C35 II 3.

698 Տես Da Riva, Neo-Babylonian Royal Inscriptions: An Introduction, B12, B16, C011, C29 և C34 տեքստերը: Պալատում իրականացված պեղումների համար տես R. Koldewey, Die Königsburgen von Babylon: I Die Südburg. Leipzig, 1931. «Հարավային պալատ»-ից հայտնաբերվել են տնտեսական բնույթի մի խումբ տեքստեր, որոնք հայտնի են որպես «պալատական դիվան» և թվագրվում են Նաբուգոդոնոսոր II-ի գահակալության շրջանով: Տես Da Riva 2008, 72. «Հարավային պալատ»-ին վերաբերող այլ տեքստերի համար տես R. Koldewey, նշվ. աշխ., էջ 29-32:

699 K. Kleber, Tempel und Palast. Die Beziehungen zwischen dem König und dem Eanna-Tempel im spätbabylonischen Uruk. Veröffentlichungen zur Wirtschaftsgeschichte Babyloniens im 1. Jahrtausend v. Chr. 3. (AOAT 358), Münster, 2008, S. 159-161.

700 R. Koldewey, Die Königsburgen von Babylon: II Die Hauptburg, Leipzig, 1932, S. 30-31; նույնի՝ Das wieder erstehende Babylon. Fünfte, überarbeitete und erweiterte Auflage, Hrsg. v. B. Hrouda.,München, 1990, S. 175-181.

701 R. Koldewey, Das wieder erstehende Babylon, S. 120-131.

առանձնահատուկ նշանակությունը որպես թագավորության կենտրոն: «Հին պալատ»-ին վերաբերող մի տեքստում ասվում է.

«Բաբելոնում՝ իմ նախընտրած քաղաքում, որը ես սիրում եմ, (…) ես կառուցեցի մի պալատ, որը կոչվում է «ժողովրդին զարմացնող տուն», երկրի հանգույց, մաքուր սրբարան, իմ արքայական տաճար: Կադինգիրրայում, որը գտնվում է Բաբելոնում՝ Իմգուր-Էնլիլից մինչև Լիբիլ-Խագալլա՝ արևելքի ջրանցքը, և Եփրատի ափերից մինչև Ազ-Իբուր-շաբու՝ Կադինգիրրայի փողոցը»[702]:

Նաբուգոդոնոսորն արդարացնում էր «Նոր պալատ»-ի կառուցումն այն պատճառով, որ «Հին պալատ»-ը չափազանց փոքր էր համարում իր համար, իսկ այն ընդարձակել հնարավոր չէր առանց քաղաքի հատակագծի փոփոխության, ինչը կարող էր համարվել անհարգալից վերաբերմունք բաբելոնյան գերագույն աստված Մարդուկի և նրա քաղաքի հանդեպ.

«Բաբելոնի իմ նստավայրը հարիր չէր իմ անձի արքայական կարգավիճակի համար: Մարդուկ աստծո՝ իմ տիրոջ հանդեպ իմ սրտում եղած վախի պատճառով, Բաբելոնում՝ իր ամրացված քաղաքում, իմ արքայական նստավայրի ընդարձակման համար ես չեմ փոխել փողոցի ուղղությունը, չեմ տեղափոխել նրա սրբարանը, և ոչ էլ պատնեշել եմ ոռոգիչ ջրանցքը»[703]:

Քանի որ Հին պալատից ճիշտ դեպի հարավ կային մի քանի տաճարներ, հնարավոր չէր պալատն ընդարձակել այդ ուղղությամբ: Պալատը հնարավոր չէր ընդարձակել նաև դեպի հյուսիս՝ ուր ձգվում էին ներքին քաղաքի կրկնակի պարիսպները: Այն կարող էր ընդարձակվել միայն դեպի արևելքից, քանի որ Արախթու-ջրանցքը եզրափակում էր պալատն արևմուտքից, բայց դա կբերեր Իշթարի դարպասներ տանող «Շքերթների ճանապարհ»-ի աղավաղմանը[704]:

«Նոր պալատ»-ի կառուցման համար արքան ընտրեց բոլորովին այլ վայր՝ քաղաքի կրկնապարսպի շրջագծից դուրս: Աշխատանքը բարդ էր, և նախքան պալատի կառուցումը անհրաժեշտ էր փորել երկու խանդակ, որոնք հետագայում լցվելու էին Եփրատի ջրերով: Ամրապարիսպ կառույցն իր ճարտարապետությամբ և դիրքով՝ քաղաքային պարիսպներից դուրս, Նաբուգոդոնոսորը ծրագրում էր

702 C35/1 II 1-6
703 ST VIII 27ff.
704 Բաբելոնի քարտեզը կարելի է գտնել I.L Finkel and M.J. Seymour (eds.), Babylon: Myth and Reality. Oxford, 2009 աշխատանքում (էջ 40): Քարտեզի հատակագծի և զբաղեցրած տարածքի համար տես O. Pedersén, Work on a Digital Model of Babylon using Archaeological and Textual Evidence, pp. 9-22.

ծառայեցնել քաղաքի պաշտպանությանը՝ «կանխելու համար Իմգուր-Էնլիլին մոտեցող պատերազմական նետը»[705]: Բայց առավել կարևոր էր, որ երկու պալատներն էլ գտվում էին Բաբելոնում՝ կայսրության մայրաքաղաքում ու բաբելացիներին հայտնի աշխարհի կենտրոնում:

Շինարարական գործընթացի զարմանալի առանձնահատկությունը պալատի կառուցման արագությունն էր՝ 15 օր «Նոր պալատ»-ի համար, ինչպես հայտնում են արձանագրությունները[706]: Այս պնդումը հանդիպում է նաև Բերոսոսի մոտ, որը, հավանաբար, օգտագործել է նման մի սկզբնաղբյուր.

«(140) Սակայն, այն տևեց ընդամենը տասնհինգ օր՝ կառուցելու համար, չնայած այն չափազանց մեծ էր և հիանալի կերպով զարդարված»[707]:

Նշված տասնհինգ օրը, անկասկած, արտացոլում է շինարարության արագությունը, իսկ իրականում այն կարող էր տևել առնվազն տասը տարի:

Բաբելոնյան արքայական արձանագրություններում ընդգծվում են պալատի չափը և շքեղությունը, շենքի նշանակությունը որպես արքայական նստավայր.

«Ես (...) հասա ստորգետնյա ջրերին, (...) ես այն շատ բարձր կառուցեցի՝ ինչպես լեռը, բիտումով և թրծած աղյուսներով, հզոր մայրու գերաններով ես ծածկեցի տանիքը (...): Մայրու փայտից դարպասներ դրեցի՝ բրոնզե ծածկով ... (...): Ես դարպասների շեմը պատեցի սալաքարերով ... (...), ես նրա ներսում կուտակեցի արծաթ, ոսկի, թանկարժեք քարեր, անսահման քանակությամբ արժեքավոր ամեն ինչ, ապրանքներ և ունեցվածք և փառքի խորհրդանիշներ: Պալատի ներսը ես լցրեցի հերոսությամբ, փառքով և արքայական գանձերով»[708]:

Տեքստերը նաև արձանագրում են «Հին պալատ»-ում կատարված աշխատանքի մասին, որն ընդլայնվել և վերակառուցվել է «Նոր

705 ST VIII 42ff.
706 ST VIII 64f.
707 G.P. Verbrugghe and J.M. Wickersham, Berossos and Manetho, Introduced and Translated: Native Traditions in Ancient Mesopotamia and Egypt. Ann Arbor, 1996, p. 59. Տես նաև J. Dillery, Berossos' Narrative of Nabopolassar and Nebuchadnezzar II from Josephus, In J. Haubold et al. (eds.), The World of Berossos. Proceedings of the 4th International Colloquium on "The Ancient Near East between Classical and Ancient Oriental Traditions", Hatfield College, Durham 7th-9th July 2010" (CLeO 5), Wiesbaden, pp. 87-88.
708 C35 / 1 II 13ff.

պալատ»-ի հետ գրեթե միաժամանակ: «Հին պալատ»-ը նույնքան վեհաշուք էր, որքան և նորը. տեքստերը նշում են պալատի կոթողային բնույթի, կառույցի շքեղության և այն մասին, որ պալատը կառուցելու և զարդարելու համար անհրաժեշտ շատ դետալներ բերվել են հեռավոր առևտրի միջոցով կամ ստացվել են որպես տուրք (ոսկի, արծաթ և բրոնզ, քարեր, թանկարժեք քարեր, փղոսկր, փայտանյութ և այլն).

«Ես վերակառուցեցի իմ հոր պալատը և ստեղծեցի արքայական նստավայր …: Ինչպես լեռ, ես շրջապատեցի այն հզոր պարիսպներով՝ կառուցված բիտումից և թրծած աղյուսներից: (…) Ոչ մի չար և ոչ էլ անարդար մարդ չի մտնի այնտեղ»[709]:

«Ամառային պալատ»-ի կառուցումը քաղաքի արտաքին շրջապարսպի հյուսիս-արևելյան անկյունում՝ Բաբիլ բլրի վրա, տեքստերում ներկայացված է որպես «Հին պալատ»-ի պատճեն: Իր դիրքի շնորհիվ այն նկարագրվում է որպես քաղաքի պաշտպանունակության ամրապնդման կարևոր բաղադրիչ.

«Ես անվանեցի պալատը «Երկար ապրի Նաբուգոդոնոսորը, թող որ Էսագիլան լիացնողը հասնի խորը ծերության» անունով: Ես հրամայեցի, որ չարիքի և ապստամբության նետերը հեռու պահվեն Կադինգիրրայի պատերի շրջակայքից, ես ամրացրեցի Բաբելոն քաղաքը ինչպես լեռ, ես ամրացրեցի Եսագիլայի պաշտպանությունը և Բաբելոնը հաստատեցի որպես ապավեն»[710]:

Պալատը որպես կայսրության փոխաբերական կենտրոն. աշխատանքային պարիսակը

Նորբաբելոնյան արքայական արձանագրությունները հաղորդում են, որ ենթակա բնակչության հարկերն ու տուրքերը ստացվել են պալատում.

«Օ՛, Մարդուկ, երկրների տեր, լսիր իմ խոսքերը. «Թող ես վայելեմ այն պալատը, որը ես եմ կառուցել: Թող ես հասնեմ խորը ծերության նրա մեջ՝ Բաբելոնում: Թող ես բավարարվեմ՝ հասնելով խորը ծերության: Թող ես նրա մեջ ստանամ ողջ բնակելի աշխարհի երկրների արքաների ընծաները: Թող իմ սերունդը հավիտյան իշխի սևագլուխների (իմա՝ «մարդկության») վրա»[711]:

Պալատը, որպես արքայական նստավայր, առանձնահատուկ

709 C35 II 39ff.
710 C35 / 1 III 14-34.
711 C34 III 45-59.

նշանակություն ուներ որպես կայսրության կենտրոն և նրա միասնության խորհրդանիշ. «պալատը, իմ արքայական կացարանը, բազմամբոխ ժողովուրդների հանգույցը, ուրախության և տոնախմբության բնակավայրը, որտեղ հպարտներն են ստիպված հնազանդվում»[712], ինչպես նաև մի վայր, որտեղ կայացվեցում են քաղաքական որոշումներ և իշխանության հետ կապված կրոնական արարողություններ. «Ես ազդարարեցի արքայական [ծիսակատարությունների] և տերունական տոնակատարությունների (մասին) նրա (իմա՝ նորակառույց պալատի) [ներսում]»[713]:

Պալատի կառուցումը դիտվում է իբրև շինարարական ծրագրի գագաթնակետ՝ ուղղված փառաբանելու Մարդուկ աստծուն և Բաբելոնի մյուս աստվածներին: Այս առումով առավել բնութագրական է Բրիսայի արձանագրության հետևյալ հատվածը.

«Ես մտադիր եմ վերականգնել աստվածների և աստվածուհիների պաշտամունքային կենտրոնները, որի մասին մեծ տեր Մարդուկն է հուշել իմ սրտին …: Աստվածների և աստվածուհիների պաշտամունքային կենտրոնների վերանորոգմանը զուգահեռ ես սկսեցի Բաբելոնում կառուցել մի պալատ, իմ արքայական կացարանը: Իմ տիրոջ՝ մեծ տեր Մարդուկի և իմ երկրի մեծ աստվածների հրամանով պալատը՝ ժողովուրդներին զարմացնելու տունը, մաքուր սրբարանը, իմ արքայական աղոթատեղին, ես կառուցեցի Կադինգիրրայում, որը Բաբելոնում է: (Ես արեցի) այն, ինչը որևէ նախորդ արքա չէր արել: Ես գցեցի նրա հիմքերն ամրակառույց (այնքան խորը), որքան Անդրաշխարն էր, լայնածավալ աշխարհի եզրերին, ստորգետնյա ջրերի մակարդակին: Ես կառուցեցի այն բարձր՝ ինչպես լեռը, բիտումով [և թրծած աղյուսով: Ես գցեցի] նրա տանիքին [Լիբանանից բերված հզոր] մայրենու գերաններ …[714]:

Տաճարները և կայսրության այլ կառույցներ պետք է տրամադրեին աշխատուժ, շինարարական նյութեր և այլ միջոցներ՝ կառուցելու այնպիսի հասարակական շինություններ, ինչպիսիք էին «Նոր պալատը»-ը, «Հարավային պալատ»-ը, զիկկուրատները, քաղաքային պարիսպները և ջրանցքները: Տեղական կամ հպատակ ժողովուրդների մակարդակով գանձումների կազմակերպումը, լայնածավալ շինարարական ծրագրերին աշխատուժի տրամադրումը լավագույնս

712 C34 III 27-31.
713 Prism v * 7'-10'.
714 WBC VIII 41-75.

արձանագրված է վարչական տեքստերում[715], հատկապես՝ Ուրակ քաղաքի Էաննայի և Սիպպար քաղաքի Էբաբբարի տաճարների դիվաններում[716]:

Լավագույնս վկայված շինարարական ծրագիրը «Նոր պալատ»-ի կառուցումն էր: Դրա շինարարությունը կարելի է ուսումնասիրել օգտագործելով Էաննայի դիվանի մի խումբ տնտեսական տեքստեր, որոնք մանրամասն նկարագրում են այդ աշխատանքների կազմակերպումը: Այդ տեքստերից մենք իմանում ենք, որ ոչ միայն Էաննայի տաճարը, այլև՝ այսպես կոչված Մերձծովյան երկիրը պետք է մասնակցեր այդ աշխատանքներին: Ասորեստանյան պետական դիվաններում և ասորեստանյան արքա Սարգոն II-ի (Ք.ա. 721-705 թթ.) շրջանի առօրյա նամակագրության օրինակներում առկա տվյալները վկայում են, որ արքայի կողմից հիմնադրված Դուր-Շարրուկինը կառուցվել է աշխատանքային պարհակ կատարող մարդկանց ուժերով, ընդ որում, պալատի որոշակի հատվածի կառուցումը դրված էր կոնկրետ նահանգի վրա: Նույն կերպ և «Նոր պալատ»-ի կառուցումը բաժանված էր տարբեր հատվածների, որոնց շինարարությունը պետք է իրականացվեր որոշակի ինստիտուտների, նահանգների կամ քաղաքների կողմից՝ դրանց վրա դրված աշխատանքային պարհակների շրջանակներում[717]: Այլ տեքստեր, ինչպիսիք են Նաբուգոդոնոսորի զիկկուրատի C41 և C041 անվանված գլանները և Նաբուդոնոսորի «Պրիզմա»-յի արձանագրությունը, հայտնում են, որ նահանգների վրա դրված էին աշխատանքային պարհակներ՝ իրականացնելու հասարակական տարբեր կառույցների և մասնավորապես՝ պալատների և զիկկուրատների կառուցումը: Այդ տեքստերը շինարարական արձանագրություններ են և ոչ թե վարչական տեքստեր, հետևաբար՝ դրանք չեն պարունակում էական մանրամասներ իրականացված աշխատանքների մասին և պարզապես մատնանշում են կայսրության տարածքը՝ ի դեմս տեքստերում հիշատակված նահանգների և հպատակ երկրների.

715 P.-A. Beaulieu, Eanna's Contribution to the Construction of the North-Palace at Babylon. In H.D Baker and M. Jursa (eds), Approaching the Babylonian Economy (AOAT 330), Münster, 2005, pp. 45-74; M. Jursa, Aspects of the economic history of Babylonia in the first millennium BC. Economic geography, economic mentalities, agriculture, the use of money and the problem of economic growth, pp. 661-669; C. Waerzeggers, The Ezida Temple of Borsippa. Priesthood, Cult, Archives (Achaemenid History 15), Leiden, 2010, pp. 337-344.

716 Այս խնդրի քննարկման համար մանրամասն տես P.-A. Beaulieu (նշվ. աշխ.), K. Kleber (նշվ. աշխ.) և M. Jursa (նշվ. աշխ.):

717 P.-A. Beaulieu, նշվ. աշխ., էջ 50 և հաջորդիվ:

«(…) Էտեմենանին կառուցելու համար ես դրեցի նրանց վրա tupšikku-զամբյուղը՝ Ուրը, Ուրուկը, Լարսան, Էրիդուն, Քուլլաբը, Նեմեդ-[Լագուդան], Ուգար-[Սինը]: Ամբողջ [Ստորին Ծովի երկրները]՝ վերից վար, Նիպպուրը, Իսինը, Լարակը, [Դիլբաթը, Մարադը], Պուկուդուն, Բիթ-[Դակկուրին], Բիթ-Ամուկկանին, Բիթ-[Շիլանին], Բիրա[թուն], Դերը, Ագադը, [Դուր-Շարրուկինը], Արրափխան, Լախի[րուն, …], ողջ Աք[քադը] և Ասորեստանը, Գետից անդին ընկած երկրի արքաները, Խաթթիի նահանգապետերը՝ [Վերին Ծո]վից մինչև [Ստորին Ծ]ով, Շումերը և Աքքադը, Ասորեստանը, նր[անք բոլորը], Վերին Ծովի կենտրոնում ընկած հեռավոր երկրների արքաները. Ստորին Ծովի կենտրոնում ընկած հեռավոր երկրների արքաները, Խաթթիի կառավարիչները, Նեբերթի-Եփրատը՝ մինչև արևամուտ, որոնց վրա ես իշխում եմ իմ տիրոջ՝ Մարդուկ աստծո խոսքով (…)[718]:

Ստամբուլի թանգարանում պահվող և «Hofkalender» անունով հայտնի է արձանագրությունը (նկար 1)[719] պարունակում է այն պաշտոնյաների ցանկը, ովքեր մասնակցել են «Հարավային» (կամ «Հին») պալատի կառուցմանը: Տեքստում նշված անձանց կարելի է բաժանել մի քանի խմբի՝ պալատական պաշտոնյաներ, նահանգապետեր և ցեղային կառավարիչներ, բաբելոնյան քաղաքներում պաշտոնավարող պաշտոնյաներ: Այս երեք խմբերը ներկայացնում են այն երեք հիմնական գոտիները, որոնցից կազմված էր Բաբելոնյան կայսրությունը, և հետաքրքիր է նշել, որ այստեղ թվարկված տեղանունները տրված են այն նույն հաջորդականությամբ, ինչպես որ վերը նշված C1 և C041 տեքստերում է:

Փոխաբերումից անդին. Գահի հանդեպ պարտավորությունները և համապետական նշանակության շենքերի կառուցումը

Վերը նշված պաշտոնյաներից և ոչ մեկը աղբյուրներում չի հիշատակվում լոկ այն պատճառով, որ նրանք պատկանում էին կայսերական վարչակազմին կամ պալատի բարձրաստիճան ներկայացուցիչներ էին: Տեքստը չպետք է ընկալվի որպես կայսերական կամ տեղական պաշտոնյաների պարզ ցուցակ, այլ որպես արքայական արձանագրություն, որը ներառում է նաև կայսրության վարչական կառուցվածքը ներկայացնող անձանց և երկրների/նահանգների

718 M. Da Riva, The inscriptions of Nabopolassar, Amēl-Marduk and Neriglissar, էջ 199-201 (C41 85 * -122 *):

719 IAM 7834 (M. Da Riva, Nebuchadnezzar II's Prism (EŞ 7834): a new edition, էջ 196-229).

ցանկը: Նմանաբնույթ տեքստերը նորբաբելոնյան դարաշրջանի համար ամենևին էլ անսովոր չէին և «Hofkalender»-ում նշված ցանկերը պետք է դիտարկել նաև այլ տեքստերի տվյալների լույսի ներքո: Պաշտոնյաների, պետական և տաճարային կառույցների, նահանգների և հպատակ երկրների անուններով ցուցակները հայտնվում են շինարարական բնույթի արձանագրություններում այն պատճառով, որ նրանք կատարել են աշխատանքային պարհակներ՝ համապետական նշանակության շենքերի կառուցման ժամանակ.

«Կառուցելու համար պալատը՝ ժողովուրդներին զարմացնելու տունը, իմ արքայական կացարանը, ես տվեցի նրանց դույլեր և ես ստիպեցի նրանց լծվելու պատերը կառուցելու գործին (...), աշխատանքային պարհակներն իրականացնելու համար ես նշանակեցի իմ պաշտոնյաներին (հետևում են ցուցակները)»[720]:

Այս առումով «Պրիզմա»-յի արձանագրությունը բացառիկ չէ: Այլ տեքստեր ևս ունեն նմանատիպ, թեև՝ ավելի քիչ տեղեկատվություն պարունակող անձնանունների և տեղանունների ցուցակներ: Ավելի վաղ շրջանի համար զուգահեռներ ենք գտնում նորասորեստանյան որոշ տեքստերում և Նաբոպոլասարի շինարարական արձանագրություններում: Նորբաբելոնյան արձանագրություններից հայտնի որոշ շինարարական նախագծեր կարծես թե առանձնահատուկ նշանակություն ունեին քաղաքական ծրագրերում: Զիկկուրատների, քաղաքների, պալատների և ընդհանուր բարեկեցության հանրային աշխատանքների (օրինակ՝ գետերի և ջրանցքների հունը փոխելու կամ մաքրելու ծրագրեր) շինարարության մասին հայտնող արձանագրությունները հստակ մատնանշում են բաբելոնյան բնակչության մասնակցությունը որպես աշխատուժ: Այս տեքստերը օգնում են նաև հստակեցնելու հավաքագրումների չափը, ինչպես նաև այն քաղաքներն ու շրջանները, որտեղից հավաքագրումը տեղի է ունեցել: Բնութագրական օրինակ են Բաբելոնի ներքին պարսպապատի վերակառուցման և քաղաքի տաճարներից մի քանիսի շինարարության կամ վերանորոգումների մասին հայտնող Նաբոպոլասարի արձանագրությունները: Իմգուր-Էնլիլի արձանագիր գլանում[721] պարսպապատի վերակառուցման համար կանչված աշխատուժը հավաքվել էր ամբողջ երկրից.

«(Ինչ վերաբերում է) Իմգուր-Էնլիլին՝ Բաբելոնի մեծ պարսպին,

720 M. Da Riva, նշվ. աշխ., էջ 211 (III 28'-34').
721 C11 (M. Da Riva, The inscriptions of Nabopolassar, Amēl-Marduk and Neriglissar, էջ 44-54).

որը խարխլվել էր և փլուզվել նախքան իմ գահակալությունը, ես ամրապես գցեցի դրա հիմքերը հնի վրա: Ես նորից կառուցեցի այն իմ երկրի աշխատողների ուժերով (...)»[722]:

Այլ արձանագրություններում աշխատուժի ծագումը մանրամասնորեն ներկայացված է. Օրինակ, Բաբելոնում գտնվող Նինուրտա աստծո Էխուրսագթիլլայի տաճարում իրականացված աշխատանքներին վերաբերող տեքստում[723] նշվում է, որ արքան կանչել է Էնլիլի, Շամաշի և Մարդուկի աշխատողներին, որոնց ստիպել է զամբյուղ կրել և ավարտին հասցնել տաճարի կառուցումը[724]: Նշված երեք աստվածություններին «պատկանող» աշխատուժի հիշատակումների կարելի է հանդիպել նաև այլ արձանագրություններում (նկար 2-3): Ավելին, մի քանի այլ տեքստերում հիշատակվում են նաև աշխատուժի այլ խմբեր՝ «հյուսիսի» և «հարավի» երկրներից:

Էնլիլի, Շամաշի և Մարդուկի աշխատողների մասին հիշատակումները ամենայն հավանականությամբ վերաբերում են Բաբելոնում, Նիպպուրում, Սիպարարում, թերևս նաև Լարսայում գտնվող այդ աստվածությունների գլխավոր տաճարների հետ կապված աշխատուժին (Էկուր, Էբաբբար, Էսագիլ ևն): Ինչպես երևում է, պետությունը մեծ ուշադրություն էր հատկացնում տաճարների, քաղաքների և տեղական կառավարման մարմինների հաշվետվությունները պահելուն՝ դրանց հիման վրա տվյալ միավորի հնարավորությունները ճիշտ հաշվարկելու նպատակով:

Նորբաբելոնյան արքայական արձանագրություններում հանրային շինարարական նախագծերը ներկայացվում են որպես կարևորագույն քաղաքական ձեռքբերումներ: Արքայական պալատի կառուցումը նորբաբելոնյան տիրակալի համար ամենակարևոր շինարարական նախագիծն էր: Այն ոչ միայն ներկայացնում էր միապետի և նրա ընտանիքի կացարանը որպես զուտ ֆիզիկական կառույց կամ արքայական կեցավայր, բայց այն նաև կայսրության միասնության արտահայտությունն է և համաշխարհային իշխանության հայտարարությունը: Արքայական պալատների կառուցման հետ կապված արձանագրությունների ամփոփիչ հատվածներում հաճախակի է հիշատակվում Մարդուկ աստվածն իբրև շինարարության, այն նախաձեռնած արքայի և նրա հարստության պաշտպան.

«Քո հրամանով, ով բարեգութ Մարդուկ, թող ես վայելել իմ կա-

722 C11 / A2 5-19.
723 Da Riva, նշվ. աշխ., էջ 54-63:
724 C12 / 1 25-27.

ռուցած պալատի շքեղությունը, թող ես ծերանամ նրա մեջ, թող ես հասնեմ խորը ծերության, թող ես նրա մեջ ստանամ ողջ աշխարհի բոլոր ժողովուրդների արքաների ծանր հարկերը: Հորիզոնից մինչև զենիթ, որտեղից արևն է ծագում, թող ես չունենամ որևէ թշնամի, թող ես չվախենամ, և թող այնտեղ իմ սերունդները կառավարեն մարդկությանը հավիտյան[725]:

SUMMARY
BUILDINGS AND EMPIRES: THE EVIDENCE FROM THE NEO-BABYLONIAN ROYAL INSCRIPTIONS

ROCÍO DA RIVA

Abstract: The Neo-Babylonian royal inscriptions are mostly building inscriptions: they were produced to celebrate the construction or restoration of public buildings and infrastructure (temples, palaces, city walls, bridges, canals, streets and roads, etc.). In the Neo-Babylonian Empire, the sovereign's capacity to commission buildings had a strong ideological value. The construction of temples and other holy sites was a key feature in the legitimization of the king and the justification of his power; it reflected the fact that he enjoyed divine favour. The construction of infrastructure and of buildings of strong political symbolism (such as palaces and ziqqurrats) also played a key role as ideological elements of imperial cohesion

РЕЗЮМЕ
СТРОЕНИЯ И ИМПЕРИИ: СВИДЕТЕЛЬСТВА НОВОВАВИЛОНСКИХ КЛИНОПИСНЫХ ИСТОЧНИКОВ

РОСИО ДА РИВА

Нововавилонские царские клинописные надписи – в основном тексты строительного характера. Именно клинописной надписью завершалось строительство общественных строений или инфраструктур (храмов, дворцов, городских стен, мостов, каналов, дорог и т.п.). Способность правителя воздвигать подобные сооружения имела важное идеологическое значение в Нововавилонской империи. Строительство храмов и других культовых построек было и главным

725 ST IX 20ff.

атрибутом законности и легитимности правления царя, и выражением того факта, что царь пользуется благосклонностью богов. Строительство инфраструктур и политически величественных мощных знаковых сооружений (как например дворцов и зиккуратов) также имело важное значение в качестве идеологического элемента единства империи.

МОЛОДЕЖЬ ЛЕНИНГРАДА ПО ОКАЗАНИЮ ПОМОЩИ НАСЕЛЕНИЮ В ПЕРИОД БЛОКАДЫ

КУЗЕНКОВА МАРИНА ВИКТОРОВНА
Кандидат исторических наук,
доцент кафедры международных отношений, медиалогии,
политологии и истории
Санкт-Петербургский финансово-экономический университет

Ключевые слова: *бытовые комсомольско-молодежные отряды, штаб отряда, боец бытового отряда, забота о людях, бытовые трудности, испытания, актив молодежи, городские бытовые и хозяйственные проблемы, ежедневный уход, уборка города, детские дома, беспризорники, дети-сироты.*

Все дальше в прошлое уходят события Великой Отечественной войны, среди которых достойное место занимает оборона Ленинграда. Но чем дальше уходят эти незабываемые события, тем отчетливее предстает величие подвига ленинградцев. В советский период освещение истории блокады было однобоким. С 90-х годов прошлого века историография блокады стала пополняться многими новыми фактами. Эти факты (махинации карточками, убийства, воровство, черный рынок, эпидемии) не должны преуменьшить силу духа советского человека, его духовного подвига в годы блокады. Основная масса населения сделала все для победы. История не знает примеров столь продолжительной осады такого крупного многомиллионного города, население которого предпочло смерть позору плена. И в этой битве за город величайший патриотизм проявила молодежь города во главе с ленинградской комсомольской организацией. Комсомол и молодежь города, выполняя свой гражданский долг, проделали огромную работу по обеспечению жизнедеятельности города в период трудностей, создавшихся в условиях блокады. Опыт бытовой

работы молодежи в условиях блокады свидетельствует о ее глубоком патриотизме, идейности, любви к Родине. Уникальные условия города, оказавшегося на грани смерти, с особой силой продемонстрировали нравственную силу и чистоту идеалов нашей молодежи Жизнь, борьба и работа ленинградской молодежи явились примером милосердия, человечности и беззаветного служения Родине и любви к людям.

В статье мы коснемся рождения новой уникальной формы бытовой работы – создания комсомольско-молодежных бытовых отрядов.

Первые бытовые комсомольско-молодежные отряды создавались при райкомах комсомола. Это было связано с тем, что число молодежи в городе в сравнении с предвоенным периодом снизилось почти в 5 раз, [1, С.62] многие предприятия и учреждения не работали и руководство городской комсомольской организации пошло по линии создания мощных укрупненных первичных комсомольских организаций при райкомах комсомола, через которые проводило всю работу. Первый косомольско-бытовой отряд был создан при Приморском райкоме комсомола. Утверждение членов бытового отряда, его командира, комиссара, плана работы состоялось 13 февраля1942 г. на бюро Приморского РК ВЛКСМ, на которое были приглашены секретари комитетов комсомола с предприятий и учреждений города.[2] Здесь же была составлена и утверждена «Памятка бойца бытового отряда», в которой определялось, кто может быть членом отряда, его обязанности и задачи. Памятка выдавалась каждому бойцу.[3, С.180] О высокой организованности комсомола свидетельствует тот факт, что отряд был сформирован менее чем за двое суток. В составе отряда были девушки в возрасте от 16 лет и старше – все работницы заводов «Вулкан», «Красная Бавария», фабрики «Красное Знамя», Вторая картонажная фабрика, «Печатный Двор» и др. Командиром отряда стала Полина Догадаева, комиссаром – Надежда Овсянникова – работницы фабрики «Красное Знамя». Работой отряда руководил штаб из 5 человек, в который входили первый и второй секретари РК ВЛКСМ, председатель бытового сектора, командир и комиссар отряда.

Виду особой сложности и ответственности работы, секретарь РК ВЛКСМ Мария Прохорова при формировании отряда лично беседовала с каждым его членом [4, С.446]. Штаб отряда был расположен

в райкоме комсомола и был тесно связан со всеми учреждениями и организациями района, что позволяло добиваться разрешения всех возникающих вопросов. Так, например, членам отряда «ни разу не приходилось сталкиваться с фактами бюрократизма или равнодушного отношения со стороны работников отделов исполкома» [5, С.54]. Не было дня, чтобы райком партии или райисполком не поинтересовались работой отряда [6]. Отряд нашел у них серьезную деловую поддержку: в распоряжении отряда была своя столовая, своя база по доставке продуктов надом, свои постоянные места в стационарах, в «доме малютки» и т.д.[7] В состав отряда входил опытный врач, навещающий больных по заявкам членов отряда. В каждом звене имелась сандружинница, снабженная медикаментами. [8] Для того чтобы вникнуть в суть работы, знать наиболее типичные ситуации, предусмотреть трудности, с которыми могут встретиться девушки, определить, в чем им может понадобиться помощь, во время первого выхода отряда по квартирам вместе с девушками отправились первый секретарь райкома партии И.С.Харитонов, председатель райисполкома С.М.Белоус, секретарь райкома ВЛКСМ Мария Прохорова. [9]

За работой отряда осуществлялся постоянный контроль со стороны руководителей райкома комсомола в различных формах: заслушивался ежедневный отчет командира бытового отряда о проделанной за день работе, проводились собрания с участием членов отряда, подводились итоги, ставились новые задачи,[10] что значительно помогало его работе.

Вестниками радости появлялись комсомольцы в квартирах обессиленных людей. Они стали сестрами и братьями милосердия в широком смысле этого слова, т.е. организаторами человеческого коллектива. «Они приходили к людям, которые готовы были молча, в тишине и холоде, заснуть и забыться вечным сном. Лаской, теплом своего сердца, трудом своих неутомимых рук комсомолки зажигали в этих людях огонь жизни, заражали их упорством духа», - писал Вс.Вишневский.[11, С.99] Комсомольцы ухаживали за больными, получали им продукты в магазинах, доставляли воду, дрова, убирали квартиры и т.д. Это был поистине замечательный пример коллективной поддержки, который показали человечеству молодые люди города. Благодаря постоянной заботе этих девушек каждый житель

смог почувствовать себя незабытым.

Отряд завоевал авторитет в городе. Население обращалось за помощью в райком комсомола и знало, что помощь придет. Первый бытовой отряд за полгода обследовал 165 домохозяйств, обошел 13810 квартир, обслужил 7648 человек разным видами бытовой помощи.[12] Это просто скупые цифры, а за ними – ни с чем несравнимые испытания. «По ледяной лестнице надо подняться на третий, пятый этаж. Двери квартиры открыты. Достанешь фонарик, посветишь. И совсем не ужаснешься, если в его луче увидишь мертвое тело, а то и не одно», - вспоминает командир бытового отряда.[13]

Почин приморских комсомольцев быстро распространился. 28 февраля 1942 г. на совместном заседании бюро ОК и ГК ВЛКСМ партийное руководство города рекомендовало всем райкомам комсомола перенять опыт приморцев по обслуживанию населения.[14] В начале марта был создан второй комсомольско-молодежный бытовой отряд при Московском райкоме комсомола, командиром которого стала закройщица фабрики «Скороход» В.Степанова.[15, С.167] В течение марта 1942 г. комсомольские бытовые отряды создаются во всех районах города. К середине июня 1942 г. в них постоянно работало около 1000 человек. Кроме того, к работе отряда привлекалась молодежь, причем, от 500 до 700 человек в каждом районе.[16] Все отряды получили от Ленгорсовета широкие полномочия: они имели право переселять жильцов из одной квартиры в другую, определять безнадзорных детей в детдома, ходатайствовать об эвакуации и т. д.[17, С.191]

Молодежь смогла охватить своей помощью большую часть населения города. Этому способствовало и то, что с марта 1942 г. помимо отрядов при райкомах ВЛКСМ начинают создаваться молодежные бытовые отряды на предприятиях города. Видимо, их создание было связано с тем, что состав бытовых отрядов при райкомах комсомола был сравнительно небольшой (20 – 25 человек). Целью бытовых отрядов предприятий являлось сохранение жизни своих работников. Им было легче получить сведения о болезни своих сотрудников и они могли оперативнее оказать им поддержку и помощь. Члены этих отрядов частично освобождались от основной работы, состав их утверждался райкомами партии или комитетами комсомола предприятия.[18, С.30] Преодолевая страх, учась стойкости и выдержке,

эти отряды также осуществляли большую и чрезвычайно разнообразную бытовую работу при обходе квартир своих работников – приносили лекарство, убирали квартиру, готовили пищу, т.е. делали все возможное, чтобы у людей не умирало стремление к жизни и работе, чтобы они смогли вернуться в свой коллектив.

Вокруг бытовых отрядов сформировался большой актив молодежи, для которой эта деятельность стала школой жизни. Бытовая работа поднялась на небывалую высоту. Тысячи комсомольцев, не жалея сил, помогали городу более чем с миллионом жителей выжить, не упасть духом. Только за январь – март 1942 г. бытовыми отрядами молодежи было обследовано 29800 квартир, оказана помощь 8450 человекам, установлен ежедневный уход за 10350 истощенными людьми.[19]

Сами усталые, голодные, еле держась на ногах, они поднимались по обледенелым лестницам, промерзшими потрескавшимися руками стирали чужое белье, убирали квартиры, готовили обеды, вели душевный разговор, неся тепло и надежду. «В делах этих девушек торжество человеческого духа, умение в самых немыслимых условиях подняться от скорбного «быта» к высокому «бытию»,[20] – писала О.Берггольц.

Население знало о славных делах бойцов бытовых отрядов, ценило их огромную помощь. Бесконечно благодарны были им защитники Ленинграда. В исторических архивах сохранились теплые и волнующие строки писем бойцов с фронта: «Ваши имена, дорогие девушки, занесены у нас на доску почета, которая висит в ленинской землянке. Жаль только, что нет фото»; «….Может, вы и не представляете себе, какой вклад вносите в священную борьбу всего нашего народа… В ответ на ваши благородные дела мы еще беспощаднее обязались громить гитлеровскую мразь до полного ее уничтожения». [21, № 5, С.62]

Таким образом, с начала блокады движение молодежи по оказанию помощи населению прошло несколько этапов – от стихийной самодеятельной помощи нескольких небольших комсомольских групп до организованного и более массового участия молодежи в общегородских санитарно-бытовых комиссиях и завершилось созданием комсомольско-молодежных бытовых отрядов при райкомах комсомола и на предприятиях города. Это был первый период дея-

тельности бытовых отрядов, охватывающий хронологические рамки первой блокадной зимы. Основная задача молодежи на этом этапе состояла в том, чтобы облегчить страдания жителей города, заставить потерявших жизненные силы людей подняться и выжить.

С августа 1942 г. бытовые отряды активно включатся в работу по восстановлению городского хозяйства, уборке и подготовке города к зиме. Ежедневно весной 1942 г. на уборку города выходило от 20 000 до 30 000 комсомольцев и молодежи. Но в этих цифрах и словах – розовый цвет. Блокада же – это было мученичество, ни с чем несравнимое испытание, трагедия сотен тысяч людей. Работа по очистке и уборке города была очень тяжелой и физически, и морально. «Многие девушки на несколько дней вышли из строя, долго не могли обрести боевую форму», - пишет об этом переживший блокаду В.П.Комлев.[22,С.99] И на этой горестной почве всходили комсомольское мужество и стойкость. Весной 1942 г. они провели огромную работу по восстановлению и уборке родного города. В 1943 г. эти отряды развернули активную помощь инвалидам войны, семьям военнослужащих и многое другое. На протяжении всего периода блокады молодежные бытовые отряды были душой решения городских бытовых и хозяйственных проблем.

Отдельно стоит отметить неоценимую помощь бытовых отрядов в выявлении безнадзорных детей, детей-сирот, в организации детдомов, вовлечении ребят в школы, в оказании им любой посильной помощи. Не имея возможности подробно остановиться на этом вопросе, хотелось бы назвать несколько цифр: в Володарском районе работало 15 комсомольских бригад, выявивших к маю 1942 г. 905 детей-сирот; 150 человек, работавших в комсомольских бригадах Василеостровского района, выявили к 1 июля 1942 г. 200 детей [23], в Петроградском районе за полгода комсомольцами было обнаружено более половины всех зарегистрированных в городе беспризорников. [24] За март – апрель 1942 г. в городе силами комсомольских бригад, членами бытовых отрядов по неполным данным было выявлено и определено в детские учреждения более 5742 осиротевших детей. [25]

В райкомы комсомола приходили десятки писем от детей с волнующими обращениями: «Тетя секретарь, найди мою маму» или «спасибо за маму».[26, С.97] А ведь работа по спасению детей была со-

пряжена с большими трудностями, т.к. как часто дети не могли сами идти, их надо было нести на руках по холодным, скользким улицам, лестницам, привязав тряпками, чтобы они не упали. Комсомольцы отогревали и кормили детей, которые порой не ели по несколько суток. «В самые голодные дни блокады, – вспоминает Полина Догадаева, – не было дня, чтобы мы не кормили в нашем отряде 5-6 найденных детей»[27] «Ленинградская правда» писала о ленинградской комсомолке Вере Щекиной, которая отдавала половину своего хлеба спасенным ею детям: «В те жуткие дни не было, пожалуй, величественнее и прекраснее движения, чем это простое милосердное движение исхудалой руки, отдающей свой хлеб более слабому».[28] Эти слова относятся ко многим девушкам блокадного города.

Молодежь, комсомольцы города проявили чудеса самопожертвования и стойкости, всегда действовали по-боевому, способствуя успешной борьбе с одним из самых опасных союзников врага – голодом и этим приближали Победу 1945.

Список литературы.

1. Островский В.П. 27 января 1944 г. М., 1984. – 143 с.
2. ЦГАИПД СПб. Ф.К-118. Оп.1. Д.72. Л.29.
3. Ленинградцы в дни блокады. Л.. 1947. – 266 с.
4. Оборона Ленинграда. 1941-1944. Воспоминания и дневники участников. Л., Лениздат, 1972. – 791 с.
5. Всенародая забота. Л., 1943. – 112 с.
6. Ленинградская правда. 1942, 7 марта.
7. Смена. 1942, 4 марта.
8. Ленинградская правда. 1942, 7 марта.
9. Ленинградская правда. 1989, 27 января.
10. Ленинградская правда, 1942, 7 марта.
11. Комсомол города Ленина. Л., 1943. – 206 с.
12. ЦГАИПД СПб. Ф.К-118. Оп.1. Д.77. Л.4.
13. Ленинградская правда. 1989, 27 января.
14. ЦГАИПД СПб. Ф.К-598. Оп.3. Д.19. Л.56.
15. Июнь 1941- май 1945. О подвиге Ленинграда строками хроники. Л., 1989. – 720 с.
16. РГАСПИ. Ф.1. Оп.47. Д.77. Л.9.
17. Карасев А.В. Ленинградцы в годы блокады. 1941-1943. М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 313 с.

18. Кац Я.Г. Октябрьский район Ленинграда в период блокады (октябрь 1941-март 1942 гг.) .// Исторические науки. Научные доклады высшей школы. М., 1959, № 3.
19. РГАСПИ. Оп.32. Д.20. Л.25.
20. Там же. Ф.1. Оп.6. Д 191. Л.67.
21. Комлев В.П. Блокада. Я в полку пожарном. Л.,1983. – 143 с.
22. ЦГАИПД СПб. Ф.К-1. Оп.1. Д.16. Л.7.
23. Там же. Ф.К-9. Оп.3. Д.2. Л.21-22.
24. РГАСПИ. Ф.1. Оп.6. Д.270. Л.93.
25. Поколение пламенных лет. Биографические очерки работников Ленинграда 1941-1945 гг., написанные на основе личных анкет и комсомольских биографий, представленных О.А.Щербаковой в Ленинградский ГК ВЛКСМ. Л., 1978.
26. Воспоминания Догадаевой П.В. Книга регистрации входящих документов музея Ленинградского горного института. Рег. № 681.
27. Ленинградская правда.1943, 29 октября.

ԱՄՓՈՓՈՒՄ
ԼԵՆԻՆԳՐԱԴԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹՅԱՆ ԱՋԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՑՈՒՑԱԲԵՐՈՒՄԸ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆԸ ՊԱՇԱՐՎԱԾ ՔԱՂԱՔԻ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ

ԿՈՒԶԵՆԿՈՎԱ ՄԱՐԻՆԱ ՎԻԿՏՈՐՈՎՆԱ
Պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
Միջազգային հարաբերությունների, միջնադարագիտության, քաղաքագիտության եւ պատմության ամբիոնի դոցենտ
Սանկտ Պետերբուրգի ֆինանսա-տնտեսական համալսարան

Հոդվածը նվիրված է Լենինգրադի երիտասարդությանը տրամադրվող աջակցությանը՝ պաշարված քաղաքի պայմաններում: Այն ուսումնասիրում է այս աշխատանքի մեկ կողմը՝ Կոմսոմոլի ընտանիքի ջոկատների գործունեությունը՝ փրկելու բնակչության կյանքը, հոգ տանելու երեխաների մասին: Հոդվածում ներկայացված են այս աշխատանքի ձևերը, նրա դժվարությունները և հերոսությունը: Բնակչության շրջանում երիտասարդների կողմից ցուցաբերվող աջակցությունը համարվում էր ամենակարևոր խնդիրներից մեկը, քանի որ արգելափակված էր քաղաքի ճակատագրը՝ քաղաքի լինելու կամ վերանալու հարցը, շատ անգամ կախված էր նրանց հաջող գործունեությունից: Երիտասարդները և Կոմսոմոլները ցույց տվեցին

խորհրդային ժողովրդին արժանի հերոսություն և դրսևորեցին հայրենասիրություն:

Բանալի բառեր՝ *կենցաղային կոմերիտական երիտասարդական խմբեր, ներքին մարտիկների հավաքական, խնամք մարդկանց, ներքին դժվարություններ, երիտասարդ ակտիվիստներ, քաղաքային տնտեսական և կենցաղային խնդիրներ, ամենօրյա խնամք, քաղաքի մաքրում, մանկատներ,անօթևան երեխաներ, որբեր:*

SUMMARY
LENINGRAD YOUTH TO THE POPULATION DURING THE SIEGE

KUZENKOVA MARINA VICTOROVNA
PhD in History, Associate Professor of the department
of international relations of studies of political science and history

The article is devoted to the work of the Leningrad youth in the blockaded city to assist the population. It explores one aspect of this work - the activity of the Komsomol household troops to rescue the living, taking care of children. The article shows the forms of the work, its difficulties, the heroism. Household work of young people in the population of the city has become one of the most important and significant challenges as of its success is largely dependent on the fate of the besieged city, will he be able to stand and live. Young and the Young Communist League of the city showed true miracles of heroism and patriotism worthy of the Soviet people.

Key words: *household Komsomol youth groups, headquarters detachment, domestic fighter unit, caring for people, domestic difficulties, trials, active youth, urban, domestic and economic problems, daily care, cleaning of children's homes, street children, orphans.*

РУССКАЯ АРМИЯ КАК ИНСТРУМЕНТ МОДЕРНИЗАЦИИ ЗАКАВКАЗЬЯ В XIX В.

АНДРИАЙНЕН СТАНИСЛАВ ВАЛЬТЕРОВИЧ
кандидат. истор. наук,
доцент Санкт-Петербургского
государственного экономического университета,

Ключевые слова: *Армения, Россия, история русско-армянских*

отношений, модернизация, российская армия.

В 1801 г. Восточная Грузия была окончательно включена в состав Российской империи. В 1828 г. по Туркманчайскому мирному договору к России были присоединены территории Восточной Армении.

Данная тема уже длительное время исследуется историками России, Армении, Грузии и других государств. В первую очередь внимание исследователей привлекали такие сюжеты как собственно история русско-турецких и русско-персидских войн в данном регионе [9;10]. Существенные исследования были проведены в сфере международных отношений. Авторы исследовали как историю присоединения государств и народов Закавказья к России, так и историю международных конфликтов в данном регионе, противостояние Османской империи, Ирана, Англии и Франции. [2;3;17; 18].

Отдельным направлением исследований является история Кавказской войны (1816-1864 гг.). В рамках этого направления исследовались как боевые действия русских войск против непокорных горцев, так и развитие народов Кавказа в условиях войны. [14;15;18;19].

В последние годы внимание исследователей привлекает также история службы частей русской императорской армии в указанном регионе.

В частности, В.В.Лапин исследовал Кавказскую армию как особый тип русских войск со своей специфическим тактикой, обмундированием, и, в конечном итоге, даже менталитетом. [8]. В работах ряда исследователей изучалась материальная сторона деятельности войск на Кавказе – особенности ее расквартирования, снабжения и обмундирования. [11].

Однако, по нашему мнению, существует еще большая и недостаточно изученная проблема – роль русской императорской армии в модернизации социальной и экономической жизни Закавказья в XIX в.

С нашей точки зрения российская армия на Кавказе играла исключительно важную роль в интеграции армянской и грузинской политической элиты в состав элиты Российской империи. Армия сыграла большую роль в развитии экономики Закавказья.

Одной из важнейших тем является встраивание представителей армянской и грузинской знати в состав политической элиты Российской империи. Данный процесс сыграл важную роль в успешной

интеграции территории Армении в составе Российской империи. С точки зрения эффективности управления управленцы из местного населения имели важное преимущество перед присланными из России кадрами: Они владели местными языками, понимали особенности культуры и обычаев Закавказья. Кроме того, они пользовались большим авторитетом среди местного населения.

Эту проблему осознавали все русские администраторы, управлявшие Закавказьем. Уже в 1803 г. один из первых российских администраторов Закавказья, представитель знатного грузинского рода генерал П.Д.Цицианов предложил создать в Тифлисе двуклассное училище для обучения «благородного грузинского юношества». Два учителя должны были вести занятия на русском языке и два на грузинском. Первые три набора составляли 25 учеников. Предполагалось, что ежегодно 8 способных выпускников училища будут отправлять за казенный счет учиться в университетском пансионе в Москве. Училище было торжественно открыто в мае 1804 г. [9; с.284-288].

Создание гражданского учебного заведения, которое должно было готовить лучших своих учеников к поступлению в пансионы и университеты было характерным явлением для эпохи императора Александра I. Напомню, что как раз в 1803 в России началась реформа образования, в рамках которой как раз и создавались новые училища, гимназии и университеты. Училище в Тифлисе начало работу, однако в первые годы действовало недостаточно эффективно.

В связи с этим у русских администраторов появилась идея создать не гражданское, а военное училище. Уже в 1810 г. командующий Отдельным Грузинским корпусом генерал А.П.Тормасов предложил учредить в Грузии кадетский корпус. В 1811 г. генерал был отозван из Грузии и получил назначение на западной границе империи. Это было связано с подготовкой Российской империи к войне с Наполеоном Бонапартом. В 1816 г. командующимкорпусом был назначен генерал А.П.Ермолов. Этот опытный генерал энергично поддержал идею Тормасова. В одном из своих писем в Петербург он писал: «Я помышляю теперь о заведении на сто человек кадетского корпуса. О сем предложено было Тормасовым и возвращено для соображения, но не отказано… Надобно из них [учеников – С.А.] сделать русских, а иначе нельзя сделать, как содержа их подобно кадетам… Первона-

чально их употреблять в здешние полки на службу, а потом понемногу переводить в Россию. Таким образом между здешним дворянством, со временем, водворим мы такой образ понятий, какой согласен будет с намерениями и целью правительства». [5; с.55].

Ермолов считал, что именно обучение в закрытых военных учебных заведениях без участия семей учеников позволит превратить их в лояльных слуг и сторонников империи. Как известно, данный план долгое время не был реализован, и военная гимназия в Тифлисе была создана только в 1875 г.

Отказ от создания кадетского корпуса не означал, что руководство империи отказалось от попыток создать лояльную политическую элиту Закавказья при помощи военного образования.

Однако в царствование императора Николая Первого данную проблему решали путем зачисления уроженцев Грузии и Армении на военную службу в строевые части русской регулярной армии.

Нами были проанализированы биографии армянских генералов-уроженцев Грузии. Расчеты проводились по справочнику М.Гогитидзе и Г.Бежиташвили «Военная элита Армении». [4].

В данном сборнике были приведены биографии 63 армян, которые достигли генеральского звания в период существования Российской империи. 14 человек из этого списка часть своей военной службы провели в составе императорской гвардии в Санкт-Петербурге. При этом 9 из 14 армянских дворян были зачислены в гвардию в исторически короткий период с 1798 по 1858 гг.

На наш взгляд, это говорит о том, что царское правительство проводило целенаправленную политику по привлечению представителей армянской и грузинской знати на военную службу.

Данный вывод мы можем подтвердить тем фактом, что именно в царствование Николая I было создано специальное подразделение в составе императорской гвардии – лейб-гвардии Кавказско-Горский взвод Собственного Его Императорского Величества конвоя.В состав этого взвода зачислялись представители знатных родов народов Северного Кавказа – кабардинцев, лезгин, кумыков и других.

Это подразделение выполняло сразу 2 функции:

1. Военнослужащие взвода (затем полуэскадрона, с 1856 г. эскадрона) охраняли императорские покои и несли строевую службу как обычная кавалерийская часть.

2. Чрезвычайно важной была образовательная функция взвода. По традиции, заведенной еще императором Петром Великим в начале XVIII в. после нескольких лет службы в гвардии в качестве унтер-офицера, дворянин мог получить первый офицерский чин и отправлен на службу в армию. Если дворянин служил в кавалерии, первый офицерский чин в XIX в. был корнет.

Для дополнительной подготовки военнослужащих их Горского взвода отправляли на учебу в Дворянский полк. Это было специальное военно-учебное заведение, в котором готовили офицеров для пехоты и кавалерии.

Несмотря на все затруднения, полуэскадрон в целом справлялся со своей задачей. Только за 6 лет, с 1844 по 1850 гг. из него было выпущено 132 корнета. [12, С.128]

История службы армян в этом подразделении началась в 1856 г., когда по указанию императора Александра II в составе эскадрона было приказано сформировать команду грузин, представляющих знатнейшие княжеские и дворянские фамилии Тифлисской и Кутаисской губерний. При этом данный взвод должен был занимать почетное первое место среди всех 4 взводов эскадрона (второй взвод комплектовался из горцев Северного Кавказа,третий из лезгин, последний четвертый из мусульман Закавказья). [12, С.142]

Уже в 1857 г. по ходатайству командующего Отдельным Кавказским корпусом генерал от инфантерии А.И.Барятинского в состав первого взвода были включены и представители армянской знати. По словам князя Барятинского «народ этот, подобно грузинам, принадлежит к древнейшим христианам и составляет значительную часть Закавказского населения, имея весьма важное значение в крае. В среде армян, всегда отличавшихся непоколебимой преданностью Российскому Престолу, есть очень древние фамилии почетной аристократии» [12, С.144]Император дал свое согласие и 1/5 часть взвода стала комплектоватьсяиз представителей армянской знати.

По нашему мнению, русская армия оказала также большое влияние на развитие экономики Закавказья. Дело в том, что каждый пехотный или кавалерийский полк представлял из себя по сути небольшой город. Для полноценного функционирования воинской части ей нужны казармы для солдат и дома для офицеров, учебный плац, конюшни для строевых и обозных лошадей, различные склады и

мастерские, больница и школа для солдатских детей.

Поскольку воинские части в Закавказье зачастую размещались в стратегически важных, но при этом малоосвоенных или заброшенных местах, то постепенно усилиями русских солдат здесь возводились целые поселения, которые стали основой современных населенных пунктов.

С 1823 г. по 1914 гг. штаб-квартирой 13 лейб-гренадерского Эриванского полка было местечко Манглис близ Тифлиса. В то же время 14 Грузинский гренадерский полк был размещен в местности, которое получило название Белый Ключ (вблизи города Гори). Для строительства казарм и других объектов солдаты стали заготовлять лес, для обеспечения войск мясом стали разводить овец. Постепенно вокруг полков образовались целые городки со смешанным русско-грузинско-армянским населением. Вся экономика таких поселений была выстроена вокруг воинских частей.

А.Е.Розен так описывал штаб-квартиру Грузинского полка в Белом Ключе в 1838 г.: «селение в пятидесяти верстах от Тифлиса… Длинный ряд домиков обитаем офицерами и женатыми солдатами. Казармы выстроены отдельно близ ключа. На пригорке в дубовой роще находится больница, в ней особенные отделения для полковой церкви и для цейхгауза… Все строения, кроме одного каменного дома, в коем дивизионный начальник живет летом, срублены и сколочены из нетолстых бревен или из кольев, сплетенных прутьями; дома с обеих сторон обмазаны глиною» [13, с.255]..

Необходимо отметить, что привлечение солдат к хозяйственным работам имело и отрицательную сторону. Солдаты могли утратить боевые навыки, их командиры могли использовать труд солдат для собственного обогащения. Однако все российские офицеры и чиновники, служившие в первой половине XIX в. на Кавказе были уверены, что без употребления солдат для работ никакое хозяйство на Кавказе было бы невозможным. «Полки, батальоны и роты расположены в таких местностях, где нет ни кола, ни двора грузинского, нет ни одного туземца — как же там обойтись без помощи солдата? Разве худо, что он кроме ружейных приемов научается ремеслу, приобретает копейку и, когда переживет срок службы, может обеспечить свою старость? Главное тут условие, чтобы начальники были человеколюбивы и справедливы» [13, с.259].

Таким образом, русская армия сыграла большую и еще недостаточно изученную роль в модернизации Закавказья. В условиях слабости гражданских образовательных учреждений в данном регионе, именно в армии происходила подготовка новой военной и политической элиты Закавказья. Лояльной к имперской власти. С другой стороны, в условиях экономического упадка в Грузии и Армении после многолетних войн, русские войска исполняли важную хозяйственную функцию. Они создавали новые городские поселения, которые становились центрами сельского хозяйства и ремесла.

Список литературы.

1. Асадов Ю. А. Армянский генеральский корпус царской России: историко-биографические очерки (1724-1921). Москва: Перо, 2016 -304 с.
2. Балаян Б.П. Дипломатическая история русско-иранских войн и присоединения Восточной Армении к России. Ереван: Изд-во АН АрмССР, 1988 – 279 с.
3. Бочарников, Игорь Валентинович Военно-политические интересы России в Закавказье: Ист. опыт и соврем.практика реализации: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.01. - М., 1996.
4. Гогитидзе М., Бежиташвили Г. Военная элита Армении. Тбилиси.: Свети. 2014. 230 с.
5. Ермолов А.П. Кавказские письма. СПб.: Журнал «Звезда» 2014. 832 с.
6. История армянского народа. Под ред. Нерсисян М.Г. Ереван: Ереванский университет, 1980 — 460 с.
7. Клочков Д.А. «Отличные храбростью...»: Собственный Его Императорского Величества конвой. 1829-1918. История, обмундирование, вооружение, регалии. СПб.: Славия, 2007 – 346 с.
8. Лапин В.В. Армия России в Кавказской войне. Санкт-Петербург, Европейский дом, 2008 — 396 с.
9. *Лапин В.В. Цицианов. М.: Молодая гвардия, 2011. 542 с.*
10. Ляхов В.А. Русская армия и флот в войне с Оттоманской Турцией в 1828—1829 годах.— Ярославль: Верхне-Волжское книжное издательство, 1972.— 304 с.
11. Нечитайлов М.В. Военно-бытовая повседневность солдат и офицеров Кавказского корпуса (1817-1864 гг.): материальный аспект.: автореф. дис. ... канд. историч. наук: 07.00.02. - Ставрополь.,

2005.
12. Петин С. Собственный Его Императорского Величества Конвой. СПб., 1899 - 485 с.
13. *Розен А.Е. Записки декабриста. Иркутск.: Восточно-Сибирское книжное издательство. 1984. 480 с.*
14. Рыбаков А.Л. Западная Грузия в составе Российской империи: трансформация традиционных институтов: автореф. дис. ... канд. историч. наук: 07.00.03. - М., 2009.
15. Симонян, Арсен Симонович Интеграция Восточной Армении в Российскую империю в последней четверти XVIII в.- первой половине XIX в. :автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. - М., 2011.
16. Шомахов А.К. Лейб-гвардии Кавказско-Горский полуэскадрон – элитаСобственного Его Императорского Величества конвоя. // ВестникКраснодарского университета МВД России. 2009 №1 С.46-48
17. Эмирханов И. А. Иран в восточной политике Англии накануне и в период русско-иранской войны 1826 - 1828 гг.: автореф. дис. ... канд. историч. наук: 07.00.03. - Махачкала., 2007.
18. Hovannisian, Richard G. The Armenian People From Ancient to ModernTimes: Vol. II: Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to theTwentieth Century. Palgrave Macmillan.2004. - 512 p.
19. Suny. R.S. Looking toward Ararat: Armenia in Modern History. Bloomington: Indiana University Press, 1993 289 pp.

ԱՄՓՈՓՈՒՄ
XIX ԴԱՐՈՒՄ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԸ ՈՐՊԵՍ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԻՔ

ԱՆԴՐԻԱՅՆԵՆ ՍՏԱՆԻՍԼԱՎ ՎԱԼՏԵՐՈՎԻՉ

Հոդվածում վերլուծվում է 19-րդ դարի առաջին կեսին Անդրկովկասի սոցիալ-տնտեսական կյանքի արդիականացման գործում Ռուսաստանի կայսերական բանակի դերը: Հեղինակը նշում է ռուսական բանակի կարևոր դերը ռուսական կայսրությունում հայկական ազնվականության ինտեգրման գործում՝ բերելով հստակ ապացույցներ, թե ինչպիսի նշանակալի ազդեցություն կարող են ունենալ բանակային կառույցները Անդրկովկասի տնտեսության զարգացման վրա:

Բանալի բառեր՝ *Հայաստան, Ռուսաստան, ռուս-հայկական հարաբերություններ, արդիականացում, ռուսական բանակ:*

SUMMARY
THE RUSSIAN ARMY IN THE XIX CENTURY AS A MODERNIZATION TOOL

The article is devoted to the role of the Russian Imperial Army in modernizing the social and economic life of Transcaucasia in the first half of the 19th century. The author notes the important role of the Russian army in the integration of the Armenian nobility in the Russian Empire. The author shows evidence of the significant influence of army structures on the development of the economy of Transcaucasia.

Key words: *Armenia, Russia, the history of Russian-Armenian relations, modernization, the Russian army.*

РОЛЬ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ В УРЕГУЛИРОВАНИИ СИРИЙСКОГО КРИЗИСА В 2014-2018 ГГ.

СИНОВА ИРИНА ВЛАДИМИРОВНА,
доктор исторических наук, профессор кафедры международных отношений, медиалогии, политологии и истории Санкт-Петербургского государственного экономического университета

Ключевые слова: *современные международные отношения, дипломатические средства, Сирийский кризис, вооруженный конфликт, гуманитарная помощь, Координационный центр по примирению враждующих сторон.*

Для современных международных отношений характерна конфликтность, непредсказуемость и нестабильность, стремительный рост рисков углубления межцивилизационных, межнациональных, межкультурных и межрелигиозных разломов.

Вооруженный конфликт в Сирии начался в марте 2011 г. и стал в процессе его развития и перерастания в затяжной кризис объектом пристального внимания и попыток урегулирования как со стороны международных организаций и прежде всего ООН, Лиги Арабских Государств (ЛАГ), так и ведущих стран мира. Его сложность и много-

векторность заключается прежде всего в том, что наряду с внутренними политическими проблемами, особую остроту и пристальное внимание ему придают столкновения интересов и террористический фактор. Россия призывает в решении сирийского кризиса «вырабатывать подходы с учетом хоть какого-то урока, извлеченного из прошлого опыта».[726]

Сирийский конфликт уже давно превратился в международную проблему, достигнув наибольшей остроты и крайне опасной формы не в фазе гражданской войны, а представляет угрозу миру и спокойствию не только на региональном уровне, но из-за террористической угрозы и массовой миграции населения влияет на стабильность и благополучие Европейских стран. Министр иностранных дел России С. Лавров в статье, опубликованной в журнале «Россия в глобальной политике» обращает внимание на необходимость «восстановления культуры поиска компромиссов, опоры на дипломатическую работу, которая может быть сложной, даже изматывающей, но которая остается, тем не менее, по сути единственным путем обеспечения взаимоприемлемого решения проблем мирными средствами».[727]

Российская Федерация настаивает на достижении политического урегулирования и вопреки критике и препятствиям со стороны стран Запада и США делает все возможное, чтобы не допустить внешней экспансии в Сирию и повторения ливийского сценария свержения режима легитимно избранного президента Б. Асада и выступает за «безальтернативность политико-дипломатического урегулирования конфликта.[728]

Деятельность России в урегулировании конфликта осуществляется по трем основным направлениям. Это в первую очередь политико-дипломатические усилия для нормализации обстановки в Сирии и регионе. Во-вторых, это организационные и военные действия начиная с участия в уничтожении сирийского химического оружия, вклю-

726 «Комсомольская правда». 2016, 31 мая.

727 Лавров, С.В. Историческая перспектива внешней политики России // Россия в глобальной политике. 2016. № 2. С. 8.

728 Выступление и ответы на вопросы СМИ Министра иностранных дел России С.В. Лаврова в ходе совместной пресс-конференции по итогам трехсторонних переговоров с Министром иностранных дел Ирана М. Дж. Зарифом и Министром иностранных дел Турции М. Чавушоглу, Москва, 20 декабря 2016 года. [Электронный источник] / Режим доступа: http://www.mid.ru/ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2574870

чая действия военно-космических сил в борьбе с ИГИЛ и «Джабхат ан-Нусрой». Как отмечает министр иностранных дел Россия «важнейшей задачей считает объединение усилий против не надуманных, а совершенно реальных вызовов, среди которых главным является сегодня террористическая агрессия».[729] Еще одно направление действий России связано с оказанием гуманитарной помощи населению, а также участие в восстановлении разрушенных в ходе военных действий объектов культурного наследия, и прежде всего Пальмиры.

В политико-дипломатическом направлении Россия как постоянный член Совета Безопасности ООН четыре раза использовала право «вето» на проекты резолюций по сирийской проблеме. В первый раз 4 октября 2011 г. Россия и Китай заблокировали проект резолюции, угрожавшей Сирии санкциями в случае, если власти не прекратят подавление выступлений оппозиции. В следующий раз 4 февраля 2012 г. Москва и Пекин отклонили проект резолюции, возлагавшей всю ответственность за кровопролитие на сирийские власти и предусматривавшей отстранение от власти президента Сирии Б. Асада. 19 июля 2012 г. вновь обе страны наложили «вето» на проект резолюции по Сирии по введению санкций. 22 мая 2014 г. «вето» было наложено в отношении проекта резолюции по передаче в Международный уголовный суд досье по фактам возможных военных преступлений в Сирии.

В августе 2013 г. в средствах массовой информации появились сообщения о химической атаке в пригороде Дамаска, в ее проведении оппозиция и власти Сирии обвиняли друг друга. Западные страны, США и ряд арабских государств, в первую очередь Саудовская Аравия, рассматривали вопрос о нанесении ударов по Сирии. Но 29 августа 2013 г. в ходе обсуждения вопроса в СБ ООН проекта резолюции Россия и Китай выступили против применения силы. Таким образом было остановлено внешнее военное вмешательство и как следствие эскалация сирийского конфликта.

Российская Федерация последовательно отстаивала интересы Сирии и предоставляла ей право самой решать свои внутренние проблемы. В сентябре 2013 г. в ходе переговоров в Москве главы МИД РФ С. Лавров и его сирийский коллега В. Муаллем достигли соглашения о международном контроле над сирийскими запасами

729 Лавров, С.В. Историческая перспектива внешней политики России // Россия в глобальной политике. 2016. № 2. С. 9.

химического оружия в соответствии с планом, предложенным Россией. Благодаря этим решениям страны Запада и США были лишены очередного повода для вторжения в Сирию.

После этого в Женеве главы российского внешнеполитического ведомства С. Лавров и госсекретарь США Д. Керри достигли договоренности об уничтожении сирийского химоружия. Вскоре после этого СБ ООН единогласно принял резолюцию по уничтожению сирийского химического оружия, которая предусматривала в случае несоблюдения ее положений введение мер, вплоть до военных действий, в соответствии с главой VII Устава ООН.

С. Лавров отмечает, что в резолюциях СБ ООН по Сирии «мы закрепили очень четкую схему политических реформ. Первый шаг – это формирование на основе согласия правительства и всего спектра оппозиции инклюзивного механизма, который возьмет на себя управленческие функции, прежде всего, в том, что касается подготовки новой конституции и выборов. На втором этапе – принятие новой конституции и организация выборов (в том числе проведение выборов в лагерях сирийских беженцев за пределами Сирии), подчеркну, при строгом, плотном международном контроле. На весь этот процесс мы отвели, и СБ ООН это закрепил, примерно 18 месяцев. Время уже пошло».[730] Но по пути реализации этого решения возникают как объективные, так и субъективные препятствия, связанные с изменением позиций некоторыми странами или выдвижением дополнительных условий или попросту с корректировкой своей позиции и появлением иного видения проблемы.

Наряду с политической ролью Россия принимала практическое участие в выполнении резолюции СБ ООН по уничтожению химического оружия. По поручению президента России В. Путина министерство обороны РФ приняло участие в обеспечении безопасности процесса уничтожения сирийского военно-химического потенциала. Кроме этого, Россия перечислила 2 млн долл. в целевой фонд ООН для финансирования операции по ликвидации отравляющих

730 Выступление и ответы на вопросы СМИ Министра иностранных дел России С.В. Лаврова в ходе совместной пресс-конференции с Министром иностранных дел Саудовской Аравии, Действующим председателем ССАГПЗ А. Аль-Джубейром по итогам Четвертого министерского раунда стратегического диалога Россия-ССАГПЗ, Москва, 26 мая 2016 года. [Электронный источник] / Режим доступа: http://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2292674 (Дата обращения 26.05.2016).

веществ. В 2014 г. атомный ракетный крейсер «Петр Великий» ВМФ России участвовал в обеспечении безопасности транспортировки сирийского химического оружия.

Россия была в числе участников при подготовке и проведении международных конференций по Сирии. Первая из них – «Женева-1», состоялась 30 июня 2012 г. В ней приняли участие главы внешнеполитических ведомств пяти стран – постоянных членов Совбеза ООН (Россия, США, Франция, Великобритания, Китай). Было достигнуто согласие на необходимость формирования переходного правительства в Дамаске. Главным достижением итогового документа стало отсутствие положения об отставке Б. Асада от власти. И это стало результатом последовательной позиции России и поддерживавшего ее по всем вопросам сирийского урегулирования Китая.

В мае 2013 г. министр иностранных дел РФ С. Лавров и госсекретарь США Д. Керри выступили с предложением провести новую конференцию по сирийскому урегулированию. В ходе подготовки к ней на протяжении более полугода было проведено шесть встреч в формате Россия-США-ООН. В январе 2014 г. в швейцарском городе Монтрё была проведена вторая международная конференция по сирийской проблеме «Женева-2», при участии делегаций 39 стран, а также представителей ООН, Лиги арабских государств, Европейского союза и Организации исламского сотрудничества. В рамках «Женевы-2» впервые были проведены межсирийские консультации в два раунда – в январе и феврале 2014 г. Заместитель министра иностранных дел Сирии Ф. Микдад отметил, что «российской дипломатии принадлежит основная заслуга в том, что сирийские стороны согласились принять участие в конференции».[731] В результате консультаций была достигнута договоренность о поставках гуманитарной помощи в город Хомс, который долгое время находился в блокаде и эвакуация гражданских лиц из этого населенного пункта.

Заслуга российской дипломатии в ходе этой конференции заключалась в твердом отставании своей позиции, в результате чего удалось убедить руководство ООН, американскую администрацию и европейские страны в целесообразности отказа от использования недальновидных и порой циничных средств в интересах решения сложных международных проблем. Инициатива России, связанная с

731 Роль России в урегулировании вооруженного конфликта в Сирии. [Электронный источник] / Режим доступа: http://tass.ru/info/889036 (дата обращения 11.03.2018)

согласием Сирии уничтожить химическое оружие подняла авторитет и значение ООН, способствовала превращению США в реального партнера и союзника России в практических действиях по укреплению безопасности на Ближнем Востоке.

Россия участвовала в переговорном процессе как с официальными властями Сирийской Арабской Республики, так и с представителями внутренней и внешней оппозиции. Контакты с министром иностранных дел Сирии В. Муаллем стали регулярным и продуктивными. Еще в феврале 2012 г. министр иностранных дел РФ С. Лавров и директор Службы внешней разведки РФ М. Фрадков провели в Дамаске встречу с Б. Асадом, который подтвердил готовность к диалогу между сирийскими властями и оппозицией. Но потребовались значительные усилия и время прежде чем так называемый Сирийский национальный совет – орган внешней оппозиции сел за стол переговоров без выполнения условия об уходе с поста президента Б. Асада.

Встречи с сирийской оппозицией начиная с октября 2011 г. стали регулярными и включали контакты с представителями Народного фронта за свободу и перемены, Национального координационного комитета (НКК), Сирийского национального совета (СНС), Курдского демократического союза и Курдского национального совета Сирии. В феврале 2014 г. в Москву впервые приехала делегация Национальной коалиции оппозиционных и революционных сил (НКОРС) – организация, объединившая основные силы внешней оппозиции во главе с председателем А. аль-Джарбой.

По инициативе России в январе и апреле 2015 г. в Москве состоялись два раунда межсирийских переговоров, в которых приняли участие более 30 представителей различных организаций сирийской оппозиции. Правительственную организацию возглавлял постоянный представитель Сирии при ООН Б. аль-Джафари.

По итогам первой встречи были согласованы «Московские принципы» – параметры урегулирования конфликта, предусматривающие сохранение суверенитета и единства Сирии, ее независимости и территориальной целостности, а также борьбу с терроризмом. В апреле была принята «Московская платформа», в которой была подтверждена приверженность сторон политическому урегулированию кризиса на основе положений Женевского коммюнике от 30 июня

2012 г. и содержался призыв к мировому сообществу остановить любые действия по поддержке террористов.

Впоследствии практика таких встреч правительства и оппозиции Сирии при посредничестве России была продолжена. Агентство Reuters назвал Россию главным игроком прошедших в столице Австрии в ноябре 2015 г. переговоров.[732]

Деятельность ИГИЛ на территории Сирии усугубляет ситуацию и приводит к массовой гибели людей, поэтому кроме политико-дипломатических мер, предпринимаемых Россией одним из важных направлений урегулирования кризиса является борьба с терроризмом. 28 сентября 2015 г. во время выступления на 70-ой сессии Генеральной ассамблеи ООН Президент РФ В. Путин выдвинул инициативу создания широкого фронта для борьбы с террористической группировкой «Исламское государство» на территории Сирии и Ирака. Российское руководство твердо придерживается позиции, что коалиция по борьбе в ИГ должна действовать с санкции СБ ООН и быть одобрена руководством Сирии и Ирака.

Вскоре после этого заявления, 30 сентября 2015 г. Воздушно-космические силы РФ приступили по просьбе президента Б. Асада к нанесению авиаударов по позициям ИГ в Сирии. Кроме этого, Россия продолжает сотрудничество с Сирией в рамках ранее заключенных военных контрактов, а российские инструкторы оказывают содействие сирийским военнослужащим в использовании поставляемой техники. Российский МИД заявил о готовности сотрудничать и с патриотической сирийской оппозицией в борьбе против террористов. Ряд западных стран и прежде всего США критически отнеслись к российским бомбардировкам, в ходе которых якобы наносятся удары и по сирийской оппозиции, несмотря на широкое информирование со стороны министерства обороны РФ о проводимой военной операции.

Министр иностранных дел России отмечает, что «эффективности антитеррористической операции в Сирии до сих пор мешает ситуация, когда многие группы т.н. «патриотической оппозиции» территориально перемешаны с террористическими группировками, прежде всего, с «Джабхат ан-Нусрой». Еще с февраля этого года в рамках Международной группы поддержки Сирии (МГПС) и по дву-

732 Венские переговоры. [Электронный источник] / Режим доступа: http://ru.reuters.com/article/topNews/idRUKCN0YN594

сторонним каналам американцы обещали нам, что в ближайшее время они через лояльных им представителей добьются размежевания «на земле» лояльной патриотической оппозиции от «Джабхат ан-Нусры». Пока этого не произошло, хотя провозглашенное Советом Безопасности ООН прекращение боевых действий вступило в силу уже три месяца назад».[733] Иногда создается впечатление, что некоторые действия США и ряда стран Запада даже тормозят процесс мирного урегулирования, или по крайней мере замедляют усилия российской стороны.

В марте 2016 г. Верховным Главнокомандующим вооруженных сил РФ В. Путин был отдан приказ по согласованию с президентом Сирии Б. Асадом о выводе основных российских сил из Сирии. При этом российские пункты в Тартусе и на авиабазе Хмеймим продолжили свое существование в прежнем режиме. Решение о выводе российских войск стало очередным шагом по пути к мирному урегулированию.

Еще одной формой налаживания контактов с иностранными государствами стало создание Россией нового формата консультаций— переговоров в Астане. Здесь сотрудничают Российская Федерация, Турция и Иран. Данный формат был создан с целью реализации задач, которые не удалось осуществить в сотрудничестве с США.

Важнейшим направлением в разрешении сирийского кризиса со стороны России является оказание помощи пострадавшему мирному населению по нескольким каналам – по линии МЧС, а также через Русскую Православную церковь, Фонд им. Андрея Первозванного, Императорское Православное Палестинское Общество и другие структуры. В 2014 г. по линии МЧС России в Сирию было направлено около 30 бортов с гуманитарными грузами. Кроме этого, РФ предоставляет помощь сирийцам и через международные гуманитарные агентства: Международный Комитет Красного Креста, Всемирную продовольственную программу и другие организации.

В интервью газете «Комсомольская правда» министр иностран-

733 Выступление и ответы на вопросы СМИ Министра иностранных дел России С.В. Лаврова в ходе совместной пресс-конференции с Министром иностранных дел Саудовской Аравии, Действующим председателем ССАГПЗ А. Аль-Джубейром по итогам Четвертого министерского раунда стратегического диалога Россия-ССАГПЗ, Москва, 26 мая 2016 года. [Электронный источник] / Режим доступа: http://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2292674 (Дата обращения 26.05.2016).

ных дел России С. Лавров в очередной раз подчеркнул, что «только сирийский народ решает свою судьбу, и политический процесс должен быть таким, чтобы охватывать все силы сирийского общества без исключения – этнические, политические, конфессиональные, а также весь спектр оппозиции».[734] Создается впечатление, что США пытаются разными способами замедлить процесс мирного урегулирования сирийской проблемы или же максимально нивелировать российские усилия. На это обращает внимание С. Лавров говоря о том, что «выдвигается незащитимая логика, что террористы перемешаны с хорошей оппозицией – когда бьешь по террористам, задеваешь по хорошей оппозиции, а этого делать нельзя. Но я напомнил ему, что они в конце февраля нам клятвенно обещали, что те отряды, которые они считают патриотическими, лояльными, которые с ними сотрудничают, будут убраны с позиций, занимаемых «Джабхат ан-Нусрой».[735] Кроме этого для эффективной борьбы с глобальной угрозой, исходящей от ИГИЛ «очень важно, чтобы наши американские коллеги ощутили свою ответственность. Я считаю, что мы прижимаем их достаточно серьезно к стенке. Они, правда, ребята способные, увертливые».[736] Российская сторона уже не скрывает своих оценок действиям США, но они изо всех сил по-прежнему затягивают процесс, ища новые объяснения.

23 февраля 2017 г. после долгого перерыва «Женева» снова начала свою работу. По результатам данного раунда были выделены четыре основных направления, по которым будет работать мировое сообщество в дальнейшем: борьба с терроризмом, создание новой конституции, формирование нового правительства и проведение свободных выборов[737].

Решение сирийского кризиса Российская Федерация видит только в переговорах между правительством Сирии и оппозицией. Россия тратит немало усилий на налаживание данного диалога между противоборствующими сторонами. Как можно будет увидеть в следующих параграфах работы, данный процесс является очень трудным и долгим. Без проведения переговоров между противоборствующи-

734 «Комсомольская правда». 2016, 31 мая.
735 «Комсомольская правда». 2016, 31 мая.
736 Там же.
737 В Женеве возобновлены переговоры по Сирии. [Электронный источник] / Режим доступа: http://www.dw.com/ru/в-женеве-возобновлены-переговоры-по-сирии/а-37685393 (дата обращения 03.03.2017)

ми силами, выявления точек соприкосновения, просто невозможно урегулировать конфликт, особенно дипломатическим путем. Для налаживания диалога между противоборствующими сторонами, Российская Федерация создала инструмент в виде Координационного центра по примирению враждующих сторон на авиабазе Хмеймим. Центр состоит из пяти функциональных подразделений, которыми являются: группа ведения переговоров, группа анализа и планирования, группа заключения соглашений и взаимодействия с зарубежными организациями, а также группа информационной поддержки и группа оказания гуманитарной помощи населению Сирийской Арабской Республики. [738]

30 января 2018 г. в Сочи прошел Конгресс национального диалога Сирии. СМИ Запада и Аравийского полуострова подвергли его критике. Мир в Сирию конгресс не принес, но за один раунд переговорного процесса сторонам удалось достичь больше, чем за почти десяток встреч в Женеве. Относительно успешное проведение конгресса было обусловлено, в частности, многочисленным составом участников. «Это, безусловно, было очень напряженное мероприятие: 1,6 тысячи сирийцев, многие из которых впервые получили возможность выразить свое мнение. Это не было хаосом, но движение было очень плотное – такое получается, когда вы собираете 1,6 тысячи человек для диалога», — пояснил спецпредставитель генсека ООН по Сирии Стаффан де Мистура.[739]

Относительно конструктивные силы, собравшиеся в Сочи, смогли по результатам конференции решить главный вопрос: запустить работу по созданию новой конституции страны. Для выработки проекта этого документа была сформирована специальная комиссия из 150 человек

Процесс урегулирования сирийского конфликта продолжается уже семь лет, он унес жизни 250 тысяч людей, разрушил страну, привел к обнищанию и массовой миграции населения, повлиял в целом на стабильность в регионе, но переход к мирной жизни многостра-

738 На авиабазе Хмеймим начал работу Координационный центр по примирению враждующих сторон на территории Сирии [Электронный источник] / Режим доступа: http://syria.mil.ru/news/more.htm?id=12079277@egNews (дата обращения 11.03.2018)

739 К чему привела сирийская встреча в Сочи [Электронный источник] / Режим доступа: https://www.discred.ru/2018/01/31/k-chemu-privela-sirijskaya-vstrecha-v-sochi/ (дата обращения 11.03.2018)

дального сирийского народа затягивается. 11 млн сирийцев из 22 млн населения страны были вынуждены покинуть свои дома. По данным Управления верховного комиссара ООН по делам беженцев, 6,6 млн сирийцев стали внутренне перемещенными лицами, а 4,8 млн покинули страну.[740] Часть из них оказалась в Европе, спровоцировав самый серьезный миграционный кризис с момента завершения Второй мировой войны.

24 февраля 2018 г. Совет Безопасности ООН единогласно принял резолюцию 2401, призывающую к прекращению огня по всей территории Сирии. СБ ООН отметил продолжающуюся работу, на деле ведущуюся Ираном, Россией и Турцией как странами-гарантами Астанинского процесса, в зонах деэскалации по сокращению масштабов насилия в качестве одного из шагов на пути к всеобъемлющему прекращению огня на всей территории страны.[741]

Борьба с терроризмом в Сирии, переход к мирной жизни, включая демократические выборы, восстановление разрушенной экономики и быта, решение проблемы мигрантов – все это требует совместных усилий международного сообщества через преодоление собственных амбиций, взаимных упреков, экономической выгоды и политической конъюнктуры. Но к сожалению, сегодня далеко не все государства и политические лидеры готовы к этому, и в этом причина затягивания разрешения сирийского кризиса и перехода к мирной жизни миллионов сирийцев.

SUMMARY
THE RUSSIAN FEDERATION's ROLE IN RESOLVING THE SYRIAN CRISIS IN 2014-2018

The article analyzes the basic directions of activity of Russia on arrangement of the Syrian conflict. Among them: political and diplomatic efforts, organizational and military actions of the military space forces against ISIS and Jabhat al-Nusra, and the provision of humanitarian assistance to the population and participation in the reconstruction of destroyed cultural heritage and activities of the Coordinating center for

740 Официальный сайт Управления верховного комиссара ООН по делам беженцев. [Электронный источник] / Режим доступа: http://www.unhcr.org/refugeeday/ph/

741 О принятии Советом Безопасности ООН резолюции 2401 по Сирии [Электронный источник] / Режим доступа:http://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/3090973 (Дата обращения 11.03.2018)

reconciliation of the warring parties.

Key words: *modern international intercourse, instruments of diplomacy, the Syrian crisis, violent conflict, humanitarian assistance, Focal point for the reconciliation of the warring parties.*

ԱՄՓՈՓՈՒՄ
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԱՇՆՈՒԹՅԱՆ ԴԵՐԸ ՍԻՐԻԱԿԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄԻ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ 2014-2018 ԹԹ.

Հոդվածում ներկայացվում է սիրիական ճգնաժամի կարգավորման գործում Ռուսաստանի գործունեության հիմնական ուղղությունները: Նրանց թվում է, ԻԳԻԼ և «Դժաբհատան-Նուսրի» ռազմական ուժերի դեմ գործող քաղաքական և դիվանագիտական ուժերը, կազմակերպչական և ռազմական գործողությունները ИГИЛ և «Դժաբհատան-Նուսրի», ինչպես նաև բնակչության տրամադրվող մարդասիրական օգնության, ավերված վայրերում մշակութային ժառանգության և պատերազմող կողմերի հաշտեցնող համակարգող կենտրոնգ ործունեության վերականգնման վերաբերյալ:

Բանալի բառեր: *արդի միջազգային հարաբերություններ, դիվանագիտական ռեսուրսներ, սիրիական ճգնաժամ,զինված հակամարտություն, մարդասիրական օգնություն, իսկ պատերազմող կողմերի հաշտեցնող համակարգող կենտրոն:*

ՀԱՍԱՐԱԿԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

IDONEITY FOR HOLY SERVICES SINCE THE NEW TESTAMENT TO THE EARLY PERIOD OF THE CHURCH*

ANSELM SZ. SZUROMI, O.PRAEM,
Doctor of Sciences in Law and Political Sciences,
President of PPCU

Introduction

"Most Reverend Father, the holy mother Church asks you to ordain these, our brothers, to the responsibility of priesthood. – Do you know to be worthy? – After inquiry among the Christian people and upon the recommendation of those responsible, I testify that they have been found worthy. – Relying on the help of the Lord God and our Savior Jesus Christ, we choose these, our brothers, for the Order of the Priesthood."[742] We can read this conversation about the *ordinandi* in the current Latin Rite of Ordination of Priests. Within this liturgical texts are recognizable the most important – in the Church' history constantly relevant – elements for receiving the Holy Service in the Church. The *ordinandi* is selected by the Church, considered his fair name before the faithful, worthy, recommended by those whose duty to deal with new vocations. The process expressively indicates that it happens with rely on the Lord God. Therefore, if we like to describe the conditions for Holy Services in the first centuries, we must focus on those eligibility criteria which can be read in the Bible.

I. Distinction between the priesthood of the Old Testament and of the New Testament

Albert Vanhoye's in 1980 has made a precise summary on the important distinctive features as compared the "antic priests" (i.e. based on the teaching and meaning of the Old Testament) and the "new priests" (i.e. based on that divine authority which builds on the foundation by

742 *This article was written in the *Interntional Canon Law History Center* (Budapest), in the *British Library* (London), and in the *Bibliothèque Municipale de Toulouse* (Toulouse). It was presented at the *Gevorkian Theological Seminary* (Mother See of Holy Etchmiadzin; March 27th 2018). This research was supported by the KAP17-63018-3.6-JÁK project. *Rituale di ordinazione del vescovo, de presbiteri e dei diaconi*, Città del Vaticano 1979. 71.

Jesus Christ as priest).[743] We can already read in the Genesis (e.g., Gen. 8:20) about fathers of the families who offered sacrifices to God, and also about the office of priests who did not have family (e.g., Ex 19:22), then the three categories of priest (i.e. priests, Levites, high-Priest), emphasizing Aaron as high Priest (Ex 29:1-37). These functions were extraordinary important during the Babylonian Captivity.[744] The essential description on the Levitical priesthood and its conditions are in Lev 21:1-24, particularly about the impediments of priesthood in Lev 21:17-23:

Speak to Aaron and tell him: None of your descendants, of whatever generation, who has any defect shall come forward to offer up the food of his God. Therefore, he who has any of the following defects may not come forward: he who is blind, or lame, or who has any disfigurement or malformation, or a crippled foot or hand, or who is hump-backed or weakly or walleyed, or who is afflicted with eczema, ringworm or hernia. No descendant of Aaron the priest who has any such defect may draw near to offer up the oblations of the Lord; on account of his defect he may not draw near to offer up the food of his God. He may, partake of the food of his God: of what is most sacred as well as of what is sacred. Only, he may not approach the veil nor go up to the altar on account of his defect; he shall not profane these things that are sacred to me, for it is I, the Lord, who make them sacred.[745]

If we compare this type of priesthood – which links to only one tribe of Israel – with the form how Jesus Christ had selected the twelve apostles, immediately recognizable that is very similar to how the Almighty had called to proclaim conversion and trust in God the prophets. The selected prophet was doing his own day-to-day work at that time when the divine call happened, after a term of hesitation the chosen person had left his work and his former life (left behind everything) and followed the instruction of God.[746] This structure is exactly the same what we can read about the call or selection of the apostles by Jesus Christ. This divine call does not link to any particular tribe.

This is the reason why is obvious the comparison between the original twelve tribes and the selected twelve apostles. The similarity between the "two nations" is the basis of the selection of the peoples: God has chosen

743 Vanhoye, A., *Sacerdotes antiguos, sacerdotes nuevo. Segun el Nuevo Testamento*, Salamanca 1992.[2] 35-54, 103-122.
744 Cf. De Vaux, R., *Le Istituzioni dell'Antico Testamento*, Torino 1977.[3] 105.
745 Here we use *The New American Bible* (1970) for every Biblical quotation.
746 Ferry, J., *Les récits de vocation prophétique*, in *EstB* 60 (2002) 211-224.

them because his love and its created a special, internal covenantal relation with his peoples (Dt. 7:6-7).[747] Nevertheless, there are essential differences between the Old Testamental Nation and the "ex-called" (*ekkaleo*) New Testamental Nation as New Israel (the Church).[748] It is enough to take a glance at Mark's Gospel to get a proper impression on the call of the apostles: "(…) Come after me, and I will make you fishers of men." (Mk 1:17) and "He went up the mountain and summoned those whom he wanted and they came to him. He appointed twelve whom he also named apostles that they might be with him and he might send them forth to preach and to have authority to drive out demons (…)" (Mk 3:13-15). Even from the two quotations is clear that Jesus Christ had chosen the apostles freely, not based on some defined criteria-system. Nevertheless, after the selection he educated them through his life, activity and teaching. Therefore, the selection of the apostles means the divine call, what we name nowadays "vocation to be a priest". Jesus Christ' acts and teaching had gradually formed the chosen twelve apostles – together with those others who followed him with devoted heart – but only the Last Supper, the suffer and death of Christ, moreover his resurrection, the meetings with the resurrected Savior and his ascension, finally the coming of the Holy Spirit could reveal entirely their conviction, knowledge and faith.

This radical transformation of the life of the apostles had happened as consequence of their life which had become more and more close to the person of Jesus Christ. When they had understood internally and entirely the goal of their vocation received by Christ, they were ready to fulfill the great mission commandment: "Go, therefore, and make disciples of all nations, baptizing them in the name of the Father, and of the Son, and of the Holy Spirit, teaching them to observe all that I have commanded you. And behold, I am with you always, until the end of the age." (Mt 28:19; i.e. Mk 16:15; Lk 22:19). They received general teaching, pastoral, dissolving- and binding authority, that mission which He himself has received from the Father (i.e. Jn 17:18; 20:21). It express crystal-clearly that from the beginning was there "serving priesthood" beside the so called "general priesthood" of the members of the Church.[749] Therefore, the priesthood of the New Testament cannot be derived from other forms

747 In detailed: Schnackenburg, R., *Die Kirche im Neuen Testament ihre Wirklichkeit und theologische Deutung, ihr Wesen und Geheimnis*, Leipzig 1966.
748 Erdö, P., *Teología del derecho canónico. Una aproximación histórico-institucional*, Budapest 2002. 95-105.
749 Cf. Vanyó, L., *Az ókeresztények dogmatörténete*, I. Budapest 1988. 64.

of priesthood, not even of the Levitical one, because this ministry is built upon the ministry of the priest-Jesus Christ, in which He himself is the sacrifice too.[750] This ministry has its continuation in the apostolic vocation, which appears within the priestly order as distinguished into offices, and whose grades depend on the apostolic ministry.

II. The first communities and the crystallization of the *deacon – priest – bishop* degrees

The Church as a New Israel has taken numerous customs from Judaism, especially those services and functions which were related to the Jerusalem temple and the cult of Jerusalem (e.g., *archisynagogos – episcopos*; *hazan hachenes – diaconos*).[751] The institution of the Church was "primitive" (undeveloped) in the Apostolic Age, when basically the apostolic authority played the primary and essential role. The rabbi as depositary of the Jewish tradition had been replaced with the apostle within the Christian community who transmitted the Christian tradition (e.g., word of God, word of Christ or the Lord, the word on the Crucifix: 1Cor 1:18).[752]

As we have seen, the apostolic generation had a unique status in the Church' history because they received their vocation and formation from Jesus Christ, who was among them. They had got that grace to be eye-witnesses of the salvation act of Christ, therefore this could be the strong source of their profound Holy Service, beginning the formation of the clergy by their own example. Even regarding the selection of the seven deacons is emphasized the suitability of them: "Brothers, select from among you seven reputable men, filled with the Spirit and wisdom, whom we shall appoint to this task" (Acts 6:3). Right before the ordination the candidate prepared himself by fasting and praying for the imposition of hands of apostles or their successor. These two elements are essentially important, because man cannot prepare properly the candidate for fulfilling his duty, the necessary gifts – graces – are given by God, as we can read in 1Tim 4:14. Therefore, the imposition of hands mediates divine gifts, not only a symbol of the recognition by the community. Here must be underlined that already in the New Testament can be recognized

750 Vanyó, L., *Az ókeresztény kor dogmatörténete*, I. 64-71.
751 Burtchaell, J. T., *From synagogue to church. Public services and offices in the earliest Christian communities*, Cambridge 1992. 209-215.
752 Cf. Zimmermann, H., *Neutestamentliche Methodenlehre. Darstellung der historisch-kritische Methode*, Leipzig 1967. 160.

that priesthood, which is an office, founded on a divine call, authorization and mission, which is established by Jesus Christ. This service constituted not only on free-will charism, but built on Christ' service as priest, who offered himself as sacrifice.

If we analyze the so-called pseudo-epigraph or pseudo-apostolic collections (1st-3rd century), we must keep in mind that these writings had been composed with that conviction, that their contents conserve the tradition, inherited by the apostles. The "authenticity" and "apostolic" had the same meaning: the day-to-day life of the Church, fulfilling the Great Mission Commandment through suitable disciples of the apostles, handing over the teaching and administering the sacraments had created a particular unwritten law (*consuetudo*) of the Christian communities.

When we examine the biblical, patristic, papal and other canonical sources of the period from the time of establishment of the Church by Jesus Christ to the 5th century, we see the gradual clarification of those prescriptions that concern the degrees of deacons, priests, and bishops, as well as the determining character of the bishops proper power of governance, teaching, and sanctifying.[753] As these processes have been well described and analyzed particularly by Roger E. Reynolds (1983)[754] and Jean Gaudemet (1994)[755.]

From the texts of the *Canones Apostolici* or otherwise the *85 apostolic canons* (end of 4th century[756]; which has taken place in the first volume of the *Collectio canonum ecclesiae Armeniae*[757]) and the *Statuta Ecclesiae Antiqua* (476-485) it appears unequivocally, that in the early period those properties which characterize the respective degrees of

753 In detailed: Delorme, J., *Le ministère et les ministères selon Nouveau Testament,* Paris 1974.

754 Reynolds, R. E., *Patristic Presbyterianism in the Early Medieval Theology of Sacred Orders*, in *Medieval Studies* 45 (1983) 311-342.

755 Gaudemet, J., *Église et cité. Histoire du droit canonique*, Paris 1994. 7-25.

756 Edition: Metzger, M. (ed.), *Les constitutions apostoliques*, III (Sources chrétiennes 336), Paris 1987. 274-309. Gaudemet, J., *Les sources du droit de l'Église en Occident du IIe siècle,* Paris 1985. 24-25. Szuromi, Sz. A., *The Canones apostolici as a common disciplinary source for the Eastern and Western Church*, in *Rivista internazionale di diritto comune* 19 (2008) 269-279.

757 Ghedighian, H. (ed.), *Collectio canonum ecclesise Armeniae*, I: *Canones apostolici, quos apparatu critico dotavi et latinae interpretatus est* (Fonti II/21), Venice 1941; cf. Kaufhold, H., *Sources of Canon Law in the Eastern Churches*, 318. Szuromi, Sz. A., *Influence on the Ancient Conciliar Collections which Basically Maintained an Existence in Armenian on the Universal Ecclesiastical Legislation*, in *History and Social Sciences* (Yearbook, Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, Faculty of History an Jurisprudence), II. Yerevan 2016. 197-216, especially 202-205.

Holy Order were not yet unambiguously defined.[758]

Within the Christian community were faithful who had various *charismatic abilities* (Acts 14: 4-13; 1Thess 2:7; Phil 2:25), and *teachers* (Eph 4:11), *prophets* (Acts 13: 1; Acts 15: 31; 1Cor 14: 1), and *deacons* (i.e. selection of the seven deacons: Acts 6:1-7). The *bishop – presbyter – deacon* hierarchical structure had crystalized after this period.[759] The two indicated structures were still together in that early epoch when the *Didache* arose at the end of the 1st or at the beginning of the 2nd century (in Syria or Palestine) until very possible to the second half of the 2nd century.[760]

The difference between the status of bishop and the status of presbyter were not exactly clear in that time, beside the authority for administering the single degrees of the Holy Order (*ordo*) which was expressively reserved to the bishop (*episcopus*).[761] The so called 'mono episcopatus' theory very probable appeared firstly in Antioch. St. Ignatius of Antioch's letter to the Ephesians (around 110) speaks of the ecclesiastical hierarchy, which is classified into three offices, i.e. bishop, presbyter, deacon.[762] We know also from St. Justine that in Rome the deacon took the Holy Eucharist to faithful (about 150) who were too far from the community of the Church and were not able to be present at the celebration of the Holy Sacrifice.[763] Nevertheless, Tertullian (after †220) – before his Montanist period – explained in his work *De praescriptione haereticorum* his strong critics on changing of degrees without any system. He distinguished orders of serving (these persons did not be called 'priest') from the orders which give character to the persons. Pope Innocent I (402-417) spoke about higher and lower orders. The 'lower' orders later on were named 'minor orders', classified into: *acolytus*

758 Cf. Szuromi, Sz. A., *The Development of the Clerical Orders prior to the Discipline of Statuta Ecclesiae Antiqua (5th century)*, in *Folia Canonica* 5 (2002) 95-105.

759 Cf. Faivre, A., *Naissance d'une hiérarchie. Les étapes du cursus clérical*, Paris 1977.

760 Edition: Rordorf, W. – Tuillier, A. (ed.), *La Didaché* (Sources chrétiennes 248), Paris 1978; about the collection cf. Niederwimmer, K., *Die Didache* (Kommentar zu den Apostolischen Vätern 1), Göttingen 1989.

761 Szuromi, Sz. A., *The clarification of the different degrees of Holy Orders up to the 5th Century*, in Raad. E. (dir.), *Systeme juridique canonique et rapports entre les ordonnancements juridique* (XII Congrès International de Droit Canonique, 20-25 septembre 2004, Adma [Liban]), Beyrouth 2008. 711-725.

762 Letter of St. Ignatius to the Ephesians, cf. Camelot, P.Th. (ed.), *Ignace d'Antioche, Polycarpe de Smyrne. Lettres. Martyre de Polycarpe* (Sources Chrétiennes 10), Paris 1969. 56-79.

763 Szuromi, Sz. A., *Az egyházi intézményrendszer története. Kánonjogtörténeti bevezetés* (Szent István Kézikönyvek 15), Budapest 2017. 24.

(acolyte), *exorcista* (exorcist), *lector*, *ostiarius* (janitor), and subdeacon, who assisted to the deacon. We can follow the institutional development of these orders from the 2nd Century.[764]

Indeed, this characteristic of the original sources appears obviously also in the later, composed canonical collections. In these works we can read first of all parts of the writings of St. Cyprian (†258), St. Ambrose (†397), St. John Chrysostom (†407), St. Jerome (†419/420), and St. Augustine (†430). The most important theological (*ecclesiological*) canons were inserted already into the early canonical collections from the works of these authors.

On the other hand also clearly appears how close interrelation existed between the office of the bishop and the college of presbyters. We should add that besides disciplinary decisions that concerned the bishops there were also ecclesiastical offices, which, however, at the 4th century yet demonstrate a clarified picture, accurately determining their status filled within the ecclesiastical hierarchy. An example of this is the function of the dean, whose most ancient source can be read in the 43rd prayer of St. Gregory of Nazianzus, as well as in the 125th letter of St. Jerome. In these writings the bishop appears for us as the head of the college of the presbyters. The deacons gained their consecration, in the contemporary discipline, for helping the bishop and the priests, and not for helping only the bishop. This prescription got expression in numerous canons in the respective canonical collections, which mention alternately the bishop or the presbyter in relation to the office of the deacon. All these enlighten properly the unity of the distinct degrees of the Holy Order.

St. Jerome's 52nd letter rightly describes this situation stating clearly: The bishop cannot be called Lord among the other clerics, for there is only one Lord, one Church, and one Ministry. A bishop is elected primarily for the fulfillment of the ecclesiastical office of the pastor of souls, which he did must exercise, as the successor of the apostles, governed by fatherly spirit. This moving theological thought was inserted later into various canonical collections too.

There is a long list of ancient requirements for priesthood, classified the impediments into two major categories: moral defects (*defectus morales*) and physical defects (*defectus corporales*). The first contained: crime (*crimen*: grave sin or delict against the faith, chastity, life, good of

764 Cf. Plöchl, W. M, *Geschichte des Kirchenrechts*, I. Wien – München 1960.[2] 62-73.

relatives; but it meant also the person who was under public penance), blasphemy, rapine, theft, perjury, defect of sacraments, defect of virtue and morality in the teaching of the Church. The second listed: castration, offices of guardian or curator (and several other public offices), and slave.[765]

The Christian Church gave special stress to proper education of the clergy from the 3rd Century. This education included the knowledge of Holy Scripture; reading the theological writings, learning the dogmas and the fundamental ecclesiastical disciplines. The Council of Nicaea (325) dealt with the problem concerning persons who received the degree of presbyterate or episcopate shortly after their conversion. The preparation (studies and introduction into the daily Christian life) for the clerical offices is desirable in the teaching of Council of Nicaea.[766] The first Ecumenical Council prescribed clearly that before receiving the clerical state the *ordinandi* did has to be prepared through sufficient studies and suitable experience on the Christian life for his future service. The Council underlines in canon 9 that before receiving the Holy Order is necessary a profound examination of the *ordinandi*, who did must confess his sins, moreover anything what he had possible done against any ecclesiastical disciplinary rule, and he also had to promise the defense the Catholic faith with his full capacity.

The more detailed contemporary requirements on the personal conditions of the *ordinandi* can be collected from different canonical sources. Based on canon 3 of the Council of Nîmes (October 1st 396) for the ordination of sacred ministry the archpresbyter – who was responsible for selection and instruction of those who had capability for the sacred services – had to be asked by the bishop regarding the *ordinandi*, who did has to be a prudent man, proven in knowledge of divine law (in that time it meant morality) and the ecclesiastical life. He did must come from a decent family, fulfilled the proper age, to be diligent, educated, well literate, and firm in the orthodox faith (mans: the authentic Christian faith inherited from the Apostles), who is ready to accept the gifts (*donum*) of the Holy Spirit. It is also important that the applicant had to like to receive the degree of the Holy Order itself to fulfill the grace which calls him, and his will did not must be under

765 Kurtscheid, B., *Historia iuris canonici. Historia institutorum ab ecclesiae fundatione usque ad Gratianum*, Romae 1951. 66-73.

766 *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, Bologna 1973.[3] (Hereafter: COD) 6.

influence of ambition.[767]

St. Augustine listed those books which had to be familiar for a priest: the sacramentary, the lectionary, the antiphonary, the penitential book, the Psalter, as well as the collection of homilies for Sundays and feast days. *Seditious*, or *usurious* and *unjust* person could not be clerics, based on the regulation of the Council of Carthage (418, called by St. Augastine "Council of Africa") canon 67. It is also significant, that the *illiterate*, *truncated* and *crippled* man cannot let for clerical degree.[768]

The *age limit* for the applicants who receives a certain degree of Holy Orders was questionable and not regulated generally for long time. The possible age was basically between 25 and 35. The Council of Neocaesarea (314-319) fixed the age limit for ordination a priest at 30 years. This is a reference to the baptism of Jesus Christ who had begun his public teaching activity at 30. Pope Zosimus (417-418) finally made a decision in 418, which prescribed the following age limits: for acolyte 20; for subdeacon 24; for deacon 29; and for presbyter 30 years old. He also indicated that the candidate had to be a *freeman* and *celibate*. Regarding the condition of "freeman" there are several references in the early sources. Nevertheless, here I must emphasize, that Constantine the Great granted several privileges to the Church after 313 – like King Tiridates III (287-330), who by the influence of St. Gregory the Illuminator (†about 325), declaring Christianity as state-religion firstly in the entire history in 301[769] – and among them can be found the competence of bishops for deliberation from slaves, accepted by full legal effect in civil law. Therefore the "freeman" question was easily solvable from the 4th Century.

If we observe the regional councils in the 4th and 5th Century, we can find some laymen without any degree of Holy Orders but were present at the council.[770] It is well known that in North Africa the lay persons had a very important role as organizers of the Christian community after the invasion of the Vandals. These persons were named *seniores laici*

767 Gaudemet, J., *Conciles Gaulois du IVe siècle* (Sources chrétiennes 241), Paris 2008. 126-131.

768 Cf. Pope Gelasius I, *Letters*, in particular Capp. 16 and 19.

769 Ormanian, M., *The Church of Armenia and her History, Doctrine, Administration, Inside Structure, Liturgy, Literature, Present*, Yerevan 2011. 30-32; cf. Yiguerimian, J. – Otaduy, J., *Armenia [Iglesia]*, in Otaduy, J. – Viana, A. – Sedano, J. (dir.), *Diccionario General de Derecho Canónico*, I. Pamplona 2012. 465-471, especially 466.camelot

770 Faivre, A., *Les laïcs aux origines de l'Église*, Paris 1984. 106-107.

or *seniores ecclesiae*.[771] But these expressions cannot be confused with those Holy services which had needed some of degrees of Holy Order.

The state of deaconesses in the early Church was a similar problematic question for researchers. Teams of widows and virgins were important in the apostolic age (i.e. Rom. 16:1; 1Tim. 5:9-16)[772], who played various roles in the Church and which were especially welcomed by Ignatius of Antioch (†110) in his letter to the *Smirnians* (c. 13).[773] Female deaconesses were known in the Eastern Church in the 3rd Century. They received their function from the hands of the bishop. This custom can be found very clearly in the 2nd canonical letter of St. Basil the Great (†379). The deaconesses managed auxiliary pastoral activities in cases of necessity for the care of souls; for example, visiting sick faithful. Some places in the Syrian Church, where were no presbyters or deacons, the deaconess carried the Holy Eucharist to the faithful who were far away from the Church, but even these deaconesses did not received permission for baptism. This differed fundamentally from the custom of Western Christianity. In this tradition there was no function of deaconesses, but women were permitted to administer the baptism in certain cases. The minimal age for the deaconess state in the Eastern Church was forty years for the 5th century. Nonetheless, the *Codex Theodosianus* contains sixty years age limit for this state. In fact, the deaconesses received their function in a similar form like presbyters and deacons, but this similarity certainly did not mean essential character, because their state remained lay and they did not become clerics, as signed well within the structure of the *Statuta Ecclesiae Antiqua* (cap. 100: extraordinary administers for those sick old elderly faithful who are impeded to visit the Church) and indicated expressively by some conciliar texts (e.g., Council of Arles I [314] can. 14 [13])[774], which prohibit women to be let for Holy Orders. Such type of ordinations was not only invalid but the ordination act within the canonical order did not exist. Therefore, the canonical sources show well that the service of deaconesses in the East (and pious women faithful in the West) was not some form of "women deacons" but basically an occasional associate service in necessity (or grave necessity) and they did

771 See Caron, P. G., *Les seniores laici de l'Église d'Afrique*, in *Revue Internationale des Droits l'Antiquité* 6 (1951) 7-21.
772 Cf. Gryson, R., *Le ministère des femmes dans l'Église ancienne*, Gembloux 1972.
773 Camelot, P.Th. (ed.), *Ignace d'Antioche*, 142-144.
774 Cf. *Council of Nîmes* (396) can. 2: Gaudemet, J., *Conciles Gaulois du IVe siècle*, 126-128.

their special assistance in the absence of the ordained ministers, not at the altar, but promoting the goal of the Church under the direction of the competent bishop.[775]

III. St. John Chrysostom's on the idoneity of priesthood

Summarizing an overview on the late 3rd and early 4th century concept of idoneity for priesthood, we can take a glance at St. John Chrysostom's work (†407), entitled *Treatise on Priesthood*.[776] When he writes in Book III regarding the wisdom which is necessary to be a good priest, he emphasizes:

A priest ought to be sober minded, and penetrating in discernment, and possessed of innumerable eyes in every direction, as one who lives not for himself alone but for so great a multitude. But that I am sluggish and slack, and scarcely able to bring about my own salvation, even you yourself would admit, who out of love to me art especially eager to conceal my faults. Talk not to me in this connection of fasting, and watching, or sleeping on the ground, and other hard discipline of the body: for you know how defective I am in these matters: and even if they had been carefully practiced by me they could not with my present sluggishness have been of any service to me with a view to this post of authority. Such things might be of great service to a man who was shut up in a cell, and caring only for his own concerns: but when a man is divided among so great a multitude, and enters separately into the private cares of those who are under his direction, what appreciable help can be given to their improvement unless he possesses a robust and exceedingly vigorous character?

Later on Chrysostom describes his sorrowful soul because many unworthy mistakes could happen in the process of the selection for priesthood. His style and true-hearted trouble is exemplary – not only in his own age but even nowadays –:

Now the reason is that they do not all look to one thing, which ought to be the only object kept in view, the excellence of the character; but other qualifications are alleged as recommending to this honor; for instance, of one it is said, «let him be elected because he belongs to an illustrious family», of another «because he is possessed of great wealth,

775 Szuromi, Sz. A., *Az egyházi intézményrendszer története*, 53-55.
776 *St. John Chrysostom, On the Priesthood: A Treatise in Six Books* (transl. Boyle, P.), Westminster, Maryland 1943.

and would not need to be supported out of the revenues of the Church», of a third «because he has come over from the camp of the adversary»; one is eager to give the preference to a man who is on terms of intimacy with himself, another to the man who is related to him by birth, a third to the flatterer, but no one will look to the man who is really qualified, or make some test of his character. Now I am so far from thinking these things trustworthy criteria of a man's fitness for the priesthood, that even if anyone manifested great piety, which is no small help in the discharge of that office, I should not venture to approve him on that account alone, unless he happened to combine good abilities with his piety. For I know many men who have exercised perpetual restraint upon themselves, and consumed themselves with fasting, who, as long as they were suffered to be alone, and attend to their own concerns, have been acceptable to God, and day by day have made no small addition to this kind of learning; but as soon as they entered public life, and were compelled to correct the ignorance of the multitude, have, some of them, proved from the outset incompetent for so great a task, and others when forced to persevere in it, have abandoned their former strict way of living, and thus inflicted great injury on themselves without profiting others at all. And if any one spent his whole time in the lowest rank of the ministry, and reached extreme old age, I would not, merely out of reverence for his years, promote him to the higher dignity; for what if, after arriving at that time of life, he should still remain unfit for the office? And I say this now, not as wishing to dishonor the grey head, nor as laying down a law absolutely to exclude from this authority those who come from the monastic circle (for there are instances of many who issued from that body, having shone conspicuously in this dignity); but the point which I am anxious to prove is, that if neither piety of itself, nor advanced age, would suffice to show that a man who had obtained the priesthood really deserved it, the reasons formerly alleged would scarcely effect this.[777]

Chrysostom is convinced that the 'dignity' aggravates the responsibility within the Church, in particular in the clergy (i.e. Book IV, 1); moreover, those who ordain a priest they have a strong responsibility to administer the Holy Order only those who are worthy (Book IV, 2). He believed that every priest should have great talent for preaching, in order to fulfill the Great Mission Commandment of Jesus Christ (Book IV, 3), and the priest

777 *St. John Chrysostom, On the Priesthood*, Book III, 15.

must know everything promote this particular role. As Chrysostom says:

(…) what he says in his charge to his disciple: «Give heed to reading, to exhortation, to teaching», and he goes on to show the usefulness of this by adding, «For in doing this thou shalt save both thyself and them that hear thee.» And again he says, «The Lord's servant must not strive, but be gentle towards all, apt to teach, forbearing»; and he proceeds to say, «But abide thou in the things which thou hast learned, and hast been assured of, knowing of whom thou hast learned them, and that from a babe thou hast known the sacred writings which are able to make thee wise unto salvation,» and again, «Every Scripture is inspired of God, and also profitable for teaching, for reproof, for correction, for instruction which is in righteousness, that the man of God may be complete». (…).[778]

V. The Ecclesiastical Disciplines concerning the clerical state, especially canons of the *Statuta Ecclesiae Antiqua*

Cyrille Vogel (†1982) indicates the *Statuta Ecclesiae Antiqua* among the collections of liturgical renewal, which process took place between the end of the 4th and the second half of the 5th centuries. This collection and the Gallican synods are authentic sources of the Frankish liturgical disciplinary tradition, crystalizing the Roman rite on selection for the Holy Order and its rite.[779] This Gallican collection was composed very possibly about 476-485 by bishop Gennadius of Marseille (†c. 496).[780]

As explained well in the *Statuta Ecclesiae Antiqua*, the elements of receiving the clerical state were the singling out for sacred office and ordination. Therefore it seems clear from this early collection that the bishop had the constitutive power in assigning of each degree. The introduction of this source regulates the qualities which are important for bishop's consecration. This introduction contains also a certain creed which had to be accepted by the applicant.[781] Examination of the qualities and the profession of creed took place in the presence of clerics, laymen, bishops of the province, which assembly especially included the

778 *St. John Chrysostom, On the Priesthood*, Book IV, 8.
779 Vogel, C., *Medieval Liturgy: An Introduction to the Sources* (revised and translated by Storey, W. G. and Rasmussen, N. K.), Washington, D.C. 1986. 36, 53.
780 Edition: Munier, C. (ed.), *Concilia Galliae a. 314-a. 506* (Corpus Christianorum. Series Latina 148), Turnholti 1963. 162-188; cf. Botte, B., *Le rituel des ordinations dans les "Statuta ecclesiae antiqua"*, in *Recherches de théologie ancienne et médievale* XI (1939) 223-242. Vogel, C., *Ordinations inconsistantes et caractère inamissible*, Torino 1978.
781 Munier, C. (ed.), *Concilia Galliae a. 314-a. 506*, 164-165.

metropolitan.[782]

Analyzing the Introduction of the *Statuta Ecclesiae Antiqua* we can find a precise long list on the idoneity of the candidate for episcopal consecration. These are: knowledgeable, intelligible, his life is correct, honest and moralist, sober, always does his duty, humble, gracious, merciful, erudite, learned in the discipline of our Lord, certain in the Scriptures, in his acts following the dogmas of the Church, defender of the faith before everyone, believe in the Holy Trinity and in the incarnation of the Son, in Jesus Christ as true God and true man (here is summarized the Creed of Nicaea – Constantinople).[783] About the clerics the doctrinally and disciplinary conditions are situated in different places within the collection. It contains also the knowledge of arts, to be learned and erudite. There is a list on the liturgical acts and vestments which he had to wear at certain ceremonies, but the regular clothes of clerics is regulated too, underlining, that it cannot be decorated. The screwy and unprincipled or waggish stile is unfit to a clerics. Those who are under penance even if they are suitable based on other conditions, forbidden to ordain for priesthood. Similarly, that person who married with widow, divorced wife, or his marriage is already the second one cannot let the discipline of the *Statuta Ecclesiae Antiqua* for ordination.

Canons of the *Statuta Ecclesiae Antiqua* give minute directions about the degrees of Holy Order. These contain rules about psalmist (c. 98); janitor [*ostiarius*] (c. 97); lector (c. 96); exorcist (c. 95); acolyte (c. 94); subdeacon (c. 93); deacon (c. 92); presbyter (c. 91); and about bishops (c. 90). Moreover, these canons give some rules on virgins who are devoted to God (c. 99); widows (c. 100); and other persons who have made public profession (cc. 101-102).

Ordination is an essential element receiving of any degree except the degree of psalmist (c. 98).[784] Reception happens mostly from the hands of the bishop. The text of the *Statuta Ecclesiae Antiqua* contains expressively the active cooperation of the bishop in the deacon ordination. The deacon can be ordained only by a bishop (*solus episcopus*), who blesses him and stretches out his arms over the applicant's head (c. 92).[785]

782 Munier, C. (ed.), *Concilia Galliae a. 314-a. 506*, 165-166.
783 Munier, C. (ed.), *Concilia Galliae a. 314-a. 506*, 164.
784 Munier, C. (ed.), *Concilia Galliae a. 314-a. 506*, 184.
785 Munier, C. (ed.), *Concilia Galliae a. 314-a. 506*, 181.

We know also a short rule about ordination in the *Canones apostolici* (c. 2)[786], which canon law collection springs from the end of the 4th Century. This canon informs us that the presbyter, deacon and other elected persons for the clerical degree can receive their degree from the bishop (c. 2). The subdeacon's ordination happens in the discipline of *Statuta Ecclesiae Antiqua* without the imposition of hands by the bishop, but by reception of an empty paten and chalice, which are given to him by the bishop. The subdeacon receives a jug, a dishcloth and a handwashing bowl from the archdeacon's hand in the rite of ordination (c. 93). The priest's ordination happened by the imposition of the bishop's hands, then all other priests impose their hands on the newly ordained priest (c. 91). The bishop had to call together the colleagueship of presbyters before the ordination (c. 10). The *Statuta Ecclesiae Antiqua* contains (c. 90) a short summary of the rite of episcopal consecration too. There must be a minimum of bishops attending three. Two bishops hold the Book of the Gospels over the applicant's neck (*super ceruicem*), while the third gives a blessing. The other bishops present stretch out their arms toward the applicant. The *Canones apostolici* also speak about the three ordaining bishops. The bishop has to be ordained by three or more bishops by regulation of this rule (c. 1).[787]

The Conciliar tradition of the 4th-5th Centuries applies similar rules to episcopal ordination (i.e. Council of Arles [a. 314]).[788] It is necessary to call all the bishops of the territory, but in the event of grave circumstances (e.g., lengthy travel), the Council of Nicaea (a. 325) lets the ordination take place with a minimum of three bishops with the consent of the other bishops of the province.[789] The presence of the metropolitan and convocation of the provincial council are necessary for the ordination as explained by the Council of Antioch (around 331)[790].

The *Statuta Ecclesiae Antiqua* contains mainly rules concerning duties and rights of bishops, their activity in administering sacraments and canons about the degrees of Holy Orders. However, the basic relationship among deacon – presbyter – bishop is clearly recognizable

786 Metzger, M., *Les constitutions apostoliques*, III (Sources chrétiennes 336), Paris 1987. 274.
787 Metzger, M., *Les constitutions apostoliques*, III. 274.
788 Can. 20: Gaudemet, J., *Conciles Gaulois du IVe siècle* (Sources chrétiennes 241), Paris 2008. 56.
789 Can. 4: COD 7.
790 Can. 19: Joannou, P. P. (ed.), *Les Canons des Synodes Particuliers* (Discipline générale antique, IVe-IXe s. I/2), Grottaferrata 1962. 120-21.

from this text.

The deacon – based on this disciplinary source – is ordained for serving presbyter or bishop (c. 57).[791] The deacon ought to obey to a presbyter who instructs him (c. 59)[792], moreover he ought to give responsible answer to the questions of colleagueship of presbyters (c. 61).[793]

It is also clear that the essential difference between the state of bishop and the state of presbyter did not have a theologically precise definition.[794] On one hand, the deaconate ordination was reserved for the bishop, but we cannot recognize a difference between the relation of a deacon and a presbyter, and the relation of a deacon and a bishop, because both of these degrees are usually found together in the canonical texts. The presence or the consent of the presbyters was necessary for all of the important licit decisions of the bishop which shows clearly the dependence on one another within the relationship of bishop and the colleagueship of presbyters.[795] Very importantly, Canon 14 orders the bishop to listen cases in the presence of the whole clergy. However, even this significant note cannot make an orderly organized impression on the discipline concerning bishops and presbyters. The *Statuta Ecclesiae Antiqua* contains 101 canons; 36 of 101 (the largest group) deal with rules concerning bishops.[796] 24 of 36 speak about the bishop's own activity and rights, without any reference to presbyters.[797] This discipline should compare with tradition of canons of the *Canones apostolici* concerning the same theme. There 52 canons of 85 deal with bishops.[798] 21 of 52 contain together all of the three degrees of priesthood (bishop, presbyter, deacon);[799] 19 of 52 regulate only bishops;[800] 10 of 52 speak about bishops and presbyters without deacons;[801] and only 3 of 52 contain rules concerning presbyters and deacons without mentioning

791 Munier, C. (ed.), *Concilia Galliae a. 314-a. 506*, 175.
792 Munier, C. (ed.), *Concilia Galliae a. 314-a. 506*, 176.
793 Munier, C. (ed.), *Concilia Galliae a. 314-a. 506*, 176.
794 Reynolds, R. E., *Patristic Presbyterianism*, 312-315.
795 See Cann. 2, 10, 14: Munier, C. (ed.), *Concilia Galliae a. 314-a. 506*, 168-169.
796 Cann. 1-12, 14-17, 47-48, 50-51, 54, 56, 57, 68, 84-85, 88-95, 97, 99.
797 Cann. 1-9, 11-12, 16-17, 54, 84-85, 90-95, 97, 99.
798 Cann. 1-3, 5, 7-9, 14-18, 21, 25, 28-30, 32-42, 44-47, 49-53, 55-56, 58-59, 63, 68-70, 74-78, 83.
799 Cann. 7-9, 17-18, 25, 28-30, 33-34, 42, 44-45, 51, 53, 63, 68-70, 83.
800 Cann. 1-2, 14, 16, 21, 31-32, 35-39, 41, 55, 74-78.
801 Cann. 3, 5-6, 46-47, 49-50, 52, 58-59.

bishops.[802] Therefore, the texts of the *Canones apostolici* particularly stress the importance of the episcopal office.

Conclusion

Reading the afore-mentioned sources from the New Testament, through St. John Chrysostom's thoughts, until the regulation of the *Canones apostolici* and the *Statuta Ecclesiae Antiqua* is quite clear that for idoneity for Holy Orders is indispensable to know the true faith from doctrinal and disciplinary aspects and have a profound Biblical knowledge together with the candidate's fair fame before the faithful.

These made the basis which did must be acquired during the early formation for sacred services of those who were selected for that. Without these the clergy could not fulfill the obligation celebrating the Holy Mass, administering sacraments, giving catechesis, take care the sick, and the presiding at funerals, prayers, and blessings. The function of archpresbyter is also defined in the selection and formation for worthy receiving any degree of the Holy Order.

It must be noted that most of early sources speak also of similar attributes that are necessary for any degree – even episcopal – of Holy Orders. We can see clearly the close connection between the bishop and the colleagueship of presbyters, but also the gradual distinguishing of the deacon-presbyter-bishop hierarchical order in these early centuries.

THE EUROPEAN UNION IN A NEW CROSSROADS

JOSÉ MANUEL SOBRINO HEREDIA
Professor of Public International Law.
University of La Coruna, Spain

Summary: 1. INTRODUCTION. 2. AN IDEA OF EUROPE: UNITY WITHIN DIVERSITY: 2.1. Europe is not a continent but an idea. 2.2. The new Europe needs a stronger original institutionalization. 3. THE DESINTEGRATION OF AN IDEA OF EUROPE: DIVERSITY OVERCOMES UNITY: 3.1 The causes of this inflection. 3.2 The consequences of this inflection. 4. FINAL CONSIDERATIONS.

The European Union has already crossed the border of its sixty-year history but it does so plunged into both uncertainty about its future

802 Cann. 15, 40, 56.

and the condition of a certain disaffection or indifference on the part of its citizens. What is the reason for that? Is it due to the economic and financial problems that are affecting it? Or is it due to the loss of institutionalization of the process European construction? In my opinion, it is a combination of both, but, no doubt the second phenomenon is the most serious one as it affects the own essence of the idea of Europe that has been shaped since the last century fifties. In order to develop this opinion, I will focus on the idea of Europe, in the first part of my exposition, to examine, in the second one, the causes and the consequences of the disintegration of a certain idea of Europe.

1. INTRODUCTION

The European Union has already **crossed the border of its sixty-year history** but it does so plunged into both uncertainty about its future and the condition of a certain disaffection or indifference on the part of its citizens.

Since the **serious 2004-2005 crisis**, due to the failure of the project of a Treaty that established a Constitution for Europe, the process of integration wanders aimlessly. Neither the Lisbon Treaty nor the Treaty of stability has been able to improve the process.

Certainly, this is not the first crisis, I don't even think the most serious one, but it is the crisis we are now living through. Past crisis were resolved thanks to diplomacy, the harmony among leaders, and the pragmatism of governments and, maybe thanks to the existence of a generation of politicians that understood what it meant the construction of a European integration. Examples such as the failure of the European Community of defense in the fifties, the represented by the empty chair of France in the Council of the sixties, or the *non nato* Treaty of the European Union, projected by the European Parliament in the eighties.

Sixty years of peace and economic prosperity -even in periods of economic recession -, may **have softened the wills, fossilized the conducts and weakened a society** such as the European one that, although is not anymore, the centre of the world for a long time, continues to occupy, however, a prominent position in the world, placing itself at the vanguard of culture and knowledge as well as of the social and human progress in the international society.

Yet the truth is that the self-image Europe shows nowadays **is not that of the old Europe,** in the sense of the wisdom and experience the years

provide, but in the sense of decadence and a certain disappointment that seems to have damaged it.

What is the reason for that? Is it due to the economic and financial problems that are affecting it? Or is it due to the loss of institutionalization of the process European construction? In my opinion, it is a combination of both, but, no doubt the second phenomenon is the most serious one as it affects the own essence of the idea of Europe that has been shaped since the last century fifties.

In order to develop this opinion, I will focus on the idea of Europe **(A),** in the first part of my exposition, to examine, in the second one, the causes and the consequences of the disintegration of a certain idea of Europe **(B).**

2. AN IDEA OF EUROPE: UNITY WITHIN DIVERSITY

2.1 Europe is not a continent but an idea

Contrary to the rest of the continents, which have an evident physical base, Europe lacks a foundation since it is just a peninsula of the Asian continent. However, centuries ago, the root of an idea, a culture and a civilization sprang in this peninsula. Europe is, as Salvador de Madariaga said, a **civilization in motion**. Its limits are not geographical, but respectful to the human rights and the rule of law, encouraged by a common history, a shared thought (mainly sustained in the Greek philosophy, by the Roman law, the Enlightenment and Christianity) and some values which have progressively led to the emergence of a series of movements in favour of the integration of the European peoples, nations and citizens.

The loss of role of Europe in the international society as a consequence of the two World Wars –civil wars for Europe-, that so dramatically affected it, made this idea gain ground, consolidating projects, conferences and movements directed to demand new, strong institutions, common to a new Europe.

2.2 The new Europe needs a stronger original institutionalization

Therefore, there is a demand for a new and greater institutionalization in the origin of the European construction. That coincides historically with a new phenomenon in the international society: the emergence of a recent model of institutionalized cooperation among states. I am making reference to the **International Organizations.**

That was precisely the model chosen by Thinkers of the new Europe to implement it: to create a new International Organization, based on the already existing models going beyond a simple cooperation though. For this purpose, they introduced two new concepts in the legal language, which have been commonly used since then: **integration and supranationality**.

The content of these expressions was an still is, legally and politically revolutionary: to manage that all states (attached to the idea of absolute sovereignty) wanted to become members of this Organization, **accepted to attribute the exercise** of sovereign competences to the Institutions with whom the Organizations were provided, which were also described with a new expression: Communities.

The shape of this idea was not immediate but progressive, attached to the **functionalist doctrine** of the concrete attainments and little steps, stated by the tandem Schuman-Monnet in Paris, and accepted by Adenauer in Bonn. It gave rise to a tacit **Franco-German alliance** which was -no longer- the dorsal spine of this new political-institutional being for years, being that grew in Europe.

The idea of Europe that was transmitted at that time was **not merely economic and commercial**; it was mainly a political idea. It was not a common market what was being built in Europe. The objective was the unity of Europe. The common market – as it is happening now with the internal market- was a simple instrument, the same as the defense of the free competition or the European policies.

A **new legal legislation**, neither internal nor international, was being built to use those instruments, in order to approach that idea. This legislation has been evolving and growing rich and it changed that Economic Community into a real **Community of Law**, based on a highly advanced normative and institutional structure, both strengthened and deepened thanks to more than twenty thousand legal resolutions by European tribunals.

The idea of a legal framework provided with a strong institutionalization didn't stop prevailing in the European construction for years, with some ups and downs though. Some European responsible were not unaware of it , I think now, among others the great pro-European leader **Jacques Delors or the Member of the European Parliament Altiero Spinnelli**; the former a facilitator of the transition from the common market to the

internal market, the latter alma mater of a way ahead project of the Treaty of the European Union.

Throughout all those years -I insist, with several ups and downs- the idea of Europe, the idea of the construction of Europe, was so strong that **it was able to integrate the evident diversity** of countries, cultures and citizens which form the European mosaic, making the appearance of the proximity community policies, the creation of the European citizenship, the policies of economic and social solidarity and cohesion. It looked as if an opinion reached an agreement in the European society: the need for more Europe. And that situation was considered a referent in Latin America, southern Asia and Africa, which hastened to copy, with varying success, this **model.**

This progress was achieved by means of pacific, democratic and respectful to the diversity in Europe procedures. This process has not been definitely linear but the result of multiple diplomatic negotiations not lacking political pressures, economic lobby actions or nationalist rejections. Nevertheless, it has been progressing, until once again, **old hidden ambitions** and tensions in an economically globalized and politically worldwide context, seem to have both paralyzed and questioned it: diversity overcomes unity.

3. THE DESINTEGRATION OF AN IDEA OF EUROPE: DIVERSITY OVERCOMES UNITY

In my opinion, the **moment of inflection** in the process of European integration, takes place in the last century mid-eighties. Narrating this process would make my exposition too wordy, so I will just remark its causes and consequences, to open, thus a framework for discussion and debate.

3.1 The causes of this inflection.

The **first cause** from my point of view is due to the **quick transformation** of the international society, which went from being a bipolar society affected by the east-west tension to a multipolar society, corrected by the presence of new and old hegemonies and a slipping towards the old-fashioned government of the Great Powers and the system of Alliances.

This is materialized in Europe with the fall of the iron curtain and the reconstruction of Germany.

The **German reconstruction**, facilitated by the entente Kohl-Mitterrand-Gorbachov, has marked a milestone in the European integration. The interlocutor is no longer Bonn but Berlin, no longer the kind Renish city but the vertex of the German empires. From that moment, I believe that the **Franco-German axis has started to lose essence**; the essence it has gained the search of **Germany for what it was its imperial area**, deprived of either Franco-Prussian or world wars, deprived of weapons, but provided with the economy and the currency (the euro). There has been, without a doubt, in the reconstruction of this zone, notable victims, being the first and most dramatic one for me the destruction of Yugoslavia, or the least dramatic but significant of Czechoslovakia. Now, Slovenia, Croatia or the Czech Republic, orbit in this space.

The **fall of the iron curtain** showed the European people, the other European people that curtain hid, in the middle of the process transforming the European Community into the European Union. This process **has been more painful than successful**, as since the failure of the Project of the Treaty of the European Union by the European Parliament, passing the Single European Act, reaching the Treaty of the European Union, and its difficult processes of ratification which have been taking it from Maastricht to Nice, passing through Amsterdam to reach Lisbon, the idea of Europe has been disintegrating, losing density and **complicating its understanding**.

There is an evident cause at the bottom of this question: **to the dilemma to deepen or to expand, the answer has been emphatically to expand**. And here it is, I think, the second reason for the inflection of the process. The **United Kingdom** (without excluding Germany) has special prominence (and responsibility) in this reason. We must **not forget history**: when the European Communities were created, the United Kingdom was invited to this adventure but it declined to participate and it bet for another model of international cooperation: the European Free Trade Association (the EFTA), to which were incorporated those countries that now - as current members of the EU- ask for less Europe and more "effectiveness", such as Denmark, Sweden, Finland, Austria…. The United Kingdom at that time, and I would say always, has bet for a quite **minor institutionalization**, an association of States attached to the economic and commercial, that is in a space of free trade or internal

market. The European politics (with capital letters) disturbs it. The result of all this: the Brexit.

Obviously, this approach penalizes the **proximity community policies**, undermines the space of freedom, security and justice, and makes the Common Foreign and Security Policy insignificant. The effect is radical as it moves away the citizen from the European construction.

Expansion without depth is introducing mines that will sooner or later explode in the European policies and in the European institutionalization itself. How is it possible to manage both community and intergovernmental institutions, thought for six states, that must now answer to the presence and demanding of twenty-eight states? Those states, after having undergone a long and traumatic non-democratic experience, are moving with difficulty towards a democracy *in status nascendi,* eroded by unfortunate situations of xenophobia, nationalism and corruption.

This British position is also reflected on its **battle against the European institutionalization**, both on its own and together with its allies, not only introducing in the European institutions, **low political profile personalities**, or, what's even worse, qualified euro skeptics increasingly abundant in the ranks of their political parties or that have given birth to new clearly anti-European political parties (UKIP), which will encourage the European Parliament, and will throw fire to the Referendum for 2016; but also acting more subtly, **criticizing and harassing**, on its own or together with their allies, the European administration, belittling it as a colossal, ineffective and not very agile one.

For this purpose, it **has counted on important supports**, particularly for me, that one coming from the **unfortunate presidency** of Romano Prodi, as well as the weak and pale presidency of Jose Manuel Durao Barroso, which have radically and without transition changed from the **model of Napoleonic and continental administration, to the Anglo-Saxon model**, deteriorating or paralyzing thus, the selection system of the body of civil servant by means of public examinations, facilitating the entry to the system of both hired and temporary agents. The tactic for such a procedure seems to be the efficiency, the agility and the fight against the eurocracy. However, in my view, the result is the confusion, the loss of essence and especially of independence. Clearly, it is easier to

persuade an agent that depends on a contract than a career civil servant who enjoys a considerable scope of independence.

3.2 The consequences of this inflection.

The first one is the loss of the Franco-German axis. This fact is translated into a shift from a European Germany to a German Europe.

The second one has to do with the bet for the expansion instead of the depth, which has been an endless bustle of treaties subject to complex ratifications, with ad hoc negotiations, and an evident loss of the process direction and a serious deinstitutionalization of it.

The just mentioned deinstitutionalization would be **the third** consequence, leading up to make use of direct negotiations among Heads of State or Government parallel mechanisms, neither community or European, negotiations marked not by their belonging to the Union, but for more current economic and political affinities. This fact provokes the resulting loss of attention of those who should be the real European protagonists: the European President, the Commission President and the Parliament President.

The deinstitutionalization, benefited by the British and their associates, may lead up to an eligible Europe "from a menu", which would be **the fourth** consequence. This on eligible Europe would take us back to a politics of alliances accompanied by the strengthening of hegemonic regional powers.

The next outcome of the deinstitutionalization, and **fifth** consequence of the disintegration of the idea of Europe, is the disappearance of the international forums and fronts of the real European interlocutors: High Representative, the Commission and the Council Presidents, responsible Commissionaires …And the result of it all: Europe is not there! (Kosovo, Georgia, Libya, Syria, Mali, Crimea… part of an endless list)

Another negative effect of the loss of institutionalization this new vision of Europe involves, and the **sixth c**onsequence that I will next outline, is the destruction of the European administration. There is no longer an administrative career (and this is an identifying element of the modern International Organizations). The European civil servants have become some uncomfortable characters; agents and hired staff are now preferable. English has become the working language and almost the exclusive language- except in some institutions where it offers heroic resistance, as in the European Court of Justice. English, the language of

trade and business, has noticeably put French away, diplomatic and legal language, favouring a kind of organizational model (a model of thought as well).

The **seventh** and last quite serious consequence has its origin in the deterioration of those community policies, which have more visualizations and repercussions on the European citizens, not only excluding them from the process but also making them lose interest about it.

This leads to the stereotyped image in which Europe does not belong to the citizens depicting it as a faraway reality favourable for the business of bankers and traders, insensitive to the problems that shake the European society. In relation to this, there are plenty of European media, which do not stop transmitting, and repeating that the only way out for the European standstill is not more Europe but more economy, when the fact is that Europe is much more a currency and a financial system needing not only economy, but more and better politics.

4. FINAL CONSIDERATIONS

The European Union we are now in, **does not have a lot in common** with that Europe some Europeans tried to build on the solid institutions provided with supranational competences, in order to overcome the post war social and economic crisis and to supply the confronted old European nations with a common objective: to walk towards a narrower union among the European peoples.

The enlargement without deepening has led to the dilution and this dilution to the disillusion. Both consequences are desired, due to different reasons, for two major European members. On the one hand, it seems that the **United Kingdom** and its Baltic and Nordic allies want to resurrect the almost dead EFTA or a light European economic space. On the other hand, **Germany** does not need to be Europe in order to be Germany anymore, and it searches for (succeeding) rebuilding its imperial area, also helped by its more or less convinced allies: Austria, Slovenia, Croatia, the Czech Republic, Slovakia, the European Central Bank and the Euro.

All this, provokes an evident malaise in the southern citizens, and why not saying it, a discouraging complex too. How much is left of that motto "unity in diversity", which was the source of so much talk during the European Convention about the future in Europe? In moments such as the current ones, the only way out left is Europe and more Europe,

supported by a solid and independent institutional structure, more present in our daily life.

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Եվրամիությունը արդեն անցել է իր վաթսուն տարվա պատմության սահմանը, բայց դա տեղի է ունեցել ինչպես անորոշության պայմաններում դեպի սեփական ապագան, այնքան էլ որոշակի անտարբերության պայմաններում իր քաղաքացիների կողմից: Ո՞րն է դրա պատճառը: Արդյո՞ք այն պայմանավորված է տնտեսական եւ ֆինանսական խնդիրների հետ: Թ՞ե դա պայմանավորված է եվրոպական շինարարության գործընթացի ինստիտուցիոնալացման կորստով: Իմ կարծիքով, դա երկուսն էլ համադրություն է, բայց, անկասկած, երկրորդ երեւույթը ամենալուրջն է, քանի որ այն ազդում է անցյալ դարի 50-ական թվականներից ձեւավորված Եվրոպայի գաղափարի բուն էության վրա: Այս կարծիքը զարգացնելու համար Եվրոպայի գաղափարի վրա ես կանդրադառնամ առաջին մասում, իսկ երկրորդում՝ այն պատճառների վրա որոնք խաթարում են Եվրոպայի գաղափարը:

HUMAN DIGNITY AND THE EUROPEAN UNION

GABRIELA A. OANTA
Director of "Salvador de Madariaga"
University Institute for European Studies
Associate professor of public international law
and international relations
University of A Coruña (Spain)

Key words: *European Union; human dignity; Charter of the Fundamental Rights*

Summary: 1. INTRODUCTION. 2. HUMAN DIGNITY AND THE EUROPEAN UNION LAW: 2.1. Human dignity and the European Union primary law. 2.2. Human dignity and the European Union secondary law. 3. HUMAN DIGNITY AND THE COURT OF JUSTICE OF THE EUROPEAN UNION CASE LAW. 5. FINAL CONSIDERATIONS.

The story of human rights in the European Union is complex. In the beginning, there was silence in relation to human rights in the original

European Communities treaties. This situation has changed significantly with the adoption of the Charter of the Fundamental Rights of the EU in December 2000 at the Nice European Summit, which has begun to have a legal binding effect within the EU on 1 December 2009 when the Treaty of Lisbon entered into force. this paper will be divided into two parts. the First Part will provide an overview of the attention offered by the EU into its primary and secondary law in relation to human dignity. The Second Part of this paper will focus on different cases that so far were brought before the Court of Justice of the European Union and that contain several references to human dignity or to Article 1 of the EU Charter.

1. INTRODUCTION

The story of human rights in the European Union (hereinafter, EU) is complex. In the beginning, there was silence in relation to human rights in the original European Communities treaties. This situation has changed significantly with the adoption of the Charter of the Fundamental Rights of the EU in December 2000 at the Nice European Summit, which has begun to have a legal binding effect within the EU on 1 December 2009 when the Treaty of Lisbon entered into force.[803]

It is worth mentioning from the very beginning that the Charter of the Fundamental Rights of the EU (hereinafter, the EU Charter) is different from the European Convention for the Protection of Human Rights (ECHR), which was adopted by the Council of Europe and signed in Rome in 1950. Hence, the EU Charter and the European Convention for the Protection of Human Rights are two different legal texts, adopted in the framework of two different international organizations, namely the EU and the Council of Europe, respectively.

As is well known, the EU is an international organization of integration. Currently, and since July 2013, 28 Member States make it up and almost 500 million people live in these States. At present, the EU is based on

803 The previous constitutive treaties were: the Treaty of Paris (1951) regarding the creation of the European Coal and Steel Community; the Treaties of Rome (1957) referred to the creation of the European Economic Community and the European Atomic Energy Community, respectively; the Maastricht Treaty (1992); the Treaty of Amsterdam (1997); and the Treaty of Nice (2001). For a detailed analysis of the Charter of the Fundamental Rights of the EU, see A. Mangas Martin (dir.), *Carta de los Derechos Fundamentales de la Unión Europea. Comentario artículo por artículo* (Ed. Fundación BBVA, Bilbao, 2008); L.S. Rossi (dir.), *Carta dei diritti fondamentali e Constituzione dell'Unione europea* (Giuffrè, Milan, 2002).

two international treaties each of equal status – namely, the Treaty on the EU (hereinafter, TEU) and the Treaty on the Functioning of the EU (hereinafter, TFEU) – plus the EU Charter and almost 40 Protocols, 2 Annexes and myriad Declarations. Moreover, the principle of conferral is the basis for the EU's activity. Thus, by virtue of Article 5(2) TEU, *"the Union shall act only with the limits of the competences conferred upon it by the Member States in the Treaties to attain the objectives set out therein"*.

Regarding the text of the EU Charter, it has to be mentioned that it was drafted by a Convention comprised of representatives of Heads of State or Government (15), Members of the European Parliament (16), members of national parliaments (30) and an EU Commissioner. At that moment, it was not binding. The adapted text of the EU Charter was proclaimed at Strasbourg on 12 December 2007 by the European Parliament, the Council and the European Commission.[804] Since 1 December 2009, when the Treaty of Lisbon entered into force, the EU Charter is legally binding for the EU by virtue of Article 6(1) TEU.[805] Therefore, this legal text has the same legal value as the TEU and the TFEU, being a part of the EU primary law. Moreover, under Article 51(1) of the Charter, its provisions apply to the EU Member States when they are implementing EU law.[806]

The EU Charter abandons the traditional distinction between civil and political rights, on the one hand, and economic and social rights, on the other hand. It makes a real distinction between rights and principles. Nevertheless, this text does not mean that the EU could provide a more extensive protection in the field of human rights; its provisions shall not extend in any way the EU's competences. Thus, according to Article 52 of the EU Charter, *"in so far as this Charter contains rights which correspond to rights guaranteed by the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, the meaning and scope of those rights shall be the same as those laid down by the said Convention. This provision shall not prevent Union law providing more extensive*

804 OJ C 303, 14.12.2007, p. 1.

805 Article 6(1) TEU sets out: "The Union recognises the rights, freedoms and principles set out in the Charter of Fundamental Rights of the European Union of 7 December 2000, as adapted at Strasbourg, on 12 December 2007, which shall have the same legal value as the Treaties. The provisions of the Charter shall not extend in any way the competences of the Union as defined in the Treaties".

806 Article 51(1) of the EU Charter sets out: "The provisions of this Charter are addressed to the institutions, bodies, offices and agencies of the Union with due regard for the

protection".

In the author's view, the main value of the EU Charter is the explicit recognition of the core role that fundamental rights play in the EU legal order. In addition, its provisions are binding for all the Union's activities. This legal text is made up by 54 articles under six titles, namely: dignity; freedoms; equality; solidarity; citizens' rights; and justice.

It is worth mentioning that the entire first title of the EU Charter is dedicated to dignity. It is considered that this significant position of human dignity considerations demonstrates their importance for the EU. This title outlines when human dignity is to be protected and safeguarded when the EU institutions and its Member States act within the remit of EU law. Five independent articles make up this Title, dedicated specifically to: the human dignity (Article 1); the right to life (Article 2);[807] the right to integrity of the person (Article 3);[808] the prohibition of torture and inhuman or degrading treatment or punishment (Article 4);[809] and the prohibition of slavery and forced labour (Article 5).[810]

Thus, by virtue of Article 1 of the EU Charter, according to which *"human dignity is inviolable. It must be respected and protected"*, the European legislator has opted to dedicate a specific article to human dignity. Therefore, the EU recognizes human dignity as a foundation of all human rights as a whole in its framework and for all its activities[811] as

---

principle of subsidiarity and to the Member States only when they are implementing Union law. They shall therefore respect the rights, observe the principles and promote the application thereof in accordance with their respective powers and respecting the limits of the powers of the Union as conferred on it in the Treaties". For an overview of the influence of the EU Chartre on the EU competences in the different fields of its activities, see N. Cariat, *La Charte des droits fondamentaux et l'équilibre constitutionnel entre l'Union européenne et les États membres* (Bruylant, Bruxelles, 2016), 655-786.

807 "1. Everyone has the right to life. 2. No one shall be condemned to the death penalty, or executed".

808 "1. Everyone has the right to respect for his o her physical and mental integrity. 2. In the fields of medicine and biology, the following must be respected in particular:
(a) the free and informed consent of the person concerned, according to the procedures laid down by law;
(b) the prohibition of eugenic practices, in particular those aiming at the selection of persons;
(c) the prohibition on making the human body and its parts as such a source of financial gain;
(d) the prohibition of the reproductive cloning of human beings".

809 "No one shall be subjected to torture or to inhuman or degrading treatment or punishment".

810 "1. No one shall be held in slavery or servitude. 2. No one shall be required to perform forced or compulsory labour. 3. Trafficking in human beings is prohibited".

811 In this regard, see G. Den Hartogh, "Is human dignity the ground of human rights?" in M. Düwell, Jens Braarvig, R. Brownsword and D. Mieth (ed.), *The Cambridge Hand-*

it usually happens at the international level, on the one hand, and as an autonomous right opening the possibility of invoking it before the judicial organs under certain circumstances, on the other hand.

In light of these considerations, this paper will be divided into two parts. Thus, the *First Part* will provide an overview of the attention offered by the EU into its primary and secondary law in relation to human dignity. The *Second Part* of this paper will focus on different cases that so far were brought before the Court of Justice of the European Union (hereinafter, CJEU) and that contain several references to human dignity or to Article 1 of the EU Charter.

2. HUMAN DIGNITY AND THE EUROPEAN UNION'S PRIMARY LAW

Currently, human dignity considerations are contained by several provisions of the EU primary law *(2.1)*, which have been developed through different acts and *soft law* instruments as it will be shown in the following pages *(2.2)*.

2.1. Human dignity and the European Union primary law

Regarding the attention paid by the EU primary law to human dignity, it has to be mentioned from the very beginning that the TEU, the TFEU, the EU Charter and Declaration 61 – which is an annex to the TEU and TFEU – enclose explicit references to the respect for human dignity.

Thus, Article 2 TEU, which contains the values on which the EU is founded and that are common to its Member States, mentions the respect for human rights as well. This provision sets out that the EU *"is founded on the values of respect for human dignity, freedom, democracy, equality, the rule of law and respect for human rights, including the rights of persons belonging to minorities"*.

On its hand, Article 21(1) of the TEU, which refers to general provisions on the EU's external action, provides: *"The Union's action on the international scene shall be guided by the principles which have inspired its own creation, development and enlargement, and which it seeks to advance in the wider world: democracy, the rule of law, the universality and indivisibility of human rights and fundamental freedoms, respect for human dignity, the principles of equality and solidarity, and respect for the principles of the United Nations Charter and international law"*.

Later on, according to Article 205 TFEU, which refers concretely

book of Human Dignity. Interdisciplinary Perspectives (Cambridge University Press, Cambridge, 2014), 200-207.

to the EU's external action, sets out that *"The Union's action on the international stage, pursuant to this Part, shall be guided by the principles, pursue the objectives and be conducted in accordance with the general provisions laid down in"* the above mentioned Article 21(1) TEU.

Regarding the provisions of the EU Charter on human dignity, references to its Preamble and Article 1 have to be made. Thus, apart from Article 1 of the EU Charter dedicated specifically to human dignity, the Preamble of the Charter contains a reference to human dignity; it sets out: *"Conscious of its spiritual and moral heritage, the Union is founded on the indivisible, universal values of human dignity, freedom, equality and solidarity; it is based on the principles of democracy and the rule of law. It places the individual at the heart of its activities, by establishing the citizenship of the Union and by creating an area of freedom, security and justice"*.

In addition, Declaration 61 made by Poland on the EU Charter reads as follows: *"The Charter does not affect in any way the right of Member States to legislate in the sphere of public morality, family law, as well as the protection of human dignity and respect for human physical and moral integrity"*.

Against this background, it is worth mentioning that Article 1 of the EU Charter is the foundation of all fundamental rights in this legal instrument and, at the same time, it influences the other rights of the EU Charter.[812] This provision has been described as a basic pillar of the developing European identity, being also a part of the very substance of each right contained by the EU Charter. Therefore, it is not only a right on its own as where there is life, human dignity is due and it represents needs to be respected when any of these rights is restricted. In the author's view, making the distinction between human dignity as a foundation of all human rights as a whole, on the one hand, and human dignity as an autonomous human right, on the other hand, is of a special relevance for this paper. It is worth mentioning that internationally dignity is understood as a basis for the other fundamental rights and not as an individual autonomous right. Nevertheless, the EU recognizes human dignity as an autonomous right and therefore it opens the door to

812 See P. Serna, "La dignidad humana" in E. Álvarez Conde and V. Garrido Mayol (dir.), *Comentarios a la Constitución europea, Libro I* (Tirant lo Blanch, Valencia, 2004), 191-239; J.M. Sobrino Heredia, "Artículo 1. Dignidad humana" in A. Mangas Martin

the possibility for human dignity to be invoked before the judicial organs.

In addition, it has to be underlined that the EU does not give a definition of the concept 'dignity'. Nevertheless, it refers to 'human dignity' and not 'to dignity of human beings'. In the author's view, this distinction has a highly sensitive significance as, for instance, the human embryo is included into the first concept, namely human dignity, which is understood to be a broad concept that does not include only medical and biological applications. Moreover, the EU considers that the protection of human dignity is an exception of public order in relation to the provisions of the Treaties on internal market, for example.

Regarding the scope of the word "inviolable" that has to characterize human, it is worth mentioning that human dignity concept cannot be taken away from any human being. Meanwhile, the expression "must be respected" expresses the prohibition for the EU's institutions and bodies for not allowing damage to human dignity and the expression "and protected" contains their duty to safeguard human dignity.

In short, the EU has the duty to protect people from interferences with human dignity by third parties as this is inherent in being human, being an absolute value for the Union as a whole. This means, amongst other things, that the EU must ensure an appropriate framework to assure the respect for human dignity in the framework of the EU. Thus, when applying the EU law, the Union's institutions, organs, organisms and agencies must respect human dignity[813] (otherwise, they would breach the EU law and an action for annulment should be brought before the CJEU according to Article 263 TFEU). Moreover, according to Article 7 TEU, in case of serious breaches of human rights and in particular of human dignity, the suspension of certain rights for the EU Member State may occur.

2.2. Human dignity and the European Union secondary law

The development of human dignity issues in the framework of the EU is assured by various specific priorities for the Union. Special attention will be paid to the fight against torture, the abolition of the death penalty, and the fight against homelessness. It is worth mentioning that, especially

(dir.), *Carta de los Derechos Fundamentales de la Unión Europea. Comentario artículo por artículo* (Ed. Fundación BBVA, Bilbao, 2008), 107-126.

813 J.M. Sobrino Heredia, "Artículo 1. Dignidad humana" in A. Mangas Martin (dir.), *Carta de los Derechos Fundamentales de la Unión Europea. Comentario artículo por artículo* (Ed. Fundación BBVA, Bilbao, 2008), 109-113.

in the last decade or so, the EU has created and developed real policies in these two fields. Thus, different *soft law* acts and *hard law* acts have been adopted so far.

Firstly, regarding the fight against torture, it has to be underlined that it represents a very long-standing policy priority of the EU. This international organization is a leading institutional actor as well as donor to the efforts of civil society organizations around the world in support of the fight against torture and ill-treatment. Suffice to mention that on 26 June each year the EU celebrates the International Day in Support of the Victims of Torture. So far, only *soft law* acts have been adopted in this field by the EU, of the most recent documents being the Guidelines to EU Policy towards third countries on torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment, which were updated in 2017.[814]

Secondly, in relation to the abolition of the death penalty, it has to be mentioned that the EU maintains a very strong position against the death penalty in all circumstances and for all cases, being, moreover, one of the key priorities of its human rights external policy. One the one hand, of the *soft law* documents adopted in this field in the last years, references have to be made to the EU Strategic Framework and its Related Action Plan on Human Rights and Democracy, which were adopted in June 2012, as well as to the EU Guidelines on Death Penalty embraced in April 2013.

On the other hand, of the binding documents adopted by the EU in this field so far, we would refer to the Council Regulation (EC) No 1236/2005 of 27 June 2005 concerning trade in certain goods which could be used for capital punishment, torture or other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment.[815] The provisions of this Regulation are related to the Commission Implementing Regulation (EU) No 775/2014[816] as amended by Regulation (EU) 2016/2134.[817]

Thirdly, on the fight against homelessness, the funds allocated by the European Commission to civil society organizations in the last years are an excellent example of the EU's commitment with the fight against homelessness, which is considered to be a significant violation of human

814 For more information, see the European External Action Service official website: https://eeas.europa.eu/delegations/israel/12389/guidelines-eu-policy-towards-third-countries-torture-and-other-cruel-inhuman-or-degrading_he
815 OJ L 200, 30.07.2005, p. 1.
816 OJ L 210, 17.7.2014, p. 1.
817 OJ 338, 13.12.2016, p. 1.

dignity. These funds are distributed by this Institution especially through the implementation of the social investment package of which the European Instrument for Democracy and Human Rights worldwide belongs to. This Instrument was created in March 2014 for the financial period 2014-2020 through the Regulation (EU) 235/2014.[818] It is also necessary to mention the adoption, on 19 October 2010, of the EU's Strategy for the effective implementation of the EU Charter.[819]

Finally, it has to be mentioned that the EU has created the European Agency for Fundamental Rights under the Regulation (EC) 168/2007.[820] It is settled in Vienna (Austria). Since its creation in 2007, periodically it publishes reports and action plans in relation to the application of the EU Charter or regarding different issues that may influence on the respect for human dignity in the Union. Its last document, which contain a reference to human dignity into the EU, was published in May 2017;[821] in this occasion, it has been affirmed that the existing climate of that time in the EU 'has led to an increase of racism and intolerance against ethnic, religious and other minorities across Europe. This affects many fundamental rights under the Charter, including the right to non-discrimination (Article 21), *the right to dignity (Article 1)*, the right to integrity of the person (Article 3) and the right to life (Article 2)'.[822]

3. HUMAN DIGNITY AND THE COURT OF JUSTICE OF THE EUROPEAN UNION CASE LAW

As the own CJEU affirmed in its judgement of 9 October 2001, *Netherlands* v *European Parliament and Council*, 'it is for the CJEU, in its review of the compatibility of acts of the institutions with the general principles of Community law, to ensure that the fundamental right to human dignity and integrity is observed'.[823] Thus, no provision of the EU Charter may be used to harm the dignity of another person, being the dignity of the human person a part of the substance of the rights laid

818 OJ 77, 15.03.2014, p. 77.
819 COM(2010) 573 final: *Communication from the Commission Strategy for the effective implementation of the Charter of Fundamental Rights by the European Union*, Brussels, 19.10.2010.
820 OJ 53, 22.02.2007, p. 1.
821 COM (2017) 239 final, *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: 2016 Report in the Application of the EU Charter of Fundamental Rights*, Brussels, 18.05.2017.
822 Ibid., p. 6. Emphasis is added by the author.
823 C-377/98, ground 70.

down in this legal text.

In the author's view, since the entrance into force of the Treaty of Lisbon, there are express references to human dignity or to the respect for human dignity or the promotion of the application of Article 1 of the EU Charter in five judgments and one Opinion of a General Advocate, without having the same attention in the judgment published in that case. It is worth mentioning that all these cases brought before the CJEU represented references for a preliminary ruling sent by national judges from the United Kingdom, Italy, France, The Netherlands, and Germany, namely: the judgment of 21 December 2011, *N.S.* v *Secretary of State for the Home Department M.E., A.S.M., M.T., K.P., E.H.* v *Refugee Applications Commissioner and Minister for Justice, Equality and Law Reform*;[824] the judgment of 24 April 2012, *Servet Kamberaj* v *Istituto per l'Edilizia sociale della Provincia autonoma di Bolzano and others*;[825] the judgment of 27 September 2012, *Cimade and Groupe d'information et de soutien des immigrés (GISTI)* v *Ministre de l'Intérieur, de l'Outre-mer, des Collectivités territoriales et de l'Immigration*;[826] the judgment of 2 December 2014, *A and others* v *Staatssecretaris van Veiligheid en Justitie*;[827] the judgment of 5 April 2016, *Pal Aranyosi and Robert Caldararu*.[828] In addition, there is an Opinion of 31 January 2010, *S. Coleman* v *Attridge Law and Steve Law* that refers to these issues; nevertheless the judgment in this case makes no reference to the issues that interest us for the purposes of this paper.[829]

As is well known, from a procedural point of view, in case of a breach of a fundamental right by a Member State, the provisions of the EU Charter apply when the fundamental right issue involves the implementation of EU legislation (e.g. a national authority applies an EU regulation). In such a case, the national court will make a reference for a preliminary ruling before the CJEU. Another way would be if the European Commission opens, under Article 258 TFEU, an infringement procedure against the Member State that has violated fundamental rights.[830]

824 Joint cases C-411/10 and C-493/10, ECLI:EU:C:2011:865.
825 Case C-571/10, ECLI:EU:C:2012:233.
826 Case C-179/11, ECLI:EU:C:2012:594.
827 Joined cases C-148/13 to C-150/13, ECLI:EU:C:2014:2406.
828 Joint cases C-404/15 and C-659/15 PPU, ECLI:EU:C:2016:198.
829 Case C-303/06, ECLI:EU:C:2008:61.
830 For a detailed analysis of the ways the CJEU has in relation to the interpretation and application of human rights norms, see: N. Cariat, *op. cit.*, 787-905; A. Vitorino, "La Cour de justice et les droits fondamentaux depuis la proclamation de la Charte" in N.

It is considered that the above judgments make references to four specific areas, such as: firstly, the situation of asylum seekers; secondly, minimum standards for the qualification and status of third country nationals or stateless persons as refugees or as persons who otherwise need international protection; thirdly, police and judicial cooperation in criminal matters (conditions of detention and the prohibition of inhuman or degrading treatment); and fourthly, equal treatment in employment and occupation (the case of a disabled person).

Thus, the case *N.S.* v *Secretary of State for the Home Department M.E., A.S.M., M.T., K.P., E.H.* v *Refugee Applications Commissioner and Minister for Justice, Equality and Law Reform* refers to a preliminary ruling requested in relation to Article 3(2) of Regulation (EC) No 343/2003 establishing the criteria and mechanisms for determining the Member State responsible for examining an asylum application lodged in one of the Member States by a third-country national. Hence, the CJEU was asked in relation to the fundamental rights of the EU, including the rights set out in Articles 1,4, 18, 19(2) and 47 of the EU Charter, as well as to the application of Protocol No 30 on the application of the Charter to Poland and the United Kingdom were. In essence, the CJEU affirmed that 'the Member State in which the asylum seeker is present must ensure that it does not worsen a situation where the fundamental rights of that applicant have been infringed by using a procedure for determining the Member State responsible which takes an unreasonable length of time. If necessary, the first mentioned Member State must itself examine the application in accordance with the procedure laid down in Article 3(2) of Regulation (EC) No 343/2003'.[831]

In the case *Servet Kamberaj* v *Istituto per l'Edilizia sociale della Provincia autonoma di Bolzano and others*, the CJEU had to pronounce on a reference of a preliminary ruling on the interpretation of Articles 2, 6, 18, 45 and 49 TFEU, Articles 21 and 34 of the EU Charter, the provisions of Directive 2000/43 implementing the principle of equal treatment between persons irrespective of racial and ethnic origin, and Directive 2003/109 concerning the status of third-country nationals who are long-term residents. Thus, the sixth question was: 'Is it contrary to European Union law, in particular, to Articles 2 TEU and 6, 18, 45 and 49

Colneric et al. (coords.), *Une Communauté de droit. Festschrift für Gil Carlos Rodríguez Iglesias* (BWV. Berliner Wissenschafts-Verlag, Berlin, 2003), 111-126.

831 Joint cases C-411/10 and C-493/10, *cit.*, grounds 109, 115 and 123.

TFEU, read in conjunction with Articles 1, 21 and 34 of the Charter, for a provision of national law to require Community nationals (whether or not Italian) to declare that they ethnically belong to or elect to join one of the three linguistic groups of Alto Adige/South Tyrol in order to be eligible for housing benefit?'.[832] Finally, the CJEU considered that this questions 'must be declared inadmissible'.

In other occasion, the Court from Luxembourg was asked about the interpretation of Directive 2003/9/EC laying down minimum standards for the reception of asylum seekers in the EU Member States. Thus, in the case *Cimade and Groupe d'information et de soutien des immigrés (GISTI)* v *Ministre de l'Intérieur, de l'Outre-mer, des Collectivités territoriales et de l'Immigration*, it was affirmed that the questioned Directive seeked 'to ensure full respect for human dignity and to promote the application of Articles 1 and 18 of the' Charter.[833] In addition, under Article 1 of the Charter, 'human dignity must be respected and protected'; therefore, 'the asylum seeker may not […] be deprived – even for a temporary period of time after the making of the application for asylum and before being actually transferred to the responsible Member State – of the protection of the minimum standards laid down by that directive'.[834]

The interpretation of Article 4 of Council Directive 2004/83/EC on minimum standards for the qualification and status of third country nationals or stateless persons as refugees or as persons who otherwise need international protection, as well as the extent of the content of the protection granted under this normative act represented other issues that were analysed by the CJEU in relation to the respect for human dignity. In the case *A y otros* v *Staatssecretaris van Veiligheid en Justitie*, the Court declared that 'The methods used by the competent authorities to assess the statements and documentary or other evidence submitted in support of those applications must be consistent with the provisions of the Directive […] with the fundamental rights guaranteed by the Charter, such as the right to respect for human dignity, enshrined by Article 1 of the Charter and the right to respect for private and family life'.[835] Moreover, regarding the option for the national authorities – in this case, of The Netherlands – of allowing homosexual acts to be performed, the

832 Case C-571/10, *cit.*, ground 6.
833 Case C-179/11, *cit.* grounds 3 and 42.
834 Ibid., ground 56.
835 Joined cases C-148/13 to C-150/13, ground 53.

submission of the applicants to possible 'tests' in order to demonstrate their homosexuality or even the production by those applicants of evidence such as film of their intimate acts, it must be pointed out that, besides the fact that such evidence does not necessarily have probative value, such evidence would of its nature infringe human dignity, the respect of which is guaranteed by Article 1 of the Charter'.[836]

Police and judicial cooperation in criminal matters through the European arrest warrant and the prohibition of inhuman or degrading treatment for an imprisoned in a Member State were presented the core issues of other references for a preliminary ruling, which were sent by a German judicial organ from Bremen. Thus, in the *Pal Aranyosi and Robert Caldararu case*, the CJEU affirmed that the prohibition of inhuman or degrading treatment or punishment, as set out by Article 4 of the EU Charter is absolute and closely linked to respect for human dignity as provided by Article 1 of the EU Charter.[837] In addition, the CJEU stated that those authorities of the State on whose territory an individual is detained have 'a positive obligation to ensure that any prisoner is detained in conditions which guarantee respect for human dignity, that the way in which detention is enforced does not cause the individual concerned distress or hardship of an intensity exceeding the unavoidable level of suffering that is inherent in detention and that, having regard to the practical requirements of imprisonment, the health and well-being of the prisoner are adequately protected'.[838]

Even though the judgment published in the case *S. Coleman* v *Attridge Law and Steve Law* finally did not make any reference to the obligation of the respect of human dignity, it is considered that the Opinion expressed by the General Advocate in this case is worth mentioning for the purposes of our paper. The scope of Directive 2000/78/EC establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation and whether the prohibition of discrimination contained in the Directive covers cases where an employee was treated less favourably than her colleagues because, although not herself disabled, she was associated with a disabled person were analysed into this Opinion on the basis of a request for a preliminary ruling from the Employment Tribunal, London South, from the United Kingdom.

836 Ibid., ground 65.
837 Joint cases C-404/15 and C-659/15 PPU, *cit.*, ground 85.
838 Ibid., ground 90.

The Advocate General in this case affirmed that human dignity and personal autonomy made up the values that underlined equality.[839] Moreover, 'as its bare minimum, human dignity entails the recognition of the equal worth of every individual. One's life is valuable by virtue of the mere fact that one is human, and no life is more or less valuable than another is [...] even when we disagree deeply about issues of political morality, the structure of political institutions and the functioning of our democratic states we nevertheless continue to share a commitment to this fundamental principle. Therefore, individuals and political institutions must not act in a way that denies the intrinsic importance of every human life. A relevant, but different, value is that of personal autonomy. It dictates that individuals should be able to design and conduct the course of their lives through a succession of choices among different values options. The exercise of autonomy presupposes that people are given a range of valuable options from which to choose. When we act as autonomous agents making decisions about the way we want our life to develop our 'personal integrity and sense of dignity and self-respect are made concrete'.[840]

4. FINAL CONSIDERATIONS

It has been the author's intention to make an overview of the place of human dignity in the EU nowadays as one of its core values. It is considered that the EU institutions and its Member States recognize the importance that human dignity plays in our lived experience as humans now that, once the Treaty of Lisbon entered into force, the EU Charter has full legal effect. The provisions of this legal text have to be protected and respected in the EU as a whole and, at the same time, they are taken into account when the EU act as a legal subject on the current international stage.

In this regard, attention has been paid to the place of the respect for human dignity into the EU law. Thus, the complexity of this issue has been analysed from the EU primary law perspective and as the basis for different soft law and hard law documents adopted by the Union in order to protect human rights. All these legal aspects have been reinforced by the interpretation made by the CJEU so far in the last almost one decade, in relation to several requests for preliminary rulings formulated by various national judicial organs of the EU Member States.

839 Case C-303/06, *cit.*, ground 8.
840 Ibid., ground 9.

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Եվրոպական միությունում մարդու իրավունքների պատմությունը բարդ է: Ի սկզբանե կար լռություն այս հարցի հետ կապված եվրոպական համայնքների պայմանագրերում: Այս իրավիճակը զգալիորեն փոխվեց 2000 թվականի դեկտեմբերին, երբ ընդունվեց Հիմնարար իրավունքների մասին ԵՄ Խարտիան Նիցայի գագաթաժողովի ընթացքում, որը պարտադիր իրավական ուժ ստացավ 2009 թվականին Լիսաբոնի պայմանագիրի հետ միասին: Այս հոդվածը կազմված է երկու մասից: Առաջին մասը կներկայացնի մարդու արժանապատվությանը վերաբերող ԵՄ սկզբունքային եւ երկրորդական օրենքը: Երկրորդ մասում կքննարկվեն տարբեր գործեր, որոնք մինչ առայժմ ներկայացվել են Եվրոպական Միության Արդարադատության Դատարան կապված են մարդու արժանապատվության կամ ԵՄ կանոնադրության 1-ին հոդվածի հետ:

LOS ESTADOS SIN LITORAL EN EL DERECHO DEL MAR

ARTAK MKRTICHYAN[841]*
Profesor interino de sustitución de Derecho Internacional Público y Relaciones internacionales en la Universidade da Coruña

Key words*: Landlocked States, Development of legal regulations, International Law of the Sea*

SUMARIO: 1. INTRODUCCIÓN. - 2. DEL RECONOCIMIENTO DE LA LIBERTAD DE NAVEGACIÓN EN LOS RÍOS NAVEGABLES AL RECONOCIMIENTO DEL PABELLÓN DE LOS ESTADOS SIN LITORAL. - 2.1 Los inicios de la cuestión de los derechos de los Estados sin litoral: el reconocimiento de la libertad de acceso de los Estados sin litoral a los ríos navegables. - 2.2. El reconocimiento del derecho al pabellón de los Estados sin litoral: las reticencias del siglo XIX y la Conferencia de Barcelona de 1921. - 3. EL DERECHO DE ACCESO AL MAR DE LOS ESTADOS SIN LITORAL. - 3.1 El derecho de acceso al mar de los Estados sin litoral en la primera conferencia de las Naciones Unidas sobre el Derecho del mar (1956 – 1958) y desarrollos posteriores. -

841 * Profesor interino de sustitución de Derecho Internacional Público y Relaciones internacionales en la Universidade da Coruña (artak@udc.es)

3.2. Los derechos de los Estados sin litoral en la Tercera Conferencia de las Naciones Unidas sobre el Derecho del Mar (1970 – 1982). - 4. CONSIDERACIONES FINALES.

The international law of the sea deals with the international legal principles and norms in order to regulate the legal regime of marine spaces. It regulates relations between States and other actors in relation to their activities in the use of seas, oceans and its resources. But the geographical position of a relatively large number of countries does not allow them to access the seas and oceans and therefore have the possibility to enjoy these resources. This work is dedicated to the study of the development of the international legal regulation of the rights of the landlocked States in the law of the sea.

1. INTRODUCCIÓN

El Derecho internacional del mar es una de las ramas más antiguas del Derecho internacional. Se trata de una disciplina que se ocupa del conjunto de principios y normas jurídicas internacionales con el fin de regular el régimen jurídico de los espacios marinos, las relaciones entre los Estados y otros actores en relación con sus actividades en el uso de los mares, océanos y de sus recursos. A nuestro entender, la posibilidad del uso, presupone tener, como es evidente, una posibilidad de tener acceso a estos recursos de los mares y océanos. Este trabajo está dedicado al estudio de la evolución histórica de esta condición previa.

Como es bien sabido, la posición geográfica de un número relativamente amplio de países no les permite acceder a los mares y océanos y por tanto tener la posibilidad de gozar de estos recursos, que son de toda la humanidad. Así, de los 193 Estados miembros de la Organización de las Naciones Unidas (ONU), 44 no tienen acceso al mar[842]. Teniendo en cuenta esa posición geográfica específica, causada en gran medida por cuestiones históricas, la Comunidad internacional ha venido a desarrollar y adoptar una serie de disposiciones destinadas a ayudar a estos Estados sin litoral, para que estos sean verdaderos actores en el marco del Derecho internacional del mar. Pero también es cierto que dicho

842 Estos Estados son: Afganistán, Andorra, Armenia, Austria, Azerbaiyán, Bielorrusia, Bután, Bolivia, Botsuana, Burkina Faso, Burundi, Chad, Ciudad del Vaticano, Etiopía, Hungría, Kazajistán, Kirguistán, Laos, Lesoto, Liechtenstein, Luxemburgo, Malaui, Malí, Moldavia, Mongolia, Nepal, Niger, Paraguay, República Centroafricana, República Checa, República de Macedonia, Ruanda, San Marino, Serbia, Suazilandia, Sudán del Sur, Suiza, Tayikistán, Turkmenistán, Uganda, Uzbekistán, Zambia y Zimbabue.

proceso ha sido muy largo y a menudo contradictorio, influenciado por distintas coyunturas geopolíticas y doctrinas jurídicas internacionales.

El tema del acceso al mar de los Estados sin litoral no es ajeno a la Unión Europea. Varios de sus Estados miembros pertenecen a esta categoría de Estados y, aunque la Unión Europea no dispone de un Derecho específico para regular esta situación, sí ha ofrecido respuestas jurídicas de carácter general que han relegado nuestro objeto de estudio a un segundo plano. Sin embargo, no por ello se deben ignorar el impacto y la relevancia de su régimen jurídico como parte del Derecho internacional público, teniendo en cuenta la proyección internacional y la implicación de la mayor parte de los Estados miembros de la Unión Europea, incluidos los Estados sin litoral, en las actividades marítimas.

2. DEL RECONOCIMIENTO DE LA LIBERTAD DE NAVEGACIÓN EN LOS RÍOS NAVEGABLES AL RECONOCIMIENTO DEL PABELLÓN DE LOS ESTADOS SIN LITORAL

En un principio, la libertad de navegación de los Estados sin litoral se circunscribió a la navegación por los ríos navegables, por la necesidad de su utilización para tener acceso al mar, en el que regía el principio de libertad. Sin embargo, existían restricciones, como la condición de reciprocidad o la ausencia de reconocimiento del pabellón de los Estados sin litoral, que hacían impracticable cualquier avance en la cuestión de los derechos de los Estados sin litoral. En este epígrafe, se analizará esta etapa del régimen de los derechos de los Estados sin litoral en Derecho del Mar. Para ello, en un primer apartado, se estudiará el desarrollo del reconocimiento de la libertad de navegación de los Estados sin litoral por los ríos navegables (2.1) y, en un segundo apartado, se examinarán los primeros textos relevantes en el reconocimiento del pabellón de los Estados sin litoral (2.2).

2.1. Los inicios de la cuestión de los derechos de los Estados sin litoral: el reconocimiento de la libertad de acceso de los Estados sin litoral a los ríos navegables

El aumento del interés de los Estados sin litoral en tener actividades propias en el mar se produce a partir de mediados del siglo XIX, como consecuencia del reconocimiento del principio de la libertad de los mares. Pero incluso podemos encontrar referencias de épocas anteriores sobre la necesidad de uso de las vías fluviales para unir a los Estados sin litoral

con la costa.

Como sabemos, los ríos navegables antes, igual que ahora, sirven como una de las arterias más importantes para el desarrollo del comercio exterior para los Estados, y, por tanto, era natural que inicialmente la libertad de la navegación hiciera referencias a estas vías de forma particular. Así, por ejemplo, desde la Revolución Francesa, y bajo el impulso de las ideas de libertad proclamadas (conforme al Decreto del Consejo Provisional de la Convención, de 16 de noviembre de 1792), la idea de libertad de navegación comenzó a ser corrientemente aceptada. En ese momento, el apoyo procedía de algunas autoridades preocupadas en beneficiarse de las posibilidades de expansión comercial y colonial que ofrecía esta libertad[843]. Resultado del citado Decreto fue la proclamación de la libertad de navegación en los ríos Escalda y el Mosa. Unos años más tarde, en el Tratado de Tilsit de 1807, firmado entre el Zar Alejandro I de Rusia y Napoleón I de Francia, fue proclamada la libertad de navegación en el río Vístula[844]. Por otro lado, el Tratado de París de 30 de mayo de 1814 estableció la libertad de navegación fluvial por el río Rin. Más tarde, una serie de normas de la navegación en los ríos internacionales fueron desarrolladas y adoptadas por el Congreso de Viena en 1815. En el Acta Final del Congreso de Viena de 1815, podemos encontrar las principales características del régimen de los ríos internacionales, que posteriormente fueron desarrollados en otros acuerdos multilaterales y convenciones sobre la libertad de navegación en ríos internacionales.

El principio de libertad de navegación fluvial se refleja también en el Tratado de París de 1856, donde fue acordada la libertad de navegación para los Estados partes[845]. Cabe mencionar también que, durante el Congreso de París, los Estados reafirmaron las disposiciones adoptadas en el Congreso de Viena sobre la libertad de navegación en los ríos internacionales para los buques comerciales.

2.2. El reconocimiento del derecho al pabellón de los Estados sin litoral: las reticencias del siglo XIX y la Conferencia de Barcelona de 1921

Evidentemente, todo lo mencionado anteriormente, en cierta medida posibilitaba el acceso de los Estados sin litoral a las costas, aunque, en

843 CAPONERA, D.: "*El régimen jurídico de los recursos hídricos internacionales*" Estudio Legislativo No. 23, Roma 1981, p.7.
844 Véase el artículo XX del Tratado de Tilsit.
845 Véase el artículo 20 del Tratado de Paris.

aquel momento, no se les reconocía ningún tipo de derecho en esta cuestión. Quedaba sin resolver, también, la cuestión sobre la jurisdicción de los Estados sin litoral sobre sus buques. Lo cierto es que en aquella época se consideraba que los Estados sin litoral no tenían derecho a enarbolar su pabellón.

Un hito importante en esta cuestión representa la botadura de un buque construido por Japón a petición de Suiza en 1864. En relación con este hecho, el gobierno suizo, en repetidas ocasiones, intentó lograr el reconocimiento del derecho a que sus barcos navegaran exclusivamente bajo su bandera nacional. Pero lo cierto es que estos intentos no encontraron aceptación por las potencias marítimas y, por tanto, fueron fracasados[846].

Una etapa importante en el desarrollo de la regulación jurídica internacional sobre el acceso al mar de los Estados sin litoral la constituye el período posterior a la Primera Guerra Mundial. Los profundos cambios introducidos en el plano político, económico y social, evidentemente, encontraron su reflejo también en esta cuestión. Así, con el Tratado de Versalles de 1919, las partes contratantes acordaron reconocer el pabellón de cualquier Potencia Aliada incluso si esta fuera un Estado sin litoral. En este sentido, el artículo 273 del Tratado mencionaba:

En el caso de los buques de las Potencias Aliadas y Asociadas, todas las clases de los certificados o documentos relacionados con el buque, que fueron reconocidas como válidas por Alemania antes de la guerra, o que puedan en lo sucesivo, ser reconocidas como válidas por los principales Estados marítimos, serán reconocidas por Alemania como válidas y como equivalentes a los certificados correspondientes a los buques alemanes.

Un reconocimiento similar se concederá a los certificados y documentos expedidos a sus buques por los Gobiernos de los nuevos Estados, tengan costa marítima o no, siempre que tales certificados y documentos hayan sido expedidas de conformidad con la práctica general observada en los Estados marítimos principales.

Las Altas Partes Contratantes convienen en reconocer el pabellón de los vasos de una Potencia Aliada o asociados que carezcan de costa que estén matriculados en algún lugar que se especifica, situados en

846 PRUDENCIO COSIO, J., *Primera Conferencia de las Naciones Unidas sobre el Derecho del Mar: antecedentes y referencias a los estados sin litoral*. La Paz, Bolivia: Librería Editorial "Juventud", 1983, p. 83.

su territorio, el lugar que servirá como puerto de registro de tales los buques.

También otros acuerdos internacionales, como es el caso del Tratado de Saint-Germain-en-Laye de 1919 (artículo 226); el Tratado de Trianon de 1920 (artículo 209) y el Tratado de Neuilly de 1919 (artículo 153), llegaron a reconocer el derecho de pabellón de los Estados sin litoral[847]. La base para el ulterior desarrollo de la regulación jurídica en el ámbito de las "comunicaciones internacionales" fue establecida por el artículo 23 del Estatuto de la Sociedad de Naciones, cuyo punto e) indica lo siguiente:

Adoptarán las disposiciones necesarias para asegurar la garantía y el mantenimiento de la libertad de las comunicaciones y del tránsito, así como un tratamiento equitativo del comercio de todos los miembros de la sociedad, quedando entendido que se tendrán en cuenta las necesidades especiales de las regiones devastadas durante la guerra de 1914-1918.

De acuerdo con este punto se convocó la primera Conferencia general de Comunicaciones y Tránsito que la Sociedad de las Naciones, que fue celebrada en el mes de marzo de 1921 en Barcelona, con participación de 44 países[848]. En el marco de esta conferencia, se han desarrollado y adoptado el Convenio y Estatuto sobre la Libertad de Tránsito, así como la Convención y el Estatuto sobre el régimen de los cursos de agua navegables de interés nacional, que han sido elaborados de conformidad con el artículo 338 del Tratado de Versalles[849].

Además, entre los logros de dicha conferencia podemos indicar la adopción del Protocolo Adicional de la Convención sobre el régimen de los cursos de agua navegables de interés nacional, así como la Declaración relativa al reconocimiento del derecho del pabellón a los Estados que no poseen litoral marítimo. Todos estos documentos fueron firmados el 20 de abril 1921.

Sobre la base del Convenio y del Estatuto sobre la Libertad de Trán-

847 UPERTY K., "Landlocked States and Access to the Sea: An Evolutionary Study of a Contested Right," *Penn State International Law Review*: Vol. 12: No. 3, Article 2, p. 430.

848 Estos Estados eran: Albania, Alemania, Austria, Bélgica, Bolivia, Brasil, Bulgaria, Chile, China, Colombia, Costa Rica, Cuba, Dinamarca, el Imperio Británico (con Nueva Zelandia y la India), España, Estonia, Finlandia, Francia, Grecia, Guatemala, Haití, Honduras, Italia, Japón, Letonia, Lituania, Luxemburgo, Noruega, Panamá, Paraguay, Países Bajos, Persia, Polonia, Portugal, Rumania, el serbo-croata-esloveno, Suecia, Suiza, Checoslovaquia, Uruguay y Venezuela.

849 Véase el artículo 338 del Tratado de Versalles.

sito, los participantes se comprometieron a facilitar el libre tránsito por ferrocarril o por vía navegable en rutas de uso conveniente para el tránsito internacional[850]. También se acordó omitir cuotas especiales de transporte, facilitando así la mejora significativa del comercio exterior de los Estados sin litoral[851]. Por otro lado, en el marco de la Convención y Estatuto sobre el régimen de los cursos de agua navegables de interés nacional, los Estados acordaron conceder libertad de navegación, a condición de reciprocidad, sin perjuicio de sus derechos de soberanía, y en tiempo de paz, en todas las vías navegables, ya sean naturales o artificiales, y el trato nacional en sus puertos.

Del conjunto de los documentos de Barcelona, uno de los textos de mayor relevancia para los Estados sin litoral, a nuestro juicio, constituye la Declaración relativa al reconocimiento del derecho del pabellón a los Estados que no poseen litoral marítimo. Siendo desarrollado por la iniciativa del gobierno suizo, la Declaración fue considerada como un texto que viene a asegurar el derecho de los Estados sin litoral en navegar bajo su propio pabellón. Lo cierto, es que la Declaración en cuestión, inicialmente fue pensada como un documento que debería reflejar los intereses de los Estados sin litoral. Así, ya se hablaba sobre los derechos de los Estados que no tienen litoral en espacios marítimos.

Las cuestiones relativas al desarrollo de la regulación jurídica internacional en el ámbito de las comunicaciones tuvieron su continuación también en la Segunda Conferencia General de Comunicaciones y Tránsito, que fue celebrada en Ginebra en 1923. El principal resultado de esta Conferencia fue la adopción de una serie de documentos, de los cuales dos tenían un interés especial para los Estados sin litoral. Aquí, por un lado, nos referimos al Estatuto sobre el Régimen Internacional de Ferrocarriles, y por el otro, en mayor medida al Convención y Estatuto General sobre el Régimen Internacional de Puertos Marítimos, firmados el 9 de diciembre de 1923. La cuestión sobre régimen internacional de puertos marítimos, como tal, fue una continuación lógica de la libertad de navegación por los ríos internacionales. El régimen adoptado era, por lo demás, un régimen muy sencillo que estaba basado en la reciprocidad. Así, los Estados contratantes se comprometían a asegurar a los buques de cualquier otro Estado contratante el mismo trato al de sus

850 Véase el artículo 2 del Convenio y Estatuto sobre la libertad de tránsito, hecho en Barcelona, el 20 de abril de 1921.
851 *Ibíd.*, artículo 3.

propios buques en relación con los puertos marítimos bajo su soberanía o autoridad[852]. Esta condición de reciprocidad había causado cierta confusión, ya que los Estados sin litoral, al no tener puertos propios, no podrían cumplirla. Como resultado, en el Estatuto se mencionó la siguiente aclaración:

La condición de reciprocidad prevista en el artículo 2 del Estatuto sobre el Régimen Internacional de Puertos Marítimos, no tendrá por resultado privar de los beneficios de dicho Estatuto a los Estados Contratantes que carezcan de puertos marítimos y que no gocen en alguna zona de un puerto marítimo de otro Estado […][853].

Así, podemos constatar que tanto los documentos de Barcelona, como los de Ginebra, han posibilitado a los Estados sin litoral de forma significativa, optimizar y mejorar sobre todo el comercio exterior, junto con la adquisición del derecho a navegar bajo propio pabellón.

3. EL DERECHO DE ACCESO AL MAR DE LOS ESTADOS SIN LITORAL

A pesar de los avances representados por las Conferencias celebradas en los años veinte del siglo pasado, no se había producido ningún reconocimiento expreso del derecho al libre acceso al mar de los Estados sin litoral. Las Conferencias de las Naciones Unidas sobre el Derecho del Mar completaron el régimen de acceso al mar de los Estados sin litoral, a través de un conjunto de disposiciones no exentas, sin embargo, de deficiencias. Este epígrafe está dedicado al estudio del desarrollo de los artículos correspondientes al derecho de acceso al mar de los Estados sin litoral, así como al análisis del régimen establecido en la Convención de Ginebra sobre Alta Mar de 1958 y en la Convención de las Naciones Unidas sobre el Derecho del Mar, hecha en Montego Bay el 10 de diciembre de 1982. Para ello, se han dividido los avances realizados en el ámbito de estudio en dos apartados que toman las Conferencias de las Naciones Unidas sobre el Derecho del Mar como punto de referencia cronológica: uno dedicado al período comprendido entre la Primera Conferencia de las Naciones Unidas sobre el Derecho del Mar y la preparación de la Tercera Conferencia de las Naciones Unidas sobre el Derecho del Mar (3.1), y otro relativo al régimen de

852 Anexo de la Convención y del Estatuto General sobre el Régimen Internacional de Puertos Marítimos.

853 *Ibíd.*, artículo 2.

los derechos de los Estados sin litoral en la Tercera Conferencia de las Naciones Unidas sobre el Derecho del Mar (3.2).

3.1. El derecho de acceso al mar de los Estados sin litoral en la Primera Conferencia de las Naciones Unidas sobre el Derecho del Mar (1956 – 1958) y desarrollos posteriores

Posteriormente, tras la Segunda Guerra Mundial, la Comisión de Derecho Internacional de la ONU, que entre 1949 y 1956 desempeñó trabajos sobre el proyecto de artículos relacionados con el Derecho del mar, no había incluido en su orden del día la cuestión del derecho de los países sin litoral a tener acceso a la costa. En este sentido, el punto de inflexión fue febrero de 1957, cuando la Asamblea General de la ONU aprobó la resolución 1028 (XI), donde fue reconocido que "*los países sin litoral marítimo necesitan facilidades de tránsito adecuadas para que se promueva el comercio internacional*"[854]. Más tarde en el párrafo 3 de la resolución la resolución 1105 (XI), la Asamblea General recomendó que en la próxima conferencia internacional sobre el Derecho del mar se examinase la cuestión sobre: "*…el libre acceso al mar para los países sin litoral marítimo, según lo establecido por la práctica o los tratados internacionales"*[855].

En estas circunstancias, poco antes del inicio de la primera Conferencia de las Naciones Unidas sobre el Derecho del Mar, se celebró una conferencia de los Estados sin litoral donde participaron 13 Estados. En el marco de esta conferencia, que tuvo lugar en Ginebra entre el 10 y el 14 de febrero de 1958, se aprobó el documento titulado "*Principios enunciados por la Conferencia preliminar de Estados sin litoral*". Los siete principios incluidos en este documento constituyeron una reiteración de principios y normas de derecho internacional relativos al derecho de los Estados sin litoral al libre acceso al mar y a los derechos específicos de él derivados. Apoyado por todos los Estados sin litoral de aquella época, este texto se convirtió en el documento fundamental de la Conferencia de Ginebra cuando ésta consideró los problemas de los Estados sin litoral[856].

La primera Conferencia de las Naciones Unidas sobre el Derecho del Mar se celebró en Ginebra entre el 24 de febrero y el 27 de abril de 1958, de conformidad con la resolución de la Asamblea General 1105

854 Resolución 1028 (XI) de la Asamblea General de la ONU de 20 de febrero de 1957
855 Resolución 1105 (XI) de la Asamblea General de la ONU de 21 de febrero de 1957
856 Estos principios son: 1. Derecho de libre acceso al mar. 2. Derecho de pabellón. 3.

(XI). En ella, de las cuestiones relativas a los Estados sin litoral, se ocupó la llamada Quinta Comisión especial, establecida por iniciativa de los propios Estados sin litoral. La labor principal de esta Comisión fue examinar la cuestión de libre acceso al mar de los Estados sin litoral con el fin de elaborar una convención sobre esta cuestión[857]. Sin embargo, durante esta labor se evidenció una serie de diferencias entre las posturas de los Estados a la hora de elaborar el proyecto de artículos. El primer punto de desacuerdo fue el relacionado con la introducción en el texto de la futura convención de los siete principios elaborados durante la Conferencia preliminar de Estados sin litoral, defendida por estos Estados, pero negada por los Estados ribereños. La elaboración del segundo proyecto de artículos, que fue elaborado por tres Estados costeros (Italia, Países Bajos y Reino Unido), tampoco culminó con éxito. En esta ocasión, existía una falta de voluntad de los Estados ribereños de reconocer el derecho de libre acceso al mar de los Estados sin litoral. En este sentido, UPRETY, en su trabajo sobre el regimen de tránsito de los Estados sin litoral, constata que "*[f]or the first time, there was a passionate confrontation between the LLS and transit States regarding the right of access*"[858].

Para esta situación, se encontró un compromiso a través del proyecto propuesto por la delegación de Suiza, que, con ciertos cambios, sirvió de base para el artículo 3 de la Convención de Ginebra de 1958 sobre Alta Mar, que establece que: "*Para gozar de la libertad del mar en igualdad de condiciones con los Estados ribereños, los Estados sin litoral deberán tener libre acceso al mar*"[859]. Así, la Convención dejó la cuestión sobre libre acceso al mar en manos de los propios Estados sin litoral, que deberían resolver dicha cuestión a través de la firma de acuerdos bilaterales. No obstante, aunque la Convención incluía una disposición favorable al libre tránsito de los Estados sin litoral por el territorio de los

---

Derecho de navegación en alta mar, mares territoriales y aguas interiores en pie de igualdad con los Estados ribereños. 4. Utilización de los puertos. 5. Libre tránsito para personas y mercaderías por los territorios de los Estados ribereños vecinos. 6. Salvaguarda de la Soberanía y seguridad de los Estados en tránsito. Véase Documentos Oficiales de la Conferencia de las Naciones Unidas sobre el Derecho del Mar (publicación de las Naciones Unidas, No. de venta: 58.V.4), vol. VII, anexos, documento A/CONF.13/C.5/L.1.

857 NACIONES UNIDAS, *La Comisión de Derecho Internacional y su Obra*, séptima edición, vol. I, Naciones Unidas, Nueva York, 2009, p. 152.

858 UPRETY, K., *The transit regime for landlocked states. International law and development perspectives*, The World Bank, Washington, DC, 2006, p. 63.

859 Artículo 3 de la Convención de Ginebra de 29 de abril de 1958 sobre Alta Mar.

Estados situados entre el mar y un Estado sin litoral, así como la igualdad de trato para los buques que enarbolasen el pabellón de los Estados sin litoral en lo relativo al acceso a los puertos marítimos y a su utilización, el artículo 3 de la Convención de Ginebra sobre la Alta Mar incluía algunos elementos que, de hecho, redujeron el efecto práctico del principio mencionado. Al subrayar que los Estados de tránsito concederían libre tránsito y otras facilidades de acuerdo con los Estados sin litoral, y al indicar además que debía otorgarse el libre tránsito "en condiciones de reciprocidad", dicho artículo 3 hizo que de hecho el ejercicio del principio de libre acceso de los Estados sin litoral al mar dependiese primordialmente de los Estados de tránsito[860].

La lucha por asegurar el derecho de los países sin litoral de acceso al mar recibió un nuevo impulso en la primera sesión de la Conferencia de las Naciones Unidas sobre Comercio y Desarrollo (CNUCED), celebrada en 1964 en Ginebra. Al final de esta sesión, fue aprobada una resolución especial, basada en ocho principios, sobre el Comercio de Tránsito de los Estados sin litoral. Esta resolución hablaba sobre la necesidad de libre acceso al mar de los Estados sin litoral, motivando, fundamentalmente, por la necesitad de estos Estados en realizar comercio internacional[861]. Junto con la adopción de esta Declaración, la CNUCED recomendó la designación de un comité de expertos gubernamentales sobre la base de una distribución geográfica equitativa, para la elaboración del texto de la Convención sobre el Comercio de Tránsito de los Estados sin litoral. Así, este Comité de expertos elaboró un proyecto de convenio que posteriormente se aprobó por la Conferencia celebrada en la sede de la ONU en Nueva York entre el 7 de junio y el 8 de julio de 1965, de esta forma, dando la luz al primer tratado dedicado de forma exclusiva al derecho de transito de los Estados sin litoral[862]. En el preámbulo de esta Convención, que se titula "Convención sobre el comercio de tránsito de los estados sin litoral", encontraron su reflejo los ocho principios que fueron adoptados en el marco de la CNUCED[863].

Si bien la Convención prevé la creación de zonas francas u otras facilidades aduaneras en los puertos de entrada y de salida de los Estados de tránsito, mediante acuerdos entre estos Estados y los Estados

860 Véase el documento A/CONF.62/C.2/L.29.
861 Véase el Documento E/CONF.46/428.
862 Yoshifumi. T., *The International Law of Sea,* Cambridge, Cambridge University Press, 2012, p. 379.
863 Estos principios son los siguientes: Principio I: El reconocimiento del derecho de todo

sin litoral (artículo 8), así como el reconocimiento de mayores facilidades de tránsito (artículo 9), podemos constatar que, en su conjunto, el documento en cuestión reflejaba más los intereses de los Estados ribereños. No obstante, a pesar de ciertas deficiencias, la Convención de Nueva York ha tenido relativa importancia. En primer lugar, al ser un texto jurídico internacional que reconocía la situación especial de los Estados sin litoral. En segundo lugar, al establecer ciertas reglas de tránsito. Y por el último, al servir como base para nuevas negociaciones entre países sin litoral y países costeros durante la Tercera Conferencia de las Naciones Unidas sobre el Derecho del Mar.

3.2. Los derechos de los Estados sin litoral en la Tercera Conferencia de las Naciones Unidas sobre el Derecho del Mar (1970 – 1982)

Cabe señalar que, al comienzo de la Tercera Conferencia de las Naciones Unidas sobre el Derecho del Mar, las diferencias significativas entre los propios Estados sin litoral, en mayor grado obstaculizaba la labor de la codificación del derecho de acceso al mar. Sin embargo, el punto de partida para la mayoría de los países sin litoral era que el derecho de libre acceso al mar y desde el mar ya era reconocido de forma universal, aunque no codificado en su totalidad. Así, durante la Tercera Conferencia, varios de ellos presentaron un proyecto de artículos sobre los Estados sin litoral, en el marco del Comité Especial encargado de estudiar la utilización con fines pacíficos de los fondos marinos y oceánicos fuera de los límites de la jurisdicción nacional. Durante los debates sobre el proyecto presentado, se evidenciaron los intereses comunes de los Estados sin litoral y los Estados en situación geográfica

Estado sin litoral a gozar de libre acceso al mar. Principio II: En las aguas territoriales y en las interiores, los buques que enarbolen el pabellón de países sin litoral deberán tener derechos idénticos y gozar de trato idéntico. Principio III: Para gozar de la libertad de los mares en igualdad de condiciones con los Estados ribereños, los Estados sin litoral deberán tener libre acceso al mar. Principio IV: A fin de promover plenamente el desarrollo económico de los países sin litoral, todos los Estados deberán otorgarles, sobre una base de reciprocidad, un tránsito libre e irrestricto. Principio V: El Estado de tránsito, además de conservar la plena soberanía sobre su territorio, tendrá derecho a adoptar las medidas indispensables para asegurar que el ejercicio del derecho de tránsito libre e irrestricto. Principio VI: todos los Estados deberán fomentar la conclusión de acuerdos regionales y de otros acuerdos internacionales a este respecto. Principio VII: Las ventajas y los derechos especiales concedidos a los países sin litoral por su situación geográfica especial quedarán excluidos de la aplicación de la cláusula de la nación más favorecida. Principio VIII: Los principios que rigen el derecho de libre acceso al mar de los Estados sin litoral no derogarán en forma alguna los acuerdos existentes entre dos o más partes contratantes.

desventajosa. Posteriormente, estos países formaron el llamado "Grupo de los 53", obteniendo de esta manera una capacidad considerable de influir en el curso de la Tercera Conferencia de las Naciones Unidas sobre el Derecho del Mar, en defensa de sus intereses.

De esta forma, y a pesar de cierta oposición de los Estados costeros, podemos constatar que la mayoría de las disposiciones relativas a los Estados sin litoral encontraron su reflejo en la Convención de las Naciones Unidas sobre el Derecho del Mar de 1982. De esta manera, por primera vez no se alegaba el principio de reciprocidad en el reconocimiento de derechos, y se reconocía de forma explícita el derecho de acceso al mar de los Estados sin litoral. Por ejemplo, el párrafo 1 del artículo 125 de la Convención señala:

Los Estados sin litoral tendrán el derecho de acceso al mar y desde el mar para ejercer los derechos que se estipulan en esta Convención, incluidos los relacionados con la libertad de la alta mar y con el patrimonio común de la humanidad. Para este fin, los Estados sin litoral gozarán de libertad de tránsito a través del territorio de los estados de tránsito por todos los medios de transporte[864].

Evidentemente, para la plena realización de los derechos establecidos en la parte X de la Convención, es necesario concluir acuerdos bilaterales. Sin embargo, estos derechos conllevan la responsabilidad de adoptar las medidas necesarias para ponerlos en práctica. Además del derecho de acceso al mar para los Estados sin litoral, la Convención establece también una serie de derechos, que en tiempos anteriores no habían sido objeto de los debates. Aquí nos referimos al derecho de paso inocente por el mar territorial (artículo 17), al derecho a participar en la explotación de recursos vivos sólo en las zonas económicas exclusivas de los Estados ribereños desarrollados de la misma subregión o región (artículo 69), al derecho a la libertad de los mares (artículo 87), al derecho de navegación (artículo. 90), al derecho a utilizar los recursos de los fondos marinos internacionales (artículo. 141), al derecho a la investigación científica marina (artículos 254, 256). Algunas disposiciones de la Convención también prevén a facilitar tecnología marina a los Estados sin litoral.

4. CONSIDERACIONES FINALES

Con todo lo anterior, podemos señalar que la Convención de las Naciones Unidas sobre el Derecho del Mar de 1982 es el vértice del

864 Artículo 125 de la Convención de las Naciones Unidas sobre el Derecho del Mar.

proceso de formación y de regulación de los derechos de los Estados sin litoral, comenzado en la Conferencia de Barcelona, con el reconocimiento de tener pabellón. También podemos observar que, tal vez, el principal obstáculo de los instrumentos jurídicos adoptados a lo largo de este proceso fue la condición de reciprocidad para el reconocimiento de derechos. Una condición que, evidentemente, no se puede cumplir, teniendo en cuenta la situación específica de los países sin litoral. En este sentido, podemos decir con la Convención de las Naciones Unidas sobre el Derecho del Mar de 1982, sin prejuicio de la soberanía de los Estados ribereños, responde a los intereses de los Estados sin litoral, sobre el principio de la igualdad soberana de los Estados.

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Միջազգային ծովային իրավունքը ուսումնասիրում է միջազգային իրավունքի սկզբունքներն ու նորմերը ծովային տարածքների իրավական ռեժիմները կարգավորելու նպատակով: Այն կարգավորում է պետությունների եւ այլ դերակատարների հարաբերությունները ծովերում և օվկիանոսներում ինչպես նաև դրանց ռեսուրսների օգտագործման հետ կապված հարցերը: Սակայն համեմատաբար շատ երկրների աշխարհագրական դիրքը թույլ չի տալիս նրանց մուտք ունենալ դեպի ծով, և հնարավորություն ունենալ օգտվելու այդ ռեսուրսներից: Այս աշխատանքը նվիրված է ծով ելք չունեցող երկրների իրավունքների միջազգային իրավական կարգավորման զարգացման հարցերին միջազգային ծովային իրավունքում:

ՓԱԽՍՏԱԿԱՆԻ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿ ՈՒՆԵՑՈՂ ԱՆՁԱՆՑ ԿՈՂՄԻՑ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅԱՆ ԹԱՓՈՒՐ ՊԱՇՏՈՆ ԶԲԱՂԵՑՆԵԼՈՒ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

ՍԱՀԱԿ ՍԱՄՍՈՆԻ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ
ՀՊՄՀ իրավագիտության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի դասախոս,
իրավաբ. գիտ. թեկ.,

Բանալի բառեր՝ *հանրային ծառայություն, համայնքային ծառայություն, թափուր պաշտոն, մրցույթ, քաղաքացիության ցենզ,*

փախստականի կարգավիճակ ունեցող անձ:

Վարչական մարմինների բնականոն գործունեությունը ապահովելու համար անհրաժեշտ է, որ դրանք ունենան հատուկ պատրաստված արհեստավարժ ծառայողական անձնակազմ: Ըստ այդմ՝ հանրային (համայնքային) ծառայության թափուր պաշտոն զբաղեցնելու կարգն ու պայմանները կարգավորվում են օրենքներով և իրավական այլ ակտերով՝ հաշվի առնելով պետական կամ տեղական ինքնակառավարման մարմինների կարգավիճակի առանձնահատկությունները:

«Համայնքային ծառայության մասին» ՀՀ օրենքի[865] (այսուհետ նաև՝ Օրենք) 11 հոդվածի համաձայն՝ համայնքային ծառայության պաշտոն զբաղեցնելու իրավունք ունեն համայնքային ծառայության տվյալ պաշտոնի անձնագրով ներկայացվող պահանջները բավարարող, հայերենին տիրապետող, 18 տարին լրացած ՀՀ քաղաքացիները և Հայաստանի Հանրապետությունում փախստականի կարգավիճակ ունեցողները՝ (ընդգծումը մերն է Ս. Մ.) անկախ ազգությունից, ռասայից, սեռից, դավանանքից, քաղաքական կամ այլ հայացքներից, սոցիալական ծագումից, գույքային կամ այլ դրությունից: Պետք է նշենք, որ Օրենքը միակն է, որն ամրագրում է ծառայության հավասար մատչելիության սկզբունքներ և չափանիշներ ոչ միայն ՀՀ քաղաքացիների, այլև ՀՀ-ում փախստականի կարգավիճակ ունեցող անձանց համար: Հանրային ծառայության մաս կազմող ծառայություններից և ոչ մեկում նման բացառություն սահմանված չէ, և որպես հանրային ծառայության ընդունվելու պարտադիր պայման նախատեսվում է միայն ՀՀ քաղաքացիություն ունենալը:

Իրավամբ հարց է ծագում. թե արդյոք իրավացի՞ է փախստականներին օժտել համայնքային ծառայության պաշտոն զբաղեցնելու իրավունքով:

ՀՀ Սահմանադրության 49[866] հոդվածի համաձայն՝ *յուրաքանչյուր քաղաքացի ունի ընդհանուր հիմունքներով հանրային ծառայության անցնելու իրավունք*[867]*:*

---

865 Տե՛ս ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր (այսուհետ՝ ՊՏ) 2005. 01. 26/7(379):

866 Այս դեպքում նկատի ունենք 2015 թվականի դեկտեմբերի 6-ին հանրաքվեի միջոցով ընդունված և 2015 թվականի դեկտեմբերի 22-ից գործող Հիմնական օրենքը: Տե՛ս ՀՀՊՏ 2015.12.21/Հատուկ թողարկում:

867 2005 թվականի նոյեմբերի 27-ին հանրաքվեի միջոցով ընդունված և 2005 թվականի դեկտեմբերի 6-ից գործող ՀՀ Սահմանադրության 30.2 հոդվածը խնդրո առարկա հարաբերությունը կարգավորում էր գրեթե նույն կերպ՝ քաղաքացիներն ունեն օրենքով սահմանված ընդհանուր հիմունքներով հանրային ծառայության ընդունվելու իրավունք: Տե՛ս ՀՀՊՏ 2005.12.05/Հատուկ

Վերոնշյալ նորմերի տառացի մեկնաբանության և համակարգային վերլուծության արդյունքում հանգում ենք այն եզրակացության, որ միայն ՀՀ քաղաքացիները կարող են զբաղեցնել հանրային (համայնքային) ծառայության պաշտոն:

Այդ դեպքում ինչպես վարվել փախստականի կարգավիճակ ունեցող և միաժամանակ որևէ համայնքում բնակվող անձանց հետ: Չէ՞ որ ՀՀ Սահմանադրության «Տեղական ինքնակառավարումը» գլխում շեշտվում է «բնակիչ» (հոդվածներ 179, 180, 183) հասկացությունը: Ընդ որում, Սահմանադրության համաձայն՝ տեղական ինքնակառավարման իրավունքը պատկանում է համայնքին, այսինքն՝ տվյալ բնակավայրի բնակչության հանրությանը[868]:

Այսպիսով, «տեղական ինքնակառավարումը» և «համայնք» հասկացությունները փոխպայմանավորված են: Համայնքը նույն բնակավայրում ապրող բնակչության հանրություն է: Հետևաբար, նույն բնակավայրում ապրող բնակչության կողմից իր սեփականությունը կառավարելը և տնօրինելը, համայնքային նշանակության, ինչպես նաև իրենց պահանջմունքների բավարարմանն ուղղված այլ հարցերի լուծումը կազմում է տեղական ինքնակառավարման բովանդակությունը: Տեղական ինքնակառավարման եվրոպական պրակտիկան նույնպես վկայում է այդ հանգամանքի կարևորության մասին:

Նման մոտեցումը բխում է նաև ՀՀ սահմանադրական դատարանի 2009 թվականի մայիսի 8-ի ՍԴՈ-803 որոշման մեջ արտահայտված իրավական դիրքորոշման տրամաբանությունից, որում մասնավորապես շեշտվել է, *որ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ համայնքի բնակիչն է մուծում տեղական հարկեր ու տուրքեր, մասնակցում համայնքային սեփականության ձևավորմանը, ուստի վերջինս էլ իրավունք ունի մասնակցելու համայնքային գործերի կառավարմանը[869]:* Կարծում ենք՝ վերոգրյալի իրականացման ձևերից մեկն էլ համայնքային ծառայության պաշտոն զբաղեցնելու իրավունք վերապահելն է:

Ելնելով վերոշարադրյալից, կարծում ենք, որ չնայած հանրային ծառայության անցնելու իրավունքը պատկանում է ՀՀ քաղաքացիներին (49 հոդված), այնուամենայնիվ, նշված իրավունքը համադրելով

թողարկում:

868 Տես ՀՀ սահամանդրական դատարանի որոշումներն օրենքների և այլ իրավական ակտերի նորմերի սահմանադրականության վերաբերյալ (1996-2010) թթ.-Եր.: «Նժար», 2011, էջ 535:

869 Տես ՀՀՊՏ 2009.05.20/26 (692) , ՀՀՍԴՏ 2(55)2010:

48 հոդվածի 3-րդ մասով նախատեսված մեկ այլ քաղաքական իրավունքի հետ՝ նպատակահարմար ենք գտնում համայնքային ծառայության պաշտոն զբաղեցնելու իրավունք վերապահել ոչ թե միայն Հայաստանի Հանրապետությունում փախստականի կարգավիճակ ունեցողներին, այլև՝ Հանրապետության քաղաքացիություն չունեցող մյուս անձանց (ապաստան հայցողներ և օրինական հիմքերով բնակվող օտարերկրյա քաղաքացիներ)՝ ելնելով այն իրողությունից, որ «փախստական» հասկացությունը ոչ միայն սահմանադրաիրավական, այլև ընտրաիրավական ինստիտուտ չէ:

Այսպես, ՀՀ Սահմանադրության 48 հոդվածի 3-րդ մասում սահմանված է, որ Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիություն չունեցող անձինք տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրություններին և տեղական հանրաքվեներին մասնակցելու իրավունք ունեն: Նշենք, որ թեպետ Սահամանդրությամբ ընտրելու և ընտրվելու, ինչպես նաև հանրաքվեներին մասնակցելու իրավունքը երաշխավորվում է բացառապես Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիներին, այնուամենայնիվ, ընտրելու իրավունքի զարգացման ժամանակակից միտումներին համահունչ՝ վերոհիշյալ հոդվածի 3-րդ մասում սահմանադրական հիմք է նախատեսվում՝ Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիություն չունեցող անձանց տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրություններին և տեղական հանրաքվեներին մասնակցելու իրավունքն օրենքով սահմանելու համար:

Հայաստանի Հանրապետությունում տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրություններին Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացի չհանդիսացող անձանց իրավունքը սահմանվել է Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական դատարանի՝ դեռևս 1999 թվականի հոկտեմբերի 16-ի ՍԴՈ-179 որոշմամբ[870]:

Այս որոշմամբ ՀՀ սահմանադրական դատարանը արձանագրեց. միջազգային պրակտիկան վկայում է, որ ոչ քաղաքացիների ընտրական իրավունքի հարցում կա այն միտումը, որ տեղական ինքնակառավարման մակարդակում նման իրավունք վերապահվում է զգալի թվով երկրներում: Բնորոշն այն է, որ տեղական ինքնակառավարման ոլորտում ընտրական իրավունքը կապվում է բնակության ցենզի հետ:

Իրացնելով ՀՀ սահմանադրական դատարանի վերը նշված

870 Տե՛ս ՀՀՊՏ 1999/26(92). 19.10.1999, ՀՀՍԴՏ 1999/4:

որոշման պահանջները՝ ՀՀ Ազգային ժողովը 2000 թվականի ապրիլի 5-ին ընդունեց «Ընտրական օրենսգրքում լրացում կատարելու մասին» ՀՀ օրենքը[871], որով տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրությունների ժամանակ ընտրական իրավունք վերապահվեց նաև Հայաստանի Հանրապետությունում փախստականի կարգավիճակ ունեցող կամ սահմանված կարգով տրված փախստականի ընտանիքի վկայականում նշված՝ 18 տարին լրացած յուրաքանչյուր անձի: 2006թ. դեկտեմբերի 22-ի՝ «ՀՀ ընտրական օրենսգրքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» ՀՀ օրենքով[872] ձևակերպումները որոշակիորեն փոփոխվեցին, և տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրությունների ժամանակ ընտրական իրավունք վերապահվեց ոչ թե Հայաստանի Հանրապետությունում փախստականի կարգավիճակ ունեցող կամ սահմանված կարգով տրված փախստականի ընտանիքի վկայականում նշված՝ 18 տարին լրացած յուրաքանչյուր անձի, այլ համապատասխան համայնքում առնվազն մեկ տարվա հաշվառում ունեցող և փաստացի բնակվող անձանց: 2011 թվականի մայիսի 26-ին ընդունված ՀՀ նոր Ընտրական օրենսգրքի[873] 2 հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիություն չունեցող անձինք (ընդգծումը մերն է՝ Ս. Մ.) տեղական ինքնակառավարման ընտրությունների ժամանակ ընտրելու իրավունք ունեն ընտրությունն անցկացվող համայնքի բնակչության ռեգիստրում մինչև քվեարկության օրն առնվազն վեց ամսվա հաշվառում ունենալու դեպքում:

Ինչպես նկատում ենք, օրենսդիրն այլևս չի հիշատակում փախստականի կարգավիճակ ունեցող անձանց, քանի որ փախստականներին ոչ քաղաքացիներից տարբերելով իրենց իրավական վիճակով ըստ էության նեղացնում են ոչ քաղաքացիների մեջ մտնող անձանց շրջանակը:

«Փախստականների և ապաստանի մասին» ՀՀ օրենքի (ընդունվել է 2008թ., նոյեմբերի 27-ին[874], ի դեպ, որի ընդունումով ուժը կորցրած է ճանաչվել «Փախստականների մասին» ՀՀ օրենքը), 6 հոդվածի համաձայն՝ փախստական է համարվում այն օտարերկրյա քաղաքացին, որը ռասայական, կրոնական, ազգային, սոցիալական որոշակի խմբի պատկանելիության կամ քաղաքական հայացքների

871 Տե՛ս ՀՀՊՏ 2000/8 (106), 27.04.2000:
872 Տե՛ս ՀՀՊՏ 2007/4.(518), 27.01.2007:
873 Տե՛ս ՀՀՊՏ 2011.06.16 16/36(839):
874 Տե՛ս ՀՀՊՏ 14/2(668), 2009.01:

համար հետապնդման ենթարկվելու հիմնավոր երկյուղի պատճառով գտնվում է իր քաղաքացիության երկրից դուրս և չի կարող կամ նույն երկյուղի պատճառով չի ցանկանում օգտվել իր քաղաքացիության երկրի պաշտպանությունից, կամ նա, ով, չունենալով քաղաքացիություն և գտնվելով իր նախկին մշտական բնակության երկրից դուրս, չի կարող կամ այդ նույն երկյուղի պատճառով չի ցանկանում վերադառնալ այնտեղ[875]:

Հավելենք, որ վերոնշյալ օրենքի արդեն 15 հոդվածում սահմանված է՝ ապաստան հայցողները և փախստականներն ունեն Հայաստանի Հանրապետությունում օրինական հիմքերով բնակվող օտարերկրյա քաղաքացիների և քաղաքացիություն չունեցող անձանց հետ հավասար իրավունքներ և պարտականություններ:

Փաստորեն, Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիություն չունեցող անձանց շրջանակն անհամեմատ ավելի լայն է, քանզի ընդգրկում է ոչ միայն փախստականներին, այլև ապաստան հայցողներին և օրինական հիմքերով բնակվող օտարերկրյա քաղաքացիներին:

Համամիտ լինելով վերոնշյալ տեսակետների հետ՝ կարծում ենք, որ համայնքային ծառայության պաշտոն զբաղեցնելու իրավունք չպետք է տրվի միայն փախստականի կարգավիճակ ունեցողներին: Այդ պաշտոնները զբաղեցնելու իրավունքը ՀՀ քաղաքացիների հետ միասին պետք է վերապահվի նաև ՀՀ քաղաքացիություն չունեցող անձանց:

«Համայնքային ծառայության մասին» օրենքի 11 հոդվածի բացթողում կարելի է համարել նաև այն, որ սահմանված չէ երկքաղաքացիների համայնքային ծառայության պաշտոն զբաղեցնելու իրավունքը: Պատճառն այն է, որ ՀՀ երկքաղաքացին Հանրապետության համար ճանաչվում է միայն որպես ՀՀ քաղաքացի: Դեռ ավելին, ՀՀ երկքաղաքացին օժտված է ՀՀ քաղաքացու համար նախատեսված բոլոր պարտականություններով ու պատասխանատվությամբ, բա-

875 Նկատենք, որ օրենքը գրեթե տառացիորեն վերարտադրել է ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի կողմից ընդունված «Փախստականների կարգավիճակի մասին» կոնվենցիայի սահմանումը. 2) «այն օտարերկրյա քաղաքացին, որը ստիպված է լքել իր քաղաքացիության երկիրը, իսկ քաղաքացիություն չունեցող անձը՝ իր նախկին մշտական բնակության երկիրը՝ համատարած բռնության, արտաքին հարձակման, ներքին հակամարտությունների, մարդու իրավունքների զանգվածային խախտումների կամ հասարակական կարգը խախտող այլ լուրջ իրադարձությունների պատճառով», 3) «այն օտարերկրյա քաղաքացին կամ քաղաքացիություն չունեցող անձը, որին պաշտոնապես փախստական են ճանաչել Կոնվենցիան ստորագրած այլ պետություններ»:

ցառությամբ միջազգային պայմանագրերով կամ օրենքով նախատեսված դեպքերի («Քաղաքացիության մասին» ՀՀ օրենքի 13[1] հոդվածի 3-րդ և 4-րդ կետեր):

Ինչպես արդեն վերը նշվեց, ՀՀ երկքաղաքացին ունի ՀՀ քաղաքացու համար նախատեսված բոլոր իրավունքները և կրում է Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացու համար սահմանված բոլոր պարտականությունները և պատասխանատվությունը: Միաժամանակ, օրենսդրությամբ սահմանված են որոշ վերապահումներ. օրինակ՝ բացառություններ կարող են սահմանվել օրենքով կամ միջազգային պայմանագրերով:

Օրենսդրության վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ այդպիսի սահմանափակումներ սահմանված են միայն որոշ պետական հատուկ ծառայությունների ծառայողների[876], ինչպես նաև ՀՀ Նախագահի և Ազգային ժողովի պատգամավորի թեկնածուների համար[877], որը, կարծում ենք, ոչ միայն չի բխում ՀՀ Սահմանադրությունից, այլև, հատկապես ՀՀ Նախագահի և Ազգային ժողովի պատգամավորի թեկնածուների դեպքում, հակասում է ՀՀ Սահմանադրությանը:

Այսպես՝ ՀՀ Ընտրական օրենսգրքի 77 հոդվածի 1-ին մասում նշված է, որ Հայաստանի Հանրապետության Նախագահ կարող է ընտրվել այլ պետության քաղաքացի չհանդիսացող, վերջին 10 տարում Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացի հանդիսացող յուրաքանչյուր ոք: Կամ նույն օրենսգրքի 105 հոդվածին համապատասխան, Ազգային ժողովի պատգամավոր կարող է ընտրվել այլ պետության քաղաքացի չհանդիսացող (ընդգծումները իմն են՝ Ս. Մ.), վերջին 5 տարում Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացի հանդիսացող յուրաքանչյուր ոք: Փաստենք, սակայն, որ ՀՀ Սահմանադրությունը թե՛ ՀՀ Նախագահի և թե՛ Ազգային ժողովի պատգա-

876 «Ազգային անվտանգության մարմիններում ծառայության մասին» ՀՀ օրենքի 47 հոդվածի 1-ին մասի 3-րդ կետի համաձայն՝ Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիության դադարեցման, ինչպես նաև Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիության հետ միաժամանակ այլ պետության քաղաքացիություն ձեռք բերելու դեպքում անձը ենթակա է ծառայությունից արձակման (ընդունվել է 2003 թվականի ապրիլի 11-ին, տե՛ս ՀՀՊՏ 2003.05.16/28(263): Նմանատիպ դրույթ է բովանդակում նաև «Ոստիկանությունում ծառայության մասին» ՀՀ օրենքի 45 հոդվածի 1-ին մասի 1-ին կետը, համաձայն որի՝ Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիության դադարեցման, ոստիկանության բարձրագույն խմբի պաշտոն զբաղեցնող ծառայողի կողմից այլ պետության քաղաքացիություն ձեռք բերելու դեպքում անձը ենթական է ոստիկանությունում ծառայությունից ազատման (ընդունվել է 2002 թվականի հուլիսի 30-ին, տե՛ս ՀՀՊՏ 2002.08.08/32(207):

877 ՀՀ Ընտրական օրենսգրքի 77 հոդվածի 1-ին մասում նշված է, որ Հայաստանի Հանրապետության Նախագահ կարող է ընտրվել այլ պետության քաղաքացի չհանդիսացող, վերջին 10 տարում Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացի

մավորի համար ընտրությունների ժամանակ ուղղակիորեն պասիվ ընտրական իրավունքի սահմանափակումներ չի նախատեսել: ՀՀ Սահմանադրության 50 և 64 հոդվածներում հստակ սահմանված է, որ ՀՀ Նախագահ (ԱԺ պատգամավոր) կարող է ընտրվել վերջին տասը (հինգ) տարում ՀՀ քաղաքացի հանդիսացող, վերջին տասը (հինգ) տարում Հանրապետությունում մշտապես բնակվող և ընտրական իրավունք ունեցող յուրաքանչյուր ոք[878]:

Այս խնդրի կապակցությամբ իրավական դիրքորոշում է հայտնել Եվրախորհրդի «Ժողովրդավարություն՝ իրավունքի միջոցով» եվրոպական հանձնաժողովն (Վենետիկի հանձնաժողով) իր 76-րդ լիագումար նիստում (Վենետիկ, 17-18 հոկտեմբեր, 2008թ.) ՀՀ ընտրական օրենսգրքի 2007 թվականի դեկտեմբերի դրությամբ փոփոխված և լրացված տարբերակի վերաբերյալ համատեղ եզրակացության մեջ[879]:

Մասնավորապես՝ 29-րդ պարագրաֆում նշված է. «ՀՀ Ազգային ժողովը որոշել է ակտիվ ընտրական լիարժեք իրավունքներ ընձեռել (կախված ՀՀ-ում բնակության իրավունք ստանալու հնարավորությունից) լրացուցիչ քաղաքացիություն ունեցող անձանց, սակայն նրանց չի վերապահվել համազգային ընտրություններում ընտրվող պաշտոններում ընտրվելու իրավունք (պասիվ ընտրական իրավունք): Սա հակասում է Բարեխիղճ գործելակերպի կանոնակարգին[880]: Վերոնշյալ հանձնաժողովը նախկինում նշել է, որ ակտիվ ու

հանդիսացող յուրաքանչյուր ոք: Կամ նույն օրենսգրքի 105 հոդվածին համապատասխան, Ազգային ժողովի պատգամավոր կարող է ընտրվել այլ պետության քաղաքացի չհանդիսացող (ընդգծումները մերն են՝ Ս. Մ.), վերջին 5 տարում Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացի հանդիսացող յուրաքանչյուր ոք: Փաստենք, սակայն, որ ՀՀ Սահմանադրությունը թե՛ ՀՀ Նախագահի և թե՛ Ազգային ժողովի պատգամավորի համար ընտրությունների ժամանակ ուղղակիորեն պասիվ ընտրական իրավունքի սահմանափակումներ չի նախատեսել: Սահմանադրության 50 և 64 հոդվածներում հստակ սահմանված է, որ ՀՀ Նախագահ (ԱԺ պատգամավոր) կարող է ընտրվել վերջին տասը (հինգ) տարում ՀՀ քաղաքացի հանդիսացող, վերջին տասը (հինգ) տարում Հանրապետությունում մշտապես բնակվող և ընտրական իրավունք ունեցող յուրաքանչյուր ոք: Այս դեպքում նկատի ունենք 2005 թվականի նոյեմբերի 27-ին հանրաքվեի միջոցով ընդունված և 2005 թվականի դեկտեմբերի 6-ից գործող ՀՀ Սահմանադրությանը:

878 Այս դեպքում նկատի ունենք 2005 թվականի նոյեմբերի 27-ին հանրաքվեի միջոցով ընդունված և 2005 թվականի դեկտեմբերի 6-ից գործող ՀՀ Սահմանադրությանը:

879 Տե՛ս CDL-AD(2008)023, JOINT OPINION ON THE ELECTION CODE OF THE REPUBLIC OF ARMENIA as amended up to December 2007, Adopted by the Venice Commission at its 76th Plenary Session (Venice, 17-18 October 2008):

880 Այս կանոնակարգը սահմանում է, որ համընդհանուր ընտրական իրավունքը տարածվում է թե՛ ակտիվ, թե՛ պասիվ ընտրական իրավունքների վրա: Կարող են որոշակի ցենզեր նախատեսվել ընտրելու և ընտրվելու իրավունքի իրականացման

պասիվ ընտրական իրավունքների սահմանափակումները պետք է վերացվեն: Երբ ընդունվել է երկքաղաքացիության իրավունքը, երկքաղաքացիություն ունեցող անձինք չպետք է ավելի պակաս իրավունքներ ունենան, քան այլ քաղաքացիները, նման սահմանափակումները լայն տարածում չունեն»:

Նույն փաստաթղթի 30-րդ պարբերությունում միաժամանակ նշվում է, որ «բացառություն կարելի է նախատեսել միայն բացառիկ դեպքերի, օրինակ՝ պետության ղեկավարի համար: Նման բացառությունները պետք է նախատեսվեն միայն սահմանադրությամբ»:

Կիսում ենք Վենետիկի հանձնաժողովի տեսակետը՝ հավելելով, որ պետության գլխի համար քաղաքացիության բացառիկության սկզբունքն ընդունելի է ու արդարացված: Կարծում ենք, որ Սահմանադրության 50 հոդվածում վերոնշյալ սահմանափակումը պետք է ուղղակիորեն սահմանված լինի, և եվրոպական իրավունքի տեսանկյունից Վենետիկի հանձնաժողովի վերը նշված պնդումները հիմնավոր են[881]:

Փաստենք, որ Հայաստանի Հանրապետությունը այդպես էլ հաշվի չնստեց Վենետիկի հանձնաժողովի եզրակացության հետ՝ չփոփոխելով ընտրական օրենսգրքի համապատասխան հոդվածները: Դեռ ավելին՝ 2015 թվականի դեկտեմբերի 6-ին հանրաքվեի միջոցով ընդունված նոր խմբագրությամբ Սահմանադրությունը ևս խնդրո առարկա հարցը թողեց անփոփոխ:

Կարծում ենք՝ ՀՀ-ի նման պետության համար (նկատի ունենք ոչ պատերազմ ոչ խաղաղություն իրավիճակը) արդարացված է պետական հատուկ ծառայություններում ծառայողների համար ևս միայն ՀՀ քաղաքացիության պահաջի սահմանումը:

Միաժամանակ կարծում ենք, որ երկքաղաքացիների համար ընտրական հավասար իրավունքի սահմանումը ենթադրում է, որ նրանք կարող են օգտվել մեկ այլ քաղաքական՝ հանրային ծառայու-

---

բնագավառում: Որպես կանոն դրանք տարիքն ու ազգային պատկանելիությունն են: Ազգային պատկանելիություն ասելով Բարեխիղճ գործելակերպի կանոնագիրքը նկատի ունի քաղաքացիության պահանջը: Այն սահմանում է, որ քաղաքացիության պահանջը կարող է վիճահարույց լինել, եթե պետությունը դիտավորյալ չի շնորհում դա նրանց, ովքեր բնակվում են այնտեղ սերնդե սերունդ: Կանոնագիրքը միաժամանակ սահմանում է. «Դեռ ավելին, համաձայն Քաղաքացիության մասին եվրոպական կոնվենցիայի, երկքաղաքացիություն ունեցող անձինք պետք է ունենան նույն ընտրական իրավունքները, ինչպիսին ունեն այլ քաղաքացիները»: Ավելի մանրամասն տես Code of Good Practice in Electoral Matter, Explanatory report, I. 1.1., extract from §6.c.:

881 Տես Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության մեկնաբանություններ, էջեր 576-577:

թյան անցելու հավասար իրավունքից:

Այսպիսով, ՀՀ օրենսդրության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ պետական հատուկ ծառայությունների մի քանի տեսակների, ինչպես նաև քաղաքական որոշ պաշտոնների (ՀՀ Նախագահ, ԱԺ պատգամավոր) համար է նախատեսված միայն Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիության պահանջը՝ բացառելով այլ պետության քաղաքացիություն (երկքաղաքացիություն) ունենալը:

Հանրային ծառայության այլ տեսակների համար այս սահմանափակումը չի գործում, այլ միայն սահմանվում է, որ ծառայողին պաշտոնից ազատելու հիմք է համարվում ՀՀ քաղաքացիությունը դադարեցնելը[882]:

Կարծում ենք, սակայն, որ նպատակահարմար է ոչ թե բոլոր երկքաղաքացիներին վերապահել համայնքային ծառայության թափուր պաշտոն զբաղեցնելու իրավունք, այլ նրանց, ովքեր մինչև մրցույթի օրն առնվազն վեց ամիս հաշվառված և բնակվում են տվյալ համայնքում: Բնակության ցենզի սահմանումը նպատակ է հետապնդում բացառելու այնպիսի անձանց պաշտոն զբաղեցնելու իրավունքը, որոնք, որպես կանոն, պատկերացում չունեն, թե ինչ մարտահրավերների առջև է կանգնած համայնքային ծառայությունը ընդհանրապես, և տվյալ համայնքը մասնավորապես: Վերոնշյալներին անձը կարող է իրազեկ լինել, եթե գոնե որոշ ժամանակ բնակվում է տվյալ համայնքում:

Այսպիսով, քննարկելով քաղաքացիության ցենզի հետ կապված հիմնախնդիրները՝ որպես համայնքային ծառայության պաշտոններ զբաղեցնելու պարտադիր պայման, պարզվեց, որ Օրենքում առկա են էական բացթողումներ, որոնք կարոտ են օրենսդրական կարգավորման:

SUMMARY

ISSUES OF OCCUPYING VACANT POSITIONS OF THE PUBLIC SERVICE BY PEOPLE HOLDING A STATUS OF REFUGEE

SAHAK MANUKYAN

The work is dedicated to the issues of one of the required conditions

882 Տես «Քաղաքացիական ծառայության մասին» ՀՀ օրենքը (2001թ. դեկտեմբերի 4), (33 հոդվածի 1-ին մասի «ժա» կետ), ՀՀՊՏ 2002.01.09/1(176), «Քաղաքացիական հատուկ ծառայության մասին» ՀՀ օրենքը (2007թ. նոյեմբերի 28), (34 հոդվածի 1-ին մասի 12-րդ կետ), ՀՀՊՏ 2007.12.26/66(590), «Դատախազության մասին» ՀՀ օրենքը (2007թ. փետրվարի 22), (50 հոդվածի 1-ին մասի 4-րդ կետ), ՀՀՊՏ 2007.04.11/19(543):

of occupying vacant positions in the public service, issues of the citizenship. It is stated by law, that the positions of the municipal service can be occupied not only by the citizens of the RA but also by the people holding status of refugee in the RA. Researching international, as well as domestic legislation in detail, a conclusion is made that as in the other types of public service, the positions of the municipal service should be occupied not only by refugee in the RA, but also by RA citizens.

Also it is researched the legal status of the dual citizens, trying to determine if they can occupy the positions of the municipal service or not. It is concluded that a dual citizen of the RA is recognized as a citizen of RA by the Republic of Armenia, as well as dual citizen of the RA has all the obligations and responsibility of the RA citizen, except the cases foreseen by the RA legislation or the international treaties. Even more, RA citizens are equal against the law, not regarding the basis of the acquisition of the citizenship of the RA.

So, it is concluded, that dual citizen has equal rights with RA citizen to occupy the positions of the public (municipal) service, except the cases foreseen by the law.

Key words: *public service, community service, vacancy, competition, a person having the citizenship qualification, a person with refugee status.*

РЕЗЮМЕ
ПРОБЛЕМЫ ЗАНЯТИЯ ВАКАНТНОЙ ДОЛЖНОСТИ ПУБЛИЧНОЙ СЛУЖБЫ ЛЯДМИ ИМЕЮЩИМИ СТАТУС БЕЖЕНЦА

СААК МАНУКЯН

Работа посвящается одной из обязательных условий для занятия вакантной должности публичной службы - проблемы гражданства. Законом установлено, что должности муниципальной службы могут занимать не только граждане РА, но и имеющие статус беженца в территории РА. Подробно изучая международно-правовое, а также внутригосударственное законодательство, делается вывод, что должности муниципальной службы должны занимать только граждане РА, как это установлено в других видах публичной службы.

Изучено также правовое положение лиц с двойным гражданством, пробуя выяснить, могут ли и они занимать должности муниципальной службы, или нет? Выясняется, что лицо с двойным граж-

данством в РА признается только как гражданин РА, а также двойной гражданин РА имеет все обязанности и ответственность РА, кроме случаев предусмотренных законом и международными договорами РА. Более того, граждане РА равноправны, несмотря на основание приобретения гражданства РА.

Делается вывод, что лицо с двойным гражданством, как гражданин РА, имеет равные права занимать должности публичной службы, кроме случаев, которые установлены законом.

Ключевые слова: *общественная служба, вакансии, конкурс, квалификация гражданства, статус беженца.*

POLISH PIONEERS OF FILM EDUCATION. A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF POLISH FILM SOCIOLOGY

MAREK SOKOŁOWSKI
Professor, Chair of Sociology
University of Warmia and Masuria in Olsztyn

1. Bolesław Matuszewski (1856 – ca.1943)

Although we are not a global pioneer in the educational use of the film, we are entitled to claim the leadership in the field of creating the theoretical basis of film production. Already in 1898, thus three years after the first public screening of "Animated Photographs", Boleslaw Matuszewski (1856 - ca. 1943), the court photographer and cinematographer of Tsar Nicholas II, in the pages of Parisian "Le Figaro" advocated and anticipated the establishment of Repository of Historical Cinematography designed to collect, store and disseminate films documenting important historical events[883]. From today's perspective, these actions are considered as a typically educational project, serving not only the historical education through film, but also the innovative form of media education of contemporary audience of the first cinematographic productions. Matuszewski in the same year published in France a collection of philosophical treatises "New Source of History" and "Animated Photography, What It Is and What It Should Be", in which he argued that the film is an excellent historical source due to the fact that the film as a medium can reproduce and preserve the reality in the form of images

883 I.Kurz, (edit.), Film i historia. Antologia, Warszawa 2008.

and relatively accurately describe it, but also disclose and communicate to its recipients this what was not achievable with the use of other, traditional writing media[884]. From the past time perspective, the novelty of this type of interpretation of the film amazes, as for many years film was not appreciated, and was not only denied any artistic value, but the first filmmakers were even blamed for creating vulgarity, lack of any aesthetic criteria that would motivate their work, entertaining role, fairground pedigree of the new art dominated by dubious circus and cabaret entrepreneurs, wandering jugglers and actors displaying their skills at fairs, festivals, rural markets and town squares. Views and postulates proclaimed by Boleslaw Matuszewski[885] are nothing more than a proposal to create a modern film archive or film library, collecting unusual for the times documents, in a form of first movies, still underestimated back then, treated mostly as a technological innovation, interesting only to hungry for entertainment uncouth mob who cannot afford to go to the theater or opera, while they can afford a relatively cheap ticket to the circus or cinematographic show. Philosopher, art historian and aesthetician Mieczysław Wallis (1895-1975), described the first reaction of the aesthetics to the film, as embarrassment that was caused by a German aesthetician Konrad Lange (1855-1921), who expressed his belief that the film is not and never will be an art, and upheld this view even in 1920, thus during the time when the artistic means of cinematographic expression were already well shaped[886].

2. Karol Irzykowski (1873-1944)

The reversal of the negative trends lasted several decades and significant role in this process was played by the philosopher and aesthetician Karol Irzykowski (1873-1944), whose book "The 10th Muse - Aesthetic Issues of the Cinema", published in 1924 was an innovative work not only in the aesthetics of the film, but also an avant-garde of film education of spectators, who should demonstrate an elementary knowledge of the art of film prior to the arrival at the film screening. With the publication of this book, for the first time in the history of world cinematography the movie has become the object of scientific inquiry, reflection and analysis, because until the release of the groundbreaking work by Irzykowski, cin-

884 M.Kuźmicki, Bolesław Matuszewski – pionier odkrywany na nowo, „Kino" 1996, no. 5.
885 B.Matuszewski, Bolesław Matuszewski i jego pionierska myśl filmowa (dokumenty i wstępne komentarze), Warszawa 1980.
886 M.Wallis, Odkrycie filmu, „Przegląd Filozoficzny" 1949, no. 3.

ema was considered tawdry entertainment unworthy of devoting time and the more - scientific reflection. The philosopher and aesthetician wrote: "It made me happy to think of the cinema as an area still untouched by thinkers. That what I sometimes read in professional journals was mostly advertising or aesthetic dilettantism. [...] I do not have to draw from the literature sources, because I am the source. I declare that my work has no predecessors, that it comes out with a completely new idea, and is ready to compete for preeminence with all other attempts to explore the problems of cinematography, wherever they arise. In Los Angeles, London or Paris"[887]. An impressive range of Irzykowski's considerations pointed to new areas of research in the fledgling film criticism and began the development of a new research discipline that in the future would become film studies. Significantly, Irzykowski in its scientific argumentation when describing "The Aesthetic Issues of the Cinema", drew attention to the problems inherent to the whole art of the twentieth century, including the dependence of man on the cultural and civilizational environment and the deepening division of art into the elitist and popular art.

In book "The Death of the Cinematograph?" (1913) Irzykowski feared and loathed the very idea of talking film. He also made it clear that he distrusted any change in cinema, which for him had already experienced a "death" by 1913 with the experimental addiction of synchronized sound. Every encounter of film with modern notions of industrialization and progress provoded suspicion and bitterness in Irzykowski. To him, film was otherworldly, spiritual, a phenomenon thad could capture light and slow down the ocean's waves. XXX 6

The issue of educational application of film in school in Poland was discussed since regaining the independence. In 1919 the poet as well as theater and film critic, Jan Sokolicz-Wroczyński, published one of the first articles on the subject, proposing educators to closely follow the development of cinematography, being aware that the cinema is slowly becoming one of the most popular forms of entertainment among pupils[888]. As I wrote in 1994, analyzing the progress of film education in Poland at the end of the twentieth century, already in the interwar period we were very diligent observers and popularizers of theoretical foreign

887 K.Irzykowski, X Muza – zagadnienia estetyczne kina, Warszawa 1977, p. 26-28. 6 S. Skaff, The Law of the Looking Glass : Cinema in Poland, 1896-1939, Ohio University Press, 2008.

888 J. Sokolicz-Wroczyński, Kinematograf w szkole, „Kino" 1919, no. 8, p. 66-67. See also J.Bocheńska, Polska myśl filmowa do roku 1939, volume 2, Wrocław 1974, p. 68-72.

thoughts on our territory, as numerous pedagogical journals, and particularly "Oświata I Wychowanie" ("Education and Parenting") reported the development of film outside the Republic of Poland and informed about the discussions published in the foreign press, believing that news popularized among teachers will be important for the possible onset of introducing the film to schools in Poland[889]. This type of publication included, e.g., a description of the book by cinema historian William Henry George "The Cinema in School" (1935), showing the British experience in this field, yet completely unimplemented in our country[890]. Teachers did not appreciate the importance of the film in the process of modern education. Film was treated as a "thief of time" of youth, distracted from school by theater houses, shaping bad taste, propagating licentiousness and "moral rot", shocking with scenes full of sex and violence. At the same time, the cinema was a cumbersome technical novelty, which had to be painstakingly acquainted with by self-studies. Although already in 1929 voices were heard promoting the introduction of film didactics to teacher training institutions, they remained unnoticed without finding true enthusiasts, fearing to experiment with film in conservative realities of the Polish education of the years 1919-1939.

Tracking the first statements formulated by educators about the film, usually misunderstanding of the nature of the new medium can be noticed, perceived rather in terms of the new enemy that should be fought than a potential ally, whose support can be very useful in the process of teaching and learning children and youth. Timid voices of educators, advocating the use of film in education, were difficult to hear, dominated by the vast majority of views stating that the film has a detrimental effect on young people. The words of Wincenty Sierakowski may serve as a characteristic statement, which refer to the unknown studies, where he wrote: "Observations of educators, criminal statistics and research, and not less theoretical investigations of psychologists argued convincingly that the brilliance and one-sidedness of the impact of cinematographic productions on the soul of man, even for an adult, presents a great moral danger, let alone for young people"[891]. Promoting this type of opinion

889 M. Sokołowski, Film w obszarze zainteresowań pedagogiki, [in:] S.Kawula, A.Moździerz, (edit.) O nowy model wychowania. Część pierwsza (potrzeby i możliwości), Olsztyn 1994, p. 211-223.

890 (J. Mirski) JM, Z literatury filmowej, omówienie pracy W.H.George'a „The Cinema in School", London 1935, „Oświata i Wychowanie" 1937, p. 405-407.

891 W. Sierakowski, Kinoteatr a młodzież, „Miesięcznik Pedagogiczny" 1916, p. 16.

did not serve well the proposal of the possible introduction of film classes in school. It also hampered the film business entrepreneurs, running the cinemas, harassed by all types of commands and prohibitions, as to which category of recipients specific screenings should be directed. However, bypassing by cinema owners many rules concerning the distribution of films to general public and care about proper attitudes of youth, prompted the Ministry of Internal Affairs of the Austrian Empire already in 1912 to issue a regulation on the cinema theaters. It enacted censorship committee, which task was to opinion on films. In addition, it forbade the admission of film projections, "[...] if the thing presented justifies the essence of misdeed, if it may endanger the public tranquility and order or violates decency and good manners." However, for viewers under 16 years of age, it was recommended to prohibit the screenings if the film could have negative moral and intellectual effect[892]. Probably most of these interventions, efforts and concerns directed towards the protection of endangered moral education of young people were ineffective against the spontaneous development of cinema networks and the increasing popularity of leisure in the cinema. Therefore, in 1918, educator Ludwik Skoczylas (1881-1961), stated with regret, admitting at the same time educational defeat: "Educational systems of famous authors of pedagogy, are today replaced by cinema entrepreneurs. Who does not believe, let him do the test. Let him visit all cinema theater businesses, let him be informed by entrepreneurs. Who mainly visits their halls? The audience is our school youth"[893]. The quoted author emphasized in the characteristic stylistic manner of contemporary publications that cinema does not develop feelings but wild instincts, it simplifies and strips of the value of the adapted literary works, chasing sensationalism and thanks to it attracts a young recipient susceptible to the influence. The study conducted by Skoczylas among junior secondary school pupils largely confirmed his opinions on film, because students admitted the fascination with the cinema and the desire to imitate the characters and watched motion pictures. They said that it would cosmopolitanise tastes and habits of youth, destroy respect for the values and moral standards. Only one of the students of the upper class of secondary school expressed the belief that the film entertains and teaches intelligent young people resourceful-

892 Cited after: B. Kulka, Media a młodzież, [in:] Wyzwania pedagogiki medialnej – nowe perspektywy XXI wieku, (edit.) M. Sokołowski, Olsztyn 2000, p. 287.
893 L. Skoczylas, Kinoteatr. Nowy wróg młodzieży, Lwów 1918, p. 6.

ness, and thus does not pose a threat to them.

In such a specific atmosphere, shaped in the sense of fight with the enemy threatening the pupils, most educational debates were carried out during the interwar period. Another thing was the fact that the contemporary artistic offer of the Polish cinema was miserable and could not compete with the outstanding works of world cinematography. This resulted in part from the fact that Polish cinematography was a completely private industry, oriented only to gain maximum profit in the shortest possible time. Its main task was primarily providing unsophisticated entertainment, preferably in the form of simple in the making comedy films, which had a significant impact on the shape of the entire domestic film production, negatively evaluated by critics[894]. Another limitation resulted from technology, an audio breakthrough that accompanied the cinematography in the thirties was a technical phenomenon, thanks to which the Polish cinema of those years became obsolete. The rapid development of the economic crisis, which started in 1929, has caused the sound revolution in Poland to take place with several years of delay in comparison to other countries and European cinematographies[895]. At the same time, the thirties brought to Poland a new type of cinema, called "industry cinema", oriented to meet the expectations of the domestic audience, not expecting artistic ecstasy, but a solid portion of simple entertainment, created by the heads of shooting stages, producers and cinema owners, and not the environment of filmmakers, i.e., directors and cinematographers, screenwriters and actors. As novelist and screenwriter Ludwik Starski (1903-1984), reminisced after years: "The industry has not enjoyed a good reputation. Neither of the authorities, of which the matter of cinematography came under control, nor of the social circles interested in film as an art form [...]". The industry was accused of profiteering, fabricating trash art on an industrial scale, cynicism and lack of competence, in total - the devastation of art, which in other countries managed to achieve the level worthy of recognition"[896]. Hence, it is not hard to understand that when the only choice was this type of production, many educators assumed that it is safer to isolate young people from the film in order not to be subject to criticism and listen to

894 T. Lubelski, Ilustrowana historia kina polskiego, Chorzów 2008, p. 62.
895 See M. Hendrykowska, Kronika kinematografii polskiej 1895-1997, Poznań 1999.
896 L. Starski, Niedokończone wspomnienia [in:] Starski, droga do Oscara. Historia dwóch pokoleń filmowych, (edit.) S. Zawiślański, Warszawa 1998, p. 25.

statements about the dissemination of kitsch, the destruction of aesthetic values and the promotion of entertainment of dubious quality.

The issue of film education, known in the early publications as application of the film in school, despite the discussion that began in the post-war period in Western Europe, passed over the Polish pedagogical thought of the fifties, highly ideological and subjected to indoctrination. However, the emergence of new trends and directions in film, such as Italian neorealism, showing a natural outdoor-scenery, non-professional actors, portrayed in the works revealing previously unknown picture of Italy, full of conflict, poverty and human dramas, the Russian formalist school, American "film noir" portraying gangsters, police and private investigators, the French "new wave" and in the end the Polish film school caused that the artistic, aesthetic and educational role of cinema has been recognized. The diversity of genres and film types, narrative methods, craftsmanship of acting, the role of scenery and costumes, lighting of the set, the use of music in film, camera work, personality of film director, seen as the main creator of a film, caused that a sense of the value of the film was raising, it was not underestimated anymore, and increasingly appreciated. The reception of film, like any work of art in the form of music, painting, theater or literature, had to be learned.

3. Bolesław W. Lewicki (1908- 1981)

The initiative in this regard came from the circle of film scholars, a part of the Polish center of film studies at the Lodz Film School, where under the supervision of Professor Bolesław W. Lewicki began to shape the foundations of the future model of film education of youth, seen as education to become a part of the curriculum of the aesthetic education of students[897].

Bolesław Włodzimierz Lewicki (1908-1981), studied Polish philology at the Jan Kazimierz University in Lviv in 1926-1931. Already at the start of his studies, he was interested in film, and despite a classical philological education, he transitioned fairly smoothly into film research, proving with his earlier works, "Młodzież przed ekranem" ["Youth in front of the screen"] (1934) and "Film w nauce i szkole" ["Film in learning and school"] (1938), that cinema, not literature, had become the object of

897 Z. Gawrak, Wychowanie a wulgarny dydaktyzm w filmie, „Kwartalnik Filmowy" 1955, no. 1, and by the same author: Spór łódzki, czyli o różnych funkcjach społecznych kina, „Kwartalnik Filmowy" 1955, no. 4.

his scholarly passion, to which he dedicated several decades of his life.

As Jan Rek states[898] in the extensive essay devoted to the figure of B.W. Lewicki, which became the basis for this study on the Professor, the above-mentioned works were an example of "applied film studies", since Lewicki perceived film not only as a new art, but also as one of the tools or instruments that could change the traditional character of the didactic process. This conviction came from the experience gained from school practice, since Lewicki worked as a teacher of Polish in the Lviv middle and secondary school in 1933-1938. He was a member of and an editor of a number of magazines, as well as a theatre and film reviewer. He served in the role of a film critic beginning in 1930, discussing the repertoire of Lviv cinemas in *Słowo Polskie* and *Gazeta Lwowska*. In 1932-1939, he had a regular radio show about film on Polish Radio in Lviv. Thanks to Lewicki's efforts, the film club "Awangarda" was established in Lviv in 1932, with the young cinema enthusiast becoming first secretary and then president. "Awangarda" alluded to the traditions of French film clubs of the 1920s, attempting to promote artistic, mature, and cognitively valuable cinema. At the same time, an academic seminar on the art of film began at the Jan Kazimierz University, led by Roman Ingarden. Lewicki's article, "Budowa utworu filmowego" ["The construction of a cinematographic work"], published in 1935, introduced for the first time the foundations of the concept of layered organisation of a film, a theory the scholar improved and modified over the years, all the while maintaining its scheme until the end.

After the war, in 1947, he was appointed programme director of the Łódź Film Studio. In 1948, the Łódź Film School was founded, and Lewicki was one of its founders and lecturers, serving many functions until he became its rector in 1968-1971. However, it was not the administrative roles that decided the importance and position of B.W. Lewicki in Polish film education, but the start of his career at the University of Łódź, where as a professor in 1970, he became the director of the Department of Film Knowledge, proving that research work was his true vocation and the great passion of his life.

In 1964, Lewicki's most important work was published – *Wprowadzenie do wiedzy o filmie* [*The Introduction to Film Knowledge*]. Along with *Gramatyka języka filmowego* [*Grammar of the Film Language*] (1959)

898 J. Rek, Profesor Bolesław Włodzimierz Lewicki – między filmem i literaturą, „Acta Universitatis Lodzensis, Folia Litteraria Polonica", no. 9, Łódź 2007, p. 333-340.

and *Problematyka rodzajów i gatunków w sztuce filmowej* [*Discussion of Film Types and Genres*] (1960), as well as the book *Scenariusz. Literacki program struktury filmowej* [*Screenplay: The Literary Programme of Film Structure*] (1960) and the paper "Obrazowość poetycka. Uwagi z pogranicza teorii poezji i filmu" ["Poetic imagery: notes from the border of theory of poetry and film"] (1976), it comprised the basic interpretation of his views of film as a work of art, deeply rooted in contemporary culture. Throughout the entire period of his professional activity, Lewicki was interested in the issue of reception of film by youth, and the use of film both as a teaching aid and an autonomic work, analysed and interpreted, for example in the context of Polish language classes. He devoted a manual addressed to teachers to this issue – *Kino i telewizja* [*Cinema and Television*] (1977) – which included the paper "Filmoznawstwo – nauka i kierunek kształcenia" ["Film Studies: the science and direction of education"]. Beginning in 1978, when he retired, until his death in 1981, he was a lecturer at the University of Gdańsk. It was thanks to his efforts that film became a subject of professional research in Poland, entering the curriculum of secondary schools (film adaptations of literary classics), and film studies became an independent academic discipline.

Characteristically, when the discussions on the relevance of the film in the school education began once more, from the very beginning there was a problem with separating the subject of study, as many contemporary theorists and researchers spoke about the film, but in an entirely separate contexts and meanings. The first was the context of the film as a modern means of didactics, which resembled a theoretical debates from years 1919-1939, devoted to educational, documentary and partly feature films as a school teaching aid, used for example in the lessons of history (historical films), geography (travel films), biology (films about nature). Another context perceived, which is the main area of the present investigation, was treating the film as an important, substantial and meaningful art of the twentieth century, having now more than a century-old tradition, undeniable achievements affecting the artistic taste, forming a sense of aesthetics of multimillion audience. The film, a new means of communication and mass communication, providing entertainment (thriller-adventure films), amusement (comedy and music films), but also reflections (psychological films), asking important ethical and moral questions (existential films), seeking the essence of human

religiosity (religious, Biblical films). Product of a technical thought of man as well as his artistic imagination, talent of the whole team of producers, whose joint effort creates the final work in the form of a film. The resulting piece, usually signed solely by the name of the film director, often requires complex analysis of the message content in frames of the film, which is a process of work deconstruction, comprehension of all meanings, references, artistic means that the viewer must be thought. And not in the course of cinematic screening, but before going to the projection of the film, during school education, in the implementation of most efficiently separated subject. Who would undertake this type of education, which programmes to use? In the early sixties no positive answers were found to these questions, directed to a small group of the first Polish film scholars.

4. Followers

The result, not fully successful, which was the outcome of the first scientific interests of Polish teachers in educational opportunities of films, was the works of educator and teacher Janina Koblewska-Wróblowa, including the books "Film i dzieci"("Film and children", 1961), "Film Fabularny w Szkole" ("Feature Film in School"), written in 1964 under the editorship of Professor Wincenty Okoń (1914-2011), in the scope of work of the Institute of Education. The book read from the contemporary perspective strikes with naivety of many observations, lingering in psychological and pedagogical thoughts of the time such as the belief about the negative impact of fairy tale films on children. An important task that this book fulfilled was drawing the exploratory interest of educators to the area previously unrecognized, important in the lives of children and young people, as evidenced by steadily increasing popularity of cinema in the environment of school youth and students.

The book "Feature Film in School" by Janina Koblewska-Wróblowa proposed inclusion of film education in the scope of aesthetic education, it had a postulative character and only realized the importance of the issue of the presence of the film in school, not really trying to determine how in the school practice, in the context of what type of classes, the educator could implement this subject, leaving many notions in the form of catchwords to develop and fill them with content by the teacher himself, undertaking to conduct the classes with the use of feature films. The author of the book did not suggest a finalized curriculum, she did

not indicate how to acquire the necessary knowledge of the history and theory of film, the formation of genre and types of films, the film production technology, development of specializations and film schools or film language. She wrote: "Working with the feature film can be carried out at all levels of education. Particular attention to this kind of work should be paid by teacher training institutions. The future teacher needs to thoroughly learn not only about the educational scope of the film, but also the types and subjects of films intended for children. He must know the basic rights of the film reception by children and young people, he should be interested in the film, know how to compose the programmes and choose the titles. [...] The film can be utilized in the educational work of all types of schools. Therefore, teachers themselves will have to learn the language of the art of film, its history and aesthetics"[899].

This approach assumed undertaking great work of self-education of the candidates to the profession of educator, virtually impossible due to the unavailability on the domestic publishing market in the 1960s of important monographic positions in the field of a new discipline formulating its scientific status, which cultural studies and film studies were becoming. Although collections of essays and film reviews of renown film critics were published (Kalużynski, Toeplitz, Eberhardt), the canonical core of specialized film literature was just shaping, we also did not have an access to many valuable positions from the methodology of working with film that were published in the western Europe. Entering the 1970s the Polish pedagogy began the next stage of lively theoretical discussions about the new school programme and upcoming reorganization of the education system, designed to introduce a mandatory ten-year secondary school. In this programme, a specific role was ascribed to the means of mass communication, including film and television, fulfilling an increasingly important role in the process of both ideologization and indoctrination of society.

A significant problem emerged during programme formulation, namely where to place the elements of film education, as it was possible to assign teaching the film and television to a school teacher of Polish language or create a new subject, such as the aesthetic education, the task of which would be the teaching about all the media and arts together, but only in terms of their aesthetic significance, without taking into account

899 J .Koblewska-Wróblowa, Film fabularny w szkole, Warszawa 1964, p. 200-201.

the cultural, political, communicational or strictly informational context. Finally, as a result of many discussions held in specialized pedagogical magazines, the concept conventionally named the "Koszalin proposal" prevailed[900]. Assumptions of this concept were presented at the next national courses of film teachers, which since 1973 were held in Koszalin within Koszalin Film Meetings "The Youth and the Film", attempting to confront the film about youth and for youth and indicate the way and possibilities of a wider impact of the film in educational work programmes for young people.

Henryk Depta, a professor at the University of Warsaw, one of the main initiators of the Meetings stated in 1980 from the perspective of several years of experience: "Our work had a far-reaching character, because we wanted to compose a programme of knowledge about the film for a ten-year secondary school of general education. [...] In contrast to previous proposals, prepared so to speak "from the top", our proposal can be considered as made "from the bottom", because it was presented by the teachers genuinely interested in film education"[901]. Koszalin Meetings attracted a lot of interest from the environment of educators, for a few years of their existence, a large group of teachers has been trained who gained basic competence in the conduct of film education. The dilemma was also resolved of where to place this type of education, by assigning it to polonistics, because issues discussed in the process of theoretical and literary education, e.g., the screen adaptation of the literature, remain in a certain association with the problems of film theory. Professor Ewelina Nurczyńska-Fidelska not without satisfaction with this turnout of the situation, and at the same time with a great deal of optimism for the future, ascertained: "If we are now ready to search for the most appropriate methodological solutions, it means that we are already far ahead of the time of discussions around the question that was quite recently still valid whether the film as an art should even become the subject of interest in the school. Therefore, it is not the time to remind here all the voices spoken for and against this eventuality. The final argument was in fact the programme of the ten-year secondary school of general education, in which, wide compared to the tradition,

900 S. Frycie, J. Koblewska , Edukacja filmowa młodzieży w Polsce, „Polonistyka" 1978, no. 2.

901 H .Depta (edit.), Analiza i interpretacja utworu filmowego w szkole, Warszawa 1980, p. 12-13.

trend of knowledge of film and television has been introduced within the scope of the learning content of the subject "Polish language"[902]. Thus, one of the four functioning models in the world of film education was adopted in Poland, and thus the one in which the film is an important element of teaching of the mother tongue.

Elements of knowledge about film and television were introduced as early as in the fourth year of primary school and were expanded in successive years with respect to the content of education and the selection of obligatory film readings. They were subject to two basic principles: gradation of difficulty, and the correlation with the literary and theatrical educational programme. An important drawback of this film programme was the dispersion throughout the entire subject of "Polish language" and practical unpreparedness of most of the teachers to take on new educational tasks, because while minding the education of students, the education of future teachers of Polish language has been "forgotten" by not introducing new course to the academic education that could provide an elementary knowledge of the film art. Therefore, in the school practice in the 1980s, sound, but not filled with content slogans about film education were used by polonist teachers when discussing film adaptations of literary pieces and demonstrating the mutual influences of these two arts on each other. In addition, the analysis and interpretation of some of the outstanding works of world cinema was attempted by using educational apparatus developed by the literary studies.

The activity of the major proponents of film education at school slightly faded with the collapse of the idea of ten-year school (and the liquidation of the Koszalin Meetings), However, differently named classes, which also included film, have been gradually introduced into the curriculum of university studies and graduate schools of education, preparing to teach film classes of future teachers of the Polish language. Moreover, some pedagogical specializations have taken up the issue of bringing closer the subject of the film to future educators in the form of facultative courses chosen by students. One of the methodological proposals of the time, developed for enthusiasts of working with film in the school may be a book of Anna Wiech "O filmie – dla szkoły" (About the Film - for School), inspired by a Koszalin proposal, in which the author analyzed subject headings, from the existing curricula until

902 E. Nurczyńska-Fidelska, Główne problemy metodyki pracy z filmem w szkole, [in:] Problemy teorii dzieła filmowego, (edit.) J.Trzynadlowski, Wrocław 1985, p. 153.

the early 1990s and stated with concern that they were marginal, and the fragmentary knowledge they proposed was unacceptable[903]. The symbolic closing of the previous period, not only in terms of film education, was a publication prepared already during the socio-political transformation "Edukacja Filmowa w Kontekście Programów Szkolnych" ("Film Education in the Context of the School Curriculum"), released in 1990 as a collection of materials from the methodological film sessions, containing many valuable suggestions on working with the film in school environment and beyond.[904]

ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՓՈԽԱ-ԿԵՐՊՈՒՄՆԵՐԸ

ՍՅՈՒԶԱՆՆԱ ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ
ՀՊՄՀ սոցիոլոգիայի և սոց. աշխատանքի
ամբիոնի դասախոս

Բանալի բառեր՝ *սոցիալական փարածություն, հասարակական-քաղաքական գիտակցություն, հասարակական-քաղաքական սոցիալականացում, հասարակություն, երիտասարդություն, երիտասարդ սերունդ, արժեքային համակարգ:*

Ժամանակակից աշխարհում տեղի է ունենում սոցիալական տարածության պատմահասարակական-քաղաքական փոխակերպում, որն իր մեջ հետևանքների և հնարավոր ազդեցությունների առումով կրելով որոշակի անորոշություն և անկանխատեսելիություն՝ հասարակության ներսում առաջացնում է որոշակի վտանգ: Այդ վտանգն արտահայտվում է հատկապես երիտասարդության շրջանում, քանի որ հասարակության այս սոցիալական խմբի ներսում սոցիալականացման ընթացքը առանձնակի ինտենսիվ է:

Գերակայող սոցիալական և պատմաքաղաքական միջավայրին հարմարվելը, սեփական ինքնության որոնումը դառնում են ժամանակակից երիտասարդության կարևորագույն խնդիրները, և նշված պատմահասարակական համատեքստում երիտասարդության վրա հասարակական-քաղաքական սոցիալականացման գործընթացնե-

903 A. Wiech, O filmie – dla szkoły, Słupsk 1990.
904 E. Nurczyńska-Fidelska, Nurt edukacji filmowej w programach szkolnych, [in:] Edukacja filmowa w kontekście programów szkolnych, Poznań 1990.

րի ազդեցությունն էապես ուժգնանում է: Այդ գործընթացները, մի կողմից, համապատասխանում են երիտասարդ տարիքի սոցիալ-հոգեբանական առանձնահատկություններին, իսկ մյուս կողմից՝ ճկուն են, արագ արձագանքում են կատարվող փոփոխություններին:

Ժամանակակից սոցիումի պատմահասարակական-քաղաքական փոխակերպումը տեղի է ունենում քաղաքական սոցիալականացման միջոցով: Այն իրենից ներկայացնում է հասարակության քաղաքական կառույցների վերարտադրություն, որը բնորոշ է հասարակական-քաղաքական հարաբերություններին, այդ հարաբերությունները կրող սուբյեկտների մասնակի որակներին՝ անձանց, որոնք փաստացիորեն ստեղծում, պահում և իրականացնում են այդ հարաբերությունները:

Քաղաքական գիտության մեջ գոյություն ունի քաղաքական սոցիալականացման հետազոտման երկու մոտեցում.

1. Քաղաքական սոցիալականացման ընդհանուր տեսության տեսանկյունից, որը մեկնաբանում է, թե ինչպես է ընթանում անհատի սոցիալականացումը քաղաքական միջավայրում:

2. Քաղաքական սոցիալականացման մասնավոր տեսության տեսանկյունից, որը քաղաքական գիտությունը քիչ է ուսումնասիրել: Դրա ուսումնասիրության օբյեկտը քաղաքական սոցիալականացման այն կատեգորիաներն են, որոնք անհրաժեշտ և օգտակար են քաղաքական համակարգերի վերլուծության ժամանակ:[905]

Երիտասարդության ներգրավումը հասարակական հարաբերությունների մեջ, նրա մոտ որոշակի աշխարհընկալման, արժեքային կողմնորոշիչների, քաղաքացիական դիրքորոշման ձևավորումը, վերջինիս կողմից հասարակական և մասնագիտական կարգավիճակի ձեռքբերումն արտահայտվում է երկու ձևով: Առաջին դեպքում երիտասարդությունն ինտեգրվում է հասարակության մեջ՝ ընդունելով նրա սոցիոմշակութային, բարոյահիրավական, քաղաքական-գաղափարախոսական ավանդույթները, իսկ երկրորդ դեպքում երիտասարդությանը «բաշխում են» հասարակակության սոցիալ-մասնագիտական կառուցվածքին համապատասխան՝ դիմելով կրթական և տնտեսական «սելեկցիային»:

Վերոնշյալ գործընթացների արդյունքում տեղի ունեցող սոցիալականացման հետևանքով երիտասարդության կողմից դրսևորվում է երկու ձևի վարքագիծ՝ կամ իշխող հասարակական հարաբերու-

905 В. И. Жукова, Б. И. Краснов, Общая и прикладная политология, М., 1997, էջ 715

թյունների ընդունում և ինտեգրում հասարակություն, կամ հասարակական արժեքային համակարգի մերժում, որի արդյունքում տեղի է ունենում սերունդների բախում: Ցանկացած պատմահասարակական պրակտիկա, որտեղ անհատն իրեն անհարմար է ձգում, կամ, այլ կերպ ասած, չի գտնում տվյալ հասարակության, նրա կեցության նորմերի և սոցիալական ինստիտուտների հետ նույնականացման չափորոշիչներ, մերժվում է վերջինիս կողմից:

Առհասարակ, պատմահասարակական գիտակցության՝ որպես անհատի ինքնության արտահայտչամիջոցի, ձևավորումը բաժանվում է երկու փուլերի: Առաջինը հենվում է ավանդույթների փոխառության և զանգվածային գիտակցության վրա գաղափարախոսական ազդեցության արդյունքների վրա, իսկ երկրորդը հանդես է գալիս որպես սոցիալական փորձի, ընդունված բարոյական նորմերի և ձևավորված արժեքային կողմնորոշիչների սինթեզ: Հենց սեփական գիտելիքների, կենսափորձի հիման վրա ձեռք բերված իդեալներն ու արժեքներն են հիմք հանդիսանում հասարակական կյանքի փոխակերպմանը և արդիականացմանն ուղղված բարեփոխումների արդյունքների գնահատման վրա: Հասարակական կյանքի բարոյահրավական և էթիկական նորմերի ընդունումը կամ մերժումը անհատի կողմից կախված են նրա նախորդ սոցիալական փորձից և արժեքային համակարգից:

Պատմահասարակական-քաղաքական գիտակցությունն ունի ոչ միայն հասարակական, այլ նաև անձնական բնույթ, որը ոչ լրիվ և ոչ միշտ է համապատասխանում առաջինին, քանի որ յուրաքանչյուր մարդ անհատականություն է: Այստեղ կարևորվում է քաղաքական սոցիալականացման սուբյկտների նպատակաուղղված գործունեությունը, որի արդյունքն անհատականության ձևավորումն է և վերջինիս գիտակցության բարձրացումը: Ասվածից կարելի է պնդել, որ անհատի գիտակցության այս դրսևորումը մարդու հոգևոր արժեքների հիմքն է, որի շնորհիվ նա կարողանում է գնահատել սոցիալական գործընթացները, իր և ուրիշների արարքները իր և հասարակության տեսակետից ընդհանրապես:[906]

Բացի գաղափարախոսական բաղկացուցչից, երիտասարդ սերնդի պատմահասարակական գիտակցության ձևավորման վրա մեծ ազդեցություն ունեն նաև այն չափորոշիչները, որոնք ընկած են սոցիալական արդարության սկբունքի ներքո, այսինքն, այլ կերպ

906 В. П. Пугачев, А. И. Соловьев, Введение в политологию, М., 1996, էջ 250

դրանք կարելի է անվանել սոցիալական էկոլոգիայի սկզբունքներ:

Հասարակական-քաղաքական արդիականացման ներկա փուլում մեր երիտասարդ սերնդի սոցիալականացման և դաստիարակության հիմնախնդրի ուսումնասիրությունը կարևոր նշանակություն ունի կապված մարդկանց կենսագործունեությամբ պայմանավորված հակասությունների ըմբռնման համար:

Հայաստանի համար անցումային շրջանն ազդարարվեց ինչպես արտադրական հարաբերությունների բնույթի և սոցիալական ինստիտուտների գործառույթների փոխակերպումներով, այնպես էլ հասարակության արժեքային-աշխարհայացքային վերափոխումներով: Հարկ է, սակայն, նշել, որ նման պատմահասարակական փոփոխությունները միանգամից տեղի չեն ունենում. դրանք պահանջում են երկարատև, փուլային շրջանների բաժանվող, երբեմն նաև էվոլյուցիոն բնույթի բարեփոխումներ: Այս իմաստով, ըստ էության, սոցիալական էվոլյուցիան նշանակում է սերնդափոխություն: Բանն այն է, որ նոր արտադրական հարաբերությունների ձևավորումը և հասարակական կյանքի ներսում նախկինում հակամարտային համարվող աշխարհայացքային, բարոյական և իրավական նորմերի փոխակերպումն անհատական կամ խմբային արժեքների տեղի է ունենում ոչ թե վակուումում, այլ հենց սոցիումի ներսում:

Ներկայումս Հայաստանում ապրող բնակչության մեծ մասն իրենց հասարակական-քաղաքական սոցիալականացման փուլն անցել են էապես միմյանցից տարբերվող վարչակարգերում և քաղաքական պայմաններում, այդ իսկ պատճառով խոսքը ոչ թե նախորդ քաղաքական համակարգի փոխարինման, այլ որակապես նոր սոցիալական արժեքային համակարգի կերտման և հասարակական հարաբերությունների կառուցման մասին է: Այս ամենն իր դրոշմն է դնում սոցիալականացման փուլում գտնվող երիտասարդ սերնդի պատմահասարակական և քաղաքական գիտակցության ձևավորման վրա:

Արդի հայ երիտասարդության սոցիալականացումը տեղի է ունենում բարդ, փոփոխություններով լի, անկանխատեսելի ժամանակաշրջանում, իսկ այս պայմաններում հայ երիտասարդության սոցիալականացման և սոցիալական հարմարման գործում էլ ավելի են կարևորվում պատմահասարակական-քաղաքական գործոնները:

Ներկայումս Հայաստանում ապրող սերունդների մեծ մասը իրենց սոցիալականացումն անցել են նույնական գաղափարախոսական,

սակայն տարբեր քաղաքական, այսինքն՝ նաև իրավական պայմաններում: Ընդ որում, տարբեր սերունդների արժեքային համակարգի կառուցվածքի ներքո ընկալվող հասարակական-քաղաքական հարաբերությունների մոդելները փոխակերպվում էին հետևյալ լայն սպեկտրով՝ բռնատիրություն-ավտոկրատիա-բյուրոկրատիա-պրինցիպատ-օլիգարխիա: Չնայած այս մոդելների մեծ մասը կրում էր էկլետիկ (ընտրված) բնույթ, սակայն դրանց ազդեցությունը երիտասարդ սերնդի պատմահասարակական և քաղաքական գիտակցության ձևավորման վրա վճռորոշ էր:[907]

Ժամանակակից հայ երիտասարդությանը արժեքային-գաղափարական առումով բնորոշ են հետևյալ հատկանիշները.

- հիմնարար արժեքների բազմազանությունը,
- սոցիալականացման միասնական ուղղվածության բացակայությունը,
- ապահարմարվողականության և ապանույնականացման ռիսկերի աճը,
- նորարարական ինքնարտահայտման և ինքնիրացման հնարավորությունների բազմազանությունը:

Մեր հասարակության ներսում տեղի ունեցող արմատական փոփոխությունները, անկասկած, իրենց հետքն են թողնում հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտների, այդ թվում՝ մեր երիտասարդ սերնդի դաստիարակության և սոցիալականացման վրա: Անշուշտ, անհատի սոցիալականացման և դաստիարակության փոխհարաբերությունը բավական բարդ և հակասական գործընթաց է:

Հաճախ փորձ է արվում նույնացնել այդ երևույթները: Դրանց միջև տարբերությունները հանգում են հետևյալին. սոցիալականացումը գործընթաց է, որի ժամանակ տեղի է ունենում սոցիալական փորձի և արժեքային կողմնորոշումների յուրացում որոշակի սոցիալական դերերի կատարման համար, իսկ դաստիարակությունն անընդմեջ և նպատակադիր գործունեություն է՝ անձի կամ խմբի մեջ ձևավորելու հասարակայնորեն անհրաժեշտ արժեքներ, գիտակցություն և վարք: Կարելի է ասել, որ դաստիարակության համակարգը կարծես թե կարգավորում է սոցիալականացման գործընթացը՝ որոշ առումներով հանդիսանալով նրա նախահիմքը:

Հայ երիտասարդության հասարակական-քաղաքական սոցիալականացման կարևորագույն դրսևորումներից են երիտասարդա-

907 М.К. Горшков, Ф.Э. Шереги: Молодежь России: демографические тенденции, историческое сознание, N 6(94), 2009, էջ 19-20

կան շարժումները, որոնք մեր օրերում ունեն էական ազդեցություն մեր երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքի վրա: Ավելին, երիտասարդական շարժման արդյունքներն ու հետևանքները ինտենսիվորեն թափանցում են նաև քաղաքականության բնագավառ: Այս պարագայում քաղաքական առաջնորդները հնարավորություն են ստանում երիտասարդության լայն շերտերին փոխանցելու ունեն հասարակության ներսում գերակա պատմահասարակական-քաղաքական արժեքները: Արդի պայմաններում խոսելով հայ երիտասարդների քաղաքական սոցիալականացման մասին՝ կարելի է արձանագրել երիտասարդության մասնակցայնության և քաղաքական սոցիալականացման բարձր մակարդակ:

Իր երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքի լիարժեք մասնակից դառնալու համար երիտասարդ սերունդը քաղաքական սոցիալականացման ընթացքում անցնում է հետևյալ փուլերը՝ մարդ-անձ-անհատ-քաղաքացի, այսինքն, երբ մարդը կենսաբանական էակից վեր է աճվում սոցիալականի՝ դառնալով սոցիումի անբաժանելի մասնիկ: Դա տեղի է ունենում հասարակական կյանքին ցուցաբերվող քաղաքական մասնակցության ընթացքում:[908]

Հայ երիտասարդության հասարակական-քաղաքական սոցիալականացման հիմնական պայմաններից է գործողությունների ազատության և հասարակական-քաղաքական կյանքին մասնակցության ապահովումը: Այդ ազատությունը հիմնականում կախված է հասարակության ինստիտուցիոնալ համակարգի տիպից, տնտեսական հարաբերությունների բնույթից, ինչպես նաև երիտասարդների՝ որպես անհատների, հասունության մակարդակից: Երիտասարդի՝ որպես անհատի, վերափոխումն ակտիվ սուբյեկտի նպաստում է քաղաքական սոցիալականացման այնպիսի համակարգի ձևավորմանը, որը հնարավորություն է ընձեռում նրան դառնալու պետության հասարակական- քաղաքական կյանքի լիիրավ մասնակից:

Ընդհանրացնելով վերն ասվածը՝ պետք է նշել, որ հասարակության քաղաքական կյանքին մասնակցությունը նպաստում է անհատի մեջ քաղաքացիական հատկանիշների ձևավորմանը և պայմաններ է ստեղծում, որ անհատն իրեն զգա պետության լիարժեք քաղաքացի, այլ կերպ՝ լիարժեք, հասարակական և քաղաքական առումներով սոցիալականացված անձ:

908 Е. Б. Шестопал, Очерки политической психологии, М., 1990, էջ 70

РЕЗЮМЕ
ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ СОЦИАЛИЗАЦИИ АРМЯНСКОЙ МОЛОДЕЖИ

Аннотация: В данной статье подробно рассматриваются исторические, социальные и политические трансформации в современных условиях, в частности, опираясь на то, что последние оказывают непосредственное влияние на одну из наиболее уязвимых социальных групп в обществе-на молодежь. Кроме того, в статье представлены основы социально-политической социализации и особенности политической социализации армянской молодежи.

Ключевые слова: *социальное пространство, общественно-политическое сознание, социально-политическая социализация, общество, молодежь, молодое поколение, система ценностей.*

SUMMARY
PECULIARITIES OF SOCIAL-POLITICAL SOCIALIZATION OF ARMENIAN YOUTH

Abstract: This article examines in detail historical, social and political transformations in modern conditions, in particular, based on the fact that the latter have a direct impact on one of the most vulnerable social groups in society-on youth. In addition, the article presents the basics of socio-political socialization and features of political socialization of Armenian youth.

Key words: *social space, socio-political consciousness, socio-political socialization, society, youth, young generation, value system.*

ОБЩЕСТВЕННОЕ МНЕНИЕ КАК ФАКТОР ОБЕСПЕЧЕНИЯ СТАБИЛЬНОСТИ СЕМЬИ В РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ

ПЕТРОСЯН АНУШ СМБАТОВНА
Аспирант кафедры управление персоналом
Санкт-Петербургского университета технологий
управления и экономики

Ключевые слова: *семья, развод, общественное мнение, статистика, глобализация, религия, средства массовой информации*

(СМИ).

Перед иностранцами мы всегда могли гордиться нашими сильными и состоятельными армянскими семьями, а также нашими сильными традициями и обычаями содействующих на их прочность. Но со временем картина изменилась. В современном мире, в условиях глобализации, семья продолжает терять свою значимость и важность, ослабевают внутрисемейные связи, меняются семейные ценности. Происходит трансформация взглядов общества на семейные отношения, что и привело к увеличению разводов и уменьшению заключения браков, увеличению сожительств (незарегистрированные браки), снижению деторождения, появилось большое количество неполных семей, что также отрицательно сказывается на их воспитании, формировании нравственных взглядов и отношении к семье. Такая тенденция изменений может привести армянское общество к социально-демографической катастрофе, поэтому изучение социального управления семейной политики и принятие мер для укрепления и стабилизации института семьи как социального института, не только актуально, но и крайне необходимо.

Во все времена развод был одним из болезненных проблем общества. Но сегодня, больше чем когда-либо, стала серьезной проблемой для всего человечества. Следует отметить, что в данном контексте развод понимается как формальное прекращение (расторжение) действительного брака между живыми супругами.

Семьи, которые «разваливаются» в результате развода, ставят под угрозу не только судьбу отдельных людей, но и будущее государства и общества. Как сказал армянский писатель Мурацан: «Сила наций находится в семьях. Сильная та нация, у которой есть сильные- с любовью и единством, с добродетельным и верным сожительством живущие семьи»[909].

По данным статистических служб и исследовательских центров, ситуация института брака и семьи сегодня оценивается как кризисной. Очевидным свидетельством этого является принцип возрастающих разводов по всему миру, от которого не отстает и Республика Армения. По данным Национальной статистической службы Республики Армения, самый низкий показатель разводов в Армении был в 60-е годы прошлого века (только 626 из 20928 браков развелись), и самый высокий показатель был отмечен в 2007 году (из 18145 супружеских

909 Мурацан Геворг Марзпетуни.- Ереван. Свет, 1988.-с. 352.

пар развелись 2931) (Таблица 1). Но вот, в январе-декабре 2016 года случаи зарегистрированного развода по сравнению с тем же периодом предыдущего года, снизился на 0,6% и составил 3648 случаев, а общий коэффициент развода на 1000 человек населения не изменился и составил 1,2%.

Стоит отметить, что по сравнению с 1000 случаев брака зарегистрировано в январе-декабре 2016 года, было зафиксировано 224 случаев развода, по сравнению с тем же периодом предыдущего года (208 случаи развода).

Таблица 1. Зарегистрированные браки и разводы в Республике Армения, 2006-2016 гг.[910]

Республика Армения, Год	**Всего, зарегистрированный акт**		**Коэффициент, на 1000 человек населения**	
	браков	**разводов**	браков	**разводов**
2006	16 887	2 797	5.4	0.9
2007	18 145	2 931	5.8	0.9
2008	18 465	3 031	6.0	1.0
2009	18 773	2 829	6.1	0.9
2010	17 984	2 997	6.0	1.0
2011	19 706	3 188	6.5	1.1
2012	19 063	3 250	6.3	1.1
2013	18 363	3 756	6.1	1.2
2014	18 912	4 496	6.3	1.5
2015	17 603	3 670	5.9	1.2
2016	16 294	3 648	5.5	1.2

В современном обществе большинство людей изменило своё отношение к разводу, считая, что только он может стать выходом из сложившихся обстоятельств. В наши дни людей перестало волновать общественное мнение, которое влияло на многое. Каждый старался дать совет, переубедить, но сохранить семью любыми способами. Теперь общество не заостряет негативного внимания на разведенных. Англий-

910 Статистический ежегодник Армении. -Ереван, 2017. -с. 42.

ский поэт Джон Мильтон в трактате «Учение и благочиние развода» (1643) отказывается от неизменной необходимости сохранения брака и утверждает право человека не только на счастье, но и, косвенно, на ошибку[911].

Радикальная трансформация отношения к разводам от преимущественно негативного в истории человечества в сторону рефлекторного, дифференцированного, а зачастую и просто лояльного- один из основных факторов, влияющих на их широкое распространение в современном обществе.

Представители старшего поколения, могут указывать редкие случаи развода их сверстников. Наш национальный менталитет, наши обычаи и традиции, семейные ценности не позволили нам принять понятие «развода». А сегодня отношение к браку и разводу стало несколько поверхностным. Новое поколение больше не проявляет должное внимание к этому социальному явлению. Если предыдущие поколения относились к браку с большой ответственностью и серьезностью, то сегодняшняя молодежь особо не обдумывают свои шаги. Об этом свидетельствуют результаты опроса общественного мнения, проведенный в период с декабря по апрель 2016 года, в рамках социологического исследование «Отношение общества к разводу»[912]. Отметим, что данный опрос проводился в городе Масис Араратской области Республики Армения- были опрошены 362 человек в возрасте 40-65 лет- 163 мужчин и 199 женщин с соотношением 35/65.

Анализ полученных результатов показал, что подавляющее большинство опрошенных (97%) утверждают рост разводов, по сравнению с предыдущими годами, а в качестве причин этого явление прежде всего отмечают толерантное отношения общества к разводам и разведенным людям. Кроме того, среди опрошенных наблюдается положительное отношение к разводу, хотя они непосредственно этого не признают. Как выяснилось, отрицательная позиция по отношению к разводам среди людей среднего возраста сегодня стало намного мягче. Пожалуй об этом также свидетельствуют соответствующие статистические данные. Согласно которых большинство разводов в Республике Армения происходит после 20-ти и более лет совместной жизни (Таблица 2).

---

911 Шашкова Екатерина Сергеевна Влияние античного наследия на творчество Джона Мильтона: на материале ранней лирики и поэмы «Потерянный рай». -М. 2006. -с. 76.

912 Петросян А . С . Разводы и пути их предотвращения в современном армянском обществе. Магистерская работа. Ереван, 2017. -с. 56.

Таблица 2. Распределение зарегистрированных разводов по продолжительности брака в Республике Армения, 2006-2016 гг.[913]

Республика Армения, год	Всего, зарегистрированный акт	в том числе по продолжительности брака, год					
		до 1	1-4	5-9	10-14	15-19	20 и более
2006	2 797	81	370	394	671	612	669
2007	2 931	69	463	409	535	566	889
2008	3 031	111	520	467	478	549	906
2009	2 829	92	552	445	426	514	800
2010	2 997	98	635	503	389	455	917
2011	3 188	117	658	574	465	442	932
2012	3 250	122	752	578	395	429	974
2013	3 756	159	845	735	432	411	1174
2014	4 496	205	1039	829	533	472	1418
2015	3 670	254	951	696	488	314	967
2016	3 648	247	953	784	519	313	832

А также анализ результатов, полученный с помощью шкалы социальной дистанции (или шкалы Богардуса)[914] показал, что разведенные люди для респондентов довольно приемлемы. Однако здесь необходимо подчеркнуть один важный момент: отношение респондентов были более положительными к разведенным мужчинам, чем женщинам, имеющие такой же статус. То есть, отношение к разведенным людям в армянском обществе пока ещё имеет гендерный характер.

Таким образом, подводя итог, можно сделать вывод о том, что в современном армянском обществе развод уже не такой редкий случай, как раньше. Здесь важно отметить, что на распространенности этого явления сильно влияет общественное мнение, которое как раньше не осуждает развод и так строго и критично не относится к разведенным

913 Статистический ежегодник Армении. -Ереван, 2017. -с. 43.

914 В 1920-х гг. американский социолог Эмори Богардус разработал шкалу для измерения социальной дистанции, рассматриваемой им как степень близости или отчужденности между двумя группами людей. С помощью шкалы социальной дистанции (или шкалы Богардуса) оценивается степень социально-психологического принятия людьми друг друга, поэтому её часто называют шкалой социальной приемлемости.

людям: статус разведенного не влияет на его положение в социуме, карьеру, уважение окружающих. Другими словами, «разводы уже не несут на себе позорного клейма, и в какой то степени это их стимулирует»[915]. В результате, в современном обществе семья все больше напоминает «дом где разбиваются сердца» (Бернард Шоу).

Существуют несколько основных факторов, влияющих на изменение общественного мнения к разводам. В числе таких факторов, одним из первых, следует назвать глобализацию, вследствие которого отмечается «рост взаимосвязанности между различными регионами и странами в мире»,[916] а так же усиления взаимовлияния разных культур.

Следующий фактор- брачно-семейное законодательство. Стоит отметить, что брачно-семейные отношения в Республике Армения регулируются Семейным кодексом, принятым Национальным собранием в 9 ноября 2004 года. В соответствии со статьями 13-19 Семейного кодекса РА, развод может быть произведён по заявлению одного или обоих супругов (либо по заявлению опекуна супруга, признанного судом недееспособным)[917]. Армянское семейное законодательство предусматривает лишь один момент ограничивающий право на предъявлением мужем требования о расторжении брака: он без согласия жены не праве подавать заявление о расторжении брака в период беременности жены. Как мы видим, процесс развода в нашей стране довольно прост.

К числу факторов влияющих на общественное отношение к разводам также относятся религия, которая допускает или запрещает развод. Например, в христианстве отношение к рассматриваемому явлению как к чрезвычайно нежелательному поступку, допустимо только в крайних случаях. Между тем, в христианстве есть большие различие между отношение к разводу католиков, православных и протестантов. Католическая церковь исповедует, что таинство брака заключается на всю жизнь и запрещает разводы. Получить право на развод католик может только с разрешение Папы Римского[918]. Православная церковь, в отличие от католицизма, в отдельных случаях допускает развод. Протестантизм также разрешает расторжение брака, если на это есть серьезные причины (измена, отсутствие детей и другое).

915 Гидденс Э. Социология / Пер. с англ.; науч. ред. В. А. Ядов; общ. ред. Л. С. Гурьевой, Л. Н. Посилевича. -М.: Эдиториал УРСС, 1999.-с.375.

916 Там же. -с.665.

917 Семейный кодекс Республики Армения. Принят Национальным Собранием Республики Армения 9 ноября 2004 года.URL: http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=2124 (дата обращения: 30.01.2018).

918 Шнейдер Л. Б. Семья: оглядываясь вперед.- СПб.: Питер, 2013. -с. 324.

В исламе отношение к разводу отличается своей легкостью и отсутствием каких-либо формальностей. При этом характерно, что в деле развода мужчина более свободен в своих действиях, чем женщина. Единственное условие, которое шариат ставит перед мужчиной желающим развестись- он должен быть в здравом уме и никем не принуждаем к разводу[919]. В свою очередь, у буддистов религия, хотя и не поощряет разводы, серьезного вмешательства в семейные дела не совершает. Вместе с тем нужно отметить, что в настоящее время в условиях упомянутой выше глобализации во многих культурах происходит разрушение религиозной основы брака.

Серьезное влияние на изменение отношение к расторжение брака в современном обществе также оказывает средства массовой информации (далее-СМИ). СМИ сегодня- это фактически «распространитель социальных установок»[920]. Именно они являются тем основным субъектом, который культивирует точку зрения, что развод перестает быть исключительным и становится обычном, ординарным явлениям. Обладая невероятной силой воздействия на огромную аудиторию читателей, телезрителей, слушателей, интернет-пользователей, именно они фактически пропагандируют в социуме «моду на развод».

Обобщая хотелось отметить, что на трансформацию отношений к разводам в современном обществе влияют множество факторов. В их числе: кризис традиций, трансформация семейных ценностей и супружеских отношений, ускорение ритма жизни, её динамичность, закрепление в обществе установок на нормы индивидуализации, высокая степень вовлеченности женщин в общественное производство и рост их экономической самостоятельности, урбанизация, что является темой для новых научных исследований.

ԱՄՓՈՓՈՒՄ
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱՐԾԻՔԸ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ԱՊԱՀՈՎՄԱՆ ԳՈՐԾՈՆ

ԱՆՈՒՇ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Գիտական հոդվածում ներկայացվում է արդիական հիմնախն-

919 Расторжение брака и его виды в мусульманском обществе. URL: http://www.uznaem-kak.ru/rastorzhenie-braka-i-ego-vidy-v-musulmanskom-obshhestve/ (дата обращения: 30.01.2018).

920 Гидденс Э. Социология / Пер. с англ.; науч. ред. В. А. Ядов; общ. ред. Л. С. Гурьевой, Л. Н. Посилевича. -М.: Эдиториал УРСС, 1999.-с.419.

դիր՝ կապված ՀՀ-ում ամուսնալուծությունների գործընթացների հետ: Հեղինակն առանձնացնում է ամուսնալուծությունների և ամուսնալուծված մարդկանց նկատմամբ հասարակական կարծիքը որոշող հետազոտության արդյունքները:

Սահմանված են հիմնական սոցիալ-մշակութային գործոնները, որոնք հասարակության փոխակերպման պայմաններում ազդում են ամուսնալուծությունների նկատմամբ հանրային վերաբերմունքի փոփոխության վրա: Այդ գործոնների վերլուծության և վերոնշյալ հետազոտության արդյունքները կարևոր են տվյալ հիմնախնդրի հետագա գիտական ուսումնասիրությունների համար: Սակայն ամուսնալուծությունների նկատմամբ հասարակական կարծիքի կառավարման հնարավորությունների և միջոցների վերաբերյալ պատկերացումների ընդլայնման համար անհրաժեշտ է հաշվի առնել ժամանակակից հայ հասարակության առանձնահատկությունները:

Բանալի բառեր՝ *ընտանիք, ամուսնալուծություն, հասարակական կարծիք, վիճակագրություն, գլոբալիզացիա, կրոն, զանգվածային լրատվության միջոց (ՋԼՄ):*

SUMMARY

PUBLIC OPINION AS A FACTOR OF FAMILY STABILITY IN THE REPUBLIC OF ARMENIA

ANUSH PETROSYAN

The article presents an actual problem related to divorce processes in the Republic of Armenia. The author singles out the results of studies that determine public opinion for divorce and divorced people. The main socio-cultural factors that influence the change in the public attitude to divorce in the conditions of the transformation of society are determined. The results of the analysis of these factors and the above study are important for further scientific research on this problem. However, to expand the understanding of the possibilities and methods of managing public opinion about divorce, it is necessary to take into account the peculiarities of modern Armenian society.

Key words: *family, divorce, public opinion, statistics, globalization, religion, mass media.*

ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՍԱԲԱՆՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ԴՊՐՈՑ ՀԱՀԱՍԱԿՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ԵՓՐԻԿՅԱՆ ԱՐՄԻՆԵ ՄԵԼՍԻԿԻ,
Պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
ՀՊՄՀ հայոց պատմության ամբիոն

ՄԿՈՅԱՆ ԳՈՀԱՐ ՍԵՐԳԵՅԻ
Սոցիոլոգիայի գիտությունների թեկնածու
ՀՊՄՀ սոցիոլոգիայի և սոցիալական աշխատանքի ամբիոն

Բանալի բառեր: *Հայոց պատմություն, Նախիջևան, Ադրբեջանի հանրապետություն, ԼՂՀ, վարժարան, աշակերտ, կարծիք, հետազոտություն, առարկա, դասագիրք*

Հայոց պատմությունը միշտ էլ ալեկոծել է հայի սիրտը: Դարեր շարունակ բռնակալների դեմ մեր նախնիների պայքարը հանուն գոյատևման եղել է մեր պատմիչների հիմնախնդիրը: Ողբերգական է նաև մեր Նախիջևանի պատմությունը: Նախիջևան անվան հիշատակումն անգամ հայ մարդու հոգում առաջ է բերում համայականական ափսոսանք ու խոր կսկիծ՝ հայրենիքի մի աննման հատվածի կորստի համար: Հին Նախիջևանի հայության պատմությունը պարունակում է բազում հերոսական էջեր, բայց նաև՝ ողբերգություններ ու անկումներ:

1919 թ. հունվարին Երևանում Գարեգին Նժդեհի նախաձեռնությամբ տեղի ունեցավ Երևանում ապաստանած նախիջևանահայերի մեծ հավաք: Ցավոք, անցած շուրջ 100 տարում նախիջևանահայերը այլևս հավաքական ճիգեր չարեցին. ապրեցին բաժան ու մեկուսի՝ հայության մյուս հատվածների վրա թողնելով այն տպավորությունը, թե իրենք ընդմիշտ հրաժշտ են տվել իրենց անցյալին:

Ցավալի է, բայց փաստ է, որ, դպրոցական դասագրքերում խորությամբ չի ուսումնասիրվում Նախիջևան երկրամասի պատմությունը, և մեր սաներից շատ-շատերը խորը գիտելիքներ չունեն պատմական Հայաստանի բաղկացուցիչ մասը կազմող Նախիջևանի պատմությանից:

Վերոնշյալ հիմնախնդիրն առավել ճշգրիտ ներկայացնելու համար համար 2018 թ. իրականացրել ենք սոցիոլոգիական հետազոտություն Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ հենակետային վարժարանի (ավագ դպրոց) հումանիտար հոսքի 10-12–րդ դասարանի աշակերտների շրջանակերում: Հետազոտության նպատակն է եղել ուսումնա-

սիրել և մանարամասն ներկայացնել Նախիջևան երկրամասի պատմության վերաբերյալ դպրոցի աշակերտների տեղեկացվածության մակարդակը: Մենք այն իրականացրել ենք հարցաթերթիկային հարցման (անկետավորման) մեթոդի միջոցով: Այս մեթոդի կիրառումը մեզ թույլ է տվել անմիջապես ռեսպոնդենտից ստանալ ստույգ և հավաստի տեղեկություն հետազոտության թեմայի վերաբերյալ: Հետազոտության ընթացքում հարցման մասնակիցներին տրվել են հարցադրումներ, որոնք ուղղված են պատկերացում կազմելու, թե ինչպես են մտորում հարցման մասնակիցներից յուրաքանչյուրը հետազոտվող հիմնախնդրի շուրջ: Հարցաթերթիկային հարցումն անց է կացվել Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ հենակետային վարժարանի (ավագ դպրոց) հումանիտար հոսքի 10-12-րդ դասարանի աշակերտների 65 աշակերտների շրջանակում (տես.՝ Աղյուսակ 1), որոնցից 13 արական սեռի և 52 իգական սեռի ներկայացուցիչներ են: Ներկայացուցչականությունը ապահովելու նպատակով կատարվել է ընտրանքի չափի հաշվարկում, որոշվել է վստահության միջակայքը, ինչպես նաև սահմանվել է ընտրանքի սխալ մինչ 5%:

Աղյուսակ 1՝ Յուրաքանչյուր Հումանիտար դասարանից հարցվող աշակերտների քանակը:

Հումանիտար ուղղություններ	**10-րդ դասարանի աշակերտների թիվը /հոգի/**	**11-րդ դասարանի աշակերտների թիվը /հոգի/**	**12-րդ դասարանի աշակերտների թիվը /հոգի/**
Հոգեբաններ	28	25	21
Լրագրողներ	29	27	23
Լեզվաբաններ	30	25	21
Ընդհանուր.	87	77	64
Հարցաթերթիկների քանակ	25	22	18

Հետազոտության արդյուքնների վերլուծության ընթացքում պարզ դարձավ, որ հիմնական հարցման մասնակիցների 80%-ը նշել են, որ առավել կարևոր պատմական իրադարձությունների, ուսուցանվող դասերի (թեմաների) վերաբերյալ տեղեկանում են Հայոց

պատմության դասագրքերից և ուսուցչից, միայն 20%-ն է նշել, որ տեղեկանում է ընտանիքի անդամներից (տատիկ/պապիկ, հայր/մայր), իսկ 10%-ը՝ գրքերից և համացանցից:

Հարցման մասնակից վարժարանի 10-րդ դասարանի աշակերտների 52%-ը նշել է, որ մասամբ է տեղեկացված Նախիջևանի պատմությանը, 48%-ը՝ տեղեկացված է, իսկ 11-րդ դասարանի աշակերտների 60%-ը՝մասամբ է տեղեկացված, իսկ 25%-ը՝ տեղեկացված է: Ավարտական դասարանի՝ 12-րդ դասարանի աշակերտների 55%-ը նշել է, որ մասամբ է տեղեկացված, իսկ մնաացած մասը ընդհանարպես տեղեկացված չէ Նախիջևանի պատմությանը: Այն հարցին, թե ով է հանդիսանում կամ որտեղից եք տեղեկացել Նախիջևանի պատմությանը հարցին, հարցման մասնակիցներից 11-րդ դասարանի աշակերտների մեծ մասը նշել է ուսուցչից, 12-րդ դասարանի 50%-ը ուսուցչից, իսկ մյուս կեսը՝ համացանցից, 10-րդ դասարանի աշակերտների 60%-ը նշել է ուսուցչից, 17%-ը՝ դասագրքից, համցանցից, գրքերից, իսկ 23%-ը՝ ընտանիքից, հեռուստացույցից, ծնողներից, պապիկից:

Իսկ այն հարցին, թե արդյոք Նախիջևան երկրամասի մասին երբևէ լսել են Հայոց պատմության դասավանդման ընթացքում, նշենք, որ հարցման մասնակից 10-րդ դասարանի աշակերտների միայն 24%-ը նշել է ՝ոչ , 11-րդ դասարանի աշակերտների միայն 15 %-ը, իսկ 12-րդ դասարանի աշակերտների միայն 10%-ը :

Վերոնշյալ պատասխանները հուշում են, որ աշակերտների մեծ մասը լսել է Նախիջևան բառը կամ Նախիջևան երկրամասի վերաբերյալ ստացել է որոշակի տեղեկատվություն, սակայն չունի ամբողջական և մանրամասն պատկերացում երկրամասի պատմական իրադարձությունների վերաբերյալ: Ելնելով նշված հանգամանքներց՝ մենք ավելորդ չենք համարում ևս մեկ անգամ անդրադառնալ Նախիջևանի պատմությանը, նրա ողբերգական էջերին: Չխորանալով Հին Նախիջևանի վաղնջական դարերի պատմության մեջ՝ նշենք, որ 11-րդ դարի վերջերին Նախիջևանի բնակչությունը միատարր էր, այստեղ բացառապես ապրում էին հայեր:

Ահա պատմական Հայաստանի այս դրախտային երկրից է, որ 20-րդ դարի սկզբից, հաջորդական աղետներով, դուրս մղվեց նրա բնիկ ժողովուրդը:

Պատմական Հայաստանի բաղկացուցիչ մասը հանդիսացող Նախիջևան գտնվել է հին աշխարհի հաղորդակցության և առևտ-

րական մեծ ճանապարհների վրա, եղել է Հայաստանի երկրագործական և մշակութային օջախներից մեկը: Դա են վկայում 19-րդ դարի 2-րդ կեսերին և 20-րդ դարի սկզբներին այստեղից հայտնաբերված քարեդարյան գործիքները, բրոնզեդարյան հարուստ խեցեղենը, կենցաղային իրերը, զարդերը և այլն: Պատմական Հայաստանի մյուս երկրամասերի նման Նախիջևանը ևս մշտապես հանդիսացել է հայ բնակչության արտագաղթի օջախ: Ի. Շոպենը միանգամայն ճիշտ է արձանագրել տիրող իրավիճակը. «աղետալի ավերածությունները, որոնք գրեթե մշտապես ծվատում էին նրանց (հայերի - Ա.Ե.) դժբախտ հայրենիքը… Պետք է, որ ստիպեին այստեղից հնաբնակների մեծ մասին հանգստություն գտնել գաղթի մեջ» [921]: Դրա հետևանքով հայոց հայրենիքում շարունակ նոսրանում էր բնիկ հայ բնակչությունը, իսկ փոխարենը՝ ավելանում եկվոր տարրը՝ հանգեցնելով հայության համար ազգագրական աննպաստ իրավիճակի: Դրությունը որոշ չափով շտկվեց 1826-1828թթ. ռուս-պարսկական պատերազմից հետո, երբ Ռուսաստանին անցան Երևանի և Նախիջևանի խանությունները: Այդ ժամանակաշրջանից ի վեր, ընդհուպ մինչև Ռուսական կայսրության անկումը, գավառում հայ բնակչության աճի տեմպերը զգալիորեն արագացան: Նախ այն պատճառով, որ Թուրքմենչայում կնքված ռուս-պարսկական հաշտության պայմանագրի համաձայն Պարսկաստանից Ռուսաստանին անցած տարածքներ գաղթած 45 հազար հայ բնակչությունից 11-12 հազարը հաստատվեց Նախիջևանի գավառում[922], և երկրորդ՝ վերացավ արտագաղթի գլխավոր պատճառը՝ պարսիկների կողմից հայ ազգաբնակչության նկատմամբ գործադրվող տարատեսակ բռնությունները: 1829-1832թթ. անցկացված մարդահամարի տվյալների՝ Նախիջևանի գավառում հայերի թիվը կազմում էր բնակչության 41,2 տոկոսը[923]:

1897թ. Ռուսական կայսրության բնակչության առաջին համընդհանուր մարդահամարի տվյալներով Նախիջևանի գավառում հայերի թիվը կազմում էր 34674, իսկ մահմեդականներինը՝ 64825[924]:

921 Шопен И. И., «Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи», СПБ, типография Академия Наук, 1852, с. 706.

922 Известия штаба Кавказского военного округа, N 37, Тифлис, 1914, с. 21-27.

923 Шопен И. И., «Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи», СПБ, типография Академия Наук, 1852, с. 599-642.

924 Первая всеобшая перепись населения Российской Империи, 1897 г., LXXI. Эриванская губерния. Издания Центрального Статистического Комитета МВД, 1905, с. 64-67.

1916թ. հայերի թիվը երկրամասում կազմում էր 54000, իսկ մահմեդականներինը՝ 70233 մարդ[925]: Փաստորեն, 1897-1916թթ. գավառի հայ բնակչության թիվն աճել էր ավելի քան 50 տոկոսով, իսկ մահմեդականներինը 10 տոկոսից էլ պակաս: «Կովկասյան օրացույցի» տվյալներով 1914թ. Շարուրում հայերի թիվը կազմում էր 4659, մահմեդականներինը՝ 29088, իսկ ասորիներինը՝ 997 մարդ[926]:

Առաջին մեծ աղետը տեղի ունեցավ 1905թ. մայիսին՝ անդրկովկասյան թուրքերի և հայերի լայնածավալ ընդհարումների ժամանակ, որի ընթացքում ցարական իշխանությունների խրախուսանքով Նախիջևանի թուրքերը կոտորեցին ու ավերեցի շուրջ 40 հայկական գյուղ, սպանեցին 500-ից ավելի հայերի:

1918թ. պատմական թատերաբեմում հայտնված Անդրեջանը գոյության առաջին իսկ օրից, ոգևորվելով Թուրքիայի աջակցությունից և Հայաստանի առաջին Հանրապետության ծանրագույն դրությունից, հավակնություններ դրսևորեց հայկական պատմական մի շարք տարածքների, այդ թվում և Նախիջևանի նկատմամբ:

1918թ. ամռանը թուրքական զորքերը ներխուժեցին երկրամաս՝ փոխելով ուժերի հարաբերակցությունը: 1918թ. հունիսին Նախիջևան մտած Անդրանիկը չկարողացավ կազմակերպել երկրամասի պաշտպանությունը: Պատճառը ոչ միայն երկրամասի հայ ղեկավար տարրերի անկազմակերպ և անմիաբան լինելն էր, այլև հայ բնակչության կրավորական կեցվածքը թուրքերի դեմ պայքարի հարցում:

Թուրքերի հեռանալուց հետո Անդրկովկաս մուտք գործած անգլիացիները իրենց կողմնակալ քայլերով ավելի խորացրին ազգամիջյան ճգնաժամը: Նախիջևանում հաստատելով գեներալ-նահանգապետություն՝ անգլիացիները գործնական քայլեր չձեռնարկեցին հայ գաղթականներին տեղափոխելու, թաթար ազգաբնակչությանը զինաթափելու ուղղությամբ, որը խրախուսելի ազդեցություն ունեցավ մահմեդական անհնազանդության առումով: Չկարողանալով լուծել իրենց առջև դրված խնդիրները՝ անգլիացիները ձևականորեն Նախիջևանը հանձնեցին Հայաստանին, սակայն գործնականում ոչինչ չարեցին Հայաստանի իշխանությունը երկրամասում ամրապնդելու ուղղությամբ:

1919թ. Նախիջևանի երկրամասը հռչակելով ՀՀ բաղկացուցիչ մաս՝ Հայաստանի կառավարությունը մի շարք միջոցառումներ ձեռնարկեց իր իշխանությունը երկրամասում ամրապնդելու համար:

925 Кавказский календарь на 1917 год (LXII г.) Тифлис, 1916, с. 218-221.
926 Նույն տեղում, էջ 214:

Նախիջևանի թաթարական բնակչության առաջնորդները, օգտվելով հայկական իշխանության թուլությունից և անվճռականությունից, ստանալով Թուրքիայի ու Ադրբեջանի գործուն աջակցությունը, կազմակերպեցին ապստամբություն և հայկական ուժերին դուրս մղեցին երկրամասից՝ նախիջևանահայությանը երկրորդ անգամ ստիպելով բռնել գաղթի ճանապարհը:

1920թ. օգոստոսի 10-ի հայ-ռուսական համաձայնագրով փաստացիորեն Հայաստանին թողնվեց հայկական զորքերի կողմից գրավված Շարուրը, իսկ Նախիջևանը ռազմակալվեց Կարմիր բանակի կողմից, ինչը հավասար էր երկրամասն Ադրբեջանին հանձնելուն:

Այսպիսով, 1920թ. երկրորդ կեսին ծավալվող հայ-ռուսական հարաբերությունները Հայաստանի Հանրապետությանը դրական ոչինչ չտվեցին ռուսական կողմից «վիճելի տարածքներ» հայտարարված հայկական պատմական տարածքները, այդ թվում և Շարուր-Նախիջևանը Հայաստանին միացնելու հարցում: Խորհրդային Ռուսաստանն իր ռազմաքաղաքական ներուժն ուղղեց այդ տարածքների մեծ մասը Ադրբեջանին բռնակցելուն: Այդ քաղաքականությունը որոշակորեն համապատասխանում էր նաև քեմալական Թուրքիայի շահերին:

Հայաստանի այսպես կոչված դաշնակիցները, որոնք ամեն կերպ խանգարում էին ՀՀ մերձեցմանը Խորհրդային Ռուսաստանի հետ, ոչ մի իրական քայլ չարեցին ՀՀ-ին օգնելու համար, թեև 1920թ. օգոստոսին ստորագրել էին Սևրի խոստումնառատ պայմանագիրը: Արդյունքը եղավ այն, որ բավարար միջոցներից զուրկ և հաճախ ոչ այնքան հեռատես քաղաքականություն վարող, արտաքին ուժերի օգնության հետ հույսեր կապող ՀՀ-ն ստիված էր տեղի տալ:

1921թ. փետրվար-մարտին Մոսկվայում տեղի ունեցած ռուս-թուրքական համաժողովը, որն անցավ առանց Հայաստանի ներկայացուցիչների մասնակցության, արձանագրեց արդեն կատարված փաստը՝ Նախիջևանը հանձնեց Ադրբեջանին:

Այսօր հատկապես արագորեն են զարգանում Թուրքիայի և Նախիջևանի ռազմատեխնիկական հարաբերությունները: Նախիջևանում տեղակայված ադրբեջանական զինուժի խոշոր խմբավորման զենքի, զինամթերքի, նյութատեխնիկական և պարենամթերքի մատակարարումների զգալի մասն ապահովում է թուրքական կողմը: Արագ կերպով ընթանում է անհրաժեշտ ռազմական ենթակառույցների ստեղծման աշխատանքները, որոնք վկայում են Թուրքիայի մտադրությունների լրջության մասին: 1994թ. սկսած աճում է ադր-

բեջանական այն սպաների թիվը, որոնք ռազմական կրթություն են ստացել Թուրքիայի ռազմական ուսումնարաններում (Հարբ օքուլու, Դենիզ օքուլու), որոնց մեջ մեծ թիվ են կազմում նաև նախիջևանցի սպաները: Հարկ է նշել, որ Նախիջևանում տնտեսական լծակները գտնվում են բարձրաստիճան զինվորականության ձեռքում, որը մեկ անգամ ևս խոսում է Նախիջևանի ռազմականացման մասին: Կարելի ասել, որ Թուրքիան հետևողականորեն իրականացնում է մոտ ապագայում Նախիջևանը թուրքական ռազմահենակետի վերածելու ռազմավարական ծրագիրը: Այս իհարկ է լուրջ սպառնալիք է ներկայացնում Հայաստանի համար: Հայաստանն այս պայմաններում իր անվտանգությունը ապահովելու համար պետք է ձեռնարկի անհրաժեշտ քայլեր:

Ակնարկն ավարտելով նշենք, որ հարցման ընթացքում աշակերտներին ուղղվել է նաև հետևյալ հարցը. «Ըստ Ձեզ, Նախիջևանը այսօր գտնվում է ԼՂՀ, ՀՀ, թե Ադրբեջանի կազմում»: Հետաքրքրական է նշել, որ նրանց կարծիքները համընկնում էին հետևյալում՝ օրինակ. 10-րդ դասարանի աշակերտների 85%-ը գտնում է, որ Նախիջևանը գտնվում է Ադրբեջանի կազմում, 3%-ը ՀՀ կազմում, իսկ 11-րդ դասարանի աշակերտների 83%-ը՝Ադրբեջանի, 11%-ը ՝ Թուրքիայի, 3%-ը՝ ՀՀ կազմում: Իսկ այն հարցին, թե այսօր Նախիջևանում, Ձեր կարծիքով, որ ազգի ներկայցուցիչներն են բնակվում. հարցման մասնակից վարժարանի սաների 70%-ը նշել է ադրբեջանցիներ, միայն 12 % թուրքեր (թուրքերը, նույն ադրբեջանցիներն են), 3%-ը նշել է նաև քրդեր, իսկ 5%-ը տարբեր ազգի ներկայացուցիչներ:

Իսկ այն հարցին, թե, որտեղից կարելի է տեղեկանալ Նախիջևանի պատմությանը. հարցման մասնակիցների 50%-ը նշել է որպես առաջնային աղբյուր ուսուցչին, 40%-ը՝ պատմական գրքերը, իսկ 10%-ը ՝ համացանցը:

Հիմնվելով սոցիոլոգիական հետազոտության արդյուքնների վրա՝ կարող ենք փաստել, որ Նախիջևանի վերաբերյալ տեղեկատվությունն անհրաժեշտ է ներառել Հայոց պատմության դասագրքերում, որի մասին աշակերտներն իրազերկված են միայն Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերից, այն հնարավորություն կընձեռի դպրոցահասակ տարիքից տեղեկանալ պատմական Հայաստանի անբաժանելի մաս կազմող Նախիջևան երկրամասի ամբողջական պատմությանը, ինչպես նաև հասկանալու, որ հայի պատմության մի մասը կապված է նաև այս երկրամասի պատմության հետ:

Կարևոր է լսել և հասկանալ, որ 10-12-րդ դասարանի աշակերտները պատրաստ են մարտնչելու պատմական Հայաստանի յուրաքանչյուր տարածքի համար, ինչը ևս մեկ անգամ փաստում է նրանց կողմից հնչեցրած հետևյալ առաջարկությունները. *միջազգային ատյաններում բարձրացնել Նախիջևան երկրամասի հարցը, ապացուցել, որ Նախիջևան պետք է լինի ՀՀ կազմում, Հայոց պատմություն առարկայի դասագրքում խորապես անդրադառնալ այդ տարածաշրջանի պատմությանը:* Հնչեցին նաև ծայրահեղ և ազգասիրական հնչերանգ ունեցող պատասխաններ. Օրինակ.՝ *աշխարհի երեսից սրբել Ադրբեջանը, պայքարել և պատերազմել*, ինչպես նաև չեզոք պատասխաններ՝ *եկեք եղած հարցրեը լուծենք հետո Նախիջևանին անդրադառնանք և երբևէ չեմ մտածել այս հարցի շուրջ*: Բոլոր այս պատասխանները փաստում են, որ Նախիջևանը վերադարձնելու ցանկությունը մեծ է, և մեր դպրոցահասակները Նախիջևանը վերադարձնելու համար պատրաստ են պայքարել, մարտնչել և նոր լուծման ուղիներ փնտրել:

Վերոհիշյալից կարող ենք նշել, որ Նախիջևան երկրամասի մասին 10-12-րդ դասարանի աշակերտների շրջանում կան և հստակ, և ոչ հստակ պատկերացումներ: Նաև նշենք, որ այս ամենի պատճառը Հայոց պատմություն առարկայի դասագրքերում Նախիջևան երկրամասի վերաբերյալ թռուցիկ տեղեկատվությունն է:

Նախիջևանի պատմության լուսաբանումը դպրոցահասակների շրջանում կարևորվում է, քանի որ Նախիջևանի հարցի հայանպաստ լուծման համար պայքարող ուժերի առջև ծառացած մարտահրավերներն այս կամ այն չափով այսօր ևս ծառացած են մեր երկրի առջև: Նախիջևանի պատմության ամբողջական ուսումնասիրությունը, գործած սխալների, թերացումների կամ բացթողումների մատնանշումը մեր հանրապետության իշխանություններին կօգնի վարելու ներքին և արտաքին կշռադատված քաղաքականություն, զերծ մնալու հնարավոր սխալների կրկնություններից: Այն առաջին հերթին հավելյալ հնարավորություն կտա ճիշտ կողմնորոշվելու բարձրաձայնվող, նաև դեռևս չբարձրաձայնվող, տարածքային խնդիրների հայաշահ լուծման համար մղվող պայքարում: Մասնավորապես հիմնահարցի լուսաբանումը, կարող է օգտակար լինել Լեռնային Ղարաբաղի հայության անվտանգության և ազատ ինքնորոշման իրավունքի պաշտպանության, այն Հայաստանի Հանրապետությանը միավորելու համար ընթացող ռազմաքաղաքական գործըն-

թացներում հաջողության հասնելուն: Այս հանգամանքը շեշտվում է հատկապես այն պատճառով, որ ինչպես այս, այնպես էլ Կովկասյան տարածաշրջանում առկա տարածքային այլ խնդիրներ մեր օրերում ևս հանդիսանում են Կովկասում իրենց շահերը փնտրող մեծ և փոքր երկրների շահարկման, դիվանագիտական բարդ խաղերի թեմա:

Կարծում ենք ներկայումս Արցախի դեմ Ադրբեջանի ծավալած պատերազմական գործողությունների վերսկսման, Արցախի հիմնահարցի կարգավորման շուրջ ծավալվող միջազգային բանակցությունների գործընթացի պայմաններում, Հայաստանից բռնազավթված տարածքներից մեկի՝ Նախիջևանի և նրա հայ բնակչության ողբերգական ճակատագրի պատմության իրազերկումը, հիրավի, ստանում է հույժ արդիական ռազմական և գաղափարական-քաղաքական ինչեղություն:

SUMMARY

THE ISSUE OF COVERAGE OF NAKHICHEVAN'S HISTORY AMONG SCHOOLCHILDREN

EPRIKYAN ARMINE MELSIKOVNA,
MKOYAN GOHAR SERGEEVNA

The article represents to what extent the pupils from high school are aware of the history of Nakhijevan. During the research the participants were given judgements, directed towards gaining the idea of the extent to which each of the participants considers the given subject of expertise. The research showed that there exist both - clear and unclear vision of the territory of Nakhijevan among the pupils from 10-12 grades, which is directly connected with the perfunctory information about Nakhijevan given in the text-based on the History of Armenia. We consider it highly important for the children of school age to be aware of the tragic destiny of Nakhijevan - one of the confiscated lands of Armenia and its people. It will give additional opportunity to gain better orientation referring to the illuminated and still concealed territorial issues and their solution based on the benefits of Armenians, as well as to understand that a part of Armenian history is closely connected with the history of this particular region.

***Key words**: Armenian history, Nakhchivan, The Republic of Azerbaijan, NKR, school, pupil, opinion, research, subject, textbook.*

РЕЗЮМЕ
ВОПРОС ОБ ОСВЕЩЕНИИ ИСТОРИИ НАХИЧЕВАНА СРЕДИ ШКОЛЬНИКОВ

АРМИНЕ ЕПРИКЯН
МКОЯН Г.

В данной статье говорится о том, насколько ученики средней школы знают об истории Нахиджевана. В ходе исследования участникам были даны суждения, направленные на то, чтобы получить представление о том, в какой степени каждый из участников рассматривает данный предмет экспертизы. Исследование показало, что существует как четкое, так и неясное видение территории Нахиджевана среди учеников 10-12 классов, что напрямую связано с поверхностной информацией о Нахиджеване, приведенной в тексте, основанной на Истории Армении. Мы считаем очень важным, чтобы дети школьного возраста знали о трагической судьбе Нахичевана - одной из конфискованных земель Армении и ее населения. Это даст дополнительную возможность лучше ориентироваться в освещенных и все еще скрытых территориальных вопросах и их решении, основанном на преимуществах армян, а также понять, что часть истории Армении тесно связана с историей этого региона.

Ключевые слова: *Армянская история, Нахичеван, Азербайджанская Республика, НКР, школа, ученик, мнение, исследование, предмет, учебник.*

ВЛИЯЕТ ЛИ СОКРАЩЕНИЕ НАЛОГОВ НА ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ? МИФ ИЛИ РЕАЛЬНОСТЬ?

ИГОРЬ ВИЛЕНСКИЙ, к.э.н.
Эксперт компании ITSAgility, Дубаи, ОАЭ

Ключевые слова: *Экономический рост, Налоговые ставки, Прямые иностранные инвестиции, Государственный бюджет, Коррупция.*

Социализм – экономика без налогов

Ни в одной области человеческих знаний не существует столько мифов, сколько в сфере экономики. Ни одна наука не оказывает та-

кого влияния на людей, как экономика. Большинству из нас трудно представить, что экономические законы настолько гибкие, что полезный эффект, который получился в одном случае, в другом месте может принести сплошные убытки. В экономике также нет ничего постоянного, и методы, которыми пользовались правительства сто лет назад, могут оказаться неприемлемыми в настоящее время. Это касается различных аспектов экономической деятельности, в том числе и взимания налогов.

Самым известным экономическим мифом является утверждение марксизма о преимуществе государственной собственности над частной. Сто лет назад это было чисто теоретическое положение, которое впоследствии не подтвердилось практикой. Конечно, в начале прошлого века то, что это утверждение является ошибочным, было не столь очевидно. Но и сегодня имеется немало сторонников марксизма, начиная от Венесуэлы и кончая Северной Кореей которые являются сторонниками этой левой идеи. Как показала практика, при отсутствии частной собственности налоги, как инструмент стимулирования бизнеса, оказались не нужны.

После 1917 года в России правительство большевиков отменило налоговую систему и ввело принудительные денежные или натуральные поборы. Вводимые налоги были призваны ликвидировать так называемые эксплуататорские классы. Впоследствии финансовая система страны модернизировалась, но даже в конце своего существования в СССР налоговая система как таковая отсутствовала. Платежом, напоминавшим налог, был подоходный налог, но его можно было не взимать. Остальные обязательные платежи не являлись налогами. Предприятия просто перечисляли в бюджет свободный остаток прибыли. Налог с оборота позволял регулировать цены на товары. Налоговой инспекции, как органа государственной власти, не существовало.

Современная экономическая наука не отрицает роль государства в экономике. Речь идет лишь о степени вмешательства государства в экономику. Одной из обязанностей государства является проведение кредитно-денежной и налоговой политики. От их правильного решения зависит финансирование государственного аппарата, армии, медицины и сферы образования, обеспечение занятости населения страны, выплата пенсий и различных социальных пособий. Боль-

шинство развивающихся стран не способны привлечь достаточно инвестиций и добиться существенного экономического роста из-за несовершенства налоговой системы. По этой причине налоговые сборы в этих странах находятся на низком уровне.

Коррупция способствует появлению скрытого налога

На постсоветском пространстве причиной экономических проблем принято считать коррупцию. Это еще один миф, который оказался весьма живучим. Хотя на самом деле коррупция является не причиной, а следствием. Причины коррупции могут быть самые разнообразные. Самые распространенные – это несовершенство законов и терпимость общества к коррупции. Коррупцию не возможно полностью устранить. Она присутствует в любом государстве, так как одним путей коррупционного обогащения чиновников и верховной политической элиты являются государственные расходы. В СССР коррупция в форме блата и политического протекционизма также имела место. Чтобы занять хорошую должность, обязательно надо было быть членом коммунистической партии. Поэтому многие вступали в партию только с целью карьерного роста.

Некоторые политики на постсоветском пространстве, как бывший президент Грузии Саакашвили, объявили своим приоритетом борьбу с коррупцией. Нет сомнений, что бороться с коррупцией необходимо, но это не может быть главной задачей, которая стоит перед правительством. Как известно, основным источником повышения благосостояния населения является экономический рост. В этой связи посмотрите на график, представленный ниже.

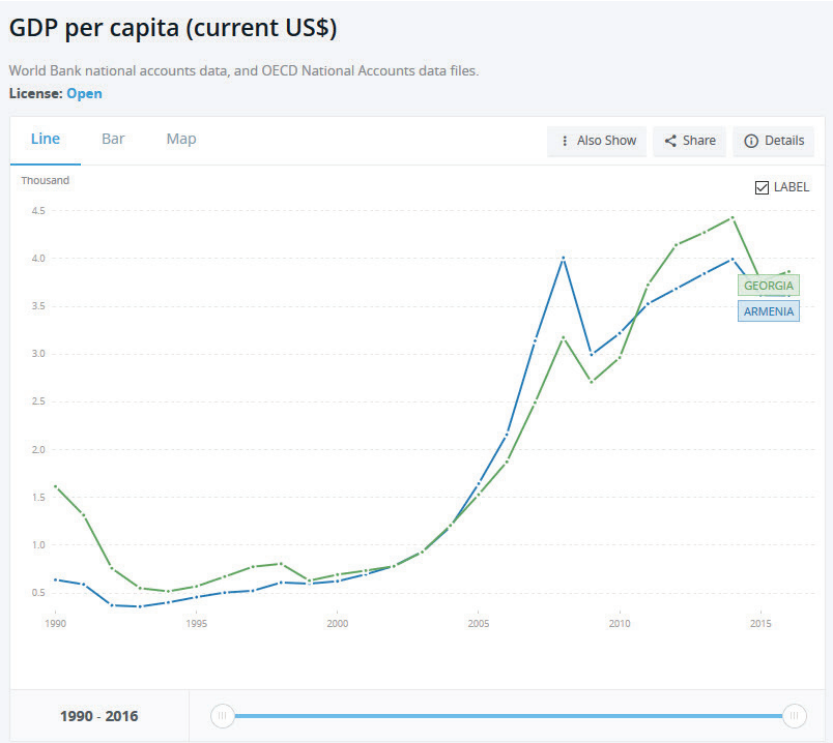

Original: World Bank national accounts data, and OECD National Accounts data files[927]

На графике показаны кривые номинального валового внутреннего продукта (ВВП) на душу населения в Грузии и Армении. Как видите, они изменяются практически параллельно. Как в Грузии, где правительство боролось с коррупцией, так и в Армении, в которой этот вопрос не стоял первым пунктом повестки дня. Этот график говорит о том, что борьба с коррупцией не может являться основной целью правительства. Борьба с коррупцией в Грузии дала определенный толчок для ее развития, но в целом не привела к кумулятивному росту экономики. Как известно, бизнес-климат в Грузии не является достаточно благоприятным, хотя он значительно лучше, чем в других постсоветских странах.

Расширим этот график, добавив в него Украину. Как видите, до

927 World Bank national accounts data, and OECD National Accounts data files.

событий 2014 года рост ВВП в коррумпированной Украине рос параллельно с показателями реформированной Грузии. Резкое падение номинального ВВП на душу населения произошло после девальвации национальной валюты более чем в три раза.

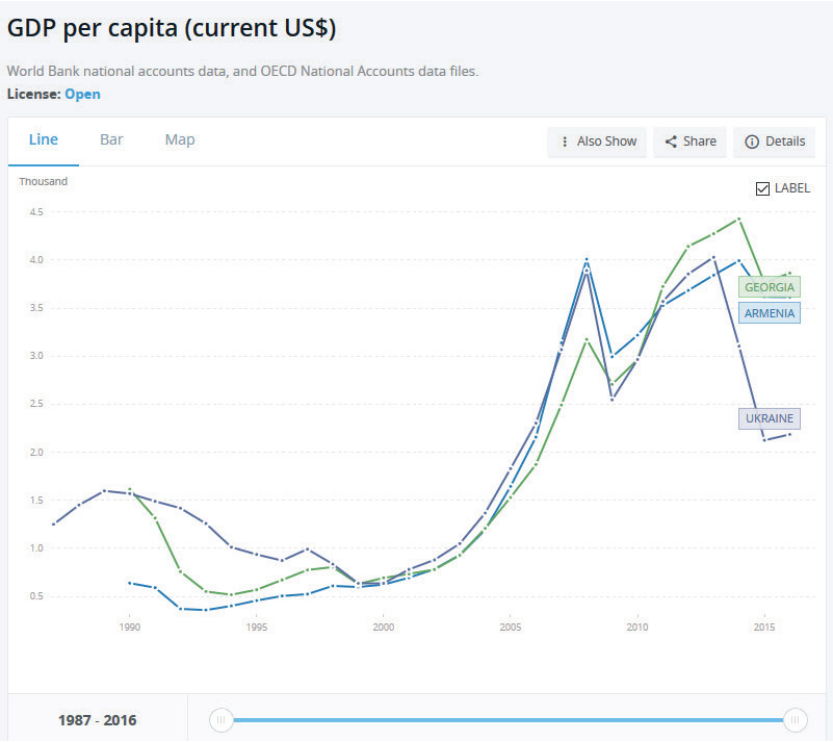

Original: World Bank national accounts data, and OECD National Accounts data files[928]

Экономическая суть коррупции заключается в том, что она представляет собой неформальный налог. Естественно, оценить в денежном выражении этот налог не представляется возможным. Индекс восприятия коррупции (Corruption Perceptions Index), публикуемый организацией Transparency International[929], сложно назвать обоснованным даже исходя из теории экспертных оценок. Чтобы устранить

928 World Bank national accounts data, and OECD National Accounts data files.
929 Transparency International Corruption Index. https://www.transparency.org/research/cpi/overview

коррупцию необходимо ликвидировать причины, которые ее побуждают. Опосредованно коррупция влияет на экономический рост. С ней, несомненно, необходимо бороться. Но только при помощи правоохранительных органов экономическую ситуацию в стране не улучшить. Миф о том, что сама по себе борьба с коррупцией приведет к экономическому росту, не подтверждается практикой. В то же время, наличие подобных заблуждений приводит к выработке неверной экономической политики.

Развитие страны зависит от роста инвестиций

Я не буду останавливаться на статистике прямых иностранных инвестиций в Армении. Желающие ознакомиться с ней, могут обратиться к работе[930]. Какие рецепты могут быть предложены для привлечения инвестиций в экономику Армении. В первую очередь необходимо реформировать систему государственного управления, приведя ее в соответствие с европейскими стандартами. В максимально короткие сроки следует изменить и упростить законодательную базу. Но особое внимание следует уделить налоговой системе. Необходимо не только оптимизировать налоговые ставки, но также улучшить администрирование налогов.

Когда дело касается налогов, экономисты и правительства становятся перед дилеммой. Сокращение налогов может уменьшить их сбор, и тогда нечем будет финансировать государственные расходы. Увеличение налогов подавляет всякую экономическую активность и ухудшает бизнес климат. Известна теория о том, что сокращение налоговых ставок ведет к повышению налоговых поступлений. Речь идет о теории предложения[931], которая описывается кривой Лаффера. Она показывает, что в определённых условиях уменьшение налоговых ставок может вызвать увеличение налоговых поступлений. Основатели этой теории считали, что снижение налогов приведет к росту инвестиций, а экономический рост позволит в перспективе увеличить общий сбор налогов. В реальной жизни само по себе понижение налоговых ставок может и не дать желаемого эффекта. Чтобы достичь желаемого результата следует одновременно уменьшать дефицит государственного бюджета и увеличивать экспорт.

930 Р.А.Саркисян. Армения как реципиент прямых иностранных инвестиций: современные тенденции. РГУ дружбы народов.

931 Wanniski, Jude (1978). The Way the World Works: How Economies Fail—and Succeed. New York: Basic Books.

Кроме того, в условиях глобальной экономики уровень налоговых ставок в отдельно взятой стране уже не имеет существенного значения. У бизнеса всегда имеется возможность перенести свою деятельность в страну с меньшими налогами и более низкой заработной платой. Из-за этого наиболее экономически развитые страны требуют унифицировать налоговые ставки и отменить офшоры. Кроме того, бюджеты большинства стран имеют огромный дефицит. Поэтому правительства постоянно ищут источники пополнения бюджета. Есть и другие факторы, которые мы обязаны принять во внимание. Поэтому к снижению налогов следует подходить осторожно. Сокращение налогов должно согласовываться со строгой монетарной политики, основанной на экономии, поэтапном сокращении бюджетных расходов. Оно не должно привести к резкой дестабилизации экономической ситуации внутри страны, девальвации и повышении индекса цен.

В то же время следует признать очевидный факт, что в развивающейся экономике нет другого способа привлечения инвестиций, как введение налоговых льгот. В свое время в Южной Корее и Гонконге для поощрения иностранного капитала были установлены низкие налоговые ставки, которые сохранились до сегодняшнего дня. Требование международных финансовых организаций признать налоговый режим некоторых стран неразумным являются лишь способом борьбы с конкурентом.

По данным World Bank[932] Гонконг в 2015 году привлек $181 млрд, а в 2016 году $117 млрд. прямых иностранных инвестиций. Этому способствовало то, что в Гонконге ставка налога на прибыль для юридических лиц 16.5%, а для предпринимателей без образования юридического лица - 15%[933]. В Гонконге нет налога на добавленную стоимость или его эквивалентов, отсутствуют налоги на прирост капитала, дивиденды, проценты, роялти, получаемые из-за границы или отправляемые за границу. Налогом на прибыль в Гонконге облагается только доход, получаемый от источников в Гонконге. ВВП на душу населения в Гонконге один из самых высоких в мире. Дефицит государственного бюджета менее 1% ВВП. С 2018 года Гонконг при-

932 World Bank. Foreign direct investment, net inflows (BoP, current US$)
933 Deloitte. Taxation and Investment in Hong Kong 2016. Reach, relevance and reliability.

соединился к проекту BEPS[934] (Изменение базовой эрозии и перемещение прибыли) ОЭСР. Присоединяясь к этому проекту, Гонконг согласился внести поправки в правила налоговых договоров и вести совместную работу по совершенствованию механизма разрешения налоговых споров с другими странами.

В любом бизнесе конкуренция приводит к снижению цен, а ее отсутствие к их повышению. Ровно также обстоит дело с налоговыми ставками. Если перед инвестором будет необходимость принять альтернативное решение о размещении своего бизнеса, он априори выберет Гонконг с ее льготным налогообложением, но не Армению. Налоговую реформу в Армении следует проводить осторожно, учитывая плохие стартовые условия. По данным Национальной статистической службы республики Армения[935] в 2016 году численность занятого населения составляла 1.006 млн человек, включая самозанятых. Уровень занятости составлял 50%, а уровень безработицы 18%. Из 584000 работающих по найму 244000 заняты в бюджетной сфере. Поэтому основной задачей является повышение уровня занятости в частном секторе, а снижение налогов должно служить инструментом для привлечения инвестиций.

Что же мы можем выбрать в качестве такого инструмента. Опыт создания свободных экономических зон на постсоветском пространстве нельзя назвать успешным. Наиболее эффективным рычагом улучшения бизнес-климата является точечное сокращение налогов. Точечное сокращение обозначает, что, например, инвестиции в экспортоемкие предприятия будут полностью освобождены на 10 лет от налога на прибыль и на 50% в следующие десять лет. Они могут также получить и другие льготы, такие как отмена пошлин на экспорт и импорт, налога на имущество и земельного сбора.

Точечное сокращение должно распространяться как новые, так и на действующие предприятия, но только в части той продукции, которая направляется на экспорт. Налоговые льготы должны предоставляться автоматически без вмешательства чиновников.

Откуда возьмутся инвестиции? Значительного роста экономики невозможно достичь без привлечения прямых иностранных инвестиций. В Армении за работу с иностранными инвесторами отвечает Армянское агентство развития. Было бы целесообразно открыть в

934 Base erosion and profit shifting. http://www.oecd.org/ctp/beps/
935 Статистический ежегодник Армении, 2017. http://www.armstat.am/ru

стране представительства международных инвестиционных фондов. Государство должно взять на себя оплату курсов переквалификации для работников, которые будут задействованы на новых предприятиях. У государства имеются и другие механизмы, которые необходимо задействовать, чтобы достичь желаемого экономического роста и повышения уровня жизни.

SUMMARY
WOULD A TAX CUT BOOST ECONOMIC GROWTH? MYTH OR REALITY?

For many years, economists have been debating whether economic growth can be achieved by lowering tax rates. Some economists believe that it is possible that others argue that a tax cut leads to a decrease in tax revenues. The article argues that the reduction of tax rates does not in itself produce anything. The effect can be obtained only if the deficit of the state budget is simultaneously reduced, the export of goods and services is increased, and the tax administration is simplified. For Armenia, as a country with a developing economy, there is no other way to achieve economic growth and attract investment as a point-rate decrease in tax rates.

Key Words: *Economic Growth, Tax Rates, Foreign Direct Investment, State Budget, Corruption*.

ԱՄՓՈՓՈՒՄ
ԱՐԴՅՈ՞Ք ՀԱՐԿԵՐԻ ԿՐՃԱՏՈՒՄԸ ԱԶԴՈՒՄ Է ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՃԻ ՎՐԱ: ՄԻՖ, ԹԵ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Տարիներ շարունակ տնտեսագետները քննարկել են, թե արդյոք տնտեսական աճը կարող է ազդել հարկային սակագների իջեցման վրա: Որոշ տնտեսագետներ կարծում են, որ գուցե, իսկ մյուսները պնդում են, որ հարկերի կրճատումը հանգեցնում է հարկային եկամուտների կրճատմանը: Հարկային դրույքաչափերը իջեցնելը ինքնին ոչինչ չի առաջացնում: Արդյունքը կարելի է ստանալ միայն պետական բյուջեի դեֆիցիտի նվազեցման, ապրանքների և ծառայությունների արտահանման ավելացման և հարկային վարչարարության պարզեցման միջոցով: Հայաստանը, որպես զարգացող

տնտեսություն ունեցող երկիր, տնտեսական աճի և ներդրումների ներգրավման այլ ձև չունի, ինչպես հարկային դրույքաչափերի կտրուկ կրճատումը:

Բանալի բառեր՝ *Տնտեսական աճ, հարկային դրույքաչափեր, օտարերկրյա ուղղակի ներդրումներ, պետական բյուջե, կոռուպցիա:*

МЕЖЛИЧНОСТНОЕ ОТЧУЖДЕНИЕ КАК ПОКАЗАТЕЛЬ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ РОССИЙСКОГО ОБЩЕСТВА[936]

СМОЛЕВА ЕЛЕНА ОЛЕГОВНА
Научный сотрудник Государственного бюджетного учреждения науки Вологодского научного центра РАН, Вологда, Россия.

Ключевые слова: *отчуждение, межличностное взаимодействие, межперсональное доверие.*

В XXI веке нарастает отчуждение человека в различных сферах (политической, экономической, общественной), отчуждение от самого себя и от других людей. Отношения «приобретают поверхностный, недолговечный и прерывный характер» [4], в обществе процветают «индивидуализм, эгоизм, отчуждение людей друг от друга» [1, с. 17]. Все это обусловливает актуальность исследования межличностного отчуждения.

Российский психолог В.А. Петровский говорил, что «быть отчужденным» – значит не чувствовать своей связи с близкими; отчуждение следует рассматривать как потерю субъектности в общении со значимым другими [6]. Человек испытывает чувство изоляции, непричастности к делам других, даже близких людей, в его мировосприятии превалирует ощущение одиночества, исключения из существующих социальных связей.

Одним из важнейших факторов, определяющих характер социальных отношений, способствующих установлению общественных связей, является доверие. Низкий уровень доверия может вызвать усиление межличностного отчуждения.

Целью исследования было изучение межличностного отчужде-

936 Статья подготовлена при поддержке гранта РФФИ № 18-013-01077 «Разработка методологического подхода к оценке социального здоровья трансформирующегося общества».

ния и выявление факторов, оказывающих сегодня наиболее сильное влияние на его формирование у населения Российской Федерации. Эмпирической базой исследования послужили данные международного сравнительного исследования в рамках проекта European Social Survey (2006-2016 гг., [3]).

Для населения России показатели частоты встреч с другими людьми в 1,5 раза, чем в странах Европы (табл. 1). При этом в России рассматриваемый показатель снижается с 1,9 балла в 2012 г. до 1,6 балла в 2016 г. в то время как в Европе – остается на одном уровне (2,4 балла).

По сравнению с Европой жители России с большей осторожностью оценивают количество людей, с кем можно поговорить по душам. Для России показатели «разговора о личном» составляют 2,4-2,5 балла, что в 1,4 раза ниже среднеевропейских, и остаются неизменным на фоне увеличения этих показателей в Европе с 3,3 до 3,7 балла.

Практически половина (46%) россиян считает, что имеет одинаковые со сверстниками показатели частоты своих контактов. Одна треть (32%) населения России убеждена, что проводит время с другими людьми в неформальном общении реже и даже гораздо реже, чем большинство сверстников, и только 13% - чаще (данные ESS, 2016 год [3]).

Если по нашим трём показателям суммарно определить уровень межличностного взаимодействия, то в России он составит 7,1 балла из 22, что на 25% ниже уровня межличностного взаимодействия жителей европейских стран (для них он составляет 8,8 балла). Соответственно уровень межличностного отчуждения в России остаётся практически неизменным с 2012 года и оценивается в 15,2 балла. В Европе в 2016 г. этот показатель составляет 13,2 балла и демонстрирует тенденцию к плавному снижению на 0,4 пункта.

Таблица 1. Сравнение Российской Федерации и стран Европы по уровню межличностного взаимодействия/отчуждения и субъективным представлениям о взаимоотношениях людей, 2012–2016 гг., средний балл

Показатели	**Российская Федерация**			**Европейские страны**		
	2012	**2014**	**2016**	**2012**	**2014**	**2016**
1. Как часто Вы проводите время с друзьями, родственниками или коллегами по работе просто так, не по делам?	1,9	1,8	1,6	2,4	2,2	2,4
2. Есть ли у Вас кто-то, с кем Вы могли бы поговорить по душам, о личном, и если да, сколько таких людей в Вашей жизни?	2,5	2,4	2,5	3,3	3,4	3,7
3. По сравнению с Вашими сверстниками, как часто Вы проводите время с людьми не по работе, а чтобы пообщаться или для различной совместной деятельности, развлечений?	2,7	2,7	2,7	2,6	2,7	2,7
4. Межличностное взаимодействие*	6,8	6,9	7,1	8,4	8,3	8,8
5. Межличностное отчуждение**	14,9	15,1	15,2	13,6	13,7	13,2
6. Вы считаете, что большинству людей можно доверять или Вы склоняетесь к мнению, что даже излишняя осторожность в отношениях с людьми не помешает?	4,4	4,6	4,5	5,0	5,2	5,5

7. Как Вы думаете, большинство людей постарались бы Вас использовать, если бы им представилась такая возможность, или же, на Ваш взгляд, люди постараются вести себя с Вами честно?	5,1	5,1	5,4	5,6	5,8	6,0
8. По Вашему мнению, в большинстве случаев люди стараются помогать друг другу или они чаще всего заботятся только о себе?	4,6	4,8	4,7	5,0	5,1	5,5
Источник: данные ESS [3]						

* *Показатель межличностного взаимодействия определялся как сумма показателей 1-3.*

** *Показатель межличностного отчуждения рассчитывался как разница между максимальным значением показателя межличностного взаимодействия (22 балла) и показателем межличностного взаимодействия.*

Установление и подержание контактов с другими людьми невозможно без опоры на чувство межличностного доверия, уверенности в том, что в ответ к тебе отнесутся по-честному, не будут тебя использовать, что люди нацелены на помощь друг другу.

Для населения России характерны более низкие показатели доверия, чем в странах Европы (для сравнения в 2016 году они составили 4,5 и 5,5 баллов соответственно), при этом уровень межличностного доверия в Европе возрастает в последние годы, а в России остается неизменным. Ранее мы показали, что межличностное доверие наиболее тесно связано с представлениями о том, что люди будут честными при общении и будут стараться помогать другим [7]. Низкие уровни межличностного доверия сопровождаются субъективными представлениями населения о том, что люди заботятся только о себе, а других стремятся использовать (см. табл. 1).

Начиная с 2006 года в России отмечался рост межличностного доверия с 3,8 до 4,5 балла в 2016 году. Также в этот период заметно возросли данные россиянами оценки вероятности честного поведения других людей во взаимоотношениях (с 4,5 до 5,4 балла) и помощи друг другу (с 3,8 до 4,7 балла). С другой стороны, динамика по-

казателей межличностного взаимодействия совершенно другая. За десять лет практически не изменилось количество близких людей, с кем можно поговорить по личным вопросам, и россияне не поменяли свое мнение по сравнению себя в этом отношении со сверстниками. А уровень социальных контактов, измеряемый частотой встреч не по рабочим вопросам, снизился. И эти два различных тренда заставляют задаться вопросом, насколько близкая связь есть между доверием и межличностным взаимодействием? По всей видимости кроме межличностного доверия существуют другие переменные, оказывающие сильное влияние на процессы взаимодействия – отчуждения. Это подтверждают данные корреляционного анализа, которые говорят о том, что значимых связей между частотой встреч и межличностным доверием не выявлено (показатели ESS, 8 волна, 2016 год).

Возможно так проявляется феномен одновременного воздействия доверия и недоверия [2], так как последние не являются взаимоисключаемыми вариантами [9]. И по мере того, как межличностные отношения становятся ближе, с появлением в них сложных моментов, разногласий, неуверенности, ролевых конфликтов потенциально становится возможным процесс одновременного усиления доверия и недоверия [5].

Кроме того доверие может принимать различные степени от недифференцированного, основанного на общих впечатлениях до дифференцированного по специфическим основаниям [8]. А выбранная постановка вопроса «Вы считаете, что большинству людей можно доверять или Вы склоняетесь к мнению, что даже излишняя осторожность в отношениях с людьми не помешает?» не конкретизирует размеры круга доверия.

Итак, исследование межличностного отчуждения показало глубину проблемы в России. Ее жители мало доверяют другим людям, чаще подвержены межличностному отчуждению по сравнению с жителями Европы. И хотя в период 2006-2016 гг. в России отмечался небольшой рост межличностного доверия, показатели, связанные с теснотой социальных контактов, остались на низком уровне. Это говорит о том, что в межличностном взаимодействии/отчуждении россиян значительную роль помимо межперсонального доверия играют и другие факторы.

SUMMARY
INTERPERSONAL ALIENATION AS AN INDICATOR OF THE PSYCHOLOGICAL STATE OF RUSSIAN SOCIETY

The article presents the results of the study of interpersonal alienation of the population of the Russian Federation. The empirical base of the study was the data of the international comparative study the European Social Survey project for 2006-2016. It is determined that the problem of interpersonal alienation manifests itself quite strongly in Russia. The population of the Russian Federation are most susceptible to interpersonal alienation and have little trust in other people. The study reveales that in the period 2012-2016 indicators related to the power of social contacts in Europe have improved, and in Russia have not changed much.

Key words: *alienation, interpersonal interaction, interpersonal trust*

ԱՄՓՈՓՈՒՄ
ՄԻՋԱՆՁՆԱՅԻՆ ՕՏԱՐՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԻ ՑՈՒՑԱՆԻՇ

Հոդվածում ներկայացվում է Ռուսաստանի Դաշնության բնակչության միջանձնային օտարման ուսումնասիրության արդյունքները: Ուսումնասիրության էմպիրիկ բազան 2006-2016թթ. Եվրոպական սոցիալական հետազոտությունների միջազգային համեմատական ուսումնասիրության տվյալներն են: Հաստատվում է, որ միջանձնային օտարման խնդիրը բավականին ուժեղ է Ռուսաստանում: Ռուսաստանի Դաշնության բնակչությունը շատ ավելի ընկալունակ է միջանձնային օտարմանը և քիչ վստահություն ունի այլ մարդկանց նկատմամբ: Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ 2012-2016 թթ. ժամանակահատվածում Եվրոպայում սոցիալական կապերի հետ կապված ցուցանիշները բարելավվել են, իսկ Ռուսաստանում շատ չեն փոխվել:

Բանալի բառեր՝ *Օտարում, միջանձնային փոխազդեցություն, միջանձնային վստահություն*

К АКТУАЛЬНОСТИ ВОПРОСА О ФОРМИРОВАНИИ СОЦИАЛЬНОГО КАПИТАЛА В СОВРЕМЕННОМ РОССИЙСКОМ ОБЩЕСТВЕ[937]

МОРЕВ МИХАИЛ ВЛАДИМИРОВИЧ,
Россия, г. Вологда, ФГБУН Вологодский научный центр РАН,
зав. лабораторией исследования социальных процессов
и эффективности государственного управления, к.э.н.

Ключевые слова: *национальные интересы, социальный капитал, межличностное и институциональное доверие, региональные социологические исследования.*

Стремительное и хаотичное развитие политических и экономических процессов, сопровождающееся крупными и относительно мелкими военными конфликтами, неослабевающей угрозой террористических атак, мировыми экономическими кризисами, периодически обостряющейся напряженностью отношений между государственной властью и населением (о чем, к примеру, свидетельствуют результаты референдумов, прошедших в 2016–2017 гг. в США и некоторых странах Западной Европы[938]) ставят перед странами мира новые, всё более серьезные вызовы, далеко выходящие за рамки экономических и политических отношений. В первую очередь это касается ключевых участников международной конкуренции, к числу которых относится и Российская Федерация.

Научно-технический прогресс, набирающий обороты с середины XX века, а также наличие ядерного потенциала у ведущих мировых держав, создают объективные предпосылки для информационного характера урегулирования напряженных противоречий, возникших после того, как Российская Федерация, преодолев наиболее острые последствия распада Советского Союза, стала всё больше заявлять о себе как о крупном политическом игроке. «Гибридная война» или «Холодная война 2.0.» стали механизмом реализации глобального тренда человеческой эволюции, заключающегося в стремительном усилении роли неэкономических факторов развития и, прежде всего, субъективного восприятия населением основных событий, про-

937 Статья подготовлена при поддержке гранта РГНФ № 16-03-00188/16 «Региональный социальный капитал в условиях социально-экономического кризиса».

938 К их числу можно отнести брекзит Великобритании, победу Д.Трампа на президентских выборах в США, референдум о независимости Каталонии и др.

исходящих в политической и экономической жизни на внутренней и внешней политической арене.

«Человеческая история перестала быть естественно-историческим и становится социально-историческим процессом. Это означает, что в наше время решающую роль приобретают факторы субъектные (включая науку) то есть способность социальных субъектов (от рядовых граждан до национальных правительств и международных акторов современной истории) реагировать на внутренние (в рамках данных обществ) и внешние (со стороны миросистемы) вызовы, упреждать или сдерживать нежелательные и опасные тенденции природных, социальных, экономических, политических сдвигов и содействовать желательным. Даже если эти усилия социальных акторов нередко приводят к неожиданным незапланированным последствиям, эти последствия не перестают быть продуктом их действий…» [1, с. 45].

Указанные особенности обусловливают актуальность вопросов, связанных с формированием социального капитала, который в настоящее время выступает «ресурсом развития, влияющим на общественное благосостояние, на эффективность реализации социальных программ и на многое другое» [2, с. 131]. «Сегодня стало очевидным, какую огромную роль играют отношения, возникающие в связи с тем, насколько и как организованы и взаимодействуют для достижения определенных результатов отдельные люди и общества в целом. Они являются тем самым «социальным клеем», который и получил название социального капитала» [3, с. 111].

Государственная политика РФ уделяет существенное внимание развитию гражданской активности населения. В первую очередь это касается представителей молодых поколений. Сегодня «существует множество способов вовлечения активной молодёжи в общественно-политическую жизнь страны. В частности, в этом вопросе хорошо себя зарекомендовали молодёжные образовательные форумы, объединяющие тысячи участников из разных регионов Российской Федерации и разных профессий («Территория смыслов», «Таврида», «Балтийский Артек» и многие другие) [4, с. 35]. Регулярно проводятся общероссийские конкурсы, на которых молодежь может проявить свои творческие таланты и организаторские способности. Так, в 2017 г. впервые был проведен конкурс «Лидеры России», на который

было зарегистрировано 199 тысяч заявок. Из них почти 20% – от людей моложе 30 лет; треть заявленных – в возрасте 31-35 лет; 38% – от 36 до 45 лет и 7,5% – от 46 до 50 лет [5]. Кроме того, нельзя не отметить такое важное направление, как омоложение губернаторского корпуса: за период третьего президентского срока В.Путина (2012 – 2017 гг.) средний возраст глав регионов снизился с 50,3 до 46,4 лет [6].

Вместе с тем на региональном уровне по-прежнему остается актуальной проблема межличностного доверия. Подавляющее большинство населения (85%) не доверяет никому или в лучшем случае «самым близким друзьям и родственникам»; лишь 4–7% опрошенных отмечают, что могут повлиять на положение дел в городе, области, стране в целом; каждый четвертый (26%) не готов объединяться с другими людьми для достижения общих целей, причем удельный вес данной категории населения увеличивается последние 3 года (в 2014–2016 гг. – с 15 до 26%; *табл. 1*). Определенные позитивные изменения в динамику межличностного доверия внесли события «крымской весны» (это отразилось на улучшении показателей в 2014–2015 гг.), однако «крымский эффект» оказался непродолжительным, и уже в 2016 г. оценки общественного мнения вернулись «на круги своя».

Таблица 1. Динамика показателей гражданской активности и межличностного доверия (в % от числа опрошенных)

Варианты ответа	**2011 г.**	**2013 г.**	**2014 г.**	**2015 г.**	**2016 г.**
Доля людей, считающих, что сегодня больше согласия и сплоченности, чем несогласия и разобщенности в…					
В стране	14,2	14,1	28,9	22,0	21,6
В области	19,3	15,9	26,9	19,9	20,3
В месте Вашего проживания	24,1	28,4	39,1	32,2	33,4
В Вашем окружении	46,9	52,1	61,4	57,7	58,0
Кому Вы можете доверять?					
В наше время никому нельзя доверять	26,1	27,9	27,9	23,5	25,1

Варианты ответа	**2011 г.**	**2013 г.**	**2014 г.**	**2015 г.**	**2016 г.**
Только самым близким друзьям и родственникам	58,1	52,5	53,4	55,7	60,2
Большинству знакомых мне людей можно Доверять	12,8	15,2	12,2	12,6	10,8
Доверять можно всем людям без исключения	2,3	1,6	3,1	2,5	2,3
Затрудняюсь ответить	0,7	2,8	3,4	5,7	1,6
Доля людей, считающих, что могут лично повлиять на состояние дел в…					
В Вашей семье	77,1	76,9	77,5	75,7	84,5
У Вас на работе	50,7	42,9	40,9	35,1	39,9
В Вашем доме, дворе	35,6	34,5	33,5	34,1	32,9
В Вашем городе, районе	12,3	7,1	9,4	7,1	7,1
В нашей области	7,7	3,0	4,1	3,7	4,7
В стране в целом	6,6	2,5	3,7	3,3	3,9
Готовы ли Вы объединиться с другими людьми для каких-либо совместных действий для защиты общих интересов?					
Готов и скорее готов	47,1	43,0	54,6	50,6	38,3
Не готов и скорее не готов	25,2	19,9	15,1	18,9	26,1
Затрудняюсь ответить	27,7	37,1	30,3	30,5	35,5

Как показали результаты проведенных исследований[939], в случае возникновения проблемной жизненной ситуации лишь родственники или друзья становятся теми людьми, к которым можно обратиться за помощью. Соседи по дому, коллеги, земляки и т.д. уже не рас-

939 Опрос «Региональный социальный капитал» проводился в августе-сентябре 2017 г. в трёх городах Северо-Западного федерального округа – в Пскове и в двух городах Вологодской области – в Вологде и Череповце. Было опрошено 900 респондентов старше 18 лет (по 300 человек в каждом населённом пункте). Репрезентативность выборки обеспечивается соблюдением половозрастной структуры взрослого населения. Метод опроса – анкетирование по месту жительства респондентов. Ошибка выборки не превышает 3%. Опрос проведён за счёт средств гранта РГНФ №16-03-00188 «Региональный социальный капитал в условиях социально-экономического кризиса».

сматриваются гражданами, как возможная опора при возникновении жизненных трудностей *(табл. 2)*.

Таблица 2. К кому Вы сможете обратиться при возникновении проблемной жизненной ситуации?

Вариант ответа		**Вологда**	**Череповец**	**Псков**	**Среднее по Вологде и Череповцу**	**Среднее по опросу**
Членам семьи	Всегда, часто	88,3	89,7	93,0	89,0	**90,4**
	Редко, практически никогда	10,6	7,0	6,0	8,9	**7,9**
Родственникам	Всегда, часто	81,7	74,7	78,4	78,2	**78,3**
	Редко, практически никогда	17,3	22,3	19,0	19,8	**19,5**
Друзьям	Всегда, часто	71,7	70,0	69,0	70,8	**70,2**
	Редко, практически никогда	27,0	27,0	29,3	27,0	**27,8**
Соседям по дому / подъезду	Всегда, часто	25,0	14,3	7,0	19,7	**15,5**
	Редко, практически никогда	73,4	82,3	89,7	77,8	**81,8**
Своему руководителю	Всегда, часто	26,3	16,0	19,3	21,2	**20,6**
	Редко, практически никогда	71,4	80,6	75,6	76,0	75,8

Вариант ответа		Вологда	Череповец	Псков	Среднее по Вологде и Череповцу	Среднее по опросу
Своим подчинённым	Всегда, часто	17,0	11,7	10,0	14,4	**12,9**
	Редко, практически никогда	73,3	84,0	80,7	78,7	**79,4**
Коллегам по работе	Всегда, часто	32,3	20,7	18,0	26,5	**23,7**
	Редко, практически никогда	65,0	76,0	76,7	70,5	**72,6**
Землякам	Всегда, часто	15,4	13,0	7,3	14,1	**11,9**
	Редко, практически никогда	82,3	84,0	86,3	83,2	**84,2**
Единоверцам	Всегда, часто	9,3	11,0	7,4	10,2	**9,2**
	Редко, практически никогда	88,7	85,7	85,3	87,2	**86,5**
Членам организации, в которой состою	Всегда, часто	10,3	9,0	6,0	9,6	**8,5**
	Редко, практически никогда	85,7	88,0	82,4	86,8	**85,3**
Представителям Интернет-сообщества, в котором состоите	Всегда, часто	9,7	5,4	3,0	7,5	**6,0**
	Редко, практически никогда	87,4	91,7	89,3	89,5	**89,5**

Вариант ответа		Вологда	Череповец	Псков	Среднее по Вологде и Череповцу	Среднее по опросу
Прохожим на улице	Всегда, часто	8,7	3,3	1,3	6,0	**4,4**
	Редко, практически никогда	89,6	93,7	94,0	91,7	**92,4**
Людям, находящимся вместе со мной в обществ. местах	Всегда, часто	8,4	3,0	1,6	5,6	**4,4**
	Редко, практически никогда	89,7	93,7	93,6	91,7	**92,3**

Как показывают результаты общероссийских исследований, проводимые Институтом социологии РАН, а также региональные опросы ВолНЦ РАН, «Каждое нижестоящее звено вертикали власти уступает в уровне поддержки вышестоящему *(табл. 3)*. Наибольший уровень недовольства населения фокусируется в органах местного самоуправления, что вполне естественно, учитывая их близость к каждодневной жизни граждан и за работой которых можно следить не только по телевизору» [7, с. 15].

Регулярные прямые линии с В.Путиным показывают, что надежды людей на изменение условий жизни концентрируются на Президенте, который вынужден «в ручном режиме» ликвидировать ошибки неэффективного управления, сложившегося на местном уровне. Другими словами, характеризуя институциональное доверие россиян, следует отметить, что в нем нарушена связь между населением и властью.

Таблица 3. Уровень доверия федеральной, региональной и муниципальной власти, в %

Институты власти	2012 г.		2014 г.		2015 г.		2016 г.	
	ИС РАН	ВолНЦ РАН	ИС РАН	ВолНЦ РАН	ИС РАН	ВолНЦ РАН	ИС РАН	ВолНЦ РАН
Президент РФ	55	52	78	64	77	69	72	68
Руководитель Республики, губернатор	38	42	48	40	43	39	30	38
Органы местного самоуправления (главы местных администраций)	н.д.	37	34	39	28	38	22	37

Таким образом, глобальные тренды общественного развития актуализируют вопросы, связанные с формированием социального капитала, однако, как показывают общероссийские и региональные исследования, в решении данной задачи по-прежнему существует много проблем, особенно на региональном уровне. Как показывают результаты проведенных социологических измерений, потенциал для преодоления выявленных негативных аспектов формирования социального капитала в российском обществе не исчез, а пребывает в «спящем режиме», находясь под гнетом повседневных социально-экономических проблем, которые вызывают у людей первоочередную потребность в достижении социальной справедливости и ее гаранте со стороны государственной власти. Эта задача должна стать одной из приоритетных в ходе нового политического цикла, который начнется после выборов Президента РФ в марте 2018 г.

SUMMARY
THE RELEVANCE OF SOCIAL CAPITAL FORMATION IN CURRENT RUSSIAN SOCIETY

Annotation: The objective geopolitical prerequisites for enhancing the role of social capital in the development and maintenance of state's national interest are considered. It is presented the results of regional sociological studies reflecting the level of social capital development in Russian society, as well as the level of institutional and interpersonal trust. It is concluded that social capital in Russia has significant potential, but long-term nature of urgent socio-economic problems has hampered its realization. Their solution should be a priority of public policy.

Key words: *national interest, social capital, interpersonal and institutional trust, regional sociological research.*

ԱՄՓՈՓՈՒՄ
ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԿԱՊԻՏԱԼԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Ուսումնասիրվում են պետական շահերի պաշտպանության և զարգացման գործում սոցիալական կապիտալի դերի բարձրացման օբյեկտիվ աշխարհաքաղաքական նախադրյալները: Ներկայացվում են տարածաշրջանային սոցիոլոգիական ուսումնասիրությունների արդյունքները, որոնք արտացոլում են ռուսական հասարակության սոցիալական կապիտալի զարգացման մակարդակը, ինչպես նաև ինստիտուցիոնալ և միջանձնային վստահության մակարդակը: Ստացվում է, որ Ռուսաստանում սոցիալական կապիտալը զգալի ներուժ ունի, սակայն դրա իրականացմանը խոչընդոտում է սոցիալ-տնտեսական խնդիրների հրատապության երկարատև բնույթը: Նրանց լուծումը պետք է լինի պետական քաղաքականության առաջնահերթությունը:

Բանալի բառեր՝ *ազգային շահերը, սոցիալական կապիտալը, միջանձնային և ինստիտուցիոնալ վստահությունը, տարածաշրջանային սոցիոլոգիական հետազոտությունը:*

ВОВЛЕЧЕННОСТЬ РЕГИОНАЛЬНОГО СООБЩЕСТВА В ПРАКТИКИ ГРАЖДАНСКОГО УЧАСТИЯ[940]

УХАНОВА ЮЛИЯ ВИКТОРОВНА
Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник
ФГБУН Вологодский научный центр РАН
Россия, г. Вологда,

Ключевые слова: *гражданское общество, гражданское участие, формальные и неформальные формы гражданского участия.*

Демократический путь развития любого современного государства во многом определяется функционированием институтов гражданского общества. В России значительные социально-экономические и политические изменения последних 20 лет привели и к существенной трансформации гражданского общества. Однако в современном российском социуме наблюдается противоречивая картина, согласно которой состояние гражданского общества в России не поддается однозначным оценкам. Основной проблемой функционирования институтов гражданского общества является формальный и имитационный характер их деятельности [5, С. 12].

Согласно определению, предложенного в рамках исследовательского проекта по комплексной оценке состояния гражданского общества «Индекс гражданского общества – CIVICUS» (the Civil SocietyIndex, CSI) Всемирного альянса, под гражданским обществом понимается арена за пределами семьи, государства и рынка, которая создается индивидуальными и коллективными действиями, а также организациями и учреждениями для продвижения общих интересов [1, С. 7]. В соответствии с таким подходом ключевой составляющей гражданского общества является деятельность граждан по совместному достижению общественно значимого результата. Процесс осуществления подобной деятельности трактуется нами как гражданское участие. Участие может осуществляться путем непосредственного или опосредованного объединения индивидов в группы и сообщества различной степени устойчивости и формализации [4].

В настоящем исследовании предпринята попытка проанализировать вовлеченность регионального сообщества в практики гражданского участия, при этом акцент сделан на выявлении особенностей

940 Статья подготовлена при поддержке гранта РФФИ № 18-013-01077 «Разработка методологического подхода к оценке социального здоровья трансформирующегося общества».

участия в территориальном разрезе. Проводится сравнение установок к участию и его реальных практик в городской среде (на материалах областного центра Вологодской области – г. Вологды, который следует отнести к категории крупный город[941]) и районах (анализируются данные по 8 районам Вологодской области). Эмпирической базой исследования выступили результаты мониторинга общественного мнения ВолНЦ РАН, который проводится с 1996 года с периодичностью один раз в два месяца. В г. Вологде опрашивается 400 респондентов старше 18 лет, в муниципальных районах – 700. Репрезентативность выборки обеспечивается соблюдением пропорций между городским и сельским населением; пропорций между жителями населенных пунктов различных типов (сельские населенные пункты, малые и средние города); половозрастной структуры взрослого населения области. Метод опроса – анкетирование по месту жительства респондентов. Ошибка выборки не превышает 3%.

Проблема изучения гражданского участия на локальном уровне особый интерес приобрела в западной научной литературе с 1960-х гг. Предметом внимания зарубежных исследователей становились вопросы влияния гражданского общества в целом и практик гражданского участия в частности на развитие местных сообществ и социокультурную среду его обитания [9]. Актуальность исследования участия в обозначенном контексте сформировалась благодаря вниманию к проектам развития сообществ, необходимости поиска методов состояния и оценки их эффективности [7, 8].

В последние годы в российской литературе проблематика гражданского участия на локальном уровне становится особенно актуальной. Исследователи рассматривают различные виды и формы участия, механизмы его воздействия на социально-экономические и политические процессы местных сообществ [6].

В целом следует констатировать, что попытки осмыслить роль гражданского участия в социально-экономическом развитии местного сообщества в последнее десятилетие привели к качественному разнообразию подходов к анализу участия. Однако в большинстве как западных, так и российских исследований зачастую внимание к

941 Градостроительным кодексом установлено, что крупные города – это города с населением от 250 тыс. до 1 млн чел. / Строительные нормы и правила. Градостроительство. Планировка и застройка городских и сельских территорий. СНиП 2.07.01– 89*. – Режим доступа: http://www.sk-info.ru/gost/ id.3777/. По данным на 2017 г. население г. Вологды составляет 313 012 человек.

гражданскому участию носит вспомогательный характер при анализе иных социальных и политических явлений, при этом предметом анализа становятся отдельные аспекты или виды участия, что затрудняет понимание данного явления как целостного.

Вместе с тем такое понимание необходимо в связи с активизацией в последние годы гражданских действий по решению актуальных общественных проблем. Так, по данным ВЦИОМ в 2017 г. относительно 2014 г. доля россиян, имеющих опыт участия в различных практиках гражданского участия, прежде всего неформализованных, выросла с 16 до 25% опрошенных[942]. В то же время последовательно сокращается число общественных объединений, которые наряду с НКО представляют основное пространство институционального гражданского участия. В России на конец 2016 г. насчитывалось 98 603 зарегистрированных общественных объединений, что составило 97% относительно 2015 г. (101 847), 83% – относительно 2010 г. (119 247), 66% – относительно 2005 г. (149 201)[943].

Таким образом, в силу изменчивости социальной структуры общества гражданское участие претерпевает серьезные изменения во всех своих компонентах – субъектах, границах, формах. В связи с этим становится обоснованной постановка вопроса о необходимости изучения изменений в практиках гражданского участия на локальном уровне. Перспективным является выявление особенностей гражданского участия на уровне городских сообществ – пространства, которое отличает подвижность социальных связей, многообразие сообществ и групп интересов, обширная коммуникативная среда.

Важнейшими характеристиками гражданского участия выступают не только многообразные практики самоорганизаций, но и установки на вовлеченность в подобные практики. Как поясняет И.В. Марсиянова, такая позиция подразумевает у людей наличие определенной системы ценностей, навыков выстраивания взаимоотношений с другими людьми, организациями и органами власти [3, С. 35–36]. На

942 Работа общественных организаций в России: вовлеченность населения: Пресс-выпуск ВЦИОМ № 3523 [Электронный ресурс] / Пресс-выпуск ВЦИОМ № 3523. – Режим доступа: https://wciom.ru/index.php?id=236&uid=116556 (дата обращения: 05.02.2018 г.)

943 Российский статистический ежегодник. 2006: Стат.сб. / Росстат. – М., 2006. – С. 220; Российский статистический ежегодник. 2010: Стат.сб. / Росстат. – М., 2010. – С. 224; Российский статистический ежегодник. 2016: Стат.сб. / Росстат. – М., 2016. – С. 221; Российский статистический ежегодник. 2017: Стат.сб. / Росстат. – М., 2017. – С. 224.

наш взгляд, наиболее значимое влияние на вовлеченность в практики гражданского участия оказывают такие ценностные ориентации и установки, как доверие к другим людям и готовность к объединению для совместных действий. Доверие выступает основой самоорганизации, совместной деятельности, способствует поддержанию моральных основ и социальных норм [2]. По данным исследования среди вологжан меньше, чем по районам, доля лиц, полагающих, что в наше время никому нельзя доверять (21 и 30% соответственно; рис. 1). Жители областной столицы больше, чем жители районов, склонны доверять людям из своего ближайшего окружения (только самым близким родственникам и друзьям: 65 против 57% соответственно). В целом уровень социального доверия невысок: и в городе, и в районах менее 10% респондентов считают, что большинству знакомых можно доверять.

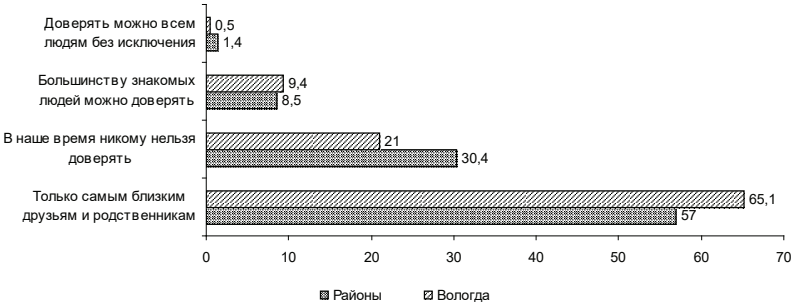

Рис. 1. Распределение ответов на вопрос «Кому Вы можете доверять?» по данным на апрель 2017 г. (в % от числа опрошенных)

Одним из основных индикаторов роста вовлеченности населения в практики гражданского участия является готовность объединяться с другими людьми для совместных действий. По данным 2017 г. что каждый второй вологжанин декларирует готовность к объединению (50%), противоположной точки зрения придерживается меньше четверти респондентов (21%; табл. 1). Среди жителей районов готовность к объединению несколько ниже, чем в областном городе: доля положительных оценок составила 43%, отрицательных – 19%. Обращает на себя высокая доля респондентов и среди вологжан, и среди населения районов, затруднившихся с ответом (29 и 38% соот-

ветственно). Эта часть местного сообщества потенциально, при условии информированности о пользе совместных действий для решения общественно значимых задач, может пополнить ряды тех, кто не только выражает готовность к объединению, но и реально вовлечен в практики гражданского участия. Анализируя динамику показателя за 2011–2017 гг., следует отметить вспышку готовности к объединению независимо от территориального пространства в 2014–2015 гг., что, возможно, связано с ростом патриотических настроений в связи с присоединением Крыма и укреплением позиции России на международной арене.

Таблица 1. Динамика оценок готовности к объединению с другими людьми для каких-либо совместных действий, если их идеи и интересы совпадают по данным на апрель 2017 г. (в % от числа опрошенных)

Показатель / год	**2011**	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**
К тем, кто готов и скорее готов объединиться						
г. Вологда	53,4	51,5	59,0	57,5	43,1	50,1
Районы Вологодской области	41,8	37,5	49,6	45,6	33,4	43,1
К тем, кто не готов и скорее не готов объединиться						
г. Вологда	21,0	22,0	16,9	20,1	22,7	20,8
Районы Вологодской области	23,2	15,3	12,5	14,5	22,9	19,2
Затрудняюсь ответить						
г. Вологда	25,6	26,4	24,2	22,4	34,2	29,1
Районы Вологодской области	35,0	47,3	37,9	39,9	43,7	37,7

По результатам социологического измерения ВолНЦ РАН в 2017 г. в регионе в иерархии практик гражданского участия не прослеживается значительной дифференциации по территориальному критерию. Чаще всего жители Вологодской области заявляют об участии в выборах, в коллективном благоустройстве территорий, в работе по решению домовых проблем, благотворительности (рис. 2). Обраща-

ет на себя низкая доля тех, кто участвует в деятельности различного вида общественных объединениях и организациях (менее 10%). Несмотря на то, что, безусловно, институциональное гражданское участие играет ведущую роль в развитии гражданского общества, одновременно с этим возрастает значение неформальных форм самоорганизации, например, в решении вопросов благоустройства и благотворительности (эти виды участия находятся на 2 и 3 месте в иерархии практик исследуемого регионального сообщества).

При сравнении вовлеченности жителей г. Вологды и районов в различные виды общественной деятельности следует отметить, что вологжане реже заявляют об участии в такой форме гражданского участия, как выборы (50% против 60%). В других популярных формах участия уровень самоорганизации населения областного центра выше, чем в районах. В частности, об участии в коллективном благоустройстве территорий заявили 25% респондентов в г. Вологде, 17% – в районах, в работе домовых организаций (ТСЖ, КТОС, совете дома и т.д.) – 12 и 5%, в различных видах благотворительности – 11 и 5% соответственно.

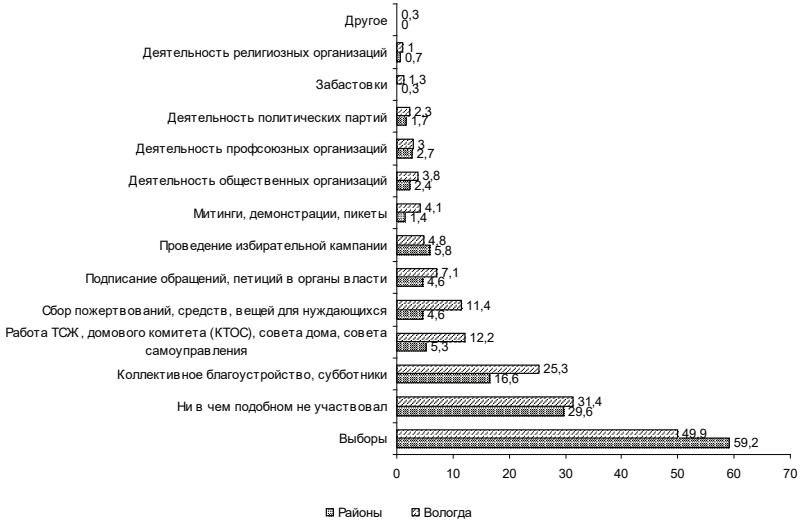

Рис. 2. Распределение ответов на вопрос «В каких мероприятиях общественной и политической жизни Вам приходилось участвовать в текущем году?» (по данным на апрель 2017 г.).

Как показывают данные опроса для жителей крупного города по сравнению с районами наиболее злободневными препятствиями для гражданского участия являются безразличие к общим делам и индивидуализм (26 против 15%), а также привычка надеяться на готовое (24 против 15%; рис. 3). Кроме того, вологжане чаще, чем население районов области, отмечают такие препятствия, как неверие в возможность оказывать влияние на решение властей (20 против 14%), боязнь наказание со стороны руководства, властей (18 против 12%), недостаток времени (18 против 12%).

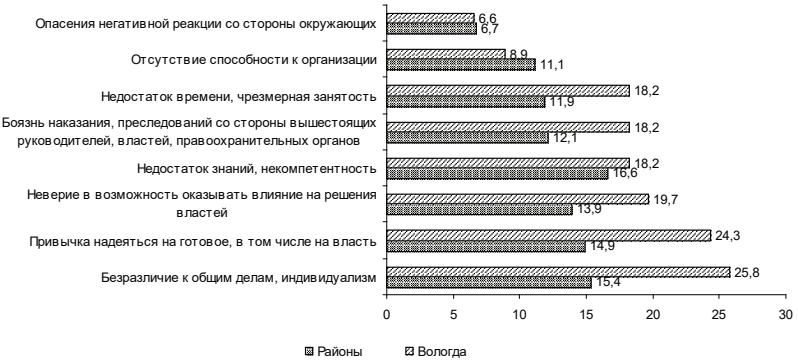

Рис. 3. Распределение ответов на вопрос «Какие препятствия Вы считаете главными для общественной активности и проявления людьми своей гражданской позиции?» (по данным на апрель 2017 г.).

Таким образом, проведённое исследование показало, что у жителей крупного города потенциал роста вовлеченности в практики гражданского участия выше, чем у населения районов, о чем свидетельствует более высокий уровень доверия и готовности к объединению для совместных действий. По уровню вовлеченности в практики гражданского участия вологжане по сравнению с жителями районов являются лидерами по многим показателям (за исключением участия в выборах). Однако в целом жители областного центра демонстрируют низкий уровень гражданского участия – треть респондентов отмечают свое неучастие в общественно-политической жизни. Как показали результаты исследования незначительная часть

населения г. Вологды и районов вовлечена в практики формального гражданского участия (деятельность общественных организаций). По оценкам респондентов среди основных препятствий для проявления гражданской активности выделяются такие, как ориентир на индивидуализм и иждивенческие позиции.

Из вышесказанного очевидна необходимость дальнейшего формирования инфраструктуры, создающей более доступную среду для вовлеченности регионального сообщества в практики гражданского участия, которые могут стать эффективным ресурсом развития местного сообщества.

SUMMARY
INVOLVEMENT OF THE REGIONAL COMMUNITY IN CIVIL PARTICIPATION PRACTICES

The article is devoted to the problem of involvement of the population of the region in the practice of civic participation. A comparison of the attitudes to participation and its real practices in the urban community (in Vologda) and the districts of the Vologda region on the basis of sociological measurements of VolNs RAS is conducted. It was revealed that the population of a large city has a greater potential for increased involvement in civic participation practices than the population of the districts, as evidenced by a higher level of trust and readiness to unite for joint action. By the level of involvement in the practice of civil participation, Vologda citizens are leaders in many respects (except for participation in elections) in comparison with the residents of the districts. However, in general, the population of the regional center, like the districts, demonstrates a low level of civic participation.

Key words: *civil society, civic participation, formal and informal forms of civic participation*.

ԱՄՓՈՓՈՒՄ
ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՆԵՐԳՐԱՎՈՒՄԸ ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՊՐԱԿՏԻԿԱՅՈՒՄ

Հոդվածը նվիրված է տարածաշրջանի բնակչության քաղաքացիական ներգրավվածության պրակտիկային: Կատարված է քաղաքային համայնքում (Վոլոգդայում) և Վոլոգդայի շրջանի մարզերում

մասնակցության և դրա իրական փորձի համեմատությամբ, ինչպես նաև VolNs RAS-ի սոցիոլոգիական չափումների հիման վրա: Հայտնաբերվել է, որ մեծ քաղաքների բնակչությունը ավելի մեծ ներուժ ունի քաղաքացիական մասնակցության պրակտիկայում ներգրավվածության համար, քան թաղամասերի բնակչությունը, ինչը վկայում է ավելի բարձր մակարդակի և համատեղ գործողությունների համար միավորվելու պատրաստակամության վստահության մասին: Քաղաքացիական մասնակցության պրակտիկայում ներգրավվածության մակարդակով Վոլոգդայի քաղաքացիները շատ առումներով առաջնորդներ են (բացառությամբ ընտրություններին մասնակցության)՝համեմատած թաղամասերի բնակիչների: Սակայն, ընդհանուր առմամբ, մարզային կենտրոնի բնակչությունը, ինչպես օրինակ շրջաններինը, ցույց է տալիս ցածր քաղաքացիական մասնակցություն:

Բանալի բառեր: *Քաղաքացիական հասարակություն, քաղաքացիական մասնակցություն, քաղաքացիական մասնակցության պաշտոնական և ոչ պաշտոնական ձևեր:*

РУССКАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ ОБ ОБЩЕСТВЕННОМ ИДЕАЛЕ

БЫСТРЯНЦЕВ СЕРГЕЙ БОРИСОВИЧ,
кандидат философских наук,
доктор социологических наук,
профессор Санкт-Петербургского государственного
экономического университета

Ключевые слова: *Русская интеллигенция, социальные ценности и нормы, общественный идеал, духовный опыт, религия.*

Важнейшая социальная функция интеллигенции, та самая функция, которая придаёт смысл существованию этой социальной группы, формулировка общественного идеала для общества. На этот идеал, или на суждения связанные с ним будут ориентироваться обычные люди в повседневной жизни, люди, оказывающиеся в экстремальных ситуациях, государственные чиновники, осуществляя административные проекты. Трактовкой общественного идеала является, как правило, преамбула основного правового документа – Конституции. Русская интеллигенция до революции 1917-ого года в

полной мере соответствовала этому предназначению.

Социальные ценности и нормы в истории русской мысли были предметом внимательной и системной аналитики. Русские мыслители в вопросах общественной динамики, в изучении проблематики формирования общественной идеологии на первый план ставили духовные, нравственные представления народа в целом и каждого отдельного человека в частности по проблемам воспроизводства и развития общества. Начиная с 30-40-х гг. XIX века, русская социальная философия находилась в едином течении становления европейских идей общественного прогресса. В связи с эти, неверно утверждать, что социальная философия в России представляет собой некое уникальное явление, появляющееся неожиданно и непредсказуемо.

Русские социальные мыслители во многом продолжали, развивали полемизировали с идеями европейских философов. Известно, что классиками социологии: О.Контом, Э.Дюркгеймом, В Паретто был совершён разрыв между философией с одной стороны и социологией, с другой стороны. Ранние социологи XIX века стремились избавиться от философских умозрительных операций как от ложных, бесполезных. Они рекомендовали «выдавить» из научного лексикона философские и религиозные «предпонятия», неподдающиеся операциям эмпирического анализа и практического измерения. Кподобного рода понятиям относилось и определение общественно-политического идеала.

Русская общественная мысль шла по иному пути. Главной её характеристикой был органический синтез религиозных, философских и научных знаний об обществе. А в этой связи любой феномен, явление событие общественной жизни подлежало системному анализу с позиций идеального начала, умозрительного образца, которому должна соответствовать практика социального действия.

Общественная жизнь брала начало и приобретала свой смысл через опору на общественно-политический идеал (общественно значимые духовные ценности морали), который представлял собой совокупность нравственных суждений о должном социальном порядке.

Для русской социальной философии исследование общественного идеала стало одной из ее предметных областей. К исследованию данной проблемной темы и посей день обращаются современные философы, социологи, государственные и политические лидеры, то

есть, все, кому хотелось бы понять движущие силы общественного развития, роль идеальных факторов в историческом процессе. При этом важно понимать, что вся история человечества долгий и трудный путь исканий совершенного общественного состояния. Русский народ имеет богатейший исторический опыт великих взлётов и страшных падений на пути понимания своего общественного устройства.

Изучая русскую историю, исследуя традиции и национальный психотип, отечественные философы приходили к следующим основополагающим выводам, которые можно считать, истоком представлений о русском идеале общественного мироустройства:

в русском общественном сознании нравственные принципы и моральные добродетели индивида доминируют над его материальным благосостоянием и социальным благополучием;

цель жизни человека и общества в целом носит мессианский характер искания высшей правды на земле и служение ей. Русские мыслители, отстаивавшие эту позицию, апеллировали к святому Александру Невскому, изрекшему один из главных моральных постулатов: «Не в силе Бог, а в правде»;

опыт исторического развития русского общества свидетельствует о том, что идеал социального мироустройства при его реализации на практике, часто приобретает характер политической утопии, и русский человек с лёгкостью становился заложником своих же ошибочных идей и идеалов;

ни одному народу мира в новой истории не дано было проявить столько темперамента, воли, энергии, идейной избыточности в вопросах исторического и социального творчества. В этой связи, тысячелетний опыт Российской цивилизации может быть рассмотрен как социально-политический и духовный эксперимент по обустройству собственного существования на земле.

Отечественные мыслители выстраивали ход своих суждений в логически обоснованной форме, излагая совокупный духовный опыт русского народа, исследуя общественный идеал, к которому стремилось русское общество. Но следует учитывать, что русская социальная философия представляет собой множество различных направлений, течений, в каждом из которых по-своему представлялся процесс общественного развития, по-своему виделись пути решения

проблем.

Ни одно из самых влиятельных, глубинных, в какой-то мере, системообразующих отечественных направлений социальной философии, к примеру, таких, как славянофильство, западничество, консерватизм, левый радикализм, не могут дать полного представления о специфике русского общественного идеала.

С.Л. Франк [1] анализируя развитие русской философской мысли в XIX веке выделяет 30-50-е годы как время, когда русское мировоззрение попыталось оформиться в целостную систему взглядов на мир, соотнесло себя с основными направлениями мировой культуры. В этот период общественная мысль России разделилась на два интеллектуальных направления – славянофильство и западничество. Наиболее яростные и вместе с тем плодотворные споры шли между двумя этими философскими направлениями. До сих пор идейная полемика славянофилов и западников лежит в основе размышлений российских философов, учёных-обществоведов и политических деятелей.

На рубеже XIX-XX столетий в России появился ряд мыслителей, которые изучали и логически обосновали в своих работах специфику русского общественного строя, пытаясь создать концепцию (конструкцию смысловых принципов) общественно-политического идеала, следуя которой возможно было бы разрешить проблемы, стоящие не только перед Россией, но и перед всем человечеством. Круг таких мыслителей сравнительно невелик, и о каждом из них знает сегодня русская и мировая общественная мысль. К ним относятся, прежде всего, С.Л.Франк, П.И.Новгородцев и С.Н.Булгаков. Именно этими мыслителями написаны специальные работы по проблематике общественно-политического идеала и разработаны вопросы методологии его изучения.

Следует учитывать, что деятельность и исследовательский анализ специфики общественного развития России в трудах отечественных философов были тесно связаны с духовными поисками великих русских писателей XIXвека. Известно, что в России писатель был больше чем просто писатель. Пушкин, Достоевский, Тургенев, Толстой были кумирами и нравственными авторитетами русского общества. Общественный идеал представлен в произведениях русской классической литературы, и этот факт следует принимать во внима-

ние хотя бы потому, что русская социальная философия постоянно обращалась к литературе, да и многие философы сами нередко облекали свои взгляды в литературную форму. Большинство из анализируемых нами философов вело активную полемику по вопросам общественной жизни с видными литераторами того времени, а в некоторых случаях рассматривало их, как активных творцов русского национального мировоззрения и посвящало им значительную часть своих исследований в области социальной философии.

Однако специфической чертой русской социальной философии является религиозный фактор, который лежит в основе мировоззрения большинства отечественных мыслителей.

Христианско-православное мировоззрение является идейным стержнем, в круге которого выстраивается вся остальная философская и общественная проблематика России. Вот как характеризует эту черту национальной философии С.Л.Франк: «Русская философия в гораздо большей степени, нежели западноевропейская, является именно мировоззренческой теорией, и что ее суть и основная цель никогда не лежит в области чисто теоретического, беспристрастного познания мира, но всегда – в религиозно-эмоциональном толковании жизни, и что она, таким образом, может быть понята именно с этой точки зрения, посредством углубления в ее религиозно-мировоззренческие корни». [2].

Православная вера для некоторых социальных философов превратилась из объекта теоретического анализа в область духовного служения и в род деятельности, как, к примеру, для С.Н.Булгакова, ставшего священником. Следует принимать во внимание, русская религиозно-философская мысль в вопросах обоснования общественного развития, решала труднейшую философско-этическую задачу соотнесения идеала земного с небесным, материальных ценностей с духовными, целевых установок человека с божественным провидением и предопределением.

Общественно-политический идеал в отечественной культуре являлся результатом духовного опыта веры, который очень трудно понять и определить рациональными методами познания. Необходимо учитывать, что категория общественно-политического идеала в русской философии рассматривалась не как конструкция рационально обоснованных социальных идей, которые можно оспаривать, отвер-

гать, менять, а как универсальная, постоянно и неизменно существующая идеальная модель общественного развития.

Один из главных исследователей русского общественно-политического идеала П.И.Новгородцев писал по этому поводу: «Когда, например, едино спасающим идеалом общественного устроения объявляется народовластие, парламентаризм, социализм и т.п., то, очевидно, что в этих случаях временные и конкретные средства осуществления абсолютного идеала, предсказанные теми или другими затруднениями и нуждами общественной жизни, принимаются за существо самого идеала»[3].

Однако абсолютизация идеальной модели общественного идеала может превратиться в социальную утопию, один из вариантов человеческого заблуждения по поводу механизмов общественных преобразований. Вся сложность проблемы общественного идеала состоит в том, что общественно-политические идеалы могут быть истинными и ложными. Причём в сознании людей ложный идеал может восприниматься как должный и неоспоримый. В этом случае, главным судьей, определяющим истинность или ложность идеала, становится историческая практика.

К сожалению, это имело место в отечественной истории. Марксизм-ленинизм, как политическая идеология построения социалистической экономики всеобщего общественного равенства и справедливости, на практике, возведённая в абсолют неизменного и единственно возможного общественно-политического идеала существования общества, обернулась трагедией для русского народа и российского государства. Исторический опыт нации рассудил многих, показав ложность идеалов, казавшихся абсолютной научно обоснованной истиной.

На двойственную природу общественного идеала, который при бессознательной массовой абсолютизации вырождается в идола — объект мистического поклонения для индивида и инструмент идеологического воздействия тоталитарной власти на общество, обратили внимание многие его исследователи. Одним из первых к этой проблеме обратился Вл.Соловьев в своей работе «Идолы и идеалы» [4]. В последующем этому вопросу много внимания уделяли С.Л.Франк, С.Н.Булгаков, Н.А.Бердяев, П.И.Новгородцев и др.

В исследовании общественного идеала следует принимать во

внимание особенности социального мышления русского человека. На нее обратили внимание еще ранние славянофилы А. Хомяков и И. Киреевский:

русский человек не может мыслить схемами реальной предметной действительности. Он стремится к гармонии веры и рассудка и, тем самым, к «всецелому разуму»;

обсуждая любые проблемы общественной жизни, русский человек не следует одной голой логике, а всегда готов апеллировать к идеалу, к такому русскому понятию как «правда», которая не во всем совпадает с понятием «истина»;

«правда» является более предпочтительным и более употребляемым понятием для русских, поскольку в нем как бы соединены этическое с формально-логическим и правовым. Обратимся еще раз к С.Л. Франку, который писал: «Правда – это единство справедливости, богоугодной жизни и теоретической истины, т.е. усвоение подлинного, истинного бытия» [5]. Поиск «правды» у русского человека во многом тождественно поиску идеала.

Несмотря на специфические черты русского общественного идеала, нельзя сказать, что он является продуктом исключительно русской духовной культуры и не зависит от других течений и направлений европейской философской традиции. Славянофильский общественный идеал, к примеру, сформировался не без влияния немецкого идеализма. Немецкий идеализм, как известно, дал много теоретического материала для русской философии. Русская философия обращалась к немецкому идеализму, видя в нем не только вершину философии, но и то, что близко и созвучно русскому мироощущению. Идеализм немецкой философии начала XIX века оказался ближе отечественным мыслителям, чем эмпиризм и материализм, господствующий в сознании западного человека с середины XIX столетия. Русская философия, как и классическая немецкая философия, осознавала силу и мощь духа, идеи, идеала. На немецком идеализме оттачивали философскую культуру многие русские философы.

Ярким примером обращения к немецкому идеализму явилось русское неокантианство. Оно появилось во многом благодаря наметившемуся кризису в теории социального познания. Кризис был связан не только с позитивизмом, но и с субъективизмом и релятивизмом в общественных науках. Неокантианство пыталось преодолеть

эти недостатки и выйти на метод, позволяющий дать истинно научную картину социального мира. П.И.Новгородцев в своей книге «Об общественном идеале» исходил из кантианской идеи об относительности и несовершенстве всех форм бытия, включая общественный идеал в его исторических формах [6].

Безусловно, не подвергается сомнению тот факт, что общественный идеал представляет собой систему ценностей, которая в определенных вариациях присутствует практически в каждой развитой философской системе и национальной традиции мысли. Русская оригинальная философия родилась в серьезном диалоге с западной философской мыслью. Знакомясь с системой общечеловеческих и европейских ценностей, отрицая или принимая их, отечественная школа социальной мысли двигалась в направлении идейно-философского синтеза науки, религии и философии.

Если проанализировать проблематику, идейную направленность русской и западной философии, особенно конца XIX – начала XX веков, то станет ясно, что мы имеем вполне сопоставимую и, во многом близкую философскую традицию. Как на Западе, так и в России, на рубеже веков усилились антипозитивистские, идеалистические и аксеологические тенденции. Наиболее отчетливо и последовательно в России они проявились у представителей религиозно-философского направления. Это направление русской мысли и явилось самым продуктивным течением в осмыслении проблемы русского общественного идеала [7].

Русская религиозная философия имеет дело с абсолютными, идеальными началами, они составляют ее основной предмет. Представители религиозной философии пытались обосновать религиозные основы социальности. Наиболее последовательно это осуществил С.Л.Франк в одноименной работе «Религиозные основы общественности» и продолжил эти поиски в более обстоятельной работе «Духовные основы общества: Введение в социальную философию» [8]. Вот, что он пишет о роли религиозного начала в жизни общества. «Нужно помнить, что – хотим мы того или нет, знаем ли мы то или нет – жизнь наша управляется некими независимыми ни от каких человеческих представлений, не подчиненными ни какой моде и никаким историческим веяниям божественными началами, и что от нас зависит не создавать или изменять их, а только либо знать

их и сознательно направлять по ним нашу жизнь, либо, не ведая, нарушать их и гибнуть от карающих последствий нашего неведения и нечестия» [9].

С.Л. Франк был убежден, что религиозные основы являются стержнем общества, вокруг которого выстраиваются остальные элементы общества. Русские мыслители после безуспешных поисков онтологических основ общественного бытия, его идеальных форм, пришли к выводу, что идеальные формы возможны только в религиозной области.

Идеал христианский - религиозный, отличается от общественного - земного тем, что земной предполагает счастье и совершенство в будущем. Общественный идеал всегда направлен в будущее и является идеальной формой, к которой человечество должно стремиться, но не может ее достигнуть. Христианский идеал позволяет разрешить это противоречие, поскольку служение Богу дает возможность пребывать с идеалом, каким является сам Бог, здесь и сейчас. Через богоугодную жизнь и молитву верующего человека становится возможным соприкоснуться с идеалом в реальной жизни. Такой путь предлагала православная вера для преобразования общественности, по этому пути призывала идти и русская религиозно-философская мысль.

Призывая следовать христианскому идеалу, русская религиозно-философская мысль определяла идеал как особую социальную модель, которая служила для преобразования действительности. При этом христианский общественный идеал не соотносился с реальными проблемами общественной жизни. Между проблемами общественного развития и проблемой общественного идеала существовала большая дистанция. Общественному сознанию, и, в немалой степени философии, свойственно социальное мифотворчество. Как отмечал С.Л.Франк, общественный идеал не может быть универсален и применим к любым политическим, социальным и иным проблемам: «…Гибельным доктринерством, деспотическим стремлением калечить жизнь является политика сводить бесконечно сложное и живое ее многообразие к одному отвлеченному образцу» [10]. Общественно-политические идеалы, по его мнению, должны соответствовать не только вечным принципам общественной жизни, но и материальному, духовному состоянию общества, его социальной

стратификации, а кроме того, исторической задаче, которая стоит перед обществом. Франк предупреждает, что вера в абсолютное значение и применимость определенных конкретных общественных идеалов (определенной формы правления, определенного социального порядка) есть превращение относительного в абсолютное, что является идолопоклонством.

Общий вывод С.Л. Франка относительно природы общественных идеалов, заключается в том, что «ни один из них не есть абсолютное осуществление абсолютной правды, а только относительное и частичное его осуществление. Лучший строй есть всегда только относительно, а не абсолютно лучший»[11]. Пытаясь сформулировать и реализовать общественный идеал нужно помнить, считал он, что никакое зло неустранимо – в пределах исторического опыта, до самого полного духовного преображения человека и мира – окончательно и без остатка.

Об этом же пишет В.М.Хвостов в монографии «Основы социологии» [12]. В ней он, в частности, пишет о закономерном процессе возникновении идей, их «поединках», синтезах, распространении путем подражания, превращения рациональной идеи, «согретой чувствами масс», в идеал, реализованный потом в общественной жизни». Вслед за П.И.Новгородцевым и В.Вундтом он считал, что воплощение идеалов, (реформирование общества) никогда не будет реализовано абсолютно, всегда будет искажение замысла, появление непредвиденных последствий из-за сложности и постоянной изменчивости общества, относительной неразвитости социальной науки и известной неоднородности общественных идеалов.

Проблему общественного идеала В.М.Хвостов понимал как противоречие между индивидом и обществом. Если индивид стремится осуществить свои собственные интересы, то общество требует того, чтобы его члены свои личные интересы соотносили с нормами, установленными в общественном целом. Эти противоречия, по Хвостову, могут преодолеваться созданием общественных идеалов, по которым человечество может реконструировать свою жизнь. Несмотря на многообразие идеалов, считает он, их суть сводится к понятию «социальная справедливость», то есть к примирению личной свободы с общественным благополучием.

Идейная борьба в обществе сводится, во многом, к утверждению

и ниспровержению общественных идеалов. Общество должно при этом быть заинтересовано в формировании таких идеальных моделей социального развития и поведения людей, которые бы отвечали интересам развития социума, сохранения государства и становления личности. Ошибочно сформулированный общественный идеал может оказать разрушительное воздействие на общественный организм.

Использованная литература

1. Франк С.Л. Русское мировоззрение. СПб, 1996, с.162.
2. Франк С.Л. Русское мировоззрение. СПб, 1996, с.164.
3. Новгородцев П.И. Об общественном идеале. М., 1991, с.119-120.
4. Соловьев В.С. Идолы и идеалы.//Смысл жизни в русской философии. М., 1995, с.220.
5. Франк С.Л. Русское мировоззрение. СПб, 1996, с.209.
6. Новгородцев П.И. Об общественном идеале. М., 1991.
7. Путь. Орган русской религиозной мысли. Кн. I. М., 1992.
8. Франк С.Л. Религиозные основы общества.//Русское зарубежье. Л., 1991.
9. Франк С.Л. Религиозные основы общественности. Путь. Кн. I., 1992, с.10.
10. Франк С.Л. Духовные основы общества. Л., 1991, с.373.
11. Франк С.Л. Духовные основы общества. Л., 1991, с.374.
12. Хвостов В.М. Основы социологии. М., 1920, с.55-60.

SUMMARY
RUSSIAN INTELLIGENCE ABOUT PUBLIC IDEAL

Article points out the most important function of intellectuals as a social group. Russian intellectuals of the 19-th century was a unique historical phenomenon. It created Russian social ideal, which represents coherent fusion of religious, philosophical and scientific knowledge about the society. The phenomenon of social ideal was systematically analyzes from the position of ideal start supposed pattern, to which the practice of social actions in Russia should correspond.

Key words: *Russian intellectuals, social values and norms, social ideal, spiritual experience, religion*.

ԱՄՓՈՓՈՒՄ
ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԾԻՔԸ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԻԴԵԱԼԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Հոդվածում նշվում է մտավորականության՝ որպես սոցիալական խմբի կարևոր գործառույթի մասին: Ինչպես գիտենք XIX դարը ռուսական մտավորականությունը համարում է եզակի պատմական ժամանակահատված, երբ ռուսական միջավայրում ձևավորվեց սոցիալական իդեալը: Այն իրենից ներկայացնում է հասարակության մասին կրոնական, փիլիսոփայական և գիտական գիտելիքների օրգանական սինթեզ: Սոցիալական իդեալի ֆենոմենը իդեալական սկզբնավորման գիտական տեսանկյունից ենթարկվել է համակարգված վերլուծության, նշենք, որ կարևոր է սոցիալական իդեալի համապատասխանությունը Ռուսաստանի սոցիալական գործողության պրակտիկային:

Բանալի բառեր՝ *Ռուս մտավորականություն, սոցիալական արժեքներ և նորմեր, սոցիալական իդեալ, հոգևոր փորձ, կրոն:*